

Степан Макарчук

Історико-
етнографічні
райони
України

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Степан Макарчук

**Історико-
етнографічні
райони
України**

Навчальний посібник

Львів
2012

УДК 39:911.6(477) (075.8)

ББК Т5 (4УКР) я7

М-15

Рецензенти:

В. К. Борисенко — доктор історичних наук, завідувач відділу культурологічних досліджень Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, професор;

М. В. Кугутяк — доктор історичних наук, директор Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, професор;

Р. П. Чмелік — кандидат історичних наук, заступник директора Інституту народознавства НАН України з музейної роботи

*Рекомендовано Вченю радою Львівського
національного університету імені Івана Франка
(протокол № 19/9 від 29 вересня 2010 р.)*

Макарчук С. А.

M-15 Історико-етнографічні райони України : навч. посібн. / С. А. Макарчук. — Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. — 352 с., 53 іл.

ISBN 978-966-613-925-5

У навчальному посібнику узагальнено погляди українських етнологів XIX—XX ст. стосовно етнографічного районування України, ґрунтovanі на дослідженнях локальної специфіки традиційної матеріальної та духовної культури населення. Розкрито природні, політичні й міграційно-демографічні чинники, які обумовлювали появу і розвиток у різних місцевостях відмінних атрибутів етнокультури. Основний зміст подано у жанрі своєрідних написів про особливості історичного розвитку її етнокультури Середнього Подніпров'я, Волині, Полісся, Поділля, Буковини, Слобожанщини, Півдня України, Гуцульщини, Бойківщини, Прикарпаття та Закарпаття. На фоні етнокультурного розмаїття простежуються інваріантні компоненти традиційної культури, що є загальноукраїнськими й властивими всім районам.

Для студентів історичних і культурологічних спеціалізацій. Книга буде корисною для викладачів, науковців, учителів і старшокласників, а також усіх, хто цікавиться історією рідного краю.

УДК 39:911.6(477) (075.8)
ББК Т5 (4УКР) я7

ISBN 978-966-613-925-5

© С. А. Макарчук, 2012
© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
Розділ 1. ІСТОРИЧНІ ЕТНОТОПОНІМИ ТА ПОЛІТО- ПОНІМИ УКРАЇНИ	14
1.1. Найдавніші етнотопоніми і політопоніми	14
1.2. Формування українських субтопонімів у XVI—XIX ст.	19
1.3. Західноукраїнські політопоніми й етнотопоніми XV — початку ХХ ст.	27
1.4. Адміністративні одиниці на українських землях у XIX—XX ст. Спроби їхнього реформування	30
Контрольні запитання та завдання	34
Розділ 2. ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ЕТНОГРАФІЧНОГО РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ	35
2.1. Критерії етнографічного районування України ...	35
2.2. Таксономічні рівні етнографічного району- вання. Етнографічні райони та субрайони	41
Контрольні запитання та завдання	47
Розділ 3. СЕРЕДНЄ ПОДНІПРОВ'Я — ІСТОРИЧНА УКРАЇНА	48
3.1. Край Історичної України	48
3.2. Заняття населення	51
3.3. Традиційна матеріальна культура	54
3.4. Риси духовної культури	58
Контрольні запитання та завдання	63

Розділ 4. ВОЛИНЬ	64
4.1. Історичні відомості про Волинь. Адміністративний поділ краю у XV—ХХІ ст.	64
4.2. Заняття населення	70
4.3. Поселення, двори, житла, господарські будівлі	73
4.4. Вбрання та їжа волинських селян	78
4.5. Традиційна духовна культура	81
Контрольні запитання та завдання	85
Розділ 5. ПОЛІССЯ	86
5.1. Етнотопонім “Полісся” в пам’ятках історії. Про етнографічну історіографію району	86
5.2. Географічні межі Полісся. Поліщуки та литвини й інші субетноніми	88
5.3. Матеріальна культура. Поселення, двори та житла. Господарські будівлі	91
5.4. Вбрання поліщуків	96
5.5. Основні та допоміжні заняття	100
5.6. Традиційна обрядовість	102
Контрольні запитання та завдання	108
Розділ 6. ПОДІЛЛЯ	109
6.1. Історичні відомості про Поділля й адміністративний поділ краю у XV—ХХ ст.	109
6.2. Характеристичні риси народної матеріальної культури	113
6.3. Інваріантні та локальні риси традиційного духовного життя подолян	121
6.4. Свідки історії та культури краю	124
Контрольні запитання та завдання	129
Розділ 7. СЛОБОЖАНЩИНА	130
7.1. Заселення східних земель Лівобережжя у XVII ст. і поява Слобідської України	130
7.2. Умови побутового облагодження поселенців. Заняття населення	135
7.3. Матеріальна культура	137
7.4. Звичаєві риси сімейного та громадського побуту	141
Контрольні запитання та завдання	145

Розділ 8. ДЕМОГРАФІЧНЕ ОСВОСНЯННЯ ТА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВИХ ТРАДИЦІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ	142
8.1. Колонізація Нижнього Подніпров'я і Північного Причорномор'я та Приазов'я в XVI — XIX ст.	147
8.2. Матеріальна культура освоювачів Півдня	153
8.3. Духовні цінності. Народні звичаї та обряди	160
Контрольні запитання та завдання	165
Розділ 9. ЕТНОГРАФІЧНІ СУБРАЙОННИ ТА НЕУКРАЇНСЬКІ ЕТНОСИ ПІВДНЯ	166
9.1. Про етнографічні субрайони та національності Півдня	166
9.2. Росіяни українського Півдня	170
9.3. Татари	172
9.4. Інші етноси Півдня	177
Контрольні запитання та завдання	183
Розділ 10. ЕТНОГРАФІЧНА СТРОКАТИСТЬ БУКОВИНІ	184
10.1. Буковина — історико-політичний район	184
10.2. Інтеграційні вияви у сфері матеріальної культури Буковини на субетнічному рівні	187
10.3. Духовна культура	195
Контрольні запитання та завдання	200
Розділ 11. ГУЦУЛЬЩИНА	201
11.1. Гуцули — найсвоєрідніша етнографічна група українського народу	201
11.2. Полонинське скотарство Гуцульщини	205
11.3. Землеробство й інші заняття	209
11.4. Матеріальна культура побуту	213
11.5. Духовні цінності та звичаєві форми народного побуту	218
Контрольні запитання та завдання	226
Розділ 12. БОЙКІВЩИНА	228
12.1. Етнографічні дослідження району в XIX—XX ст.	228
12.2. Традиційні заняття	233

12.3.	Характеристичні ознаки традиційної матеріальної культури	239
12.4.	Звичаєва та духовна аура побуту	247
	Контрольні запитання та завдання	255
Розділ 13.	ЕТНОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ НИЗИННОГО ПРИКАРПАТТЯ	256
13.1.	Назви та географічне розташування етнографічних підрайонів низинного Прикарпаття	256
13.2.	Традиційна матеріальна культура українського населення етнографічних субрайонів низинного Прикарпаття	264
13.3.	Духовна культура	271
	Контрольні запитання та завдання	280
Розділ 14.	ЗАКАРПАТТЯ: ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА	281
14.1.	Давній український край за Карпатськими горами	281
14.2.	Етнографічні підрайони українського Закар- паття поза Бойківчиною та Гуцульчиною	288
14.3.	Дещо про традиційну духовну культуру українців Закарпаття	294
	Контрольні запитання та завдання	305
Розділ 15.	УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ	307
15.1.	Лемківщина, західне Надсяння, Холмщина та Підляшшя у складі Польщі й Словаччини	307
15.2.	Берестейське Полісся у складі Республіки Білорусь	322
15.3.	Українські історичні етнічні землі в складі Російської Федерації	325
15.4.	Українці Румунії	330
	Контрольні запитання та завдання	334
	ВИСНОВКИ	336
	СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	345
	ПІДПСИ ДО ЕЛЮСТРАЦІЙ (ЗА РОЗДІЛАМИ)	341

ПЕРЕДМОВА

*Ми повинні всі без відміка —
поперед усього пізнати ту свою Україну,
всю в її етнографічних межах,
у її теперішніх культурніх стані...*

Іван Франко

За ступенем мовної та етнокультурної єдності український етнос, незважаючи на чисельність і проживання на великому географічному просторі, належить до консолідованих. Його діалекти достатньо близькі в лексичному, фонетичному та морфологічному сенсах, у будь-якому випадку вони не були і не є перешкодою для спілкування українців із різних регіонів, районів або етнографічних підрайонів України. Близькими є найвагоміші компоненти традиційної матеріальної культури українців, наприклад, горизонтальне планування жител, художнє оформлення інтер'єру й екстер'єру жител, крій жіночих і чоловічих сорочок, орнамент та колорит художнього ткацтва й вишивок, повсякденні, святкові, зокрема обрядові страви. Пріоритетна роль землеробства у господарському укладі в усіх районах України, за винятком Гуцульщини, де важливіше значення надавалось скотарству, визначала уніфікацію знарядь обробітку ґрунту та переробки сільськогосподарської продукції.

Однак ще більше, ніж матеріальна, консолідована традиційна духовна культура українців. Захоплюють повною ідентичністю вербалні форми фіксації народної мудрості про добро і зло, працю та неробство, батьків і дітей, своїх та чужих, багатство й бідність, красиве і погане тощо. Однаковими були норми звичаєвого права, регулювання громадського й родинного життя українців, відповідальність громади за життя своїх членів і обов'язки кожної людини перед громадою. Іноді дуже непросто віднайти певну місцеву специфіку в календарній обрядовості. Дівочі ворожіння і вечорниці під час свят осінньо-зимового циклу, Святвечір і кутя, колядки й посівальники, Водосвяття і Маснича, веснянки та гайви, паска і писанки на Великдень, Навський великдень і форми вшанування

пам'яті померлих, заклечування хат і подвір'я до свята Трійці — Зелених свят, купальська обрядовість, жниварські обряди та багато інших часто навіть у нюансах повторюються однаково на Волині й Слобожанщині, Поліссі й Бойківщині, Середньому Подніпров'ї та Поділлі.

Такі самі аналогії виявляються в сімейній обрядовості. Скрізь майже однаковими є звичаєві приписи поведінки для вагітних жінок, громадське й сімейне бачення в родильному обряді ролі баби-повитухи та кумів, поздоровлення породіллі жінками-родичками і просто добре знайомими різними ласощами, приготовленими ними. Чимало суттєвих обрядодій, які зобразив 1836 р. Григорій Квітка-Основ'яненко у "Сватанні на Гончарівці", що на Слобожанщині, можемо віднайти в описаному М. Паньківим весіллі у с. Вербівцях на Городенківщині 2000 р. Просторова віддаль між слобожанською Гончарівкою і покутськими Вербівцями — близько 900 км, віддаль у часі між складеними описами — понад 160 років, але багато обрядодій, верbalного та пісенного супроводу сватання у тих селах, дійових осіб обряду перегукуються або ж навіть є однаковими. Дуже переконливо розкрила інваріантні риси весільного обряду, тобто властиві для весіль Полтавщини і Закарпаття, Одещини та Холмщини, Полісся і Поділля й інших районів, у дослідженні "Весільні звичаї та обряди на Україні" (К., 1988) В. Борисенко.

Практично однакові скрізь в Україні народні міфологічні уявлення про Смерть як образ кістлявої старої жінки з косою, що рано чи пізно прийде за кожною людиною у визначений ще від народження термін. Одночасно в обряді похорону регіональна специфіка помітніша не на рівні окремих етнографічних районів, а радше на рівні регіонів, котрі містять кілька етнографічних районів.

Сучасний львівський етнограф Р. Гузій мав підстави аналізувати явище народної міфології про смерть та похоронний обряд не окремо в гуцулів, бойків, лемків або мешканців Підгір'я, Покуття чи низинного Закарпаття, а у всьому карпатському регіоні. Його оригінальна праця "З народної танатології: карпатознавчі досліди" (Л., 2007) у цій так званій сфері танатологічних знань насычена також інформацією про численні аналогії постання етнографічного явища на всій території України і в багатьох випадках — усієї Слов'янщини.

Констатуючи високий ступінь інтегрованості української етнічної культури, мусимо, однак, визнавати коли більші, коли менші її локальні особливості, сформовані під впливом відмінних природних умов проживання людей у лісостеповій і степовій смугах, на Полісся й у Карпатах, краях прадавнього українського заселен-

ня Волині чи Середнього Подніпров'я і в зонах відносно пізнього українського освоєння, наприклад, Нижнього Подніпров'я та Причорномор'я, південного Поділля або Слобожанщини.

Безперечно, відповідні природні умови проживання людей, відмінні кліматичні особливості, неоднакові за якістю ґрунти, можливості забезпечення населення будівельними матеріалами, зокрема лісом, каменем, глиною тощо, а також контактування етносу на сході, заході, півдні й півночі з іншими народами — все це позначалося на формуванні життєвого досвіду людей і характері їхніх занять.

Дуже відмінна історична доля деяких регіонів, зокрема з по-гляду політичного становища. Під час поневолення українських земель монголо-татарськими завойовниками від 1240 до 1361 р. більших демографічних, культурних та економічних утрат зазнали центральні й східні простори України і, вочевидь, менше — західні. Після входження галицьких земель у XIV ст. до складу Польської корони на них швидше, ніж на землях, котрі аж до 1569 р. належали до Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, відбулася денационалізація українських елітних верств, так би мовити, не стало національного панства. У Великому ж князівстві українські князі й інші великопанські роди Волині, Київщини, Брацлавщини ще опікувалися Українською церквою, освітою та наукою, культурою, брали активну участь у державному управлінні, обіймали посади воєвод, міських старост і бургомістрів, військових гетьманів, суддів та ін. Давньоукраїнська й давньобілоруська мови тоді ще чітко не диференціювались і були мовою державного управління, культурного життя суспільства.

З другої половини XVII ст. почали відрізнятись соціально-політичні умови суспільного та культурного розвитку на Лівобережжі, що як автономна Гетьманщина з вільним станом козацтва, зі своїми старшинами, шляхтою і панами потрапила під владу царської Росії, та на Правобережжі, де після тривалих козацьких воєн і повстань проти польського панування під проводом Петра Дорошенка, а пізніше — на чолі з Семеном Палієм, Самуїлом Самусем, Андрієм Абазином та Захаром Іскрою козацтво зазнало поразки. Уряд ліквідував його і як військову структуру, і як соціальний стан. Український етнос був практично повністю загнаний в одну найнижчу соціальну нішу панцирно залежного селянства, а його елітні верстви беззастережно влилися у польське панство, яке з допомогою єврейських орендарів придушувало українське освітнє й культурне життя й, окрім усього, контролювало навіть церкву та релігійне життя українців.

До кінця XVIII ст. (саме до Другого і Третього поділів Польщі) у соціальній площині витворились дві етносоціально відмінні України: Лівобережжя та Правобережжя. У першій російська національна політика всіляко прагнула повністю знищити етнічну самобутність українців і з допомогою церкви, приходських шкіл, зросійщення чиновництва перетворити "малоросів" на "великоросів". Польська ж національна політика на теренах Правобережної України мала на меті створити у всіх сферах суспільного життя — державному управлінні, освіті, науці й культурі, на ниві релігії — суцільно польську верхню панівну верству, для якої би українські "низи" навічно залишалися слугами. Ця відмінність тривала майже 100 років, коли після поділів Польщі почала поволі нівелюватися, хоч ті відмінності досі позначаються навіть на парламентських або президентських виборах.

Ще сильнішим і тривалішим виявився політичний вплив, відмінний від його характеру на основному масиві українського простору в Закарпатті, що тисячоліття перебувало в орбіті угорської історії, на північній Буковині, де контакти українського етносу здійснювалось упродовж сотень літ одночасно з румунами та молдованими, німцями, єреями, часто з поляками.

Від самого початку, власне, з кінця XV ст., освоєння українським етносом Нижнього Подніпров'я, Північного Приазов'я і Північного Причорномор'я українці інтенсивніше, ніж деінде, контактували з татарами, волохами, греками, болгарами, гагаузами, сербами, німецькими й іншими колоністами, єреями, а також з росіянами, котрі мігрували у південні простори разом з українцями. Не секрет, що сформована етносоціальна специфіка Півдня України у XVI—XVII ст. є виразною і в наш час.

Неоднакова дія політичних чинників на різні частини українського етносу продовжувалась у XVIII—XX ст. Галичина, Буковина, Угорська Русь від 70-х років XVIII ст. і до 1918 р. входили до складу монархії Габсбургів, причому після реформування монархії 1867 р. у дуалістичну Галичину з Буковиною перебували під владою Австро-Угорської Речі Посполитої — Угорщини. В Галичині панівний у політичному, соціальному і культурному сенсі прошарок становили представники польського панства й інтелігенції; на Буковині провідні політичні та культурні структури найбільше контролювали німці, на Закарпатті — угорці. Відмінні політичні умови розвитку Галичини з кінця XVIII ст. до 1918 р., а згодом — також до 1939 р., позначились не лише на політичних симпатіях українського населення цього краю, а й на етнічних.

Хоча Галичина — історико-політичний регіон, де виокремлюють такі етнографічні райони, як Гуцульщина, Лемківщина, По-

куття, "огаличанена" Волинь, Поділля, Опілля, Підгір'я, Надсяння, населення цього історико-політичного регіону, незалежно від того, до котрого етнографічного району чи підрайону воно належить, набуло також багато спільних етнокультурних рис. Це приналежність більшості українців до греко-католицької церкви й одночасно більшого шанування релігійних обрядів загалом, у тому числі православними, поважання національних цінностей — рідної мови, соборності нації, борців за волю країни в історичні часи. Виробились певні загальногалицькі традиції у сфері народної культури, наприклад, міських і сільських поселень, загальне сприйняття мистецьких явищ — вагомих національних символів: вишивки, косівської, пістинської чи гаварецької кераміки, бандури або трембіти, пошанування найважливіших осередків промислові і культури як загальнонаціональних.

Наскільки могутньо може впливати політичний режим на етнокультуру того чи іншого району, особливо в наш час, є наслідки національної політики радянської влади в Україні, зокрема у східних і південних областях. Починаючи від 1938 р., а найбільше — після Другої світової війни тут розпочався прискорений перехід освіти на російську мову. Впродовж десятиріч виростили покоління, в котрих загальноінтелектуальні, технічні, гуманітарні й мистецькі знання ґрутувались на російській мові й для котрих українська мова стала чужою, навіть небажаною. Штучне і цілеспрямоване відлучення підростаючої національної зміні від рідної мови призвело до початку трансформації української етнічної нації в російське населення в Україні, якій з погляду пессимізму, можливо, вже нема зупину.

Згідно з радянським переписом населення 1959 р. в Українській РСР налічувалось 2 076 тис. українців, або 6,5 % українців республіки, котрі назвали російську мову рідною; 1970 р. таких стало 3 018 тис. (8,6), 1979 р. — 3 387 тис. (10,9), 1989 — 4 578 тис. (12,2 %). Відповідно до українського перепису населення 2001 р. російську мову так само визнали рідною 14,6 % українців держави, а всього, хто вважає її рідною, налічувалось 29,5 %.

За найкращого пошанування російської мови — високорозвинutoї, досконалої — душа українця не може бути спокійною, споглядаючи, як та мова рік за роком поглинає його, материнську. Мусимо усвідомлювати, що продовження зросійщення українського етносу в близькій історичній перспективі може привести до зникнення самого етносу. Останнім часом, коли верхні щаблі державної влади посіли люди з трьома українськими дипломами про вищу освіту, але принципово не використовують "державну" мову, така перспектива стає все реальнішою.

І все-таки зміст пропонованого посібника менше присвячений впливу політичних чинників на український народ. У ньому переважно висвітлено питання особливостей етнокультури окремих етнографічних районів, які більше чи менше різняться між собою і які складалися впродовж віків, своїми витоками сягаючи язичництва та матеріальної культури докиївського часу. В історичному розвитку традиційна культура найбільше залежна від характеру переважаючих занять населення, а останні — від природних умов, об'єктивних можливостей вирощувати жито, пшеницю, овес, інші злакові культури, розводити корів, коней, овець, птицю й інших свійських тварин, випасати їх на природних луках чи більше утримувати стійловим способом, так само від об'єктивних можливостей заготівлі будівельних матеріалів, волокна, хутра, наявності в навколошиньому середовищі лісової та польової дичини, риби, диких роїв бджіл тощо.

Подібно до того, як межі природних умов різних сусідніх між собою місцевостей (за винятком хіба що між горами і низинами) не бувають виразними і чіткими, так згладженими є і різниці в традиційній культурі окремих етнографічних районів, а отже, зрідка можемо географічно точно визначити межі між ними. Варто також зауважити: одні складові традиційної культури певного району неоднаково поширені в просторі, ніж деякі інші компоненти етнокультури того самого району. Наприклад, дуже згладжені й нечіткі, в тому числі за територією поширення, відмінності між художнім ткацтвом і вишивкою Полісся та Волині, а в народному будівництві, екстер'єрі й інтер'єрі жителі, також у типах поселень — вони очевидні. Так само мало відмінні між собою похоронні обряди гуцулів, бойків, лемків, зате чіткі межі поширення традиційних одягів цих етнографічних груп.

Незважаючи на об'єктивні труднощі етнографічного районування України, її традиційна культура, зокрема зафіксована польовими дослідами етнографів у так званий дорадянський час, незаперечно засвідчує, що вона була (значно і досі є) структуризована за етнографічними районами — територіями, на яких в процесі тривалого історичного розвитку склалися аналогічні або відносно близькі між собою компоненти традиційної матеріальної та духовної культури корінних жителів. Історико-політичні райони сформувалися ж головно під впливом відмінного політичного становища тих чи інших територій у минулі часи, що позначилося на сучасних політичних, релігійних, моральних та естетичних симпатіях населення, національній свідомості, ставленні до інших національностей.

Сучасна етнографічна наука визначає існування таких етнографічних районів країни: Середнє Подніпров'я, Волинь, Полісся, Поділля, Слобожанщина, Південь України, Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Долиняни Закарпаття, Північне Прикарпаття.

Водночас етнографічна наука загалом у низці районів виокремлює так звані підрайони, наприклад, Середню і Південну Київщину, Полтавщину, Черкащину в Середньому Подніпров'ї, Приазов'я, Нижнє Подніпров'я, Нижнє Побожжя, Крим і Буджак на Півдні України, Покуття, Підгір'я, Опілля та Надсяння на Прикарпатті, "огаличанена" Волинь на Волині загалом, Західне, Середнє і Східнє Полісся, Східнє Поділля, Західнє Поділля й Поділля Буковини. На кілька підрайонів запропоновано поділити район долини Закарпаття (*M. Тиводар*). Прийнято також визначати певні етнографічні підрайони на українських історико-етнографічних землях, що після Другої світової війни опинилися у складі сусідніх держав, скажімо, Північну Лемківщину, територія якої тепер — у складі Польщі, та Південну Лемківщину в Словаччині.

Хоч у навчальному посібнику інформація про етнографічні райони неповна, чого в узагальнених працях зробити взагалі неможливо, й історичні та етнографічні сюжети часто лише фрагментарні й неоднаково відображають об'єктивну дійсність у всіх районах, він, на думку автора, мав би зайняти

Народна картина "Катерина", м. Київ, перша половина ХХ ст.

свою органічну нішу в числі тих українознавчих видань, які творять інформаційну основу виховання патріотизму і поглиблення знань кожної людини про рідну країну.

Розділ 1

ІСТОРИЧНІ ЕТНОТОПОНІМИ ТА ПОЛІТОПОНІМИ УКРАЇНИ

1.1. Найдавніші етнотопоніми і політопоніми

Від початку формування державної території України-Русі в IX—X ст. і впродовж багатьох наступних віків політичне становище окремих земель розселення руського етносу було неоднаковим. Можливо, всього 150 років у розвитку давньоукраїнської історії є такими, коли основний масив території держави знаходився під верховенством Києва: умовно можна вважати — від походу Володимира “на ляхи” 981 р., за наслідками якого до Києва приєднані червенські гради Червен, Перемишль та інші, й до смерті київського князя Мстислава Володимировича 1132 р. Після того влада київського князя перестала бути реальною для численних позакиївських князівств, де князювали різні Рюриковичі, хоч і продовжувала вважатися найпрестижнішою. Пагони генеалогічного дерева Рюриковичів на середину XII ст. князювали в Переяславі, Чернігові, Володимири, Галичі, Теребовлі, Перемишлі, Звенигороді, Турові, Пінську, Овручі, Луцьку, Остері, Новгороді, Пскові, Суздалі, Муромі, Володимири на Князьмі, Стародубі, Гомелі, Сіверську, Путівлі, Бересті, Пронську, Курську, Білгороді, Дорогочині, Вишгороді, Переяславці, Дорогобужі, Слуцьку, Трипіллі, Каневі, Шумську, Белзі, Торчеську тощо. Місцеві князі могли поділяти власні князівства на князівства-волості. Л. Войтович називає понад 60 князівств середини XII ст.¹

Відсутність реальної єдиної центральної влади і до монгольського завоювання Києва 1240 р., і після того не означала, однак, сформування в удільних землях виразно відмінних соціально-економічних та громадсько-політичних умов життя всього народу.

Скрізь князювали представники династії Рюриковичів, сила влади та прерогативи яких майже кожного разу були залежними від волі й настрою громад удільних центрів, котрими часто маніпулювала чиновницька знать — воєводи, тіуни, огніщани, бояри, купці, а також церковні авторитети — єпископи, монастирські архімандрити, ігумені та ін. Аналогічно повсюдно існували форми економічної залежності народної маси від чиновників та землевласників, практично однакову роль у всіх краях відігравали грошові фіiscalльні відносини з їхніми золотими і срібними гривнами, вірою та полюддян, резами, відповідними еквівалентами покарань за злочини і под.

Поряд з невеликими господарствами селян, що функціонували за звичаєвими нормами громадського користування землею, лісами, угіддями, діяли дуже великі господарства індивідуальної власності, з державним правом. Київський літопис, наприклад, під 1146 р. повідомляє: стада Ігоря та Святослава Олеговичів "по (ріці) Рахні" "числили кобил стадних три тисячі, а коней тисячу"; в Ігоревому сільці був "добрий двір", його "поставив князь", а в ньому в погребах — "вина і меди, тяжкого добра всякого, до заліза, і до міді", стодола, в якій було "дев'ятсот стогів"².

У всіх князівствах великої Русі відносно однаковим був побут знаті та звичаєві норми, які його обслуговували: "цилування хреста", часті випадки порушення присяги; міжусобні війни і пограбування; страти переможених, той самий християнський обряд і відносно толерантні стосунки аж до породичання з іншонаціональними монархами та вельможами — польськими, угорськими, половецькими та ін. Дослідники фіксують одні й ті самі елементи матеріальної культури знаті в різних кінцях Русі — архітектури фортець і храмів, чоловічого та жіночого одягу й прикрас, зброї, кухонного начиння і навіть дитячих забавок. Однак така відносна спільність культури властива лише для невеликої панівної верстви населення — князівським та іншим вельможним родинам. Культура ж народної маси, навпаки, вирізнялась чіткими локальними особливостями. Це вже стосовно етапу протодержавної Русі дало підставу пізішім літописцям називати в ній різні племена — полян, бужан або волинян, древлян, дреговичів, сіверян, полочан, словен, хорватів, тиверців, кривичів, радимичів, а також племена неслов'янської етнічної віднесеності — чудь, меря, мурома, весь, мордва, перм, печора, ям і под.

В історіографії існують різні думки про етнічний зміст названих слов'янських племен. Одні автори трактують їх окремими близькоспорідненими етносами, інші — субетносами або "етносами нижчого рівня" у складі єдиного етносу³. Лінгвісти, крім того,

займаються пошуком первинної етимології назв східнослов'янських племен. Не відкидаючи категорично цілком раціональної "народної етимології", згідно з якою поляни отримали назву тому, що заселяли переважно відкриті польові простори, а древляни проживали в лісистій місцевості серед дерев, дреговичі — у болотистій посеред драговиння, хорвати — в горбистій у районі Прикарпаття і Карпат, бужани — над р. Буг, сіверяни — в сіверній (північній) стороні, в'ятичі й радимичі (так називалися за іменами родоначальників Вятка і Радима), лінгвісти паралельно вдаються іноді аж до пошуку певних аналогічних фонем в інших мовах, наприклад, до етноніма *древляни* у німецьких топонімах *Dresden* або ж *Drygge*, готському слові *driangan* (служити), англосаксонському *dryht* (народ), ірландському *drong* (група) і под.

Численні також варіанти пояснення назви племені *дуліби*: від топонімів із лексемою *leben* у Тюрингії, німецького словосполучення *dund-laiba* (спадщина померлого), мовляв, освоєна раніше германцями земля, яка після їхнього зникнення з неї дісталася слов'янам, або ж від лайливого слова "дулей" ("дурень")⁴.

С. Наливайко етнонім "сіверяни" виводить аж від кімерійців, котрі за 1000 років до н.е. займали великі простори на північному Кавказі й далеко на північ. Етнонім "сівера" також фонетично близький до давньоіндійського племені сувіри, що мали й іншу назву — "сінди". Аналогію сівери з кімерійцями згаданий автор вбачає у тому, що давня грецька мова (ще часів Геродота) слов'янські, германські, індійські звуки -с, -ш передавала звуком -к. Звідси висновок: давні сівери грецькою мусили звучати як кімери⁵.

Подібні пошуки етимології історичних етнонімів, безумовно, цікаві й потрібні, поки вони не починають суперечити здоровому глазду.

На нашу думку, назви племен, за винятком хіба що дулібів, подані в найдавнішому літописі — "Повісті временних літ" із позиції "народної етимології". Це водночас засвідчує, що літописець диференціював їх насамперед за місцем розселення і лише незначно — за культурно- побутовими відмінностями. До речі, археологічна наука в межах сучасної території України надто особливих культурно- побутових відмінностей у житлі "українських" племен не виявляє, таких, наприклад, як у житлі й господарських будівлях, знаряддях праці, артефактах, обрядах поховання померлих тощо.

З огляду на це безпредметними видаються спроби піднесення "українських" племен додержавного періоду до рівня етносів, котрі нібито лише в умовах державності почали інтегруватися в новий етнос Русі. Бачення слов'янської етнічної маси на землях України,

диференційованою на окремі етноси на етапі до виникнення руської етнічної спільноти, суперечить загальним принципам етнотворчих процесів, за якими виокремлені з попередньої етнокультурної спільноти етноси зазвичай не конвергуються, а навпаки, з часом можуть підпасти під нову диференціацію. Наочною ілюстрацією саме такої тенденції в етнотворчих процесах є історія виникнення на основі праіndoєвропейської спільноти іndoєвропейських етномовних груп балтів, германців, іранців, кельтів, романців, слов'ян та інших, котрі відтак диференціювалися на окремі народи.

Напередодні й на початках формування на українських землях державних структур домінуючим з-поміж інших був етнотопонім, як і етнонім *Русь*. На думку багатьох учених, у тому числі М. Костомарова, М. Грушевського, О. Єфіменко, Б. Рибакова, П. Толочка, найперше цей етнотопонім стосувався Середнього Подніпров'я, власне, трикутника Київ—Переяслав — Чернігів і лише згодом він поширився на інші землі Руської держави, зокрема після XII ст. — на сучасну європейську територію Росії. Щодо території сучасної України, то вона майже вся від Сівера і до Закарпаття, за винятком південних степових просторів, котрими володіли кочові тюркські племена, уже від початку XI ст. мала етнонім "Русь" як власне ім'я. У будь-якому випадку, сучасне українське Закарпаття у грамотах угорських королів уже від першої половини XI ст. іменується "Руською маркою"⁶; руськими називали князівства XI ст., що виникли як удільні перед польським пограниччям на заході. Однак ані Суз达尔, ані Володимир на Клязьмі ще навіть у середині XII ст. себе до руських не відносили. Але вже від початку XIII ст. етнотопонім "Русь" поширюється на території у верхів'ях Волги й Оки, навколо Ладоги та Онеги, а його первинне географічне окреслення від Десни на сході й до Ужа на заході у тому новому значенні Русі губиться.

Ймовірно, це одна з причин того, що під 1187 р. у Київському літописі з метою виокремлення частини південних земель тоді вже "великої" Русі зафіксовано новий етнотопонім *Україна* в такому контексті: "у тім же поході (на половців весною, коли скресав Дніпро. — С. М.) розболівся Володимир Глібович недугою тяжкою, од якої він і скончався. І принесли його в город Переяславль на носилицях, і тут преставився він місяця квітня у вісімнадцятий день, і покладений був у церкві святого Михайла, і плакали по ньому всі переяславці... був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всячими добродетелями (був) сповнений. За ним же Україна багато потужила"⁷.

В історіографії стосовно цього першого використання в писемності слова "Україна" ("Оукраїна" в оригіналі. — С.М.) і дотепер немає одної думки. Чи не найбільше авторів ототожнювали його з поняттям окраїни. За радянського часу Ф. Шевченко, Л. Черепнін та інші історики вкладали в літописну "Оукраїну" зміст слова "країна", російського чи слов'янського "страна". Це надавало літописному текстові повної зрозуміlostі. Принагідно, ще у XVI ст. (1556—1561), у перекладі Євангелія від Марка, від Матвія й інших простою (тобто українською народнорозмовною) мовою у Переопницькому евангелії словом "оукраїна" здебільшого перекладали церковнослов'янське "страна" й інколи — "предель". До речі, в народних історичних піснях слово "Україна" неодноразово використовували в значенні "країна":

*А старий сокіл з чужої україни прибуває
сивого орла на своїй Україні стрічає.*

Або ж :

*Поглядає Морозенко на свою Україну:
Ой що своя Україна як мак процвітає,
А чужая Україна як лист опадає⁸.*

Крім того, існує припущення, що у XII ст., а можливо, й швидше, термін "Україна" стосовно середнього Подніпров'я вже набув етнічного смислу, на зразок Сівера, Волині та ін. У джерелах від початку XVI ст. слово "Україна" вже дуже виразно постає в своєму етнічному значенні, зазвичай стосуючись Середнього Подніпров'я⁹. Однак аж до початку ХХ ст. поняття "Україна" в його етнічному значенні ще не стосувалося всієї території, яку XI—XII ст. називали Руссю.

Швидше, ніж етнотопонім "Україна" в географічному масштабі замінив Русь XI—XII ст., для вирізначення саме території "старої" Русі від Русі у баченні XIII і наступних століть, тобто всієї територіальної спадщини Київської Русі, був термін "Мала Русь". Він, скажімо, фіксуваний грамотою галицького князя Юрія II від 1335 р. у підписі "*Dux totius Russiae Minoris*" ("Князь всієї Малої Русі")¹⁰. Для означення саме українських земель на просторі Великої Русі у XVI—XVII ст. етнотопонім "Мала Русь" використовували автори пізнього українського літописання, а також полемісти і публіцисти, наприклад, І. Вишенський¹¹.

Дуже давній етнотопонім, який поширювався на сучасну територію України, — Волинь. Цікаво, що її знав арабський письменник X ст. Аль-Масуді (він розповідав про короля "валіана" Маджака у VI ст.). Цю назву знав і наш найдавніший літописець. Таким

самим давнім є етнотопонім *Полісся*. Орієнтовно під 1275 р. у Галицько-Волинському літописі про нього згадано: "Але Мстислав не прийшов був, — а він ішов був од (города) Копиля, пустошачи по Поліссі..."¹²

У Супрамському літописі згадано етнотопонім і водночас географічну назву *Поділля* (*Подольє*), де в повісті "О Подольской земли" йдеться про події кінця XIV ст., зокрема смерть від отрути ("зелья травного") князя Скиригайла, який помер 1396 р.¹³

З XIV ст. у писемних пам'ятках згадана назва *Буковина*, що відображала природні особливості краю з буковими лісами, а згодом набула субетнотопонімічного змісту. Від 1774 р. так стали називати політико-адміністративну одиницю у складі Австрії до 1848 р. — округ Королівства Галичини й Лодомерії, а від 1848 р. — окремий коронний край з рангу герцогства — *Gercogtum Bukowina*, північна частина якого була заселена переважно українцями, а південна — румунами.

З відносно давнього часу в писемних пам'ятках виступає етнотопонімічна назва *Покуття*. Вперше про нього згадується в одній з молдовських грамот 1395 р. Покуття називав і польський хроніст XV ст. Я. Длугош¹⁴. Інформація про "*super Pokucze*" опублікована у відомому виданні джерел "*Akta grodzkie i ziemskie*" в 14-му томі під № 2300.

1.2. Формування українських субполітопонімів у XVI—XIX ст.

З XVI ст. у суспільно-політичний ужиток українців, поляків, росіян, білорусів, а також інших європейських народів увійшов політопонім *Запорозька Січ*. Він став узагальнювальним щодо таких утворень, як Томаківська Січ (40-ві роки XVI ст. — 1593), Базавлуцька або Чортомлицька Січ (1593—1709), Хортицька Січ (1555—1557), також Олешківська (1709—1734) та Нова Січ (1734—1775) й інших, менш значних. З тих часів політопонім "Запорозька Січ" до наших днів трансформувався у радше географічний топонім "Запоріжжя". У XVIII ст. почали з'являтися етнополітопоніми "Задунайська Січ", "Кубанська Січ".

Дуже рано у давній Русі почали використовувати політоприкметник *-галицький*, *-галицька* у словосполучення "Галицька земля", "галицький князь". Їх поширення спричинило існування князівства із центром у м. Галич, що піднімалося над іншими князівствами регіону — Теребовлянським, Звенигородським, Премишльським.

Київський літопис майже незмінно називав князя Володимира (Володимирка) Володаревича Володимиром Галицьким. Цей князь був князем звенигородським (1124—1141) і, зрештою, галицьким (1141—1153). Володимир Володаревич, об'єднавши названі князівства в Галицьке, сприяв поширенню політоприкметника "галицький" на ширшу територію, ніж околиці Галича. Ще значніше таке окреслення простежено на території підкарпатського регіону за часів Ярослава Осьмомисла, сина Володимира, галицького князя 1153—1187 рр. Однак немає підстав вважати, що у XII ст. уже витворився політонім *Галичина*, хоч термін "галичани" на означення дружинників галицьких князів у літописанні використовували.

Остаточно політонім "Галичина" утверджено після Першого поділу Польщі, коли землі колишнього Галицько-Волинського князівства (галицькі й частково волинські) ввійшли до складу Австрії. Разом з частиною південно-східних польських етнічних земель у районах Ряшіва, Тарнова, Сандомира та аж поза Krakів на заході з них утворено австрійську адміністративну одиницю — Королівство Галичини і Володимириї — *Königreich Galizien und Lodomerien*. Таку назву дав'язували до історичного Галицько-Волинського князівства, князем якого був певний час (1213—1219) син угорського короля Андрія I Коломан. Цим учником імператора Марія-Терезія, вважаючи себе також спадкоємницею угорської корони, ніби відновлювала уже як власне Галицько-Волинське князівство. Назва нового австрійського краю була накинута штучно польським етнічним землям. До галицьких або володимирських (волинських) вони не мали жодного стосунку. В практиці політичного життя повну назву коронного краю використовували в офіційних документах, а "коронний край" іменували просто *Galizien*, українською — *Галичина*, польською — *Galicia*.

До 1847 р. в австрійських правлячих колах, можливо, і під впливом польського повстання 1846 р., а також польського й українського національних рухів першої половини XIX ст., виникло глибше усвідомлення відмінного національного й релігійного характеру української та польської частин Галичини. Враховуючи це, в тому ж році Королівство Галичини й Володимириї формально поділили на Східну Галичину (*Ostgalizien*) і Західну Галичину (*Westgalizien*). До Східної ввійшли повіти, де переважали русини (українці) — греко-католики, до Західної — повіти з перевагою польського римо-католицького населення. Причому один повіт Бжозівський, де населення здебільшого становили поляки, помилково опинився у складі Східної Галичини. Особливого практичного значення поділ коронного краю на Східну та Західну Галичину

не мав. Поділ враховували у державній статистиці населення, коли матеріали різних переписів подавали окремо стосовно Східної Галичини, але "*ohne Brzegósh*", і окремо стосовно Західної "*mit Brzegósh*", частково в конфесійній політиці щодо греко-католицької й римо-католицької церков, у системі освіти, формуванні чиновницьких кадрів і под.

Отже, термін "Галичина" має історико-політичне походження, тобто є політопонімом. Незважаючи на це, однакові державно-правові норми австрійського законодавства, закріплення у Східній Галичині унійної греко-католицької церкви, однакові умови освітньо-культурного життя у всіх етнографічних районах адміністративної Східної Галичини, зовнішні австро-німецькі впливи обумовили формування на території всього краю багатьох спільніх етнографічних рис, хоч, безумовно, етнокультурні особливості етнографічних субрайонів Галичини — Західного Поділля, південно-західної Волині, Покуття, Опілля, Підгір'я, Надсяння, Гуцульщини, Бойківщини, Лемківщини зовсім і дотепер не нівелювалися.

Від середини XVII ст. у регіоні Середнього Подніпров'я (і Лівобережжя зокрема), сформувався окремий історико-політичний регіон, ввійшовши в історію України під назвою *Гетьманщини*. Як відомо, після Андрушівського перемир'я 1667 р. та Вічного миру 1686 р. гетьмансько-полкова адміністрація на відносно тривалий час закріпилася на тій частині українських земель, котрі за умовами названих актів опинилися під зверхністю Росії. То були козацькі полки Переяславський, Лубенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський, Гадяцький, Стародубський, Київський з осередком у м. Козельці — 10 полків. Полковий устрій на Лівобережжі проіснував до 1781 р. Полками керувала гетьманська адміністрація на чолі з гетьманом.

На Правобережжі, що залишилося під юрисдикцією Польщі, діяли полки Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Павлоцький, Уманський, Брацлавський, Вінницький. Як військово-адміністративні одиниці на межі 1670—1680 рр. перестали існувати, хоч через кілька років, після 1684 р., були ще відновлені Чигиринський, Уманський, Могилівський, Корсунський, Богуславський, Білоцерківський, Брацлавський полки. Окремі з них проіснували до 1712 р., коли їх остаточно ліквідували під час придушення козацьких повстань, у чому брала участь і Росія.

У підросійській Україні посаду гетьмана вперше скасовано у 1722—1724 рр., відновлено — 1727 р., але 1734 р. знову скасовано, 1750 р. — ще раз відновлено, 1764 р. — скасовано остаточно. Власне через те, що Лівобережжям упродовж 110 років з перервами управляв гетьман, воно й отримало назву Гетьманщини. Після скасування гетьманату та ліквідації козацько-полкового устрою

політопонім "Гетьманщина" став надбанням усної історії, художньої літератури, а також історіографії. Гетьманщину вже у XIX ст. неодноразово згадував Т. Шевченко: "Була колись Гетьманщина, та вже не вернеться..." ("Тарасова ніч"); згодом політопонім природно використовували в українській історіографії: "Великий рух народний, піднятий Хмельницьким, — писав М. Грушевський, — дав новий лад усій східній Україні — Гетьманщині"; або: "життя лівобічної Гетьманщини тихо й поволі котилося під гору своєї політичної і суспільної вільності"¹⁵.

Тоді, коли утвірджувався етнополітопонім "Гетьманщина", особливого етнополітичного забарвлення почали набувати географічні поняття *Лівобережжя* і *Правобережжя*. Річ у тому, що в обох частинах України, поділеної між Росією та Польщею, почали витворюватися дуже відмінні соціально-політичні умови життя суспільства, а також і відмінні соціально-національні структури, тобто в обох частинах України сформувалися неоднакові суспільства. На Лівобережжі, власне у Гетьманщині, зміцнювалася та зростала чисельно верства вільного козацького стану. Йї належала провідна роль у громадському, культурному, освітньому й релігійному житті. За описовими творами кінця XVIII ст., вільна козацька верства практично в усіх повітах Лівобережжя за чисельністю приблизно дорівнювала панщинно залежному населенню. "Історичний та географічний опис Київського намісництва 1787 р." подавав таку відносно розвинуту соціально-станову картину населення намісництва: "Жителів у містах числиться 61 847, в повітах — 736 936, серед яких княжих родів — 6, графських — 3, дворянських — 1 175, різночинців — 8 725, духовно-світського сану — 4 795, монахів — 349, монахинь — 382, купців — 701, міщан — 23 145, козаків — 303 316, казенних поселян — 105 306, поміщицьких селян — 301 064, різночинних і козачих підсусідків — 49 785"¹⁶.

За "Топографічним описом Малоросійської губернії (1798—1800 років" на 2 273 162 особи населення числилось дворянського стану 36 856, духовного без монахів — 15 135, купців I гільдії — 66, II гільдії — 180, III гільдії — 8 806, козаків, різночинців та іншого прирівняного населення — 932 874, селян — 1 064 781 особа¹⁷. Важливо зауважити, що українське населення Лівобережжя представлене серед цих станових і соціальних прошарків майже пропорційно за чисельністю. Винятком було лише купецтво, серед якого становили більшість великоросії. Отже, соціальній структурі українського етносу на Лівобережжі був притаманний природний характер, властивий тогочасному суспільству взагалі. Особливе значення мало збереження у суспільстві Лівобережжя вільного українського стану козацтва — головного носія національної нам'яті та традиції.

Зовсім по-іншому розвивався український народ на Правобережжі, де його соціальна структура набула відмінних характеристик. Після багатьох невдалих спроб гетьмана П. Дорошенка визволити Україну з-під польського гніту, союзники якого турки і татари більше плюндрували її, аніж допомагали, гетьман 1676 р. "здався на ласку" російського воєводи Г. Ромодановського. Відтак турки і татари продовжували спустошувати Правобережжя, взявши на допомогу, за окремими джерелами, "князя Маросійської України" Ю. Хмельницького. Росія і Туреччина 1681 р. підписали Бахчисарайський мир. Туреччина визнавала право Росії на Київ і Запоріжжя. Турки 1683 р. лишили Ю. Хмельницького булави і, є відомості, стратили його у Кам'янці-Подільському.

Між Росією та Польщею 1686 р. був укладений "Вічний мир". Згідно з ним українське Правобережжя понад століття, аж до Другого поділу Польщі 1793 р., залишалося під Польщею, натомість остання визнавала за Росією Київ (з околицею на правому березі) і Запоріжжя. Спустошенну південну Київщину та Брацлавщину оголошували нейтральною зоною, інші правобережні землі визнавались за Польщею. Після цього наступ польського уряду на українську самобутність став беззастережним. Польський сейм 1696 р. прийняв закон про вилучення руської мови зі судочинства. Сеймова "конституція" 1699 р. оголошувала козаччину на Правобережжі ліквідованою. Козацькі полки, однак, цьому не скорилися. У 1702 р. вибухнуло козацьке повстання на чолі з наказним гетьманом С. Самусем, полковниками С. Палієм і А. Абазином. Боротьба за козацькі вільнності тривала до 1712 р. Урешті-решт козацький опір Польщею за допомогою Росії був зламаний не лише у військовому розумінні, а й у соціальному. Козацтво ліквідували і як соціальну верству.

Крім того, до початку XVIII ст. від українського етносу на Правобережжі майже повністю відійшла національна шляхта і магнатерія. Не стало українського панства. Воно окатоличилось і ополячилося. Українські елементи дуже скоротилися і серед міщанства. Міста головно стали за населенням єврейськими та польськими. Переслідувались православна й унійна церкви аж до заборони вільної відправи богослужіння. Українська національність, на яку припадало понад 80 % усього населення (решту становили поляки та євреї), була майже повністю загнана у знедолену соціальну ішунпаніципізму залежного селянства. Лише незначна кількість українців належала до духовенства, дуже мало їх налічувалося серед міських ремісників, адже і ремесло, і майже вся торгівля опинилися в євреїв, поляків, вірмен. Можна стверджувати, що вже у першій половині XVIII ст. у двох частинах України — Лівобережжі під Росією та Правобережжі під Польщею — витворилися два відмінні між собою

етносоціальні організми. Ця відмінність не ліквідована з упадком Польщі, а тривала аж до радянського часу. Отже, назви "Лівобережжя" та "Правобережжя" мали відмінний етнополітичний та етносоціальний зміст з кінця XVII ст. і щонайменше до початку ХХ ст.

У XVII ст. на сході України виник новий великий географічний район зі своєрідними етнополітичними й етносоціальними рисами — Слобожанщина, або Слобідська Україна. Субрегіон як український почав відновлюватися з кінця XVI ст. на південній частині простору розселення у давньоруські часи літописного племені сіверян, що тоді займало не тільки середню і нижню течії Десни та Посем'я, де проживання корінного населення суттєво не порушувалося в часи ординських плюндрувань, а також верхів'я Сули, Псла, Ворскли, Північного Дніця. Після входження 1503 р. історичної Чернігів-Сіверщини до складу Російської держави крайніми містами на півдні краю були Стародуб, Рильськ, Путивль, хоч поза ординськими шляхами і південніше зберігалися окремі поселення давніх сіверян. За Деулянським перемир'ям 1618 р. Чернігів зі землею ще на 40 років перебував під владою Польщі. Однак до цього, з кінця XVI ст., у верхів'ях Псла, Сули почали оновлюватись старі городища, виникати міста Курськ, Воронеж, Оскол, Білгород, Валуйки. Російський уряд 1633—1653 рр. вибудував Білгородську оборонну лінію укріплень: уздовж неї виникло близько 20 міст від Охтирки на заході й до Нового Осколу на сході.

У 1650 р. засновано Харків, ще раніше — 1641 р. — Охтирку, 1659 р. — Боромлю, тоді ж, у середині XVII ст., — Суми, Лебедин, Змієв, Краснокутськ, Балаклею й інші міста, у 60-х роках — Мурафу, Богодухов, 70-х — Ізюм, Білопілля, Вовчанськ і под.¹⁸ Д. Багалій виявив реєстр козаків Харкова з 1655 р., який містив 587 імен і прізвищ козаків. Отже, можна допускати, що тоді все населення Харкова налічувало 1,5—2 тис. осіб. Серед прізвищ побутували Юсько Хороший, Юсько Кривий, Миско Кубрак, Василь Бреус, Василь Хміль, Ласко Дитина, Клим Стріха, Мартин Боруля, Василь Ломака. Багато прізвищ мали ремісницьке походження — Коваль, Котляр, Кравець та ін.¹⁹ У 60-х роках XVII ст. козаки освоюваного краю об'єднувалися у чотири полки — Острогозький, Охтирський, Сумський, Харківський (трохи пізніше з нього виділився ще Ізюмський). Вони підпорядковувалися російському Белгородському воєводі, а з 1668 р. навіть об'єдналися у Белгородський полк, що становив собою військово-адміністративний округ. Слобідські полки з 1708 р. перейшли до підпорядкування азовського губернатора, садиба котрого знаходилась у Воронежі.

У демографічному освоєнні Слобожанщини брали участь також вихідці з російських етнічних земель, але їхня частка з-поміж нових поселенців не перевищувала 15—20 %. Вільне займання землі, "слобідне" проживання на ній обумовили формування в краї самобутнього етнокультурного укладу, що водночас зберігав чимало складників субкультурних районів України, з яких переселення на слобідські простори було масовим, отже, Середнього Подніпров'я, Лівобережного Полісся, Поділля і под.

У суспільних науках — історіографії, історичній географії, літературознавстві й інших — етнополітичного змісту в XIX ст. набув термін географічного походження *Наддніпрянщина*. У Галичині й на Буковині насамперед у публіцистиці ним називали всі землі, розміщені у складі Російської держави, тобто і Лівобережжя, і Слобожанщину, і Правобережжя, що за Другим і Третім поділами Польщі відійшли до Росії. Як відповідники у тій самій галицькій і буковинській публіцистиці, а також гуманітарних науках вживали назви — *Наддніпрянська Україна* й *Східна Україна*. Остання назва всупереч географічному розташуванню поширювались також на Західну Волинь з містами Володимир, Дубно, Рівне та ін.²⁰ Водночас у Галичині й Буковині підросійські землі України називали просто Україною. Так робив І. Франко, зокрема у праці "Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р."²¹

На російському боці на означення України (у складі Росії) застосовували політоніми "Юго-Западная Россия", "Юго-Западний край". Проте І. Франко, використовуючи назву "Юго-Западная Россия", передньо вставляв слова "так звана"²². М. Драгоманов усі українські землі під Росією називав "Україна", наприклад, у контексті: "Може і мусить стати Галичині у пригоді Україна..."²³

Від 1764 р., коли з південних українських земель була створена Новоросійська губернія, стосовно Півдня України від району сучасної Дніпропетровщини на півночі й до берегів Чорного моря, а згодом від Кубані на сході й до гирла Дунаю почали використовувати суттєво імперський політононім "Новоросія". "Новоросійська губернія" 1783 р. була реформована в Катеринославське намісництво, але 1796 р. російський уряд знову повернувся до назви "Новоросійська губернія". Остання 1802 р., що після Російсько-турецьких воєн і приєднання 1783 р. Криму до Росії перетворилася на дуже велику територіальну одиницю, була поділена на три губернії: Катеринославську; Таврійську з центром у Сімферополі; Миколаївську. Через рік Миколаївська була перейменована на Херсонську, і відтак її центр був перенесений з Миколаєва до Херсона. Всі три губернії у військо-політичному сенсі становили так зване Новоросійське генерал-губернаторство, центром якого з 1805 р.

стало м. Одеса, — воно у політичному вжитку закріплювало називу "Новоросія". Хоч населенням Півдня України цей термін не сприймався за власний, він все-таки увійшов у вжиток наукової, зокрема описової літератури. У 1850—1853 рр. А. Скальковський, наприклад, видав двотомну працю "Опыт статистического описания Новороссийского края".

Край освоювало переважно українське населення. На час утворення Новоросійської губернії 1764 р. у ній налічувалось 67 730 осіб, з них українців — 50 672 (74,8 %), росіян — 8 164 (12,05), "воловіхів" — 6 220 (9,19), сербів — 1 410 (2,08 %). Проживали також поляки, болгари, угорці, пімці. Станом на 1782 р. у Новоросії обліковувалися 202 449 осіб, з них українців — 144 754 (71,5 %), росіян — 18 426 (9,1), "воловіхів" — 18 199 (8,99 %), сербів — 0,65 %, поляків — 0,52 %.²⁴ Аналогічним залишалося співвідношення національностей на Півдні України і в наступні роки. Незважаючи на це, російська імперська публіцистика прагнула доводити, що так звана Новоросія — частина Росії. Справедливості ради необхідно зазначити: у радянській політичній та науковій літературі після 1917 р. цей термін не використовували. Тепер, однаке, у російському політикумі та й серед певної частини росіян України є сили, котрі намагаються реанімувати термін "Новоросія".

Як уже згадувалось, 1796 р. з території Криму та частини прилеглої до моря степової України було утворено Таврійську губернію, її ще називали *Таврією*. Однак це — не політопонім кінця XVIII ст., він започаткований від назви південної частини півострова Крим, де від часу Геродота (V ст. до н.е.) мешкали таври, а їхня земля мала називу Таврика. У II ст. до н.е. Таврику підкорило Понтійське царство з центром у м. Амасія в Малій Азії. В Європі XVI ст. Таврією називали Крим. У руслі тієї самої традиції російський уряд, приєднавши до Росії Крим, назвав його разом з прилеглою територією Північного Причорномор'я Таврійською губернією.

У районі Північного Причорномор'я на Заході сучасної Одеської області розташований ще один специфічний район — *Буджак*. Потурецьки це означає кут, мабуть, через конфігурацію території між нижніми руслами Дунаю та Дністра на південний схід від сучасного молдовсько-українського кордону. В XVI—XVII ст. українці називали асоціювали з ногайською ордою, що неодноразово нападала на українську землю, і тому вона мала певне політопонімне навантаження. У наш час етнічна специфічність Буджака вирізняється багатонаціональним складом його населення, де проживають українці, росіяни, гагаузи, болгари, молдовани. До 1940 р. численними були німецькі колонії.

1.3. Західноукраїнські політопоніми й етнотопоніми ХV — початку ХХ ст.

На заході України щонайменше від ХV ст., головно до північного Прикарпаття, використовували називу *Червона Русь*, ніби запозичену від літописного м. Червена. В історичній літературі політопонім вживали з XVI ст., починаючи від польського хроніста Я. Длугоша і аж до ХХ ст.* Наприкінці XIX — початку ХХ ст. термін “Червона Русь” дуже полюбляли російські автори, прагнувчи протиставляти йому етнополітопонім “Україна”. В народі ж етнополітопонім “Червона Русь” не мав поширення.

У різні часи всілякі політичні сили використовували неоднакові означення закарпатських українських етнічних земель. До кінця Першої світової війни край входив у володіння Угорської держави, в зв'язку з чим його найчастіше називали *Угорська Русь*. Коли ж у міжвоєнні роки край опинився у складі Чехословаччини, він одержав офіційну називу *Підкарпатська Русь*. Край у складі Чехословаччини 11 жовтня 1938 р. отримав статус автономії і в українській публіцистиці Закарпаття, Галичини, Волині постав під назовою *Карпатської України*, а з грудня 1938 р. українські автономні структури Закарпаття прийняли цей автоетнополітопонім за офіційну називу. Під назовою “Карпатська Україна” 14 березня 1939 р. закарпатські українці на сеймі в Хусті проголосили державну незалежність. На жаль, за наслідками військової агресії фашистської Угорщини Карпатська Україна як самостійна держава перестала існувати. Окрім наведених етнополітопонімів українського Закарпаття в літературі, громадсько-політичному вжитку, край іменували також *Руською Крайною*. Письменник В. Пачовський на означення краю використовував поетичну називу *Срібна Земля*, видавши 1938 р. під таким заголовком історико-краєзнавчу працю²⁵.

Частину етнічного українського Закарпаття за наслідками післявоєнного радянсько-чехословачького врегулювання відійшла до Чехословаччини. Етнографічно — це південна Лемківщина, що охоплює близько 220 гірських і підгірних сіл. У с. Свидник 1956 р. засновано Музей українсько-руської культури. В його фондах — 67 000 експонатів²⁶. Українське культурно-освітнє життя розвивається у м. Пряшеві, тому цю частину Лемківщини в українській публіцистиці іноді називали *Пряшівщиною*.

* У 1939 р. польський політолог, професор Львівського університету С. Грабський видав книжку *Rus Czerwona odwieczna i nierozerwalna z cieś Polski*.

До 1947 р., до польської акції "Вієла", на крайньому північному заході українських етнічних земель, розташувалися невеликі українські краї — Холмщина і Підляшшя з містами Холм, Владава, Грубешів, Томашів на Холмщині, Межиріч, Біла й інші на Підляшші. Зі сходу Холмщина від Волині та Полісся відділяє р. Західний Буг. Холмщина отримала назву від давнього, ще княжого, м. Холм, а Підляшшя — від географічного розташування, так би мовити, вже під самою Польщею. У XIV ст. Холмщина і Підляшшя перебували під владою Польського королівства й частково Литви. окремо Холмська земля входила до Руського воєводства. Після Третього поділу Польщі 1795 р. Холмщина відійшла до Австрії як частина новоутвореної австрійської адміністративної одиниці — *Нової Східної Галичини*, що на сході й півночі омивалася р. Західний Буг, а на заході доходила до Вісли, охоплюючи правобережну частину Варшави — Прагу. Загалом Нова Східна Галичина за складом була більше польською, ніж українською.

Після Віденського конгресу 1815 р. у складі Царства Польського Холмщина та Підляшшя відійшли до Російської імперії. Державна дума імперії 1912 р. прийняла закон про утворення зі східних частин Люблінської й Седлецької губерній Царства Польського окремої Холмської губернії з безпосереднім підпорядковуванням останньої Петербургові. У 1915 р. українську Холмщину захопило масове біженство цивільного українського населення. Край покинув близько 90 % українців. Коли в 1918—1920 рр. частина біженців почала повернутися у рідні села, то побачила спалені обійстя, церкви, школи. Польський уряд 1938 р. цілеспрямовано організував руйнування понад сотні православних церков, узявши курс на відкриту полонізацію краю. Під час німецької окупації в краї вибухнула боротьба між польськими й українськими збройними підрозділами Армії Крайової й УПА, за наслідками якої були вбиті тисячі невинних мешканців.

За радянсько-українською угодою з Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р. українське населення Холмщини підлягало "добровільній" евакуації в Українську РСР. Однак до липня 1946 р., коли закінчився неодноразово продовжуваний термін евакуації, близько третини українців краю все-таки не виїхали в Україну, адже евакуація згідно з угодою була формально добровільною. Це зовсім не відповідало наміру польського уряду, і він навесні 1947 р. здійснив операцію "Вієла". Відновідно до неї все українське населення, в тому числі українсько-польські родини, було (зі залученням польського війська) насильно депортовано на захід і північ Польщі, на так звані *ziemie odzyskane*. Холмщина як українського краю не стало, але у пам'яті

українського народу, в історіографії залишилась історична Холмщина²⁷. З Підляшшя, з огляду на невиразну ідентифікацію національного складу його населення, українців не депортували. Тоді їх там проживало близько 100 тис.

У різні часи українська історіографія подавала різний зміст етнополітопоніма *Західна Україна*. До Першої світової війни ним іноді послуговувалися літературні критики, письменники і публіцисти як тотожним з Галичиною. Однак найчастіше всі українські краї, що входили до складу Австро-Угорщини, називали окремими назвами — Галичина, Буковина, Угорська Русь. Чіткіше етнополітопонім "*Західна Україна*" у суспільно-політичному вжитку постав 1923 р., коли після ухвали Ради Амбасадорів країн Антанти про інкорпорацію Галичини до складу Польської держави міжнародно-правове становище всіх окупованих українських земель — Західної Волині й Західного Полісся, Холмщини і Підляшшя, а також Східної Галичини — стало однаковим. Першими це зробили західноукраїнські комуністи. Вони вже у травні 1923 р. перейменували Комуністичну партію Східної Галичини на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ). Українська народна трудова партія Галичини 1925 р. об'єдналася з волинськими діячами і течіями ліберального національного спрямування в Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО); 1926 р. те саме зробили галицькі радикали, об'єднавшись із волинськими есерами в Українську соціально-радикальну партію. Консолідація українського руху на всіх окупованих Польщею українських земель спричинила до поширення на них єдиної назви — *Західна Україна*.

З 1930 р. в УРСР виходив журнал "*Західна Україна*". Після розгрому Польщі 1939 р. і вступу в Західну Україну Червоної армії край офіційно зберігав назву "*Західна Україна*" до 4 грудня 1939 р., коли Указом Президії Верховної Ради СРСР був поділений на області — Волинську, Рівненську, Львівську, Дрогобицьку, Тернопільську, Станіславську (тепер Івано-Франківська). Назва "*Західна Україна*" стала після цього історіографічним терміном. Її застосовували до українських земель, котрі перебували у складі Польщі міжвоєнного періоду. Коли ж у наш час використовують назву "*Західна Україна*" на означення всіх українських західних земель, що до 1939 р. не перебували у складі Радянського Союзу, то допускають неточність. На жаль, це трапляється часто.

В історичних працях 40-х і наступних роках ХХ ст. назва "*Західна Україна*" на Буковину та Закарпаття зазвичай не поширювалася.

1.4. Адміністративні одиниці на українських землях у XIX—XX ст. Спроби їхнього реформування

Під час Української національної революції 1917—1920 рр. тривали пошуки оптимального врахування історичної, етнографічної та політичної традиції для формування нового адміністративного поділу України. Наприклад, 29 квітня 1918 р., в останній день існування, Мала рада Центральної Ради прийняла акт “Про новий територіально-адміністративний поділ України”. Згідно з ним УНР повинна була мати 30 адміністративних одиниць, назви яких нав’язували до традиції: Київ з околицями; Деревлянська земля; Волинь; Погориння; Болохівська земля; Поросся; Черкаси; Побужжя; Поділля; Брацлавщина; Подніпров’я; Помор’я; Одеса; Низ; Січ; Запорожжя; Нове Запорожжя; Азовська земля; Поло-вецька земля; Донеччина; Подоннє; Сіверщина; Чернігівщина; Переяславщина; Посем’є; Посулле; Полтавщина; Самара; Слобожанщина; Харків з повітом. М. Грушевський у праці “Новий поділ України” конкретизував пропонований поділ за містами і повітами зі зазначенням центрів земель²⁸. Відомо, що акт 29 квітня 1918 р. у зв’язку з поразкою революції не був реалізований і залишився лише як пам’ятка права та національної думки.

Важливо згадати і про назви тих адміністративних одиниць, на котрі розподіляли Україну в період її перебування у складі Російської імперії та Радянського Союзу. Після ліквідації в Україні козацького устрою (1781) і поділів Польщі до 1802 р. склався губерніальний поділ України, що проіснував до 1925 р. Територія України мала дев’ять губерній: Київську; Чернігівську; Полтавську; Волинську; Подільську; Катеринославську; Херсонську; Таврійську; Харківську (до 1835 називали Слобідськоукраїнською). Як уже згадувалось, з 1912 р. формувалася ще Холмська губернія. За назвою губерній у суспільно-політичному вжитку використовували відповідні політопоніми — Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Поділля, Волинь, Катеринославщина, Таврія, Херсонщина, Харківщина.

У 1925 р. в Українській РСР було здійснено адміністративну реформу: губернський поділ ліквідували, і натомість прийняли поділ на менші адміністративні утворення — округи, котрих налічувалось 53. Окружний поділ в УРСР проіснував до 1930 р. У 1930—1932 рр. залишався ще поділ на 102 повіти, безпосередньо підпорядкованих українському центрові. У 1932 р. республіку

поділили на кілька великих областей — Харківську, Київську, Дніпропетровську, Вінницьку, Одеську, Чернігівську, Донецьку. Існувала вже Молдовська автономна республіка. (Київська область, наприклад, містила також східну частину колишньої Волинської губернії, Вінницька — колишню Подільську губернію.) У 1937 р. відбулося певне розчленування областей. Творилися Житомирська, Кам'янець-Подільська, Полтавська, Миколаївська області, у 1938 р. — Ворошиловградська, 1939 р. — Запорізька, Кіровоградська, Сумська, 1944 р. — Херсонська, 1954 р. — Черкаська. З 1940 до 1954 р. існувала Ізмаїльська область; сучасні Донецька, Луганська, Хмельницька, Івано-Франківська змінювали назви.

У міжвоєнний період галицькі воєводства під Польщею — Львівське, Станіславське й Тернопільське — офіційно називали *Східна Малопольща* (*Małopolska Wschodnia*) на відміну від південної корінної польської землі Малопольщі (*Małopolski*) з центром у Krakові. Разом так звана Східна Малопольща, Волинь, українське і білоруське Полісся мали назву *Східні Землі* (*Ziemie wschodnie*). Безумовно такі політопоніми місцеве населення не сприймало. Чернівецька область існує з серпня 1940 р., Закарпатська — з січня 1946 р.

У наш час за назвою обласних центрів у політичній і науковій літературі, ЗМІ поширені терміни "Вінничина", "Донеччина", "Житомирщина", "Київщина", "Луганщина", "Львівщина" і под. Таких політопонімів за назвами обласних центрів налічується 22. Ще дві області — Волинська й Закарпатська; першу названо за історичним субетнопонімом "Волинь", другу — за географічним розташуванням. Політопонім "Крим" повторює назву півострова.

Треба завжди пам'ятати: історико-політичне районування України не є категорично протилежним етнографічному. Ті чи інші спільні умови буття в межах адміністративних одиниць впливали також на народну культуру і побут мас, а отже, надавали першопочатково етнографічно відмінним частинам адміністративних утворень упродовж тривалого часу багато спільніх рис етнографічного плану, наприклад, у Галичині, де і подоляни, і покутяни, ополяни, бойки, гуцули, волиняни стали значно взаємоподібними за багатьма побутовими рисами, релігійними віруваннями, національною свідомістю тощо. Однак етнолог повинен завжди чітко бачити, який характер має той чи інший топонім — історико-політичний чи етнографічний.

- ¹ Войтович Леонтій. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): іст.-генеалог. дослідження / Леонтій Войтович. — Л., 2000. — С. 112—281.
- ² Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989. — С. 204.
- ³ Балушок Василь. Етнічна ситуація на слов'янських землях України в епоху Київської Русі / Василь Балушок // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 4. — С. 46—57.
- ⁴ Тищенко Костянтин. Походження назв літописних слов'янських племен / Костянтин Тищенко // Народна творчість та етнографія. — 2006. — № 1. — С. 4—16; № 3. — С. 21—29.
- ⁵ Наливайко Степан. Таємниці розкриває санскрит / Степан Наливайко. — К., 2001. — С. 10—17.
- ⁶ Тиводар Михайло. Короткий нарис історії Закарпаття / Михайло Тиводар // Закарпаття: народознавчі роздуми. — Ужгород, 1995, С. 12.
- ⁷ Літопис Руський. — С. 343.
- ⁸ Луцький Юрій. Семантика слова Україна в давніх народних піснях / Юрій Луцький // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 6. — С. 20.
- ⁹ Макарчук С. А. Український етнос (виникнення та історичний розвиток) / С. А. Макарчук. — К., 1992. — С. 130—131.
- ¹⁰ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. — К., 1986. — С. 111.
- ¹¹ Вишенський І. Книжка / І. Вишенський // Українська література XIV—XVI ст. — К., 1988. — С. 306, 313.
- ¹² Галицько-Волинський літопис. — Л., 1994. — С. 120.
- ¹³ Західноруський, або Білоруський літопис // Українська література XIV—XVI ст. — К., 1988. — С. 81—84.
- ¹⁴ Енциклопедія українознавства: в 11 т. — Л., 1996. — Т. 6. — С. 2155.
- ¹⁵ Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський / репринтне відтворення видання 1913 р. — К., 1990. — С. 320, 357.
- ¹⁶ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. — К., 1989. — С. 178.
- ¹⁷ Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст.. — К., 1997. — С. 30.
- ¹⁸ Сумцов М. Слобожане: іст.-етнограф. розвідка / М. Сумцов. — Х., 1918. — С. 9.
- ¹⁹ Там само. — С. 9.
- ²⁰ Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. — Л., 1990. — С. 266—280.
- ²¹ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року // Зібр. тв.: у 50 т. — К., 1984. — Т. 41. — С. 305.
- ²² Там само.
- ²³ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / М. Драгоманов — К., 1970. — Т. 1. — С. 194—195.
- ²⁴ Наулко В. Развитие межэтнических связей на Украине / В. Наулко. — К., 1975. — С. 21.

- ⁴⁵ Сенько І. Земля з іменем: краєзнавчі студії / І. Сенько. — Ужгород, 1998. — С. 8—16.
- ⁴⁶ Сополига М. 50-річчя українського музею в Словаччині / М. Сополига // Народна творчість та етнографія. — 2007. — № 3—4. — С. 52—59.
- ⁴⁷ Салюк І. Історична Холмщина в описах, дослідженнях, спогадах / І. Салюк, М. Горний. — Л., 1996.
- ⁴⁸ Грушевський Михайло. Новий поділ України / Михайло Грушевський // Укр. ист.: журн. історії і українства. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Торонто; Париж. — 2002. — № 1—4 (152—155). — Рік XXXIX. — С. 62—65.

Контрольні запитання та завдання

1. Яка територія сучасної України мала назву "Русь" найраніше?
2. Як історики пояснюють походження назв сленг'янських племен, що згадувалися у найдавнішому літописі "Повість временних літ"?
3. В якому контексті та під яким роком уперше згадувався етнотопонім "Україна" в Київському літописі?
4. Охарактеризуйте, в якій хронологічній послідовності появлялися у писемних пам'ятках етнотопоніми та політопоніми "Волинь", "Україна", "Полісся", "Поділля", "Буковина", "Галичина", "Запоріжжя".
5. Що Ви знаєте про українські землі у XVII—XVIII ст., котрі мали назву "Гетьманщина"?
6. У чому були відмінними етносоціальні структури населення Лівобережжя та Правобережжя у XVIII—XIX ст.?
7. Коли і чому царський уряд Росії впровадив на означення земель Півдня України назву "Новоросія"?
8. Проаналізуйте губерніальний поділ, що існував у підросійській Україні від початку XIX ст. до 1925 р.
9. На які воєводства були поділені українські землі, що після Першої світової війни загарбала Польська держава?
10. Коли у політичному вжитку її українській публіцистиці з'явився етнополітотопонім "Західна Україна"?
11. Як і коли землі Західної України були поділені на радянські області?
12. Як у XX ст. змінювалися політичні назви українського Закарпаття?
13. Назвіть основні етнографічні райони та підрайони України.
14. Яку офіційну назву дав Польський уряд південно-східним воєводствам після загарбання Галичини 1919 р.?

Розділ 2

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ЕТНОГРАФІЧНОГО РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ

2.1. Критерії етнографічного районування України

Етнографічне районування ґрунтоване на локальних відмінностях народної (традиційної) культури: матеріальної та духовної. Нагадаємо, що народна культура — це вироблені впродовж тривалого історичного часу форми організації й співжиття людей, види і способи виробництва матеріальних цінностей, таких як засоби виробництва, продукти харчування, житла й господарські будівлі, одяг, художні речі, а також мова, звичаєве право та неписані норми моралі, художня народна творчість, що реалізовується в громадській і сімейній обрядовості, усному та музичному фольклорі, народних знаннях, віруваннях. Усі складові народної культури органічно пов'язані між собою, є традиційними. Тому це означення культури як народної чи традиційної майже тотожні. Носії народної культури — українці, росіяни, поляки, гуцули, слобожани, покутяни й інші етнічні або субетнічні спільноти виокремлюють себе через усвідомлення відмінності власної культури та мови або ж діалектів від тих самих етнічних ознак інших.

Можна, отже, стверджувати, що народна (традиційна) культура — етнодиференціююча ознака населення Землі. Тобто: яка культура, такий і народ. Відмінна культура — інший етнос або субетнос.

Український народ на рівні етнічного вираження відносно високо консолідований. Багато ланок чи рис його традиційної культури, його етнічного "я" пронизують культуру всіх субетнічних підрозділів. Такими, наприклад, є відносно нижча, ніж в інших

народів, відмінність регіональних діалектів мови. Майже однаково горизонтальне планування народного житла, основні компоненти хліборобської культури, спільність календарних обрядів, зокрема зимового циклу, аналогії весільного обряду, традиції пошанування пам'яті померлих, безліч атрибутів громадського побуту — толок, кумування, храмових свят, пошанування як відповідних ціннісних символів хліба, рушника, батьківської віри, родини, народної пісні.

Водночас чимало компонентів народної культури у різних регіонах України часто більше або менше неоднакові. Іноді такі відмінності малопомітні, наприклад, в обряді сватання чи оберегових діях, пов'язаних з вагітністю і народженням дитини, виготовленні доморобних тканин (аж до Другої світової війни), у функціях сільської громади (аж до колективізації на сході або комасації на заході). Однак у багатьох випадках окрім риси культури в різних місцевостях все-таки виразно відмінні за формуєю та частотою виступання у побуті. Наприклад, у доіндустриальний період сільське населення майже всієї України існувало головно внаслідок заняття землеробством за винятком Гуцульщини, де селянин залишав себе засобами до життя більше ніж на половину завдяки заняттю тваринництвом¹.

Жіночий костюм Середнього Подніпров'я (південної Київщини, Полтавщини, Черкащини і прилеглих місцевостей) складався зі сорочки з уставками, низьким коміром, часто з вишивкою "білим по білому", картатого поясного одягу — плахти, наплічної кольорової юпки, прилягаючої до талії, що дуже контрастувало зі жіночим святковим одягом сусіднього Поділля, де сорочка мала суцільну по всьому рукаву поліхромну вишивку, зовсім відмінний поєсний одяг — ткану вовняну в кольорові смуги горботку, кольоровий пояс, інші несхожі ознаки. Знову ж таки дуже своєрідним був гуцульський жіночий одяг і под.

Виразно відмінні, зокрема за виглядом екстер'єру, хати Поділля та Полісся, Волині й Бойківщини, Слобожанщини і Закарпаття тощо.

Такі самі, часто відмінні, у різних районах певні риси духовної культури. Скажімо, на фоні загальноукраїнського обряду похоронів він дуже вирізняється у карпатських етнографічних групах. Значні відмінності народної пісні у різних субрайонах, у тому числі за її ритмікою, жанром усної та пісенної творчості.

Під час етнографічного районування України беруться до уваги всі компоненти культури. У сфері матеріальної культури це:

1. Особливості хліборобства районів: традиції землекористування та перерозподілу землі, способи обробітку ґрунту, відносне

значення основних сільськогосподарських культур у структурі землеробства — жита, пшениці, ячменю, вівса, кукурудзи, соянишиника, картоплі, гречки, баштанних, льону, конопель тощо, особливості городництва, роль бджільництва, рибальства, мисливства у виробничому побуті; поширення видів тих чи інших знарядь праці — плугів, сох, рал, борія та ін.; способи зберігання, переробки і використання плодів землеробської праці.

2. Типи сільських поселень за соціальним змістом (села, містечка, колонії, слободи, присілки, виселки, хутори, урочища) та конфігурацією планування (взаємного розташування дворів): безсистемні; вуличні; квартальні; кругові; вулично-гніздові; безсистемно-гніздові; прирічкові тощо.

3. Типи дворів у поселеннях: вільна забудова з тим чи іншим узасмінним розташуванням будівель у дворі, з'єднання будівель двору під спільним дахом в одну лінію, замкнутих дворів.

4. Типи жител (хат) за технікою будівництва (зрубні, каркасні, монолітні, комбіновані), особливостями екстер'єру (побілені чи природної фактури стін, чотирисхилим, двосхилим або комбінованим дахом, критих соломою, гонтом, черепицею), тими чи іншими формами дверей, вікон тощо; декору, умеблювання.

5. Ансамблі народних жіночих і чоловічих костюмів та їхні компоненти — наплічні й поясні, нижні й верхні одяги, види головних уборів і взуття. Відмінності в одязі окремих районів окреслюють межі останніх найвиразніше.

6. Особливості їжі, види традиційних страв, у тому числі ритуальних, народний етикет харчування.

7. Поширення народних промислов і художні риси виробів, виявлені неоднаково у тих чи інших районах, на зразок того, що є кераміка опішнянська, косівська, гамарецька, васильківська, ічнянська і под., а також вишивка — подільська, полтавська, поліська тощо; килими гуцульські, подільські, поліські, рушники кролевецькі, полтавські, буковинські та ін.

У духовній культурі локальні відмінності виявляються у явищах:

- діалектів і говірок мови;
- етики родинного побуту, відносин між чоловіком і жінкою, батьками та дітьми, поколіннями загалом, родичами;
- традицій громадського побуту та рівня узалежнення сімейного побуту від громадської думки;

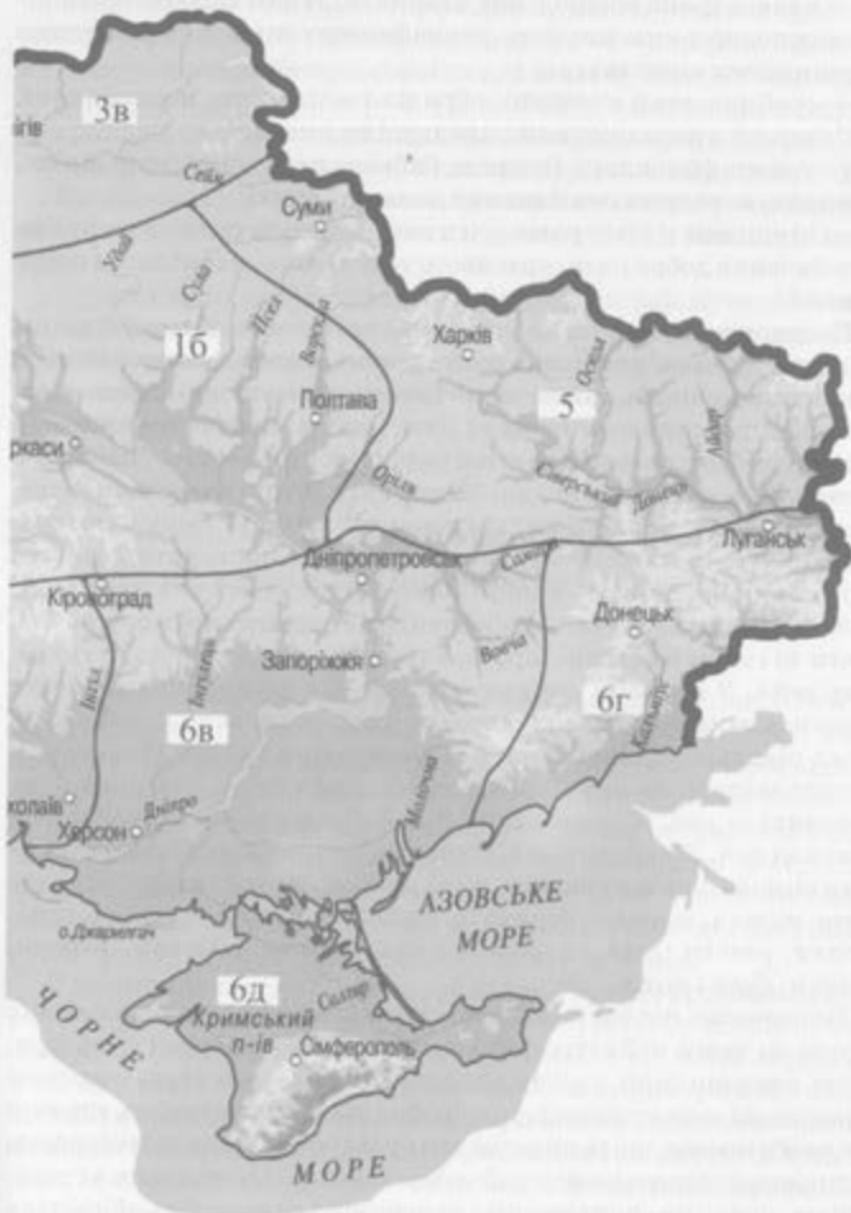
2.1. Миска, смт. Опішне, Зіньківський р-н, Полтавська обл., початок ХХ ст.

Етнографічне районування України

РАЙОНИ	ПІДРАЙОНИ (субрайони)
1. Середнє Поділля	1а. Правобережжя; 1.б. Лівобережжя (Полтавщина)
2. Волинь	2а. Галицька Волинь
3. Полісся	3а. Західнє Полісся; 3б. Східнє Полісся
4. Поділля	4а. Західнє Поділля; 4б. Східнє Поділля; 4в. Буковинське Поділля
5. Слобожанщина	—
6. Південь України	6а. Буджак; 6.б. Нижнє Побужжя; 6.в. Нижнє Поділля (Запоріжжя); 6г. Приазов'я; 6.д. Крим
7. Гуцульщина	7а. Вуковинська Гуцульщина
8. Бойківщина	—
9. Лемківщина	9а. Східна Лемківщина
10. Прикарпаття	10а. Надсяння; 10б. Опілля; 10в. Пілгрів'я; 10г. Покуття
11. Закарпаття (долинини)	—

Рис. 2.2. Карта “Етнографічне районування України”. Розробка автора

- календарних обрядів, пов'язаних із річним виробничим сільськогосподарським циклом, релігійними святами та реліктами язичницьких вірувань;
- особливостей сімейних обрядів (весільного, похоронного, пов'язаного з народженням і хрещенням дитини);
- усного фольклору (казках, байках, переказах, прислів'ях, легендах, народних оповіданнях, замовляннях);
- ціннісних культурних орієнтаціях людей, громадою схваленого бачення добра і зла, красивого та поганого, корисного і шкідливого².

Безумовно, не всі згадані сфери та явища матеріальної й духовної культури обов'язково несхожі у різних етнографічних районах. Одні з них менше відмінні за місцевостями і майже однаково виявлені на ширших просторах країни, інші ж виразно локалізовані навіть у межах невеликих етнографічних субрайонів: "Що край, то звичай" — звичай, в які дні білити хату, в чий хаті влаштовувати молодіжні вечорниці чи "посиденьки" заміжніх жінок, як проводити толоки, "голосити" за померлим, де проводити дозвілля одруженим чоловікам і де парубкам, кого просити за кумів і под.

За відносно незначної диференціації української мови на діалекти та говірки останні, проте, властиві чи не для кожного окремого села. У всякому випадку мешканець певної околиці легко визначав за мовою село проживання співрозмовника. У сусідніх селах південно-східної околиці Гощанського району Рівненської області зaimенніk це у Дулібах вимовляють як це, Жаврові — це, Бочаниці — цьо, Курозванах — съо. Зaimенніk віn у Дулібах вимовляли вин, Жаврові — віn, Симонові — вун тощо. Різною в селах була вимова слів корова, віл, кінь, собака, овечка, село, земля, болото, тітка, тютюн, буря та ін. (також — курова, вул, віл, кунь, субака, увечка, говечка, сило, зимля, було, тьотка, цьотка, тютін, бура і под.).

Безперечно, під час визначення ширших етнографічних районів беруть до уваги найсуттєвіші відмінності рис народної культури, тобто виразно інші у різних місцевостях. Окрім того, в процесі окреслення меж етнографічних районів значну трудність спричиняє та обставина, що різні сегменти культури районів за географією поширення різняться між собою неоднаково. Поширення за територією, скажімо, полтавських вареників і галушок не збігається з територією поширення полтавських юпки чи плахти. Полонинський випас худоби має ширшу географію, ніж гуцульські гражди. Ткані візерунки на полотні для виготовлення одягу властиві й для Полісся, й для Волині, але поліська хата інакша, ніж традиційна волинська. Коломийки співають і на Гуцульщині, і на Покутті,

на Жидачівсько-Самбірському Підгір'ї, але гуцульська гра жда є лише на Гуцульщині. Однак диференціація за територією поширення багатьох ланок матеріальної та духовної культури українського народу, на диво, збігається. Це особливо виразно простежуємо на прикладі багатьох видів і підвідів матеріальної культури — поселень, дворів, жител, одягу, художніх промислів, значно — їжі.

Відмінності у географії ланок духовної культури — пісень, звичаїв, прислів'їв, народних знань, демонології й інших — менш виразні.

Через це в етнографічній науці етнографічне районування України здійснюють переважно на основі особливостей традиційних жител, одягів, художніх промислів, їжі, занять і знарядь праці, звичайно, з урахуванням локальних особливостей також ланок духовної культури.

2.2. Таксономічні рівні етнографічного районування. Етнографічні райони та субрайони

Україна — велика за територією і чисельністю країна. З географічного погляду є у ній лісові, лісостепові, степові й гірські зони, природні умови яких від найдавніших часів зумовлювали відмінні способи виробничої діяльності людей, розташування поселень, будівництва жител, забезпечення одягом, їжею, неоднакові засоби сполучення, контактування між сусідніми громадами та з сусідніми народами і племенами. Неоднаковими були політичні умови розвитку тих чи інших частин українських земель, зовнішніх культурних і релігійних впливів, освітніх зв'язків.

У дописемні часи на території сучасної України проживали носії різних археологічних культур, у тому числі різної етнічної приналежності. Від доби неоліту і до кінця I тис. н.е., тобто впродовж 4—5 тис. років територія Україна знала багато історичних спільнот з відмінними культурами, які прийнято називати археологічними, починаючи від загадкових трипільців і закінчуючи культурами I тис. н.е. З-поміж них — скіфська, сарматська, зарубинецька, зубрицька, пшеворська, липицька, вельбарська, карпатських курганів, черняхівська, кіївська, празька, колочинська, пеньківська, райковецька, роменська, волинцевська та ін. Стосовно культур кінця I тис. до н.е. — I тис. н.е., то археологи, можливо, вже безпомилково визначили їхню етнічну віднесеність, наприклад, скіфської та сарматської до іранської мовної групи, вельбарської —

до германської, липецької — до історичних дако-фракійців; носіями ж більшості культур були давні слов'яни. На південному і південно-східному пограниччі вони контактували зі скіфами та сарматами іранської мовної віднесеності, від середини I тис. н. е. — з хозарами, печенігами, половцями, торками з тюркської групи народів; на південному заході — з історичними дако-фракійцями та романцями, на півночі — з балтами й устроючими. Усе це зумовило виникнення уже від давніх часів більших чи менших відмінностей не лише в культурно-побутовому укладі населення різних місцевостей України, а й у його антропологічному типі.

Природне середовище й історична доля окремих географічних регіонів зумовили у такий спосіб формування певного типу культури з властивими для нього особливостями заняття, жител, одягу, южі, громадської організації, вірувань, обрядів і под. У межах відносно великих географічних зон ступінь уподібнення складових культури населення менший, у межах невеликих районів — за звичай більший. У зв'язку з цим етнографічне районування країн, у тому числі й України, кількаступеневе.

За основними етнографічними аналогіями (і за діалектами) Україну насамперед прийнято розподіляти на три великі регіони: Центрально-південно-східний; Північний або Полісся; Південно-західний³.

Перший регіон — Центрально-південно-східний — охоплює такі сучасні адміністративні території: Київську область без її північної поліської частини; Черкаську; Кіровоградську; Полтавську; Харківську; південні частини Чернігівської та Сумської областей; південно-степові області — Донецьку, Луганську, Запорізьку, Дніпропетровську, Харківську, Миколаївську, Одеську; південно-східні райони Житомирської; східні Вінницької областей; Кримську Республіку.

Другий — Північний, або Поліський регіон — переважно збігається з природною смugoю українського Полісся й адміністративно охоплює північні частини Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей. Північна межа регіону — державний кордон з Білоруссю і Росією, південна — орієнтовно пролягає через міста Володимир — Луцьк — Рівне — Корець — Новоград-Волинський — Житомир — Київ — Ніжин — Борзна, далі — вгору за руслом р. Сейм до кордону з Росією.

Третій регіон — Південно-західний — охоплює більшу південно-західну частину Вінницької, лісостепові південні райони Волинської та Рівненської областей, повінню Хмельницьку, Тернопільську, Львівську, Івано-Франківську, Чернівецьку й Закарпатську області.

Нагадаємо, що і природа, і історична доля згаданих трьох великих регіонів України багато в чому мали власну специфіку. На цей масштабний поділ України накладається і її мовний поділ на діалекти та говірки. Діалекти названих регіонів вирізняються лише для них властивими фонетичними, лексичними і граматичними рисами, котрі, проте, не є однаково віддаленими між собою за регіонами. За фонетикою центрально-південно-східні й південно-західні діалекти менше різняться, ніж обидва з них з фонетикою північного діалекту. Однак за граматикою південно-східні наріччя та північні близкі між собою, ніж центрально-південно-східні й південно-західні між собою. Південно-західний діалект більше відмінний від двох інших лексикою, яка, особливо в Карпатах і на Закарпатті, має значну своєрідність.

Одночасно всі три великі етнографічні регіони мають власний поділ на етнографічні *райони другого порядку*. Так, у Центрально-південно-східному регіоні виокремлюють такі етнографічні райони: Середнє Подніпров'я — Історична Україна; Слобожанщина — Слобідська Україна, що окрім Харківської області охоплює південні Сумської та північні райони Луганської й Донецької областей, а в історичні часи також великі частини сучасних російських Воронезької, Белгородської та Курської областей, Південь України.

Окремі райони другого порядку мають усередині специфічні етнографічні райони третього порядку. В Середньому Подніпров'ї (Історичній Україні) — це Полтавщина разом із південно-західною Чернігівчиною та правобережнє Середнє Подніпров'я. На Півдні України виокремлюють п'ять підрайонів третього порядку: *Приазовський* (південно-східна частина Луганської, більша південна частина Донецької, південно-східна половина Запорізької області); *Нижньо-подніпровський* (західна половина Запорізької, більша південна частина Дніпропетровської та Херсонська області); *Нижньо-побозький* (Миколаївська область, південно-західна частина Кіровоградської, північно-східна Одеської областей); *Буджак* (нижнє дністровсько-дунайське причорноморське межиріччя, належне до Одеської області); *Крим — Таврію*.

Має внутрішній поділ регіон Полісся. До Першої світової війни вирізняли *Західне Полісся* (субетніонімом населення його були *поліщуки*) і *Східне Полісся* (субетніонімом населення якого були *литви*). Після Першої світової війни частина Західного Полісся потрапила під владу Польщі, частина відійшла до Української РСР. Упродовж майже 20-річного перебування обох частин Західного Полісся в різних соціально-політичних умовах у житті населення виникло чимало відмінних культурно-побутових рис у сфері

господарювання, громадського побуту, суспільної моралі й національної свідомості, що, можливо, дає підстави виокремити на Поліссі три субрайони: Східнополіський; Середньополіський; Західнополіський.

Північно-західна частина історичного Західного Полісся з містами Брест (Берестя), Кобрин, Пружани, Пінськ, у повітах котрих, за російським переписом населення 1897 р., на "малороссийском наречии" розмовляло 80—90 % населення, після розвалу міжвоєнної Польщі, де розміщувалось Поліське воєводство з центром у Бресті, волею Москви було віднесено не до УРСР, а до Білоруської РСР. В умовах радянської національної політики, вже за переписом населення 1959 р., у Брестській області білорусами записано 86 % населення, на українців же припадало лише 2 %.

Найбільше етнографічних субрайонів виділяють у південно-західному етнографічному регіоні. Такими є Волинь, що охоплює південно-західну частину Житомирської, північно-східну Хмельницької, південні частини Волинської та Рівненської областей, північні частини Тернопільської й Львівської областей. Одночасно всередині Волині вже достатньо чітко виокремлюється так звана *огаличанена Волинь* з містами Сокаль, Радехів, Кам'янка-Бузька, Буськ, Броди й інші, орієнтовно північніше Рави-Руської, південніше Кам'янки-Бузької — Буська-Олеська Підкаміння, яка за Першим поділом Польщі 1772 р. відійшла під владу Австрії. У ній в умовах відмінного від російського політичного режиму, а також під впливом унійної церкви й інших можливостей для національного життя виробилося багато своєрідних рис культури, зокрема на полі громадського побуту, господарювання, характеру поселень. Такі самі відмінні впливи діяли на ті частини Волині, що за Ризьким миром опинилися під владою Польщі й під владою "совєтів".

Інший великий етнографічний район регіону — Поділля. Він обіймає більшу західну частину вінницької, південно-східну Хмельницької, майже всю, за винятком Кременецького, Шумського та Ланівецького районів на півночі, Тернопільську область і низинну частину Чернівецької області. Відмінна історична доля Поділля Західного й Східного, від 1772 р. і до 1939 р. поділеного державним кордоном р. Збруч, також відобразилася на культурно-побутовому укладі обох частин колись единого етнографічного району. Специфікою 1774—1940 рр. вирізнялось політичне життя на Буковинському Поділлі.

На захід від Поділля, західніше Зборова і Бережан, розміщений етнографічний субрайон *Опілля*. Його західну межу окреслюють р. Верещицею, північною притокою Дністра, південну — Дністром, північну — межею з етнографічною Волинню. У межах

району розташувались міста Золочів, Перемишляни, Рогатин, Львів, Бібрка, Миколаїв, Судова Вишня, Городок. Так сталося, що з етнографічного погляду цей район вивчений мало.

Краще етнографічно досліджена територія на схід від Івано-Франківська у межиріччі Дністра і Прута з незначним поширенням також південніше від Прута'. Це Покуття. На сході воно межує з Чернівецькою областю. Найбільші міста — Коломия, Городенка, Тлумач, Снятин, Зabolотів та ін.

Західніше від Опілля, тобто р. Верещиці, лівіше від р. Стравігора і верхнього Дністра на території сучасної Львівської області, де є міста Яворів, Мостиська, Немирів, з продовженням на захід за польський кордон у район міст Перемишль, Ярослав, Радимно розташований етнографічний субрайон *Надсяння*. Назву цю, щоправда, почали активно впроваджувати у науковий і публіцистичний ужиток після Другої світової війни на означення частини "малої" батьківщини депортованих з неї в 1944—1947 рр. українців.

У науковій етнографічній літературі першої половини ХХ ст., зокрема до 1939 р., на означення території північнішої від Карпатських гір і південнішої від р. Дністер, західніше від р. Бистриці Солотвинської, був упроваджений термін *Жидачівсько-Самбірське Підгір'я*. Останню назву на означення названої території використовував у поезіях І. Франко:

На Підгір'ї села невеселі
Простяглися долом-долинами.
Або ж:
О краю мій, Підгір'я ти прекрасне,
Як я люблю, як я люблю Тебе!*

Гірську частину Карпат, тобто власні гори, населяють три етнографічні групи українського народу: гуцули; бойки; лемки. Відповідні райони їхнього розселення мають назви *Гуцульщина*, *Бойківщина*, *Лемківщина*.

Гуцульщина з горою Говерлою майже в її центрі охоплює гірські місцевості Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей. На заході Гуцульщина північніше від хребта, західніше від р. Бистриця Солотвинська та південніше від хребта, орієнтовно західніше від р. Тересва, переходить у Бойківщину, яка по обох боках хребта північніше заходить аж за українсько-польський кордон до р. Сян, а південніше від хребта доходить до р. Уж. Смужка території на Закарпатті західніше від р. Уж і до державного кордону зі Словаччиною — це все, що залишилось від історичної Лемківщини у межах України. Заходніше вздовж хребта на північному боці в складі сучасної Польщі аж до р. Дунаець існувала

Лемківщина — її після депортації лемків 1944—1947 р. як етнографічного українського району не стало. Південна частина Лемківщини після війни залишилась у складі Чехословаччини, від 1992 р. — у складі Словаччини. Там досі налічується близько 220 лемківських сіл⁵.

Власну етнографічну специфіку в сфері традиційних занять, матеріальної та духовної культур, у тому числі й діалекту, має низинне Закарпаття. Деято з дослідників, наприклад, М. Тиводар, виокремлюють тут Марамароський, Боржавський, Ужанський, Перечинсько-Березнянський субрайони⁶.

Історико-географічні землі Холмщини та Підляшшя етнографічно були близькими відповідно до Волині й Полісся. Тепер вони становлять частину території Республіки Польщі. Особливості етнокультури цих районів належно відображені в колективному дослідженні “Холмщина і Підляшшя”, виконаному за загальною редакцією професора В. Борисенка⁷.

Знання специфіки етнографічних районів України дає змогу осягнути неповторне багатство традиційної культури українців, усі сфери їхнього вікового досвіду, художньої творчості, суспільної моралі й національної свідомості.

⁵ Гуцульщина: іст.-етнограф. дослідження. — К., 1987. — С. 96.

⁶ Тиводар М. Етнологія / М. Тиводар. — Ужгород, 1998. — С. 71—76.

⁷ Кирчів Р. Етнографічне районування України / Р. Кирчів // Етнографія України. — Л., 2004. — С. 126—134; Наулко В. Історико-етнографічне районування України та етнографічні групи українського народу / В. Наулко // Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 22—26; Стельмах Г. Етнографічне районування України кінця XIX — початку XX ст. / Г. Стельмах // Українська етнографія: наук. зап. — К., 1988. — Т. 4. — С. 106—114; Хоменко М. Історико-етнографічне районування України / М. Хоменко // Українська етнологія: навч. посіб. — К., 2007. — С. 44—60.

⁸ Франко І. Зібрання творів: у 50 т. / І. Франко. — К., 1976. — Т. 2. — С. 242.

⁹ Сополига М. До питання етнічної історії та національного визначення українців Словаччини / М. Сополига // Народна творчість та етнографія. — 2005. — № 3. — С. 35.

¹⁰ Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми / М. Тиводар. — Ужгород, 1994. — С. 191—196.

¹¹ Холмщина і Підляшшя / за ред. проф. В. Борисенка. — К., 1998.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте компоненти традиційної культури українців, покладені в основу етнографічного районування України.
2. Риси якої ділянки традиційної культури — матеріальної чи духовної — виразніше диференційовано за етнографічними районами, а якої — слабше?
3. Які археологічні культури I тис. н.е. на території України археологи вважають слов'янськими, а які ідентифікують з культурами іранської, германської, давньо-фракійської мовної принадлежності?
4. У чому полягає зміст кількаступеневого етнографічного районування України?
5. Назвіть і визначте географію трьох великих етнографічних регіонів України.
6. Як виявляються діалектні особливості трьох великих етнографічних регіонів України за фонетикою, лексикою, морфологією?
7. Які етнографічні райони виокремлюють у Центрально-південноСхідному регіоні?
8. Назвіть п'ять етнографічних районів третього рівня поділу в етнографічному районі "Півдня України".
9. Проаналізуйте внутрішній етнографічний поділ регіону Полісся.
10. Окресліть географію етнографічних районів другого рівня поділу південно-західного регіону — Поділля, Волині, Прикарпаття, Гуцульщини, Бойківщини, Лемківщини, долинян Закарпаття.
11. Яка географія етнографічних районів і підрайонів третього рівня поділу Прикарпаття — Покуття, Підгір'я, Опілля, Надсяння?

Розділ 3

СЕРЕДНЄ ПОДНІПРОВ'Я – ІСТОРИЧНА УКРАЇНА

3.1. Край Історичної України

Ми вже зазначали, що вперше етнотопонім “Україна” (літописна “Оукраина”) був писемно засвідчений у Київському літописі під 1187 р. звісткою про смерть Переяславського князя Володимира Глібовича і про те, як за ним плакали всі Переяславці й “Оукраина много постона”. Під 1189 р. у тому ж літописі назву “Оукраина” вжито вдруге: “Того ж року послали галицькі мужі (послів) до Ростислава до Берладничича, зовучи його до себе в Галич на княжиння... І приїхав він же до України Галицької”¹. У тому ж Галицько-Волинському літописі приблизно наприкінці зими 1217–1218 рр. словом “Україна” означено західнополіські околиці з містами “Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп’є, і Комов...”²

У всіх наведених прикладах літописна “Україна” дуже виразно сприймається у смисловому значенні країни, краю. Це дає підстави вважати, що етимологія пізнішого етнотопоніма “Україна” започаткована саме у словах “край”, “країна”, а не “окраїна”. Адже ще XVI ст. в українських писемних пам’ятках, зокрема Пересопницькому євангелії, яке переклали 1556—1561 рр. з церковнослов’янського тексту “простою мовою” архімандрит монастиря в Пересопниці Григорій і син протопопа Михайло, церковнослов’янське “страна” (іноді “пределы”), як уже згадувалося, кожного разу перекладали словом “оукраина”³. Однак існують також писемні пам’ятки з того ж таки XVI ст., де слово “Україна” вже вочевидь має зміст етнopolітопоніма, що прикладається саме до території Середнього Подніпров’я. Наприклад, у контексті: “Я, Юрій Васильевич Сокольский... служачи в старост Украйны”⁴

(писано в Луцьку, 1555 р.); "Тогда шляхетного пана Бадовского, который дай от немалого часу на тамтой Украине уставичне нам господарю верие и цнотливе служилъ, старшимъ и судью над всеми козаки низовыми поставилъ тым обычаемъ"⁵ (писано у Варшаві, 1572); "...а мы дай отъ таковыхъ своловыхъ людей козаковъ и сами в домехъ яко на Украинахъ, во всемъ месте Киевском о здорови своемъ небезпечны"⁶ (писано в Житомирі, 1585); "...тежъ запорожцовъ, абысте зъ Запорожье на Украину, где бы ся выгребать хотели, не пущали"⁷ (писано у Варшаві, 1596); "Гултяе козацтво... свавольно купе збирали, и без дозволеня Его Королевское милости власную: Украину, Полисе и Литву одно сплюндровали"⁸ (писано в Житомирі, 1618). У цьому прикладі значення слова "Україна" як етнотопоніма наголошено його вживанням поряд з етнотопонімами "Поліссе" та "Литва".

Локальна прив'язаність етнотопоніма "Україна" до Середнього Подніпров'я виразно постає в козацьких літописах XVII—XVIII ст. Причому локальні етнотопоніми "Поліссе", "Волинь", "Поділля" подані не як субетнотопоніми України, а як однозначні з нею поняття. Так, у Літописі Самовидця читаемо: "Так же і у віри руской помішка великая била от унія т і ксьондзов, бо уже не тилко унія у Литві, на Волині, але і на Україні почала гору брати"⁹. В іншому місці автор на заході обмежує територію України "польськими містами" на Поділлі: "А Хмельницький, скупивши войско, тягнул з України к полскем городам, где притягши под Пилевци не доходячи до Константинова Великого, там споткался з войском коронным"¹⁰.

Однак щодо XVII ст., коли термін "Україна" у внутрішньому українському вжитку означав Середнє Подніпров'я і сприймався як однозначний етнотопонімам "Волинь", "Поліссе", "Подоле", "Запорожжя" й інші, в окремих джерелах іноземного походження він переносився на всі сучасні українські землі. Наприклад, історична, географічна, культурно- побутова інформація в "Описі України" Г. де Боплана відображала становище і побут на всій території проживання руських (*roux*). Так само "Карта України" цього ж автора — мапа орієнтовно всієї території сучасної України, на якій нанесено 1884 більші поселення: міста, містечка, окремі села й основні землі чи краї України, приміром, Сіверське князівство (*Severia ducatus*), Київщина (*Kioven*), Волинська земля (*Volynie pars*), Руська земля (*Russie pars*), на півдні — *Krim*, *Locca Deferta*, тобто Дике поле, на півдні *Braclauien* (Брацлавщина), *Podolia* (Поділля), крайні міста над Дністром — Ямпіль, Могилів, крайні міста на заході — Владава, Крилов, Львів, Яворів та ін.¹¹

У самому тексті описуються не лише Київ і Середнє Подніпров'я, а й Запоріжжя, нижнє побережжя Дніпра, Крим, Дике поле, дніпровські пороги і под. Одна з карт Боплана має заголовок "Частина України, що зветься Покуттям". Очевидно, у значенні країни, краю термін "Україна" в контексті "Мукачівська Україна" вживали в одному з документів 1662 р. на означення околиць Мукачевого¹². Під загальною назвою карти "Україна" 1657 р. амстердамський картограф Д. Джансон уміщав Подолію, Волинь, Київщину, Брацлавщину, Руську частину (*Russie pars*), Покуття та Буковину¹³.

І все-таки сприйняття більшістю корінного населення країни терміна "Україна" власним автоетнотопонімом, мабуть, відбулося лише з кінця XVIII ст., коли до Росії приєднали Правобережну Україну аж до Західного Бугу, але за винятком руських земель, що 1772 р. після Першого поділу Польщі відійшли до Австрії. Після Другого і Третього поділів Польщі 1793—1795 рр. політичне становище земель від слобідських просторів на сході й Подесення на північному сході й аж до Західного Бугу на заході у складі Росії уподібнюється, втім і назва "Україна", яка вже до того природно сприймалася на Лівобережжі, Середньому Подніпров'ї та Слобожанщині, переноситься на ново приєднані землі. Суб'єктивну роль у цьому відігравали випускники Харківського та Київського університетів, котрі знаходили роботу в різних установах, а також ліцеях, гімназіях, семінаріях, інших навчальних закладах Кам'янця-Подільського, Житомира, Новоград-Волинського, Рівного, Дубного, Луцька, Володимира, Крем'янця, Вінниці, Проскурова, Летичіва та інших міст.

Зауважимо певне піднесення у XVII—XVIII ст. культурної та духовної ролі Києва, водночас і Середнього Подніпров'я, у житті України. Зі скасуванням гетьманської автономії та козацького устрою в Гетьманщині, на Лівобережжі, а також у Києві з околицею все-таки залишалася дуже потужна соціальна верства козаків, що була иносієм національної традиції, свободолюбивої думки, професійної культури й творчості. У певному значенні можна розглядати відновлення Києвом з його Києво-Печерською лаврою своєї ролі як духовної столиці України.

Усе відомішою в усій Україні ставала Полтава, де жив і творив засновник нової української літератури і керівник чи не першого в Україні стаціонарного театру І. Котляревський. У Полтаві 1809 р. був споруджений величний ансамбль губернського адміністративного центру в стилі пізнього класицизму.

Багато культурних діячів України вийшли з Ніжинської гімназії вищих наук, відкритої 1820 р. князем І. Безбородьком за заповітом і за рахунок спадщини його брата (у свій час канцлера

та світлішого князя Російської імперії О. Безбородька) на суму 210 тис. крб¹⁴. Гімназію 1832 р. реорганізували у ліцей фізико-математичного профілю, згодом — юридичного.

Відомий колегіум діяв у Переяславі. Важливим промисловим осередком Середнього Подніпров'я був "самий богатейший, обширнейший, красивейший и многолюднейший город Полтавской губернии" Кременчук¹⁵. Відносно великими були міста Лубни, Прилуки, Миргород, Гадяч і под.

У XIX ст. Середнє Подніпров'я перетворилося на край, який дав усьому українському народові видатних письменників, учених, діячів культури і мистецтва. Тут народилися Іван Котляревський, Михайло Остроградський, Михайло Максимович, Микола Гоголь, Тарас Шевченко, Олександр Потебня, Павло Чубинський, Микола Драгоманов, Михайло Лисенко, Панас Мирний та інші світочі культури.

3.2. Заняття населення

В одному з описових творів початку XIX ст., який з усіма підставами можна назвати також етнографічним, а саме — в "Топографічному описі Полтавської губернії 1809 р." Ф. Каруновського, серед інших були вміщені параграфи, що стосувалися головно заняття населення: "Хліборобство"; "Збирання хлібів з полів"; "Коноплі і льон"; "Тютюн"; "Городні рослини"; "Луги і сінокоси"; "Роди садових рослин"; "Тваринництво"; "Рогата худоба"; "Вівці"; "Коні"; "Свині"; "Домашня птиця"; "Бджільництво"; "Ловля риб"; "Сільські промисли" та ін.¹⁶ Звичайно, найголовнішим було заняття хліборобством.

Практично, як і в інших місцевостях України, у землеробстві домінувало трипілля. З цього приводу Ф. Каруновський писав: "Ори поля (земельного клину в селянському користуванні. — С. М.) при кожному поселенні поділені на три зміни або відділи, із них два засіваються, а один відводиться для толоки на випас худоби. Ці зміни в посівах і толоці відбуваються щорічно"¹⁷. Жоден господар не мав своїх полів у одному місці, а в різних "zmінах" вузькими смугами. Як відомо, трипільна система землеробства у підросійській Україні залишалася домінуючою аж до колективізації, на Західній Україні — до так званої комасації 30-х років ХХ ст.

Основне знаряддя обробітку ґрунту — плуг. "Плуги ці оснащені залізним лемешем, достосованим до чепіг, і черезслом, достосованим

до гряділя, який спирається на теліжку (колешню), тобто на звичайній простій осі з двома колесами". Далі в тому ж описі читаємо: "Виорану плугом землю, коли вона якийсь час полежить, знову оруть поперек ралом, а після посіву... поверхню ріллі боронують". У рало та борони запрягали по одній парі волів, а під час орання поля плугом впрягали по дві або й три пари волів. Повсюдно вирощували зернові культури — жито озиме та ярове, пшеницю з остюками й без остюків озиму і ярову, ячмінь, овес, гречку, просо, сочевицю, горох. Селяни добре знали, які терміни сівби культур залежно від погодних умов певного року найвигідніші.

Зжаті чи скошені зернові в'язали у снопи, складали у полукипки — в кожний по 30 снопів. Два полукипки становили копу. В полукипках хліб міг стояти ще впродовж тижня-двох, після чого його звозили на токи, де складали у скірти по 25—100 кіп, що мали овальну форму.

Вимолочували снопи ціпами, очищували зерно від полови підкіданням його спеціальною дерев'яною лопатою під продувний вітер. Окрім зернових культур, сіяли, садили і вирощували коноплі й льон, тютюн, різні городні рослини. Ф. Каруновський назвав 26 городніх культур — капусту трьох сортів, салат, буряки, ріпу, моркву, пастернак, петрушку, картоплю, цибулю, часник, турецькі й інші боби, горох, гарбузи, кавуни, огірки, дині, кріп, гірчицю, кукурудзу і под. Описувач зауважував, що посаджена біля конопель капуста — безпечна від гусені. У садах культивували фруктові дерева — вишні, сливи, яблуні, груші, грецькі горіхи, шовковицю, виноград, а також чорну смородину, агрус і под.

Отже, вже на початку XIX ст. землеробська культура Середнього Подніпров'я в основних видах була такою, якою її застали етнографи другої половини XIX — початку XX ст. Такою самою залишалась система землеробства: трипілля; види тяглових орних знарядь — плуг і рало, в деяких місцевостях України ще й соха. Поширенішим стало тризубе та багатозубе рало. Поряд з дерев'яними плугами на колісному передку (теліжці) з кінця XIX ст. почали використовувати модифіковані фабричні залізні плуги, з'явилися інші модифіковані знаряддя обробітку ґрунту, для обмолоту зернових почали використовувати кінні й парові молотарки¹⁸.

Селянське господарство мало переважно натуральний характер. Майже всі свої потреби в єжі селянська сім'я забезпечувала за рахунок виробленої землеробської та тваринницької продукції у власному господарстві. Переробка льону й конопель, що завершувалась прядінням і ткацтвом, забезпечувала селянські потреби не лише в білизні, а й здебільшого у тканинах для верхнього одягу, постільній

білизні, рушниках, килимах, скатертинах, мішках, ворках, торбинах.

У межах сільських громад були свої теслі, столяри, ковалі, стельмахи, кравці, муляри й інші майстри, котрі забезпечували життєдіяльність усіх господарств сільської громади як відносно автономного суспільного комплексу. Однак зауважимо: від найдавніших часів у житті українських селян велику роль відігравала торгівля, що у XVIII—XIX ст. виявилася насамперед у формі знаменитих ярмарків, за описовими творами — "ярмоночок". У кожному місті чи містечку Середнього Подніпров'я упродовж року кілька ярмарків тривали 3—4 тижні кожен. Наприкінці XVIII ст., приміром, у Переяславі, за рік відбувалося три ярмарки, Пирятині — чотири, Сорочинцях — п'ять, Хоролі — чотири. Кожен із ярмарків мав чітко визначені в році дні. Автор "Історичного та географічного опису Київського намісництва 1787 р." про ярмарки в Переяславі писав: "Ярмарків у кожному році буває три: 1-й — від 6 січня до свята Господнього Богоявлення; 2-й — в десяту п'ятницю після свята Воскресіння Христового; 3-й — 1-го вересня. Тривають ті ярмарки кожний по два тижні. На них бувають купці з багатьох великоросійських і малоросійських міст з різними "красними" та іншими товарами, від великоросійських купців у великій кількості купують худобу, також у продажу буває немало коней"¹⁹.

Той самий автор про ярмарки у Миргороді зазначав: "Ярмарків у місті кожного року буває чотири: 1-й — в середопістя, 2-й — в день Вознесіння Господнього, 3-й — на 8-й день вересня на свято Різдва Пресвятої Богородиці, а 4-й — 6 грудня у Миколаїв день. Тривають вони: 1-й — протягом чотирьох тижнів, 2-й — протягом двох, 3-й — трьох, 4-й — протягом двох тижнів. На них торгують різними "красними" і суконними, також залізними і шкіряними товарами, гарячим вином в бочках, сіллю, рибою, рогатою худобою, кіньми, вівцями. Приїжджають на них купці з різних великоросійських і малоросійських міст Катеринославської і Харківської губерній, а часом — і донських станиць. Під час ярмарків із навколишніх поселень приганяють для продажу немалу кількість коней, рогатої худоби і овець"²⁰.

В описових творах кінця XVIII—XIX ст. йдеться про наявність на Дніпрі й інших великих ріках екзотичних плаваючих млинів, колеса яких оберталася річкова течія. Чимала увага звернута на описи вітряків, селянських промислів з виготовлення шкіри, сукна, гончарського посуду, поширення стельмаського, ковальського, ткацького й інших промислів.

3.3. Традиційна матеріальна культура

У сфері матеріальної культури мали власні характерні риси поселення, двори, житла. Згаданий уже Ф. Каруновський писав, зокрема, що "взагалі всі міста і села в Полтавській губернії побудовані без жодного плану, порядку правильності і симетрії". Можливо, кожен обиватель за власним уподобанням і своєю волею, без усякої турботи за "належною та приемною зору прямотою" буде дім виїзними воротами на вигідне для нього місце, покриває дранкою, соломою або очеретом, огорожує двір парканом або тином, а через це двори мають неправильну форму. "Вулиці в одних місцях надзвичайно широкі, являють собою ніби нарочно майдани, в інших же випадках настільки вузькі, що важко одним возом проїхати". Описувач зауважував: вулиці у поселеннях засмічені, а на ярмарках немає спеціально вибудуваних "гостинних" рядів, лише у Полтаві й Ромнах "передбачено такі будувати". Лаконічно, але точно подані найголовніші характеристики, в тому числі з етнографічного погляду, житлових споруджень: "Будинки бувають дерев'яні або мазанки, внутрі і зовні обмазані білою глиною. У містах вони мають одну, дві, три або й чотири кімнати, а в селах, в більшості випадків, одну хату (*избу* — в оригіналі. — С. М.), сіни-хижу, яка служила за кладову, прибудовану до сіней для складання і зберігання різних речей. В містах підлога в хатах буває або з дощок або земляною, а в селах же завжди земляною"²¹.

У тому ж описі зауважено: двори в селах так згущені, "що будинки різних поселень видаються через таку тісноту ніби належними одному господареві"; будинки вкриті солом'яними сніпками, глиною, і така покрівля тримається літ десять і більше, і є безпечною на випадок пожеж". Подано також інформацію про господарські будівлі: на недалекі відстані від хат — клуні, де молотять зернові, або ж знаходяться спеціально відведені для складання снопів і їх обмолоту місця, які називають "гумно".

Такий вигляд поселень, дворів і жител у наступні десятиріччя змінювався дуже повільно. Поселення мали найчастіше бесистемний характер, що було обумовлено умовами їхнього виникнення часто на вільних займищах або появою нових дворів у глибині городів у поселеннях, котрі спочатку мали вуличне або інше правильне планування, але в процесі розростання набували бесистемного вигляду. Ці особливості розвитку поселень захоплювали не лише села, а й міста, наприклад, Лубни, Хорол, Миргород, Кобеляки, Переяслав та ін. Перші міста правильної забудови в Середньому Подніпров'ї, квартиральної чи іншої з виразно визначеними

центрами, з'явилися десь від 1800 р. Такими ставали Черкаси, Богуслав, Чигирин, Умань і под. Значно пізніше, вже від 1897 р., відбувалося перепланування до правильної забудови Ніжина на межі з Поліссям та інших міст.

У XIX — початку ХХ ст. фіксувалось чимало сільських поселень комбінованого планування, коли один кінець села мав правильну (вуличну, квартальну) забудову, а інші — безсистемну. Часто це залежало від рельєфу розташування поселення, ярів, річок та різних природних причин. У переважно кріпацькому с. Озерянин Переяславського повіту на рівнині існувала вулична забудова, в балках — безсистемна.

Комбінованого планування поселення творилися неодноразово через соціальні причини, коли козацька частина розвивалася як безсистемна вільної забудови, а кріпацька забудовувалася згідно з планом поміщика, власника маєтності. Так сформувалася с. Кохнівка біля Переяслава, с. Карпилівка Лубенського повіту й багато ін.²²

Планування хат до ХХ ст. залишалося таким, як його описував 1809 р. Ф. Каруновський. Майже повсюдно в регіоні селянське житло, за винятком бідняцького, було тридільним і мало план: хата + сіни + комора ($x + c + k$). Стабільним залишалося внутрішнє планування самої хати. Піч, як і скрізь в Україні, "дивилася" "челюстями" у бік подвір'я. Навпроти печі — мисник, уздовж фасадної, що від двору, стіни — лава. По діагоналі від печі розміщувався покут — своєрідне святе місце в хаті, де ставили стіл, застелений скатертиною, а на ній — хліб, покритий рушником. Від печі вздовж тильної стіни хати і аж до причілкової знаходився настіл (піл) для спання, біля нього, за потреби, — підвішена на бальку колиска. На покуті, при фасадній і причілковій стінах, висіли образи, декоровані вишивками рушниками. Це був класично український інтер'єр, поширений із певними відмінними нюансами декору також на Поділлі, Слобожанщині, Поліссі, Волині й інших районах.

Найпопулярнішими техніками будівництва хат були каркасна та зрубна, хоч відома й монолітна техніка зі солом'яно-глиняної суміші. Каркас формувався на дубових підвалинах, що підносилися на кам'яному підмурівку чи дерев'яних палях (штандарах) із дубових оземків. Підвалини кріпилися між собою кутовими "замками". Власне каркас творили вмонтовані по периметру підвалин знизу та платв (оплатв) зверху дубові чи інші стовпи ("сохи", "стояни"). На платвах формували дах зі крокв, бантий і лат, який "пошивали" солом'яними сніпками чи покривали очеретом або осокою. Снопки для пошивання даху виготовляли з прямої соломи,

жита, обмолоченого ручним способом (ціпами). Простір між стоянами, що творили каркас будови, закладали у пази стоянів дошками або ж кругляками (деревинами діаметром 10 (або більше) см), до котрих могли прив'язувати ще споники з очерету. Потім такі стіни обкидали, замазували глиною, поверхню стін білили розчином із білої глини, інколи — з вапна.

3.1. Хата батьків Т. Шевченка, с. Кирилівка (нині — с. Шевченкове, Звенигородський р-н, Черкаська обл.), 1843 р. Рисунок Т. Г. Шевченка

пували різні техніки залежно від матеріальних можливостей селянинів. Бідняки частіше будували глинобитні, так звані турлучні хати з чотирихилім дахом, критим соломою або осокою²³.

Зберігся опис хати батьків Т. Шевченка, побудованої в зрубі: "Рублена в угли, з добrego дерева; завдовжки вона ступнів сім, завширшки може буде п'ять; вікна маленькі: двоє — на двір, третє — з того причілка, що до вулиці; у вікнах шибочки з шматочків, темні, поржавілі. Сіни не рублені, а стовпні з обопалків"²⁴.

Виразно своєрідний традиційний одяг Середнього Подніпров'я, зокрема ансамбль жіночого святкового. Порівняння відомостей з опису Ф. Каруновського 1809 р. й етнографічних матеріалів з кінця XIX — початку ХХ ст. засвідчують, що одягова культура в цьому регіоні була дуже консервативною. Відповідно до спостережень 1809 р., у жінок "сорочки довгі", "з домашнього полотна з вузькими комірами і широкими рукавами". "За спідниці служать вовняні запаски, чорною фарбою фарбовані. У свято ж носять із фарбованої вовни клітчасті виткані плахти". Згідно з етнографічними матеріалами кінця XIX — початку ХХ ст. "основним поясним одягом жінок у свята була шерстяна плахта з кольоровим фартухом, а в робочий час — дві темні запаски або чорна дерга"²⁵.

Білення хат було властивим для всього регіону, хоч в окремих місцевостях Черкащини та Лівобережжя білили лише житлову частину хати, а сінній комори — ні.

Зрубну техніку використовували здебільшого в лісистій місцевості у північній частині регіону, каркасну — в південній. Проте часто в одному і тому ж селі застосо-

Сорочки жіночі, як і чоловічі, за кроєм з уставками, призібрані навколо шиї, з низьким коміром. Плахту на поясі кріпили кольоровим поясом або крайкою. За наплечний жіночий одяг слугували корсетка чи юпка, пошита переважно з фабричної тканини виразних кольорів — синього, жовтого, зеленого, вишневого, орнаментована вишивкою рослинного орнаменту. Юпка являла собою ніби видовжений нижче від пояса корсет, але з рукавами, коротким стоячим коміром. Частина юпки нижче від пояса мала фалди, утворені клинами або зборами, на грудях застібалася гудзиками.

Верхній одяг для жінок — це також білі свити з двома "вусами". Свити злегка прикрашали вишивкою. Сорочки найчастіше вишивали "білим по білому" (наприклад, сировою лляною ниткою по вибленому полотні). Знали, однак, і поліхромну вишивку, більше на межі з Поділлям. Узимку жінки носили білі кожухи, оздоблені аплікацією з кольорової шкіри або ж вишивкою.

На загальному фоні народних одягів Середнього Подніпров'я особливо довершено виглядав полтавський ансамбль жіночого святкового костюма. Він складався зі сорочки з уставками з величним шийним викотом, низьким вузьким коміром. Чохли та пазуху не вишивали, але широкі рукави мали тридільну вишивку: полик; підопліччя; нижня частина рукава. Рукави пришивали до уставки маленькими зборочками — "пухликами". До кінця XIX ст. вишивали тільки лляними одноколірними нитками: білими сиртовими або фарбованими корою. Плахти чи запаски разом з вишиваною лиштвою сорочки доходили до кісточок ніг. З кінця XIX ст. почали побутувати рясні спідниці з фабричних тканин — юбки, теж дуже довгі. Поясний одяг підперізували червоним поясом або крайкою, кінці пояса з великими, іноді кулястими китицями зав'язували ззаду.

Уставковими за кроєм були також чоловічі сорочки, хоч чоловіки носили і сорочки-“чумачки”, кроєні в перекидку з вирізом для шиї. Вишивали також по білій фактурі полотна лляною сировою

3.2. Дівчата у святковому вбранні, Черкаська обл., 20-ті роки ХХ ст.

ниткою. За наплічний одяг чоловіки мали сірі чи темні свити з вовняної тканини, іноді вишиті. Штани виготовляли з фабричної або ж домотканої тканини, вони мали неширокі колошви. У холодну пору носили кожухи, в негоду на свиту або кожух одягали кирею з капюшоном. На голові носили високі смушкові шапки. У південних районах регіону (сучасні Черкащина, Кіровоградщина) чоловічі штани мали широкий крій, популярними були тунікоподібні сорочки зі широкими рукавами.

Взуття — це переважно чорні з вивернутої шкіри чоботи, хоч носили й постоли. Парубки та дівчата на свята взували кользорові сап'янці.

Здебільшого загальноукраїнські риси були властивими для народних страв Середнього Подніпров'я, зокрема для обрядових сімейних подій та свят календарного циклу. Це — каша родильного обряду, коровай і шишки, гуски й інші на весіллях, коливо на похоронах і в поминальні дні, кутя на Святвечір і всі Різдвяні свята, паска та крашанки на Великдень, "балабушки" у ворожинях на Святого Андрія тощо. Як не дивно, форми та функціональне призначення названих страв дуже одинакові в усій Україні²⁶. Проте деякі щоденні майже загальноукраїнські страви за походженням асоціюються насамперед з Полтавщиною. Це — галушки, вареники зі сметаною, з напоїв — варенуха і под.

3.4. Риси духовної культури

У Петербурзі 1798 р. видано книжку українського історика Я. Марковича (1776—1804) "Записки о Малороссии, её жителях и произведениях". Розповідаючи про населення України сучасної йому доби, автор зазначав, що його можна поділити на три групи: північну або ж літвинів; південну чи степовиків — "українців"; перехідну між ними. Історик подав скупі означення характеристичних рис традиційної культури тих груп: "Літвини не дуже пригожі, менше охайні, вживають грубу їжу, ... схильні до полювання, займаються гонінням смоли і дъогтю, гончарним ремеслом, виготовлянням річкових суден...", українці, або степовики — "рослі і статні, спокійні, але у вчинках видаються розпещеними і розкішними. Свої житла будують з хворосту і обмазують глиною... печі в таких мазанках з трубами, займаються переважно скотарством". Жителі середньої смуги (під нею варто розуміти Середнє Подніпров'я) "поміркованіші перших і меткіші останніх... наріччя їх ліпше і найприсмініше у всій Малоросії". Отже, автор кінця

XVIII ст. наголошував на досконалості й приємності того "наріччя", якому судилося бути покладеним в основу нової української літературної мови, що в тому ж, 1798 р., уперше заявила про себе "Еней-дою" І. Котляревського.

За Я. Марковичем, який 1798 р. назначав "найприсмішне" звучання "наріччя" регіону, Ф. Каруновський 1809 р. подав характеристику моральних та інших позитивних рис "малоросіян", у тому числі й жителів регіону: "Всі взагалі малоросіяни мають добре здібності, вони "доброіравні", простодушні, горді, поважні, розшуцтво та інші противні честі пороки вважаються в них мерзотою"²⁷. Той самий автор вважав за потрібне наголосити: "малоросіяни дуже суевірні. Байки про відьом і домовиків, то такі істини, в яких ніхто з них не сумнівається". У побуті дуже часто життерадісні: "до забав і різного роду веселостей скільки надмірино... Молоді чоловіки і дівки як зими, так і літом, працюючи цілій день, вночі замість відпочинку сходяться з усього села на майдан чи вулицю або у спеціально вибрану чи винайняту хату і танцюють або співають до самого світанку"²⁸.

Не можна не зауважити, що і давні, і автори ХХ ст. вважали за потрібне зауважити такі побутові явища, які передавали гумористичну природу жителів Подніпров'я. "Всі обряди, а особливо весільні, — писав Ф. Каруновський, — відбуваються з найбільшими церемоніями і витратами. Найдивніша церемонія у тих випадках відбувається тоді, коли молода виявилася неціломудrenoю, тоді як батькові, так і матері, молодому і молодій жінки в піснях роблять різні осуди і лайки... матері молодої в насмішку надягають кінський хомут"²⁹.

Гумористичне відображення скільності українців до фантастичних, але нереальних мрій про достаток і щастя в житті передавала відома народна пісня "Коли б я був полтавський соцький". Її використав І. Котляревський, а два варіанти цієї "полтавської" народної пісні навів у своїй праці О. Воропай:

Коли б я був полтавський соцький

...

*Поставив би я скрізь дерева
З медових пряників самих,
І ніжки з холодцю свинячі.
Щоб з часником росли на них.

Замість лози росли б ковбаси,
А листя все було б млинці.
Земля була б з самої каші
Та з добрих свіжих потрохів.*

*У Чорнім морі — запіканка,
Сивуха у річках текла,
В Дунай би напустив слив'янки,
А дно зробив би я із скла.
Ставки б сметаною стояли,
З лемішки з салом береги,
В ставках вареники б стирчали:
Товсті, гарячі і пухкі,*

...

*Усі жінки і молодиці
Знову дівчатами були б:
Тонкі, високі, блідолиці.
Погані в світі не жили б³⁰.*

Безперечно, ця пісня не лише висміює всілякі даремні мрії про можливість осiąгнути достаток і щастя без праці, вона так само є тонким гумором на владу "полтавського соцького", який нічого реального зробити не може.

Той самий гумористичний склад душі українця виявляється в багатьох інших побутових сценах: "На Щедрий вечір батько ховається від дітей за пирогами — символом щедрості, багатства:

*За мискою з пирогами пригнувся тато, а діти:
— Мамо, а де наші тато?
— А хіба ви мене не бачите, діти?
— Не бачимо, тату!
— Даї, Боже, щоб і на той рік ви так мене не бачили.*

У той самий Щедрий вечір, тато, який дуже любив вареники, раніше, ніж почати їх їсти, промовляв: "Вареники-мученики, сиром вам боки набивали, маслом очі заливали, в чавуні кипіли — за нас, грішних, такі муки терпіли"³¹.

Неодноразово народ намагався надавати комічних форм проведення власного дозвілля. Так, у с. Попівці Звенигородського району, що на Черкащині, "баби й молодиці, без дівчат" дуже весело у комедійному жанрі відзначали день "Симона". Вдову, яку називали "Симоном", роздягали і садовили у велику діжу, наповнену відварам зі веілякого зілля. Одна жінка зверху поливала купальницю, інші спочатку співали біля діжі, а витягнувшись з діжі "Симону" і витерши її рушником, самі ж почергово залязили в ту діжу. Викупавшись, усі направлялись у садок, куди заздалегідь назносили курей, яєць, масла, сала... і починали пити заправлений корінцями самогон та співати³². У Зелений тиждень на Полтавщині та й Слобожанщині дівчата весело "водили" "тополю". У перший

понеділок Петрівки молоді жінки "гонили шуліку" в шинку — пили горілку, танцювали та співали сороміцьких пісень, чого в інший час ніколи не робили³¹.

Традиційна сімейна та календарна обрядовість у Середньому Подніпров'ї акумулювала велике розмаїття обрядових і звичасвих форм з усієї України, що ніби перегукуються між собою.

Можна, отже, підсумувати:

1. Регіон Середнього Подніпров'я вже в давні історичні часи, починаючи від XII ст., а можливо, й раніше, мав автоетнотопонім "Україна", який від XVII ст. до початку ХХ ст. поширився на всі землі, замешканими населенням, що залежно від місцевості називало себе русинами, руськими, русами, малорусами, українцями. Остаточно автоетнотопонім "Україна" і самоінавза "українці" у всіх районах країни утвердилися в XIX — першій половині ХХ ст.

2. Уже від другої половини XVIII ст. у Середньому Подніпров'ї побутували такі основні риси народної матеріальної та духовної культури, які ґрунтовно вивчала етнографічна наука другої половини XIX — початку ХХ ст.

3. Риси традиційної культури Середнього Подніпров'я значно властиві іншим регіонам України, що засвідчує внутрішню етно-культурну єдність українського народу, очевидно, з дуже давніх часів.

³¹ Літопис Руський / за Інатським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989. — С. 347.

³² Там само. — С. 375.

³³ Етнографія України / за ред. С. А. Макарчука. — Л., 2004. — С. 503—504.

³⁴ Архів Юго-Западної Росії. — К., 1859—1914. — Т. 8. — Ч. 6. — С. 48.

³⁵ Там само. — Т. 2. — С. 176.

³⁶ Там само. — Т. 3. — Ч. 1. — С. 17.

³⁷ Там само. — С. 132.

³⁸ Там само. — С. 210—211.

³⁹ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 51.

⁴⁰ Там само. — С. 53.

⁴¹ Боплан де Гійом Левассер. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. — К., 1990.

⁴² Сенько І. Земля з іменем / І. Сенько. — Ужгород, 1998. — С. 13.

⁴³ Кожолянко Г. Етнографія Буковини: у 3 т. / Г. Кожолянко. — Чернівці, 1999. — Т. I. — С. 29.

⁴⁴ Україна крізь віки. — К., 2000. — С. 186.

⁴⁵ Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К., 1997. — С. 203.

- ¹⁶ Каруновський Федоръ. Топографическое описание Полтавской губернии / Федоръ Каруновський // Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К., 1997. — С. 206—218.
- ¹⁷ Там само. — С. 206.
- ¹⁸ Горленко В. Народна землеробська техніка українців / В. Горленко, І. Бойко, О. Куницький. — К., 1971. — С. 27—30, 41, 43, 131—153.
- ¹⁹ Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст. — К., 1989. — С. 122.
- ²⁰ Там само. — С. 218—219.
- ²¹ Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — С. 206.
- ²² Стельмах Г. Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні: іст.-етнограф. дослідження / Г. Ю. Стельмах. — К., 1964. — С. 85.
- ²³ Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму / А. Я. Поріцький. — К., 1964. — С. 62.
- ²⁴ Данилюк А. Г. Українська хата / А. Г. Данилюк. — К., 1991. — С. 30.
- ²⁵ Українське народне мистецтво. Вбрання. — К., 1961. — С. XII.
- ²⁶ Артиох Л. Ф. Українська народна кулінарія / Л. Ф. Артиох. — К., 1977. — С. 85—121.
- ²⁷ Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — С. 199.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: етнограф. нарис / Олекса Воропай. — Мюнхен, 1958. — Ч. I. — С. 47.
- ³¹ Там само. — С. 135, 153.
- ³² Там само. — Ч. 2. — С. 134—135.
- ³³ Там само. — С. 149—150, 177.

Контрольні запитання та завдання

1. Який семантичний зміст мало слово "оукраїна" в давньоруських писемних пам'ятках XII—XIV ст.?
2. З якого часу слово "Україна" ("Оукраїна") в писемних пам'ятках постає у значенні етнополітопоніма й етнотопоніма?
3. Яка система землекористування була основною на Полтавщині за "Топографічним описом Полтавської губернії 1809 р." Ф. Каруновського?
4. Який тип поселення Середнього Подніпров'я переважав у XIX — на початку ХХ ст.?
5. Окресліть характеристичні риси інтер'єру традиційної хати Середнього Подніпров'я.
6. Розкажіть про основні техніки будівництва традиційних жител (хат) Середнього Подніпров'я. У чому вони між собою різнилися?
7. Назвіть основні одяжини, що входили до ансамблю жіночого святочного традиційного костюма Середнього Подніпров'я та поясніть, як вони виглядали.
8. Хто з авторів описових творів XVIII — XIX ст. наголошував на присмному звучанні "наріччя" та високих моральних ознаках жителів Середнього Подніпров'я?
9. Яким було ставлення жителів Середнього Подніпров'я до фантастичних розповідей, суєвір'їв, забобонів?
10. Наведіть приклади гумористичного ставлення жителів Середнього Подніпров'я до тих чи інших побутових подій і явищ.
11. Окресліть географічні межі етнографічного району Історичної України — Середнього Подніпров'я.

Розділ 4

ВОЛИНЬ

4.1. Історичні відомості про Волинь. Адміністративний поділ краю у XV—XXI ст.

У різні історичні часи етнотопонім "Волинь" означав не одну й ту саму територію. Через це в літературі ввійшли поняття "Велика Волинь", "історична Волинь", "Волинь". Остання назва в наш час, найсамперед у публіцистиці, ототожнюється з Волинською областю. Враховуючи це, важливо простежити постання етнотопоніма "Волинь" і його зміст у минулому.

Зауважимо, що дуже сумнівні твердження окремих археологів, ніби у першій половині I тис. н.е. з Волині під впливом так званої мандрівки готів "відійшло майже все попереднє населення"¹, а на його місці на зміну культури слов'янської віднесеності (зарубинецької та ін.) утвердилася вельбарська культура, носіями якої були готи.

Нагадаємо: у "Повісті временних літ" літописець зауважував: "...поляни, древляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани — бо сидять вони по Бугу — а потім же волиняни"². Відтак згадується про плем'я дулібів у такій редакції: "Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни"³. На цій підставі багато істориків три літописні племінні етноніми ототожнюювали. Мовляв, слов'янське плем'я, що в давнину проживало в Надбужжі, у різні часи, а можливо, і водночас мало три назви. Дуже категорично ототожнював літописних дулібів із волинянами відомий російський історик В. Ключевський. На його думку, в VI ст. це плем'я створило могутній

військовий Дулібський союз, про який писав арабський письменник Х ст. Масуді⁴.

Критики В. Ключевського, однак, заперечують існування того союзу саме на українських землях Волині, бо, мовляв, дуліби, котрі згідно з Масуді, воювали з аварами в VI ст., зовсім не "волинські" дуліби, а ті, які проживали в районі сучасної південної Чехії⁵. Цим самим згадані критики хотути узагалі заперечити проживання давніх дулібів на території української Волині. Окрім цього, що в такий спосіб безпідставно піддають сумніву інформацію літопису, вони так само нехтують лінгвістичними джерелами, зокрема топонімікою сучасної Галичини та Волині, де і в наш час є села Дуліби Стрийського й Дуліби Жидачівського районів Львівської області, Дуліби Бучацького і Дуляби Бережанського районів Тернопільської, Дуліби Гощанського району Рівненської та Дуліби Турійського району Волинської областей, які за географічним розташуванням ніби окреслюють межі проживання літописного племені від північних етнографічно волинських земель до Підкарпаття на півдні, від кордону з польськими племенами на заході до Погориння на сході.

У кількох контекстах найдавніший літопис називав Волинь також стосовно часу існування державності на Русі: 1054 р. "Всеволод же вийшов супроти брата Ізяслава на Волинь і вчинив мир"; Волинь постає етнотопонімом у тому ж літописі під 1057, 1098 та іншими роками. Ярослав, помираючи, заповідав: "А Ігорю — Володимир" — столичне місто Волині. Отже, у вітчизняному літописанні "Волинь" згадується значно раніше, ніж етнотопонімі "Україна", "Полісся", "Покуття" та ін. За семантикою слова, в тодіньому часі воно мало також навантаження етнотопоніма, що відповідав змістові Володимирського князівства, Волинського князівства, з 1199 р. — у контексті Галицько-Волинського князівства, Волинської землі.

Останнє означення краю широко використовували на початковому етапі входження краю до складу Великого князівства Литовського, тобто від кінця XIV ст. У XV—XVI ст. Найбільші земельні володіння на Волині мали українські вельможі князі Острозькі, Заславські, Чарторийські, Семашки, Збаразькі, Вишневецькі, Корецькі, Ружинські й інші, які з кінця XVI ст. — упродовж XVII ст. окатоличилися й ополячилися.

Волинська земля 1566 р. із великою адміністративною автономією окремих князів у складі Великого князівства була реформована у Волинське воєводство. Проте під час формування воєводського правління з центром у Луцьку в нього не входили всі території, котрі за княжих часів вважалися волинськими, наприклад,

землі Белзького воєводства, що перебували у складі Польського королівства, Холмська земля, яка належала до Руського воєводства, Ратиенське князівство й ін. Одночасно ще до утворення воєводства у Волинську землю входили етнографічно поліські землі. Вони ж опинилися і в складі воєводства, що після Люблінської унії 1569 р. відійшло до Польського королівства.

М. Крикун на основі джерел — спеціальних “пописів” пограничних місцевостей, які здійснювалися за волею (за “листами”) короля, “списань” повітів і границь, судових вироків та інших документів, окреслив межі Волинського воєводства на всій їх протяжності, починаючи з північного сходу і йдучи на захід: попри Пінський повіт (183 км), попри Холмський із Грубешівським (200), Городельський (33), Белзький (97), Буський (50), Львівський (81), Теребовлянський (66), Каменецький (36), Летичівський (102), Житомирський (154 км). На останньому відрізку межа проходила східніше р. Случ через Остропільську та Любарську волості, далі — попри Овруцький повіт. Довжина кордону воєводства становила 1 122 км, з яких 507 км (45,2 %) пролягали ріками Случ, Буг, Божок, Ладижка, Болванець, Слонівка, Стир та ін. Різні автори неоднаково подавали поверхню воєводства. Наприклад, Е. Компан — 24 100 км², А. Баранович — 41 637 км²⁶.

За результатами Першого поділу Польщі (1772) до Австрії відійшли Белзьке воєводство, територію якого за княжих часів вважали волинською, та Руське воєводство без Холмської землі останнього, але з Грубешівським повітом. Окрім того, Австрія захопила частину волинського Крем'янецького повіту (1095 км²) з містечками Збараж, Черніхів, Лешнів⁷.

Дещо суперечливі відомості про розмежування волинських земель між Росією та Польщею за результатами Другого поділу Польщі 1793 р.

Згідно з Маніфестом Катерини II від 27 березня 1793 р. та деякими ухвалами Гродненського сейму 1793 р., той кордон мав пролягати від Пінська на півночі до містечка Кунів на 5 км південніше від Острога й далі до австрійського кордону по р. Збруч. Однак, відповідно до виготовленого 1793—1794 рр. “Чертежа ново-приобретённых от Польши Россіей земель”, той кордон пролягав від р. Стохода на півночі, йдучи на південь, східніше від містечок і міст Троянівки, Четвертні, Олики, Дубного, Крем'янця, Вишнівця, західніше від Чорторийська, Колок, Клевані, Рівного, Острога, Шумська, Ямполя, Ланівців, Вишгородка⁸.

За Третім поділом Польщі 1795 р. до Росії відійшла решта Волинського воєводства, яке перед тим між 1793 і 1795 рр. було поділене на Волинське та Володимирське з доповненням останнього частиною

тоді ж ліквідованого Белзького воєводства, захопленого Австрією 1772 р. Після Третього поділу Польщі 1795 р. межі Росії на заході українських земель дійшли до р. Буг, на південному заході — до австрійських володінь. Границями містами на російському боці виявилися міста Крем'янець, Почаїв, Радивилів, Берестечко, Городіж, Іваничі, Устилуг над Бугом — і далі на північ за течією Бугу.

Під Росією вже 1793 р. створювалось Ізяславське намісництво з центром у м. Ізяслав. Центр намісництва 1795 р. перенесли до м. Новоград-Волинський зі зміною назви намісництва на волинське, куди ввійшли округи (згодом — повіти) Новоград-Волинський, Дубенський, Ізяславський, Острозький, Рівненський, Дубровицький, Овруцький, Радомишльський, Житомирський, Чуднівський, Луцький, Володимир-Волинський, Ковельський.

За грудневим указом 1796 р. Павла I російські намісництва реформувались (окрімі, наприклад, Вознесенське на півдні України, розформувались), творилися губернії. На місці Волинського намісництва була створена Волинська губернія, центр якої 1804 р. перенесли до Житомира. У губернію входили 12 повітів — Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Ізяславський (Заславський), Ковельський, Кременецький, Луцький, Овруцький, Старо-Константинівський, Новоград-Волинський, Острозький, Рівненський. Радомишльський повіт увійшов до Київської губернії. Половина повітів містила етнографічно поліські або поліські й волинські землі разом.

У складі названих повітів губернія проіснувала до Ризького миру 1921 р., згідно з яким була поділена між Українською РСР і новоствореною Польською державою. В УРСР губернія з центром у Житомирі проіснувала до 1925 р., хоч уже з 1923 р. поділялася на округи — Новоград-Волинський, Житомирський, Бердичівський, Коростенський, Шепетівський. У 1925 р. губернського поділу Української РСР не стало, округи почали безпосередньо підпорядковуватись українському радянському урядові в Харкові. У 1932 р. в Українській РСР встановлювався обласний поділ. Згідно з ним округи колишньої Волинської губернії були приєднані до Київської області, за винятком Шепетівського, введеного до новоствореної Вінницької області. В УРСР 1937 р. відбулося певне розукрупнення областей, за наслідками якого створили Житомирську область.

У Польщі після Ризького миру було утворене Волинське воєводство з центром у Луцьку, причому шкільне воєводське правління знаходилося у Рівному. До воєводства 1931 р. зі складу Поліського були передані Сарненський і Камінь-Каширський повіти.

Після встановлення у Західній Україні 1939 р. радянської влади Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р. її територія адміністративно поділялася на Волинську, Дрогобицьку, Рівненську (Ровенську), Львівську, Тернопільську, Станіславську області. Землі польського Волинського воєводства розподілилися між Волинською та Рівненською областями, за винятком Кременецького повіту, що відходив до Тернопільської області. У наш час — це Кременецький, Шумський і Ланівецький райони.

Отже, адміністративні одиниці від Волинського воєводства у складі Великого князівства Литовського до сучасної Волинської області ніколи не збігалися лише з етнографічною Волинню, а охоплювали також Полісся, Холмщину, частково Історичну Україну, наприклад, Житомир.

Після об'єднання Галицького князівства з Волинським, яке 1199 р. здійснив Роман Мстиславович, I. Кріп'якевич галицько-волинську межу визначав так: "Кордон між Галичиною і Волинню залишав по галицькій стороні міста Любачів, Львів, Голі Гори, Пліснеськ, а по волинській — Белз, Бужськ, Крем'янець, Збараж, Тихомль. Таким приблизно він зберігається у XV—XVI ст. як межа Белзького і Волинського воєводств з Руським"⁹. Південними містами Луцької землі були Перемиль, Дубен, Стожок, Данилів, Крем'янець із сильним замком, східними поселеннями Дорого-

4.1. Почаївська лавра — основна православна святиня Волині, м. Почекаїв, Тернопільська обл., найбільше розбудовувалася у XVIII—XIX ст.

бузько-Пересопницької землі — Сапогинь (тепер с. Сапожин Кіречського району), Коречеськ, Кам'янець, Ізяслав; на півдні — Шумськ, Тихомль, Гнойниця¹⁰.

Певний час до Волинського князівства належали Болохівська земля, розташована у смузі між Случчю і верхім Бугом. Наприкінці XII ст. із Волинським князівством адміністративно з'єдналася поліська Берестейська земля, на початку XIII ст. — території з містами Угровськ, Верешин, Столп'є, Комов, котрі пізніше стали називати Холмською землею. На захід від Володимирського князівства знаходилась Червенська земля. Згодом вона з'єдналася з Белзьким князівством. На сході волинські князівства майже не заходили на правий берег р. Случ. Однак уже російська Волинська губернія пролягала на сході аж до Овруча та Житомира, який в раніші часи був частиною Історичної України, тобто етнографічно Середнього Подніпров'я. Можливо, і в наш час околиці Житомира під етнографічним оглядом варто зараховувати до Середнього Подніпров'я.

Волинь славиться багатьма історико-архітектурними пам'ятками. Серед них (другою після Києва) — українською православною святинею Почаївською лаврою з Успенським собором, монастирем і архієпископським домом, Дубнівським замком князів Острозьких, перебудованим у XVIII ст. на парадну резиденцію князів Любомирських, монастирем бернардинів, церквами з XVII ст.; Острозьким замком XIV—XVI ст., точніше — його руїнами, Богоявленською церквою, костьолом-монастирем Капуцинів; Тройцьким монастирем і церквою у Межирічі, що поблизу Острога; Успенською церквою у Володимири, побудованою 1156 р., та ін.

Визначними пам'ятками є замок князя Любарті в Луцьку з його в'їзною башнею з XIV ст. і башнею Владичою з XV ст.; замок та православна церква у Вишнівцях, Георгіївська церква в Люблі, вже на Поліссі; монастир-фортеця в с. Дермані Здолбунівського району, руїни замку XV ст. у Корці.

Відомими в археологічній науці є багаті речовими пам'ятками городища в Дорогобужі, Городку біля Рівного, Листині біля Дубного, Горинграді, Пересопниці. Святинею українського народу стало Поле Берестецької битви 1651 р., на місці якого збудовано музейний комплекс з Георгіївською церквою (її розписував відомий художник І. Єжакевич).

З Волинню пов'язане життя і діяльність видатних діячів України та Польщі — Т. Шевченка, М. Костомарова, Лесі Українки, В. Короленка, А. Кримського, Ю. Кондратюка, Ю. Словацького, А. Міцкевича, І. Лелевеля й ін. У с. Колодяжному Волинської області діє Меморіальний музей Лесі Українки.

Історично склалося, що віддавна на Волині поряд з українцями проживали різні етноси. Згідно з російським переписом населення 1897 р. на території, яка пізніше за Ризьким договором опинилася під Польщею, мешкало українців (за малоросійським наріччям) 1 115 тис. (69,77 %), євреїв — 201 (12,5), поляків — 113 (7,08), німців — 82 (5,13), росіян — 40 (2,5), чехів — 23,5 тис. (1,68 %). Проживали також татари — 3 тис., білоруси — 2,3 тис., башкири — 1 тис. і под.

За польським переписом населення 1931 р. у Волинському воєводстві мешкало 1 509 тис. українців (69,22 %), 330 тис. поляків (понад 15 %), 212 тис. євреїв (близько 11 %), 31 тис. чехів та ін. Німці й чехи поселилися на Волині за наслідками їхньої колонізації у 60—80-х роках XIX ст., євреї та поляки проживали на Волині ще від княжих часів. Приріст польського населення був дуже інтенсивним у міжвоєнні 20—30-ті роки ХХ ст.

4.2. Заняття населення

Характеристичні риси поселень і заняття населення Волині були описані вже на початку XIX ст. Тоді Волинський губернський землемір В. Кудравцов написав працю "Краткое описание Волынской губернии. Сочинение 1810 года", зазначивши, що повітові центри губернії розташовувались над ріками: Острог і Заславль на Горині, Луцьк — Стиру і Гусці, Рівне — Усті, Дубно — Ікви, Володимир — Лузі, Ковель — Турії, Овруч — Норині, Житомир — на Тетереві й Камінці, ї лише Кременець знаходився біля струмка, що впадав у р. Іква.

У всіх містах і містечках були ярмаркові майдани, міської забудови квартали, де мешкало переважно єврейське та польське населення, й вулиці сільського типу — тут проживали українці та частково поляки, котрі займалися сільським господарством. Офіційно до міського населення зараховували лише мешканців губернського і повітових центрів, а все містечкове населення обліковувалося як сільське, хоч за соціальними характеристиками значна його частина була, по суті, міською, займалася ремеслами та промислами, торгівлею, певними видами інтелектуальної діяльності.

Загалом, за описом В. Кудравцова, губернія була сільськогосподарським краєм, де виробляли багато зерна для внутрішніх потреб та на експорт по Бугу цілорічно, по Стирі, Горині й Случі навесні, коли названі ріки ставали судноплавними. Експортували

пшеницю, жито, продукцію промислів — смолу, дьоготь, поташ, клепки. Дуже поширювалось винокуріння. На 2 664 "заводах" виробляли "чрезвычайное множество" вина, яким головно торгували єреї. Достатньо розвинутим було тваринництво, в тому числі у великих поміщицьких господарствах кінні заводи, розведення голландської породи великої рогатої худоби, англійської й іспанської породи овець. Окрім рибальства на природних водоймах і ріках, мали місце окультурені рибні господарства. На невеликих заводах губернії, що належали здебільшого поміщикам, виробляли мідь, залізо, чавун, поташ, скло, фарфор, фаянс, цеглу, вапно, сукно, полотно, шкіру, вино, пиво, сало, смоли, дьоготь. Біля Крем'янця видобували камінь "для різних фігур", млинів (мливові камені) й будівельних потреб¹¹.

Основний вид заняття — землеробство. У Західній Україні аж до комасації, що дещо інтенсивніше здійснювалося у волинському воєводстві й зовсім мляво — в галицькому регіоні, панівною системою землеробства було трипілля. Тут, як і на Середньому Подніпров'ї, весь орній масив земель села поділяли на три "руки" ("лани", "клини" і под.); дві з них щороку використовували під вирощування озимих та ярових зернових і просапних культур, одна "рука" залишалась "під пар" ("паринину"). До жнів, тобто до половини липня, на паровому полі випасали селянську худобу, зазвичай — громадські пастухи. Після збору зернових худобу починали випасати на стерні, тобто на полі, що наступного року мало стати паром. Попередню "паринину" підгноювали, орали і засівали пшеницею, непідгноєні ділянки — житом та іншими культурами.

Зернові збиралі косами з грабками або серпами. Скошене збіжжя лежало рівними покосами кілька днів, достигало. Потім його в'язали у снопи. Високі жита, високорослу чи полеглу пшеницю жали і зразу ж в'язали у снопи. На вижатій ниві снопи складали у полукипки по 30 снопів. На низ клали сніп- "душу", а на "душу" — тричі по два снопи з чотирьох сторін колоссям до середини та ще по одному снопу так само, зверху складені в такий спосіб снопи покривали снопом- "шапкою" з розведеніми на всі сторони стеблами снопа колоссям донизу.

Після закінчення жниварних робіт полукипки звозили по 60 снопів на возі в клуню або до складання в скирти. Обмолочували збіжжя на токах клунь восени і взимку ціпами. Провіяне зерно зберігали в засіках комор або спеціальних магазинів у заможніших господарствах. Мололи муку в млинах і вітряках "за мірку" (гориць-півтора зерна власникові млина чи вітряка за помол мішки зерна), крупу "дерли" так само у млинах і вітряках або ж на

спеціальних крупорушках. Зіbrane зерно селяни продавали на ярмарках. За виручені гроші купували необхідні для господарства знаряддя праці, господарські місткості, посуд, одяг, взуття, сплачували податки державі.

Усі селяни займалися також городництвом. Городи за можливості були при садибі. На них вирощували картоплю, буряки, моркву, огірки, сочевики, гарбузи, мак, кукурудзу, коноплі, льон, петрушку, салат й іншу городину, хоч деякі з названих рослин висаджували чи висівали і в полі, далеко від хати, зокрема картоплю, буряки, іноді — льон і коноплю. За городом на присадибній ділянці у багатьох випадках вирощували садки. Від вулиці через подвір'я перед хатою попри город і садок чи лужок пролягала вузька доріжка для проїзду возом до клуні, що часто розміщувалась наприкінці присадибної ділянки фасадом до доріжки або ж інакше. Термін "гумно" на означення місця розташування клуні й току на Волині, здається, не вживали.

Вагомою галуззю господарства було тваринництво. Розводили коней, корів, овець, свиней, домашню птицю. У XIX ст. вирощували багато волів, котрі, однак, наприкінці XIX — початку ХХ ст. перестали широко використовувати у господарствах як тяглову силу. Наприклад, у с. Дуліби Острозького повіту (нині Гощанського району), що належало поміщиків В. Гулевичу, ще напередодні реформи 1861 р. числилось 88 коней і 34 воли¹², але через 70 років тут не існувало вже жодного вола. Дохід селянських господарств від тваринництва був значно менший, аніж від землеробства, хоч діяло чимало господарств, які мали від тваринництва великі доходи. В окремих, наприклад, хутірних господарствах, після комасації розведення свиней, коней, овець набувало товарного характеру. Комасація на Волині наприкінці 20—30-х років раптово привела до заміни трипільної системи землеробства багатопільною з раціонально обґрунтованою послідовністю вирощення землеробських культур у сівозміні. Це давало вищі врожаї, а отже, й можливості господарів розводити різних свійських тварин. Хутірна система, здійснена до 1939 р., протрималась у західних волинських районах до радянської колективізації 48—50-х років ХХ ст.

Серед інших видів занять поширеними були садівництво, пасічництво, яким займалися лише окремі господарі (кілька на село), рибальство, мисливство. Останні два заняття поставали радше формою дозвілля. Статечні господарі не вважали ці заняття вартими іхньої гідності. Існувало іронічне прислів'я: "Риба та зайці заведуть у старці".

З останньої чверті XIX ст. у господарствах чеських і німецьких колоністів, а також місцевих поміщиків стали вирощувати технічні культури, зокрема хміль, цукрові буряки, льон і под. Перші плантації хмелю на Волині заклали в поселеннях Підцурків і Глинське Дубенського повіту чехи Вайс і Дуброва наприкінці 60-х років XIX ст. Незабаром у Глинську збудували пивоварний завод. Хміль почали вирощувати чехи інших поселень, а згодом — і місцеві поміщики Свешніков, Верба, німецькі колоністи. Наскільки швидко зростало виробництво хмелю на Волині, засвідчують показники: 1882 р. — 5 тис. пудів; 1887 р. — 37 тис. пудів; 1910 р. — 120 тис. пудів.

Це становило $\frac{3}{5}$ усього виробництва хмелю в Росії. У господарствах колоністів плантації хмелю займали площину від 0,5 до 1 га, у більшості господарств поміщиків плантації були по 2—8 десятин, а в $\frac{1}{7}$ господарств — по 10 і більше десятин. Невеликі плантації хмелю від $\frac{1}{8}$ до $\frac{1}{2}$ десятини з'явилися також у господарствах українських селян, зокрема в с. Грушки¹³.

4.3. Поселення, двори, житла, господарські будівлі

Основним найпоширенішим соціальним типом поселень на Волині було село. З давнього часу існували також присілки, висілки, слободи, хутори, а також польські колонії, від 60-х років XIX ст. — ще чеські й німецькі. Колонії, на відміну від поселень місцевих українських селян, будували за правильним плануванням — як вуличні або квартальні. Вони мали громадські та виробничі центри з відповідними громадськими будівлями, культовими спорудами, закладами торгівлі, ремесел.

Традиційні українські села забудовували правильно дуже рідко. Конфігурацію їхніх вулиць і дворів достосовали до русел річик, рельєсу, розташування лісів, лугів, боліт, а також доріг, тобто найбільше налічувалось вулично-безсистемних поселень. Поширеними були вулично-гніздові розміщення дворів, що виникали за наслідками поділу сімей і будівництва нового двору в глибині городу привуличного обійстя.

На початковому етапі розвитку сільського поселення хати споруджували при вулиці, орієнтовані причілком, іноді фасадом на вулицю. Господарські будівлі у дворі разом з хатою мали вільне Г-подібне чи П-подібне розташування, хоч залежно від ширини садибного наділу хату та господарські будівлі могли розміщувати

в одну лінію, а в бідніших господарствах — навіть під одним дахом.

Майже в кожному волинському селі, найчастіше в центрі, стояла церква. Кладовища знаходились на невеликій віддалі від краю села. Майже громадське значення у спілкуванні селян мали приватні кузні сільських ковалів. У ХХ ст., зокрема від 20-х років, у багатьох селах з'явилися сільські "доми" — осередки громадського культурно-освітнього життя. Невід'ємним атрибутом волинського села вже від початку ХХ ст. стали початкові школи.

Як і в Середньому Подніпров'ї, хати на Волині будували за двома техніками — зрубною та каркасною. Щоправда, співвідношення у використанні обох технік було інакшим. На Волині аж до початку ХХ ст. найбільше споруджували зрубні житла, причому тесані колоди, котрі формували зруб, в'язали у "замки з лишком", "замки в угли" зі зовнішніми виступами від колод. Однак зрубною була лише власне хата — житлове приміщення; сіни і комора мали каркасну конструкцію, з'єднану зі зрубною хатою. Орієнтовно від 20-х років ХХ ст. почали більше застосовувати каркасну техніку для будівництва всієї хати.

Залежно від технік будівництва зовні хати набували дещо відмінного вигляду. Хати зрубної техніки по кутках мали зовнішні виступи — торці; дахи були чотирисхилими. Гребінь солом'яної покрівлі даху викладали висушеними в'язками соломи, іноді — висушеним пирієм, мохом, котрі зверху покривали соломою — "мервою", що закріплювали "козлами" ("кізликами"), нижні кінці яких ще закріплювалися на даху поздовжніми жердинами. У хатах каркасної техніки зовнішні кути стін були рівними. Дахи майже

кожного разу робили двосхилими, часто зі скоченими зверху фронтонами — "фаціятами". На відміну від хат зрубної техніки, що майже завжди "пошивали" солом'яними сніпками, багато хат каркасної техніки покривали бляхою, інколи — черепицею, хоч неодноразово й соломою. Головними конструктивними компонентами даху були крокви: внизу вони

4.2. Зрубна хата, с. Хоростів Володимир-Волинський р-н, Волинська обл., 1886 р.

спиралися на платви, а зверху в'язалися по парах за допомогою бантин, поперечно до крокв прибивали лати, які пошивали "снопками". Стелю з дощок кількома способами — "впритул", "у накладку", "виритиск", "врозбіжку" — накладали на балки, що зазвичай монтували на платвах поперечно до довжини хати. Загальноукраїнським був горизонтальний план хати: $x + c + k$, що у ХХ ст. трансформувався на $x + x + c + k$, зрідка — на інші варіанти, наприклад, $x + c + x, k + x + c + x + k$ і под.

Так само повторював поширені скрізь в Україні форми волинський інтер'єр хати: піч власне хати (житлового приміщення) стояла в куті, що творився тильною та присінешною стінами, й своїми "челюстями" "дивилася" на подвір'я, тобто у той бік, з якого знаходився вхід із подвір'я в сіни. По діагоналі від печі розташовувався покутъ, навпроти отвору печі в куті фасадної та присінешної стін часто монтували підвісний мисник; попри тильній стіні з боку печі й до причілкової стіни робили настіл з дощок для спання та місце відпочинку — "піл".

На покуті стояв стіл, зазвичай покритий скатертиною, де лежав буханець хліба, вкритий рушником. Близче до покутя на фасадній стіні, найчастіше по всій довжині причілкової стіни, висіли "образи" — хатні ікони, прикрашені рушниками. Понад фасадною стіною, від мисника до причілкової стіни, також під причілковою стіною стояли лави для сидіння, а вночі — для спання на них членів сім'ї, хатніх хлопчаків або парубків, дівчат або дівчуків. Долівка практично аж до ХХ ст. у селянських хатах була глинистою, утрамбованою, зверху змазаною рудою чи темнокоричневою глиною. Комини в печах мали два види: з каглою в сіни, над якою на вмонтованих поперечно до сіній сволоках знаходився виплетений з лози й обмазаний глиною піраміdalnoї форми комин, звідки дим виводився вище від даху, або ж піраміdalnoї форми муріваний комин над "челюстями" печі, що прямо через стелю і горище виходив вище даху.

Окрім такого типу інтер'єрів, існували, зокрема у більших за розмірами хатах, так звані ванькири, що творилися за допомогою грубки для опалення, вимуруваної від причілкової стіни вздовж житлової кімнати на рівні зовнішнього від кімнати краю печі. Піч тоді "дивилася" "челюстями" на причілкову стіну й отоплювалася з ванькира — з кімнатки, розміщеної між тильною стіною та грубкою. Простір найбільше на ширину дверей, що був між грубкою та піччю, слугував за вхід зі "світлиці" до ванькира. У ванькирі було вікно у тильній стіні.

Стіни хат білили: зовні, зазвичай житлової частини. Сіни та комори залишалися з природною фактурою дерева. Стіни інтер'єру

власне хати теж були побіленими, хоч етнографи засвідчували, наприклад, у с. Дермань Здолбунівського району знизу до рівня зросту людини виміті стіни з природною фактурою дерева¹⁴.

Певні локальні особливості мали господарські будівлі селянського двору: клуні, хліви, "магазини" ("шпихліри"), льохи та погреби, кошари, шопи, дровітні тощо. Назви господарських будівель відображали її особливості іхніх конструкцій та форм, і функціональне призначення. Наприклад, клуні призначалися для зберігання в них необмолочених злаків, сіна й висушеній конюшини для годівлі худоби, полови. На току клуні, спеціально дуже утрамбованій глиною земляній площі, обмолочували снопи жита, пшениці, ячменю, гречки й інших злаків, провіювали вимолочене зерно. У час, коли на току не працювали, на ньому стояв віз, млинок або віялка для очищення зерна, інші знаряддя.

Відмінною від інших господарських будівель конструктивною особливістю клунь було те, що високий на довгих кроквах дах зверху спирався на кладку — довгу, найчастіше, соснову колоду, вмонтовану на соах. Сохи були з високих дубових стовпів, укопаних від "оземка" в землю, а зверху закінчувалися природним "роздвоєнням" стовбура, на які клали кладку. Каркасну будівлю формували на вкопаних у землю по прямокутному периметру дубових стовпах заввишки над землею близько 3,5 м. На чопах стовпів "кріпили поздовжні й поперечні платви, що на кутах в'язали у замки". На платви лягали нижні кінці крокв, які зверху висіли на кладках. Простір між стовпами закладали "дилями" у пази стовпів, хоч нерідко заповнювали "лісою", плетеною з лози, крушини й інших гнуучких гілок. З фасаду клуні через великі двостворчаті двері був в'їзд на тік клуні. Іноді двері робили також на тильній стороні клуні. Тоді заповнений снопами, сіном або іншою "пащою" віз в'їжджав на тік, а коли снопи чи "пащу" перекладали з нього в засторонки, коні вивозили випорожнений віз на другий бік клуні. За відсутності на тильній стороні клуні дверей, віз "віточували" назад.

Клуня могла мати дві-четири сохи. Тік "набивали" між двома сохами. У клуні з двома сохами засторонки були невеликими й однаковими за місткістю. Якщо ж клуня мала три сохи, один засторонок робили більшим, якщо чотири — обидва однаково великими. Знизу засторонки від току відділяли невисокими (до 1 м) стінками з дощок. Дахи клунь були зазвичай чотирисхилими. Етнографи фіксували на Волині також багатокутні клуні.

Іншою, майже обов'язковою, будівлею господарського двору вважали хлів — приміщення для утримання худоби: коней, корів, бвець. У багатших господарствах для утримання коней споруджу-

вали спеціальні будівлі, які називали стайнями. У хлівах різні тварини знаходилися у спеціально відгороджених місцях. У приміщенні для коней при стіні під кутом близько 45° кріпили драбини, за котрі закидали сіно, конюшину, їстівну кіньми вівсяну, ячмінну та іншу солому. При тій же стіні під драбиною стояв жолоб — видовжене корито з дощок, куди засипали спеціально підготовлений поживніший корм "оброк" із мокрої полови чи січки, перемішаної з вівсом або ж з ячмінною мукою, висівками чи гриском, а іноді — чистий овес. У літню пору коням давали свіжоскошену конюшину, траву.

Коровам корм замішували у призначених для того великих цебрах. Для годівлі корів, волів додавали січені кормові буряків, січеної картоплі, у літню пору — листя буряків, зелену траву, але ніколи — свіжоскошену конюшину.

Свиней утримували у спеціальних невеликих будівлях — свинарниках або ж у прибудовах біля котроєсь стіни хліва. Свиней кормили так званою товчою — замісом із вареної товченої картоплі й яшної муки, висівок, іншими січеними чи вареними овочами, у свинячий корм додавали кухонні відходи, в тому числі й помій.

Конструкція хлівів як будівель — каркасна (так само і клунь), монтована на вкопаних у землю по периметру хліва дубових стовпах, скріплених зверху платвами, але без сох. Хліви мали своєрідну стелю — "вишки", на яких лежала м'ята солома чи сіно. У підданих хліва на бантинах монтували зручні для ночівлі курей палки, друки. У багатьох господарствах іноді будували окремі невеликі курники, де на рівні стін монтували спеціальні сідала для курей уночі.

У багатьох господарствах існували також окремі будівлі для зберігання сіна, кормової соломи, полови, іноді — ще й необмолочених снопів жита шопи — своєрідні невеликі клуні, але без сох, хоч із токами, на яких можна було обмолочувати снопи, пряма солома з котрих призначалася для виготовлення снопків для "попшивання" дахів. Шопа, отже, слугувала за майстерню, де, крім виготовлення снопків, заготовляли січку. В ній могли стояти жорна для виготовлення грубого ячмінного помолу на корм худобі та ін. Ще в багатьох господарствах у дворі були возівні, в яких, окрім власніх возів, зберігали також певні сільськогосподарські знаряддя праці — плуги, борони, культиватори, "осипалники", ножні ступи, коси, серпи і под.

Ансамбль двору містив також льохи та погреби. Льохи мурували з каменю із великим заглиблennям у землю. З двору через спеціальний отвір з дверима вниз до льоху спускалися муровані сходи. Фактично все його корисне приміщення розташовувалося нижче

від рівня поверхні землі, маломуровані або дерев'яні перегородки, де окремо зберігали картоплю, буряки, моркву, яблука, кадоби з огірками і капустою, влітку за потреби — також кадоби для зберігання яловичини у спеціальній соляній ропі. Зверху над льохом виступав насип землі на рівні дверей при вході, що знижувався до рівня поверхні землі, залежно від заглиблення сходів під насипом.

Погреби були звичайними чотирикутними ямами, орієнтовно 3 х 2 м, завглибшки близько 2 м, перекриті міцним дерев'яним настилом зверху, що покривали ще значним шаром землі. У перекритті знаходився отвір для спускання в погріб. Над всією площиною погреба зводили дашок на кроквах, "пошитий" солом'яними спінками. Вхід у піддашшя міг мати дверцята, або ж узимку його затуляли великою в'язкою соломи. У погребах зазвичай зберігали картоплю, трохи столових буряків, моркву.

У багатьох дворах викопували криниці, обкладені зсередини камінним муром, дубовим зрубом із коротких колод (можливо, саме через це криниці ще називали "колодязі"), а з початку ХХ ст. криниці кріпили цементовими кругами. Витягували воду відрами з допомогою залізної корби, що оберталася валок, або ж так званим журавлем. У давніх селах, принаймні, до комасації у західній Волині, в окремих "кутках" села робили громадські криниці, звідки брали воду кілька господарств. Глибина криниць залежала від залягання підгрунтових вод: іноді — на глибині 1 м, іноді — 30 м і більше.

Двори в селях прилягали один до іншого дуже тісно. Іноді стріха з хліва чи хати одного господарства торкалася стріхи будівлі сусіда.

4.4. Вбраці та їжа волинських селян

Значних особливостей або дуже відмінних складників традиційного вбрація на Волині, наприклад, плахт чи юпок у Середньому Подніпров'ї, кентарів або гачів на Гуцульщині, поліхромних горботок на Поділлі, не існувало. Відносно локально волинськими були жіночі поясні одечі — літники, хоч вони поширювались і на Поліссі. Більшість жіночих та чоловічих одягів за назвами, і за виглядом були відомі майже в усіх районах України. Це сорочки з уставками, корсети (камізельки), рясні спідниці, свити, кожухи, "сачки", "сачечки", чоботи, очіпки, намітки та ін.

Сорочка за кроєм складалася зі стану, рукавів, уставок (плечових уставок), "лястовок" або "цвіглів" (клиників під рукавами),

коміра, чохлів. Стан виготовляли з трьох пілок. Виріз навколо шиї завдяки уставкам і низ рукавів призбиравали, після чого пришивали комір та чохли. Давні комірці були викладені й зав'язувались вовняною стрічкою ("жичкою", "стенжкою"). Уставки та рукави виготовляли з цільово витканого полотна з червоним або червоно-чорним орнаментом. Спосіб прикрашання сорочок орнаментованою тканиною властивий також для Полісся. Уставки рукави, комір, чохли та поділ, інколи також пазуху прикрашали вишивкою.

На сорочку як поясну одягу жінки Волині надягали вовняну смугасту рясну спідницю з кількох пілок — згадуваний уже літник. Поверх нього носили вовняну запаску або полотняний фартух, які теж рисувались. Підперізувались смугастим поясом — "крайкою", що підкреслювала обриси фігури й мала оберегове значення. На голові поверх очіпка всі заміжні жінки пов'язували хустки або намітки. У тканому чи вишиваному орнаменті верхніх жіночих одягів домінували червоні кольори.

За наплечний святковий жіночий одяг слугували так звані камізельки — корсети, пошиті за прилягаючим кроєм із кольорової — червоної, темно-червоної, жовтої, синьої чи іншого кольору шовкової тканини, оздобленої бісером або склярусом. Верхні одяги свити з облягаючими формами шили зі світлого сукна з фалдами, поли вишивали. У зимку носили кожухи, часто вишиті на полах. У вжитку були також верхні наплічні одяги з фабричних вовняних і плюшевих тканин з утепленою підкладкою¹⁵.

Основу чоловічого одягу становили лляна чи конопляна сорочка на випуск і штани з широкими колошвами, які підтримувались за допомогою очкура. Сорочку підперізували однотонним або поліхромним поясом. У штанах при очкуреї формували складки. Носили також шкіряні ремені, до них кріпили "каліту" для кременю, огнива, тютюну, ножика¹⁶.

У холоднішу пору року одягали сукняні свити з утвореними клинами фалдами, що прилягали в поясі. Взимку носили кожухи. До початку ХХ ст. вони були переважно прилягаючого у поясі крою й розширені нижче від пояса на зразок спідниці. Після Першої світової війни у побут увійшли кожухи прямого покрою, довгі з широкими комірами — "тулупи". В негоду носили свити з темного

4.3. Корсетка, с. Подоляни, Гощанський р-н, Рівненська обл., 30-ті роки ХХ ст.

4.4. Весільний коровай, с. Сінне,
Гощанський р-н, Рівненська обл.,
2007 р.

ячмінних (яшних), гречаних, вівсяніх круп та з пшона варили різні каші, з гречаної муки та з муки житнього солоду — кваші, з вівсяної — джур. Широким був асортимент перших страв: борщи, юшки, "потравки", супи. З м'яса готували різні смаження, ковбаси, драглі, зі свіжої крові забитих тварин і гречаних круп пекли кишкі; яйця курей їли вареними, смаженими на салі, з молоком у вигляді омлету. Дуже багатим був асортимент молочних страв: молоко свіже, парене, кисле, масло, сир, маслянки, сироватки.

Шанобливо ставилися до випікання та споживання обрядових печив — пасок, книшів, короваїв, шишок, "гусок".

Окрім печив і страв, що готували з продуктів власного виробництва, вже у XIX ст. селянський раціон доповнювали купованими продуктами — цукром, рисом, оселедцем, а також продуктами збиральництва, рибальства, інколи — полювання.

сукна, у великі морози, особливо під час поїздок санями в далеку дорогу, поверх кожухів одягали сукняні бурки з капюшонами. І жінки, і чоловіки ходили в ремінних чоботях, а жінки, зокрема дівчата, — на високих каблуках. Бідніші чоловіки зрідка носили постоли.

До традиційного печива належали хліби для щоденного вжитку, пампушки, паляници, прісні коржі, пироги з сиром, маком, фасолею, з яблуками й іншими фруктами, локшина, млинці. Значна роль у харчуванні належала вареним мучним стравам: вареникам зі сиром, картоплею, вишиями, галушкам, затеркам. Для їхнього приготування використовували муку житню, пшеничу, інколи — ячмінну. З пшеничних,

4.5. Традиційна духовна культура

Майже всі сфери духовної культури були аналогічними до тих, які побутували в інших районах України, тобто інваріантними. Це стосувалося культури сімейних і родинних відносин, народного етикету в спілкуванні, сімейної та календарної обрядовості, усного й музичного фольклору, інших ланок життя. Проте, гадаємо, певні сторони традиційної

4.5. Свято-Георгіївська церква — меморіал на полі Берестецької битви, с. Пляшева, Радивилівський р-н, Рівненська обл., початок ХХ ст.

культури волинян (хоча б явища) можуть бути названі специфічно волинськими. Етнографи давно звернули увагу на виразне субетнічне відчуття всіх волинян належності до спільногого, "свого" волинського краю, особливо на тлі поліської замкнутості в межах окремих географічних зон, а ще й окремих поселень. Як зазначав один із польських етнографів, волинська група вирізняється "згуртованістю (відсутністю поділу на численні ізольовані локальні підгрупи) і розлеглістю навколоїшніх контактів"¹⁷.

Окремі риси громадського побуту були однаково властивими часто для далеко розташованих між собою сіл, наприклад, літні прощі з усього краю до Почаївської лаври, користування ярмарками, що відбувалися в різні дні тижня, але у містах і містечках, віддалі між якими становила багато десятків кілометрів. Селяни с. Дулібів Острозького повіту за російського панування та Рівненського — за польського їздили на ярмарки Корця, Шепетівки, Славути, Острога, Рівного, Тучина, Гощі, Межиріча й інших далеких міст і містечок. Психологічно позитивно сприймалися шлюби між вихідцями з різних сіл, що супроводжувалось помітною наявністю родинних зв'язків між мешканцями таких сіл.

Мешканці вже загаданого села мали родичів не лише в сусідніх селах Бочаниці, Курозванах, Жаврові, Симонові, Великому Скинніту, Майкові й інших, а часто й у відносно далеких селах, наприклад, у Забарі біля Корця, Грушвиці за Рівнем та ін. Наявність

широких родинних зв'язків, а також ділових і товариських приносила особливу принадність у відзначення храмових свят, які ставали у такий спосіб святами цілих невеликих сільських округ. На день храмового свята, наприклад, Святого Іллі у Бочаниці, Святого Пантелеймона у Курозванах, Святого Івана у Майкові чи інших уже зранку йшли чи їхали підводами гості з сусідніх сіл. Відбували Службу Божу в церкві, після її закінчення їх обов'язково запрошуvalи на святковий обід родичі села, де відзначали "празник". Аж до приходу радянської влади кожного разу неподалік від церкви приїждjкі з близьких містечок продавці, в тому числі евреї, торгували дитячими забавками, морозивом, солодкими напоями, цукерками, а також різними одяговими прикрасами для дівчат і жінок.

Поважно, як і скрізь в Україні, здійснювалися календарні обряди осінньо-зимового циклу свят, а також пов'язаних із Масницею, Великим постом і Великоднем, Трійцею й Іваном Купалом, обжинками і Спасом тощо. Були Калита і дівочі ворожіння на Святого Андрія, гумористичні парубоцькі бешкети, що виявлялися у нанесенні господарям, котрі мали дорослих незаміжніх дочок, усіляких пакостей у дворі, наприклад, знімання воріт, закривання комина на даху хати, запирання вхідних дверей, а траплялося, що воза витягували на дах клуні. Насправді, український народний календар був навдивовижу інваріантним¹⁸.

Однак і на його тлі окремі обрядодії мали на Волині незначну специфіку. Ходити колядувати в перший день Різдва починали діти й підлітки після закінчення святкової Богослужби в церкві. Парубочно-дівочі колядування відбувалися на другий і третій день Різдва, Щедрий вечір перед старим Новим роком; щедрування ж у багатьох випадках приурочували лише до зустрічі Нового року. Зберігалися літні "гойдалки" молоді в лісах, зокрема на Петра й Павла — "колыски и шибеници" — так називав їх свого часу І. Вишенський¹⁹.

Певні, саме "волинські", риси виявлялися і в деяких сільських обрядодіях, зокрема мали локальну специфіку дійові особи весільного обряду. Боярами називали одружених чоловіків зі запрошеної на весілля близької родини, сватами, а не дружбами — найближчих родичів або товаришів молодого з парубків або підлітків, хоч тих одружених чоловіків, з котрими ще до весілля йшли сватати молоду, теж називали сватами. На Волині, можливо, більше, ніж деінде, надавали дуже великого значення відзнакам весільних чинів. Коли у двір молодої прибував весільний "поїзд", усім чинам "поїзда" подавали своєрідні відзнаки: боярів — одружених чоловіків із почесних гостей — перев'язували через плече рушника-

ми, свах — одружених жінок із більшою родиною — перев'язували через плече намітками. Хустками "відзначали" найближчих ро- дичів нареченого з числа неодруженої молоді — сестер, племінниць та інших, яких називали "світилки". Усім сватам (дружбам) перев'язували руку хусткою. Аналогічними відзнаками наречена обдяляла також більшіх родичів своєї родини: одружених чоловіків — рушниками, заміжніх сестер, жінок — намітками, дружок — хустками. окрім того, на груди всіх весільних гостей приколювали спеціально виготовлені квіткові букетики. Забезпечення передбачуваною кількістю наміток, рушників, хустин нареченою, насправді ж її родиною, для відзнаки весільних гостей було вагомою передумовою підготовлення до весілля. Однак загальний сюжет весільного обрядодійства на Волині мав інваріантний характер.

Повір'я й обряди, пов'язані з народженням дитини, а також з похоронами та вшануванням пам'яті померлих, містили, здається, чи не всі відомі загалом в Україні складники духовного змісту й ритуальних форм.

Коли йдеться про духовну сферу побуту волинян у ХХ ст., можна зазначити в ній і певні позитивні зрушения, і руйнівні ознаки. Позитивним було те, що у 20—30-х роках ХХ ст. як на польському, так і на радянському боці Волині значно зросла фахова освіта молодих поколінь. Шкільною початковою освітою було охоплено майже кожну дитину, в Українській РСР відкривались реальні можливості отримання молоддю середньої освіти. У західній Волині ці роки стали часом бурхливого піднесення громадської активності народу, зростання його національної свідомості. Період Другої світової війни, а також перші післявоєнні роки були позначені велетенськими людськими втратами, спричиненими і німецькими, і радянськими репресіями, депортациєю тисяч цивільних мешканців західних областей України в райони Сибіру та півночі СРСР.

Невіправну шкоду традиційній культурі волинян нанесла радянська політика, що толерувала так звані інтернаціональні цінності й травмувала національну свідомість українців, свободу совісті людини.

¹ Полісся: мова, культура, історія: матеріали Міжнар. конф. — К., 1996. — С. 190.

² Літопис Руський / за Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989. — С. 6.

Там само. — С. 8.

⁴ Див. детальніше: Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. — 2-ге вид. — Л., 1999. — С. 80.

⁵ Піцишин М. Міф про державу дулібів VI ст. / М. Піцишин, О. Овчинніков // Наук. зап. Львів. іст. музею. — 1997. — Вип. VI. — Ч. I. — С. 123—124.

⁶ Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV — XVIII вв. Границы воеводства в свете источников / Н. Крикун. — К., 1992. — С. 54—55.

⁷ Там само.

⁸ Там само. — С. 58—60.

⁹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. — С. 25.

¹⁰ Там само. — С. 34, 36—37.

¹¹ Макарчук С. А. Джерелознавство історії України / С. А. Макарчук. — Л., 2008. — С. 230—233.

¹² Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 2, спр. 1136, арк. 268.

¹³ Там само, ф. 352, оп. 1, спр. 19, арк. 35—36.

¹⁴ Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури / А. Данилюк. — Луцьк, 2000. — С. 16.

¹⁵ Українець А. М. Народний одяг мешканців Рівненщини (короткий історичний огляд) / А. М. Українець // Наук. зап. — 1996. — Вип. 1. — С. 96—98.

¹⁶ Там само. — С. 98—99.

¹⁷ Dworakowski Stanisław. Rubież polesko-wołyński / Stanisław Dworakowski // Sprawy Narodowo-jeziowe. — 1938. — R. XII. — № 3. — S. 230.

¹⁸ Культура і побут населення України: навч. посіб. / кер. авт. кол. В. І. Назуленко. — К., 1991. — С. 128—137.

¹⁹ Вишеньський І. Книжка / І. Вишеньський // Українська література XIV — XVI ст. — К., 1988. — С. 332.

Контрольні запитання та завдання

1. До якого часу належать перші згадки про Волинь у писемних джерелах іноземного та вітчизняного походження?
2. Як опислює межі та території Волинського воєводства другої половини XVI — першої половини XVII ст. професор Микола Крикун?
3. Коли і за яких обставин землі етнографічної Волині були розділені між Австрією та Росією?
4. Коли і за яких обставин землі етнографічної Волині були розділені між Українською РСР і Другою Річ Посполитою Польською?
5. Назвіть найважливіші історичні архітектурні й археологічні пам'ятки Волині.
6. Охарактеризуйте національний склад населення Волинського воєводства у міжвоєнні роки.
7. Визначте найважливіші види продукції, які виробляли у сільських господарствах та промислових "заводах" Волині, за описом 1810 р. В. Кудравцова.
8. Чим різнилися типи українських поселень Волині від поселень чеських і німецьких колоністів?
9. Чим відрізнялися зрубна та каркасна техніки будівництва хат на Волині?
10. Як був влаштований інтер'єр традиційної волинської хати?
11. Як називалися і як виглядали основні господарські будівлі селянського двору на Волині?
12. Проаналізуйте основні складники (одежини) жіночого свяtkового вбрання Волині.
13. Чим відрізняються громадські зв'язки між волинськими поселеннями від подібних зв'язків між поселеннями поліськими?
14. У чому полягають специфічні особливості відзначення волинянами календарних свят і сімейних обрядодій?

Розділ 5 ПОЛІССЯ

5.1. Етнотопонім “Полісся” в пам'ятках історії. Про етнографічну історіографію району

Першу писемну згадку стосовно Полісся простежуємо у Галицько-Волинському літописі. У розповіді про спільний похід руських князів Лева, Мстислава та Володимира разом з татарами, очевидно, 1275 р. десь у напрямку Новогрудка і Литви є фраза: “Мстислав... йшов був од Копиля, пустошачи по Полісся”¹. Щоправда, окремі історики зауважують: значно давніше про Полісся писав Геродот, хоча це непереконливо. У Геродота є інформація: “за 15 днів шляху” на північ від Маєдітського озера (Азовського моря. — С. М.) країною, “позвабленою дерев... живуть будіни в країні, що вся заросла різними деревами”². Інформація зовсім неконкретизована.

Про Полісся згадується у працях польських хроністів XV — XVI ст. Я. Длугоша, М. Кромера, М. Стрийковського. У м. Гданську 1560 р. видана присвячена Поліссю праця доктора Зікера *“Fabula Paladum Polesie”* (“Оповіді поліщуків”).

На мапі Гійома де Боплана територія Полісся розмежована між такими адміністративно-географічними утвореннями: Сіверське князівство (*Silverieducatus*); Чернігівська земля (*Terra Cernichoviensis*); Київщина (*Kiovienisis*); Волинь (*Volynie pars*), але окремо Полісся не виділено.

Багато разів Полісся згадується в документах Б. Хмельницького, а також козацьких літописах. У Літописі Самовидця, наприклад, повідомляється: 1665 р. “гультай ніякійсь Децик усе Полісся спустошив, а и того у Ніжині взято до в'язень и згинул”³. Під 1649 р. зазначено, що “у Овручом особливій полковник заставал,

до котрого усе Полісся належало"⁴. У 1676 р. дано "становисько у Полісі" полковнику Євстафію Гоголю⁵. Велика саранча 1690 р. в Україну та на Сіверу "прийшла августи 9... але у Литву не йшла, зостала на Полісю коло Сожа"⁶. У 1695 р. "... солтан з ордою білгородською пустошив і палив Полісся"⁷.

Полісся дуже рано привернуло увагу авторів описових та етнографічних творів XVIII—XIX ст. У "Чернігівського наместничества топографическом описании" Полісся виокремив А. Шафонський.

Багатою є спеціальна етнографічна література про Полісся XIX ст. Різнопланові й різнометичні розвідки про Полісся публікували українські, російські та польські автори, з-поміж них — М. Чарновська, Я. Снедецький, Р. Зенькевич, В. Сирокомля, П. Шинльовський, Л. Голембівський, Ю. Крашевський, З. Доленга-Ходаковський, І. Ярошевич. За дорученням Комісії Київського навчального округу велику ілюстровану описову працю "Медикотопографическое описание государственных имуществ Киевского округа..." написав дійсний член Комісії П. Делафріз. Вона видана 1854 р. і містила чимало малюнків, у тому числі польських хат та одягів⁸.

Починаючи від 30-х років XIX ст., чимало етнографічних матеріалів про Полісся публікувала газета "Волынские губернские ведомости". У другій половині XIX ст. комплексну працю про етнографію Полісся написав і видав польський дослідник Т. Стецький. Оригінальні статті публікували польські автори В. Бриакчинський, З. Рокосовська та ін. Багато уваги етнографічному вивченню Полісся приділяли польські етнографи початку ХХ ст., зокрема К. Мошинський — автор хрестоматійних праць "Східне Полісся" та "Народна культура слов'ян" у томах "Polesie Wschodnie", "Kultura ludowa slowian". Статті з етнографії Полісся друкували польські періодичні видання "Ziemia" та "Sprawy Narodowosciowe". Російські й українські автори другої половини XIX ст. опублікували статті про Полісся у періодичному виданні Російського географічного товариства "Этнографический сборник" і багатотомному виданні П. Чубинського "Труды этнографическо-статистической комиссии в Западно-Русский край..." Поширеною є етнографічна історіографія про Полісся XIX — початку ХХ ст., узагальнена в колективній монографії українських і білоруських дослідників "Полесье. Матеріальная культура"⁹.

За радянського часу найпомітніші праці про матеріальну й духовну культуру Полісся написали українські етнографи В. Кравченко, С. Таранущенко, Г. Стельмах, М. Козакевич, М. Приходько,

В. Миронов, В. Горленко, Г. Стельмащук, А. Данилюк. В умовах української державності Полісся досліджували М. Глушко, Л. Булгакова, Р. Радович, К. Кутельмах, Р. Сілецький, М. Гладкий, В. Балушок, О. Курочкин та ін.

5.2. Географічні межі Полісся.

Поліщуки та литвини й інші субетноніми

З географічного погляду Поліссям називають місцевості України, Польщі, Білорусі та Росії, що характеризуються величими площами мішаних і хвойних лісів, піщаними ґрунтами, які чергаються зі заболоченими лугами та болотами загалом, багатьма озерами, тихими ріками й річками, своєрідною фауною. Українське географічне й етнографічне Полісся в західному напрямку продовжується територією Польщі, охоплює історичне Підляшшя, в північному — поширюється на білоруську територію, північніше від р. Прип'ять, у східному — на російську Брянщину, західні райони Калузької та Орловської областей, південно-західну Смоленщину.

В українській і польській науковій традиції етнографічним Поліссям насамперед прийнято називати басейн Прип'яті, а українським Поліссям, зокрема, відповідні поліським географічним умовам території вздовж південного русла Прип'яті аж до їхнього переходу в лісостеп. За той перехід піщано-болотистого багатозарослого лісами масиву в лісостеп в Україні зі заходу на схід прийнято лінію північніша від міст Володимир — Луцьк — Рівне — Корець — Житомир — Київ до Дніпра, і східніше від Дніпра — Київ — Козелець — Ніжин — Бахмач — Конотоп — Глухів, а відтак р. Сейм Сумською областю до Брянської області Росії. На північ від Прип'яті, крім смуги в сотню кілометрів зі заходу на схід, у географічному відношенні окремими значними масивами Полісся "розмиває" всю територію Білорусі й "мандрue" в Литву та Латвію. Так само в Україні, півднішіше від означеної смуги, з географічного погляду воно постає аж у північних Радехівському, Кам'янко-Бузькому та Бродівському районах Львівської області ("Мале Полісся"), Шепетівському та Славутському Хмельницької області.

Жителі українського Полісся мають два субетноніми: західного — поліщуки, східного або лівобережного — литвини. Вважається, що назви "поліщуки" та "литвини" є аллоетнонімами, тобто назвами, які спочатку вживали їхні сусіди і які "несли в собі еле-

мент образливості, підкresлюючи архаїчність, певну відсталість їх культури побуту"¹⁰. Субетнонім "литвини" використовували вже у XVIII ст. автори описових творів, його обґрунтують декотрі сучасні українські етнографи. З часом субетнонім "поліщуки", зокрема в ХХ ст., почали сприймати корінні мешканці правобережного Полісся також як автоетнонім. Однак мешканці лівобережного Полісся ні субетнонім "поліщуки", ні субетнонім "литвини" дотепер за власні самоназви не сприймають.

Паралельно з субаллоетнонімами "поліщуки" та "литвини" вже на ареалі самого Полісся в XIX — на початку ХХ ст. дослідники фіксували існування дуже багатьох мікроаллоетнонімів, започаткованих від географічних місцевостей, наприклад, стоходці, камінь-каширці, застирці, заречуки, підгородні, столинці, береженьщинці, височчинці, сарненсьщинці, каменгіородці, лаховці, телеханці, лагішинці, поречуки, а також і таких, що мають субетнічне або ж соціальне забарвлення, приміром тетеруки (с. Шимшилі), братуни, болотнюки, мохуни, косники, патлачі, каметники (с. Боровики), торбачі. Носії цих прізвиськ часто вирізняються мовою, фонетикою окремих звуків або вживанням лише для них властивих слів *але*, *колі*, *ходилі*, *поле* й інших замість *але*, *коли*, *ходили*, *поле*; *гепка*, *гецяки*, *гетуни*, *колібаники*, *колікачі*. Гетунами, зокрема, називали тих, хто себе зараховував до волинян (мешканців за нижньою течією Горині).

Як зазначав польський дослідник Ю. Обрембський, "відмінності тут постають насправді від села до села, й неодноразово одне село дуже відрізняється від сусіднього"¹¹. Автор 1936 р. все-таки вважав за потрібне зазначити: існують островки, мешканці котрих із гордістю сприймають, що є поліщуками, скажімо, на просторі між Костополем і Сарнами¹².

Диференціація польськими авторами населення Полісся на численні відмінні між собою групи переважно диктувалася офіційним інтересом Польської держави означати Полісся етнічно та національно невизначенним краєм, який об'єктивно потребує трансформації в певну етнокультурну єдність, що повинна легко інтегруватися в польську націю (*naród polski*). Незважаючи на це, етнічна роз'єднаність краю, зокрема з погляду етнічної самосвідомості, була очевидною. Натомість сфера народної матеріальної культури поліщуків дуже уніфікована. Це зумовлено аналогічними у всьому регіоні природними умовами проживання населення та поширенням на всьому поліському просторі в основі одинакових видів занять.

Майже єдиний погляд істориків на Полісся як на один з регіонів працьовитості слов'ян. Особливо доказовим підтвердженням

такого погляду є дуже густе поширення в усьому Поліссі (мабуть, густіше, ніж деінде на всій Слов'янщині) слов'янських гідронімів. Тут течуть притоки р. Прип'ять — Тур'я, Стохід, Веремуль, Стир, Горинь, Случ, Убортъ, Уж, Ствига, притоки Дніпра — Тетерев, Ірпінь, на Лівобережжі — Десна та її притоки Остер, Сейм, назви котрих лінгвістично належать до слов'янських лексем. Це ж стосується гідронімів "Світязь", "Жерев", "Девисябра", "Чортория", "Любяж", на Лівобережжі — "Сувид". Чимало гідронімів є дво- складними — "Лібожада", "Жеремишль", "Радобель", "Чамишель", "Чорнобиль".

Але якщо гідроніми засвідчують принадлежність Полісся до давньослов'янського світу, то топоніми, зокрема назви літописних градів, переконливо доводять, що Полісся — один з найважливіших регіонів становлення й розвитку давньоруської державності.

Поліські гради та міста є серед тих, які найраніше згадані в "По- вісті временних літ". Це Любеч — 882 р., Чернігів — 907 р., Іскоростень — 946 р., Вишгород — 946 р., Вручий — 977 р., Туров — 980 р. та ін. Тут і досі існує чимало поселень із властивими лише для давнього слов'янства назвами, що мають закінчення -ичі, -ишль, -иль, скажімо, Милославичі, Кісоричі, Зубковичі, Білокоровичі, Мартиновичі, Непізнаничі, Васьковичі, Дубовичі, Сарновичі, Злобичі, Троковичі, Чоповичі, Народичі, Замисловичі, а також Радомишль, Путівль, у сусідстві до Полісся на волинському боці — Русивль.

У часи перебування України в складі Російської держави адміністративно Полісся входило у кілька губерній, що в практичному вжитку за назвами губерній зумовило виникнення понять "Волинське Полісся", "Кіївське Полісся", "Чернігівське Полісся". Подібно в наш час частини Полісся прийнято географічно розрізняти за назвами областей — Волинське, Рівненське, Житомирське, Київське, Чернігівське, Сумське. Однак за традицією й ознаками матеріальної та духовної культури етнографи поділяють Полісся як етнографічний регіон на Східне і Західне, або відповідно Лівобережнє й Правобережнє.

Водночас політичні процеси та події ХХ ст. глибоко вплинули на частини Правобережного Полісся, що після Ризького договору 1921 р. опинилися під окупаційною владою Польської держави й під окупаційним радянським режимом. Під Польщею, незважаючи на всю суворість чужоземного панування, на Полісся зберігалися традиційні форми господарювання селян і занять, відносно-стороннім було ставлення влади до православної церкви, народної обрядовості й національних форм громадського життя. В умовах

радянської влади так звана суцільна колективізація повністю зруйнувала традиційний уклад господарювання та селянського побуту, гонінню піддавалася церква і релігійні вірування, жорстокі репресії застосовувалися до національно свідомих поліщуків, голод 1932—1933 рр. не лише спричинив великі демографічні втрати населення, а й духовно травмував народну свідомість. Масова колективізація 40-х років, згодом і в західній частині краю, теж зруйнувала традиційний господарський уклад життя поліщуків, хоча "соціалістичні перетворення" тут відбувалися спокійнішими методами, принаймні, в духовній сфері побуту. Суспільно-політичні причини 20—50-х років, що неоднаково позначилися на частинах Правобережного Полісся, очевидно, дають підстави в наш час розрізняти останнє на Середнє в межах Київської та Житомирської областей і Західне в межах Рівненської й Волинської областей.

5.3. Матеріальна культура.

Поселення, двори та житла.

Господарські будівлі

Формування типів поліських поселень завжди і значно залежало від природно-географічних особливостей поверхні краю, в якому майже повсюдно відкриті підзолисто-піщані ділянки чергуються з лісовими, болотами й озерами, долинами річик та струмків. Такі природні умови часто диктували виникнення поселень гніздового типу, прирічково-ланцюгового й вуличного на значних відкритих ділянках.

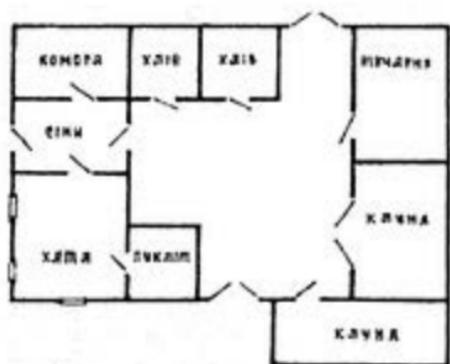
На формування вуличних поселень значно впливало панцизна система, що ставала всеосяжною для поліського села після відомої "Устави на волоки" 1557 р. Устава декларувала панську власність на землю, поділяла її на з'єднані масиви волок, які становили основу фільваркових господарств, та на волоки панцизняно залежних селян. Пан був зацікавлений не лише в регулюванні селянського користування волоками за панщину в фільварковому господарстві або натуральну чи грошову оплату, а й у "регулярній забудові" сіл, "рядовій" або вуличній. Щоправда, дослідники поліських поселень стверджують: "рядові" поселення відомі на Поліссі ще до прийняття "Устави на волоки". Специфічною особливістю "волочних" сіл було й те, що в них з одного боку вулиці споруджували хати й інші опалювальні будівлі, а з іншого — господарські¹³.

З часом, однак, коли здійснювався поділ селянських сімей, котрі володіли привуличними дворами, в глибині городу такого двору виникав новий двір або ж на тому боці вулиці, де спочатку стояли лише господарські будівлі, споруджувались також хати, і навпаки. Поселення набувало гребінцевого плану.

В другій половині XIX — на початку ХХ ст. під впливом нових громадсько-політичних та економічних потреб у поліських селах, як і в інших регіонах України, поряд з церквою почали споруджувати громадські будівлі — школи, волосні управи, торговельні магазини, корчми і под. Витворювалися центри сіл, найчастіше на перехресті вулиць, що пролягали через село, на перехресті доріг. Іноді такий "перехресток" мав Т-подібну форму і вигляд майдану.

Поряд з компактними поселеннями соціального типу сіл, а також міст і містечок, з давніх-давен на Поліссі існували хутори. Їх стало ще більше після російської аграрної реформи 1907 р., яка передбачала зведення селянських наділів у "відруби". У Західному Поліссі в умовах Польської держави з кінця 20-х років ХХ ст. і до 1939 р. здійснювалася так звана комасація, що захоплювала повністю окремі села і значно посилила перенесення селянських дворів на хутори. Цей процес припинився 1939 р., а від 1950 р. хуторні двори почали зносити.

Значну специфіку мали форми дворів, у тому числі зімкнутої та незімкнутої забудови. Найпоширенішим двором зімкнутої забудови був такий, де всі будівлі, починаючи від хати, ставилися в один ряд, під з'єднаним дахом і мали, наприклад, план: хата + сіни + стебка + комора + комірчина + повітка + корівник + телятник + конюшня + сіновал + вівчарня + свинарник + шопа¹⁶. Від розташованого навпроти хати подвір'я, попри господарські частини забудови, тягнулась вузька доріжка в глибину двору.

5.1. План підварку, с. Силичне, Ка́мінь-Каширський р-н, Волинська обл., кінець XIX ст.

Інший вид зімкнутої забудови двору — так званий підварок, в якому хата й господарські будівлі з'єднувались між собою навколо закритого у такий спосіб подвір'я. В окремих місцях, де будівлі не з'єднувались, зовнішній периметр двору заповнювали загорожею у вигляді суцільної стіни з дощок. Ворота до подвір'я підварку робили також із дощок.

Одночасно, зокрема на хуторах, існували двори незімкнutoї забудови з периметральним P -подібним розташуванням не-з'єднаних будівель або G -подібним. P -подібні забудови дворів властивіші для Східного Полісся, двори однорядної зімкнutoї забудови траплялися на всьому Поліссі, підварків — найбільше вздовж південної межі Західного Полісся завширшки близько 15 км¹⁵.

Двори незімкнutoї забудови переважно не були відкритими, а по периметру двору в проміжках між будівлями їх огорожували плотом із вбитих у землю колів, переплетених лозою¹⁶.

Надзвичайно багата етнографічна література про народне житло — поліську хату. Дослідники різного часу описували повір'я, пов'язані з вибором місця для будівництва хати, народних майстрів, будівельні матеріали, зокрема породи дерева та його попредню обробку, техніки будівництва (зрубну й каркасну), горизонтальне планування жителів, способи зведення зрубних і каркасних стін та даху, способи формування стелі й покриття даху, форми дверей і вікон, вигляд інтер'єру й екстер'єру хат, параметри конструктивних компонентів жителів, регіональні особливості поліських хат, народну термінологію та ін.

Безумовно, жанр навчального посібника не дає змоги навіть узагальнити тему повніше про майже всі етнографічні райони України. Окреслимо її лише хіба що тезисно. Найпоширенішим горизонтальним планом поліського житла був переважаючий у всій Україні $x + c + k$. Однак тривалий час існували, у будь-якому випадку траплялися ще у ХХ ст., також однокамерні житла, які на Київському Поліссі називали "курници", "курники"¹⁷.

Поширеними були житла плану $x + c$. У хатах плану $x + c + k$ у сінях біля тильної стіни часто влаштовували стебку, своєрідну закриту, влітку напівхолодну, взимку напівтоплену камеру для зберігання продуктів — молока, сиру, масла, кадоби чи бочки з огірками та капустою, боденьки з м'ясом тощо. Коли ж не було стебки, в сінях, окрім вхідних, ставили ще двері "навиліт" у тильній стіні. З певним облагодженням побутових умов життя горизонтальний план житла ускладнювався, зокрема до схеми $x + x + c + k$ або ж до $x + x + c + st$ (стебка) + k . Коли ж селянський двір мав з'єднану однорядну забудову під одним дахом, то житлово-господарська будівля набувала плану $x + x + c + st + xliv + xliv + повітка + шопа і под.$

За технікою спорудження житла розрізняли на зрубні й каркасно-дильовані. Підвали зазвичай будували з дубових колод, які по кутах "в'язали" у різного способу замки: "в угол з лишком", "у ста-рій угол", "у простий угол", "у два угли", "у чистий угол", "у чи-стий випуск", "у коробочку", "в кань", "у французький угол".

"у прямий зруб"¹⁸. Підвали здебільшого клали на "штандарах", "пнях" заввишки до 70 см, заготовлених із приземкової частини дубових колод. "Пні" встановлювали під місця в'язання підвалин, але також і в місцях можливого прогинання останніх. Неодноразово нижні зруби найвище до рівня вікон виготовляли з дубових колод, а всі наступні — зі соснових, ялинових, іноді осикових. Однак часто зруб формували винятково з цих порід дерева.

Проміжки між вікнами — "простінки", "холостайки" — заповнювали необхідної довжини "дерев'яками", що скріплювали тиблями, які вставляли у просвердлені через "дерев'яки" отвори діаметром до 1,5 см. Тиблями скріплювали також колоди зрубу. Заготовляли три види колод, зокрема у вигляді кругляків, круглих брусів, а також півколод — плах, плахів, "половинчиків", але найчастіше — у вигляді брусів, тобто обтесаних під шиур з чотирьох боків колод. Тесали колоди на бруси за допомогою сокир, кололи на плахи за допомогою клинів, а також способом поздовжнього розпилювання.

Спорудження жител починали зі встановлення "штандарів", монтування на них підвалин, на котрих зводили зруб, на зрубі кріпили крокви, на кроквах — лати, іх "пошивали" солом'яними спінками або дерев'яною дранкою. Уже в покритій хаті влаштовували піч. На спорудженні хати працювали 5—8 осіб на чолі з двома майстрами, які здійснювали найвідповідальніші операції, наприклад, в'язання колод "у замки", визначення місць кріплення колод тиблями й установлення вікон та дверей тощо.

За розмірами житла найпоширенішого плану $x + c + k$ були невеликими. Власне хата мала довжину близько 5 м, її ширина — лише трохи менша, висота стін — від підвалин до нижнього рівня сволоків (балків) — у межах 2—2,5 м.

У західній частині Полісся стеля трималася на поперечних балках, їх називали також "бальок", "трем", "сволок", "трамок"; у східній укладали посередині причілкової та сінєшньої стін поздовжню балку, сволок, який іноді називали "батько". Зверху поздовжнього сволока ("батька") клали ще поперечні балки ("синочки"). Балки у верхньому вінці зрубу зарубували в "лапу", "косу лапу", "ластівчиний хвіст".

Каркасно-дильзованих жител на Поліссі було менше, ніж зрубних. У них дах формували на платвах, змонтованих на чопах стояків і скріплених по кутах у замки. Стелью в спорудах обох технік будівництва укладали на сволоки (балки) кількома способами: "у притик" — дошки настеляли щільно одна до іншої; "в розбіжку", "в розбіг", "накладно", коли широкі дошки завтовшки 4,5—5 см клали одну від іншої на відстані 12—24 см, а проміжки між ними

зверху прикривали "обопалками", "накладачами", "нашлапками". Існували ще стелі "під планку", де проміжки між дошками у 3—5 м закривали дерев'яними плашками, "рейками".

Форми дахів у західній частині найчастіше були чотирихилими, неодноразово — з усіченими у верхній частині причілками, у східному Поліссі — двосхилими з дерев'яними "фаціятами". Побутував спосіб формування "фаціятів" — фронтонів горизонтальним укладанням брусів, що знизу до верху ставали все коротшими залежно від ширини даху на рівні кожного окремого бруса.

"Пошивати" дахи солом'яними сніпками починали знизу. Перший ряд прикріплювали до низької лати китицями донизу, а всі наступні ряди — колосками донизу. Проміжок між китицями сніпків, пришитих до верхніх лат з обох боків даху, заповнювали соломою, пирієм, кострицею. Утворений гребінь ще покривали м'ятою соломою — "мервою", яку скріплювали "козлами", "ключинами", "хрестинами" з товстих дерев'яних дрюків. Зверху дрюки "ключин" з'єднували цвяхами чи дерев'яними тиблями, а знизу ще кріпили до стріхи довгими, поперечними до даху, жердинами.

У лісистих місцевостях хати також покривали драницею, яку заготовляли навесні й улітку найбільше з оболонної сосни через драння дранки — почергове відокремлення шарів деревини з вологого стовбура, колоди. Іноді для покриття даху на всю довжину крокв використовували дошки-шалівки. Знали також гонт. Його від 20—30-х років ХХ ст. виготовляли з осикової деревини на циркулярці.

Найчастіше поліські хати мали два вікна на фасадній стіні й одне на причілковій, часто — два на фасадній, два — на причілковій, а іноді ще одне — на тильній стіні, при якій був піл. Вікна — прямокутні, з чотирма чи шістьма глухими кватирками. "Землю" всередині хати "набивали", трамбували до рівня верхньої площини підвальни. Зверху долівку змазували рудою глиною.

За розташуванням печі, покуті, полу, мисника, стола, лав інтер'єр поліської хати був традиційно українським. Внутрішні стіни в курних хатах до рівня росту людини мили, а з часом, коли курні печі відійшли в минуле, — білили. Образи прикрашали рушниками, висіли вони на фасадній та причілковій стінах, обрамлюючи вгорі покуту.

Зазначимо, що 150—100 років тому хати на Поліссі були переважно курними. Наприклад, до реформи 1861 р. у Чернігівській губернії таких хат налічувалося 28 тис., а в північній частині Радомишльського повіту Київської губернії вони домінували. Ше 1900 р. у с. Полиці сучасного Камінь-Каширського району

Волинської області зафіксовано 150 курніх хат, а білених — усього 6—7¹⁰. Стелю на горищах хат утеплювали прошарком соломи, засипаної піском і змащеної зверху глиною.

Основні прикмети екстер'єру поліської хати — білени стіни житлової частини та природна фактура дерева стін нежитлової частини хати, торцеве в'язання зрубу по кутах хати, чотирисхилий дах на заході й двосхилий — на сході, виступаючі над стінами капішки даху, "козли", "кізлики" на гребені даху. Варіанти екстер'єру залежали від плану розташування камер житла: $x + c + k$; $x + x + c + k$; $k + x + c$ тощо.

Окремо від хат на Поліссі ще споруджували невеликі зрубні кліті — стебки, "пукліті", котрі взимку отоплювали спеціальними грубками. У стебках зберігали картоплю, квашену капусту, огірки. Зруб стебки за планом близький до квадрата. Іноді до основної конструкції добудовували "пристебник", через який проходили до власне стебки. Стелью у стебці утеплювали, в "пристебнику" — ні.

Неопалювальні у поліському дворі господарські будівлі — комори, або "магазини" — зрубні дубові будівлі приблизно квадратного плану з розміром стін до 4 м, зведені на штандарах з підлоговою з брусів або ж із дощок завтовшки до 5 см без вікон зі засіками для зерна, місткостей для муки, крупи, м'яса.

Інші господарські будівлі — клуні, хліви, у багатших господарствах "свирони", льохи, погреби — особливо від волинських не відрізнялися, хоч на Поліссі неодноразово клуні й хліви були зрубними, яких на Волині не робили. Тут також знали не лише клуні прямокутного плану, а й багатокутні — п'ятигранны, навіть восьмигранны²⁰. Прямокутного плану клуні мали чотирисхили дахи, траплялися і двосхилі, чого не спостерігалося на Волині. Залежно від призначення хліви поділяли на "хліви на волі" (волярні), "хліви на коні" (конюшні). У блок господарських будівель могли входити "дровітні" й інші споруди.

5.4. Вбрання поліщуків

Загальноприйнято групувати народний одяг, у тому числі й Полісся, за його призначенням на: жіночий та чоловічий; спідній і верхній; літній і зимовий; робочий та святковий, одяг для дітей і дорослих. Виокремлюють обрядовий одяг. Основу кожного вбрання становить сорочка, що входить у будь-який ансамбль. Саме від поєднання сорочки з іншими одяжами залежить ужиткове призначення вбрання — літнього, зимового, святкового, буденного, обря-

дового і под. Тими іншими одяжами є різні варіанти безрукавок, поясних одяг, наплічних з рукавами, свит і кожухів, хусток та опинок, чепців і шапок.

Жіночі сорочки Полісся насамперед розрізняють за їх кроєм. Вважається, що найдавніші за кроєм — тунікоподібні сорочки, їх називали "голошийками", або "голоплічками". Стан сорочки за цим кроєм формували з довгої пілки полотна завширшки в одному з варіантів 45 см, яку перегинали на середині. На перегині робили виріз-горловину, близьку до квадрата форми зі заокругленими кутами. Горловину оздоблювали вузенькою мережкою. Зверху під перегином пілки з боків пришивали рукави, що в нижньому місці з'єднання з пілкою мали трапецієподібні клиники ("боковічки") на всю довжину сорочки, які дещо розширявали П низ. Тунікоподібні жіночі сорочки наприкінці XIX — початку ХХ ст. все-таки не переважали, більше домінували сорочки уставкового крою.

Станок сорочки уставкового крою формували з двох пілок. В одному з варіантів вони мали довжину 133 см і ширину 50 см. Одна пілка творила спину сорочки, інша — перед. У передній пілці робили необхідний розріз для пазухи. На плечах задню та передню пілки з'єднували по пітканню уставками — "поліками" розміром 20 x 25 см. Прикомірі "поліків" разом з верхніми краями пілок призбиравали. По краях зверху до уставок, а нижче від них до пілок по основі пришивали рукави. Для забезпечення вільних рухів низу під ними вставляли "ласточки", "косячки" ромбоподібної форми (7 x 7 см). Низ рукавів обшивали рубцем. Верх станка у місці горловини призбиравали й закріплювали двома-трьома рядками стібків. Пазушний проріз застібали на гудзик. Для розширення станка сорочки в боки пілок нижче від рукавів і до подолу вставляли "кліни". Уставку прикрашали вишивкою в орнаменті "талузок", "сонечок", а рукав — на мотиви "грушок".

Більшість сорочок були "додольними", а пілки їх робили з суцільної тканини від уставок до подолу. Вже від 20-х років вони

5.2. Дівчата, с. Обуховичі, Іванківський р-н, Київська обл., 1927 р.

шилися з перкалю. Однак раніше, а в бідніших жінок і в 20-х роках та пізніше, станок сорочки зверху до пояса виготовлявся з перкалю, а подолок — з полотна. Цього виду сорочки мали назву "чехлик".

Відомі також сорочки "на кокетці" або "на гестці", де "гестка" була плечовою частиною сорочки, мала комір-стійку і пазушний розріз, зміщений вліво до плеча та прикритий манішкою. Пілки, відповідно передню і задню, призирано пришивали до нижнього краю кокетки; рукави зверху з'єднували з кокеткою, знизу вони сягали до пілок²¹.

Наведені варіанти краю поліських жіночих сорочок стосуються центрального Полісся. Дослідники, проте, в межах означених варіантів вирізняли ще чимало своєрідних — залежно від форм рукавів, вигляду коміра (стійкою чи виложистого), способу оформлення манжетів рукавів та інших особливостей²². Наприклад, серед тунікоподібних чоловічих сорочок виділяли розширені знизу, прямі, прямі з вставкою у плечовій частині²³.

5.3. Учасниці фольклорного гурту "Криниченька", с. Велике Вербче. Сарненський р-н, Рівненська обл., 2010 р.

Серед жіночих поясних одягів у давніші часи повсюдно знали літники, сандараки, спідниці, а зрідка, також на початку ХХ ст., — запаски. Літники у формі спідниць шили з трьох-четирьох пілок, найчастіше вовняної, картатого чи смугастого орнаменту тканини. Під поясом пілки, за винятком передньої, пришибували. На передню пілку літника надягали зверху фартух. Зазвичай літники шили довгими — до кісточок. Аналогічними за кроем були "андараки", але їх виготовляли з однотонної чи візерункової вовняної або напіввовняної тканини. З кінця XIX ст. у вжиток почали все

більше входити звичайні спідниці з фабричних тканин різного візерунку²⁴. На Лівобережному Поліссі мали поширення плахти з тканин дрібного картатого орнаменту, властиві переважно для Середнього Подніпров'я.

Поясний чоловічий одяг — штани — шили з пофарбованого домашніми фарбниками, а часто й непофарбованого полотна. За кроем штани мали ромбоподібні чи квадратні клини зверху між

колошвами. На поясі штани стягували протягнутим крізь широку обшивку шнурком — очкуром. Багатші селяни, зокрема з так званої шляхти, носили штани з фабричних тканин.

Верхнім наплічним одягом для жінок і чоловіків були без лоцканів двобортні вовняні свити, у чоловіків довші, у жінок — коротші. Права пола накладалась на ліву приблизно на 18 см. Свити виготовляли зі сукна природного кольору: чорного, темносірого або світлосірого. За кроєм свити були "підрізані" в талії, а нижче від пояса за допомогою клинів мали спідницеподібну форму.

Серед зимових одягів найбільше значення надавали кожухам. Існувало три їх підвиди: 1) білі, з підрізаним станом і з великим лежачим коміром, які носили і чоловіки, і жінки; 2) тулуни прямоспинного крою, головно чоловічі; 3) півкожушки на довжину корпусу, переважно жіночі, втім — і святкові дівочі.

До жіночих головних уборів належали чепці або каптурі для заміжніх жінок, великі хустки, що зав'язували на потилиці, й невеликі, які зав'язували під бородою. Взимку носили великого формату "опинанки", "напиначки", "заматанки", спеціально виготовлені з вовни. Серед чоловічих головних уборів були плетені, валяні й шиті. Плетені капелюхи виготовляли з житньої чи пшеничної соломи, річкового очерету і трав — мички, хвоща. Капелюхи мали прямі поля та циліндричний верх, іноді їх прикрашали "лентою".

Зі сукна виготовляли шапки напівсферичної форми з надрізаним верхом — ковшаки. Валяні шапки прикрашали довкола коловоровими шнурями, найчастіше червоними. Їх називали "шоломок". Один з варіантів мав чотирикутне ромбоподібне дно, його називали "рогатінка". Взимку носили високі хутрові шапки — "кучми", "капузи" заввишки до 25 см. Знали також шапки з вухами — "обловухи" і под.

Характерною особливістю взуття поліщуків було те, що поряд з виготовленням різної, відомої також в інших місцевостях конфігурації шкіряних чобіт, більше, ніж деінде, і чоловіки, і жінки, і діти носили постоли, взуття, плетене з ліка, інколи з ременю чи конопляного шнуря. Знизу постоли коли-небудь підшивали точенькими шкірками — "надбівочками".

5.5. Основні та допоміжні заняття

Описами поселень, дворів, жител, їжі, народних одяг, безумовно, питання про матеріальну культуру Полісся не вичерпуються. Численні й різноманітні пам'ятки матеріальної культури краю виявляли та виявляють у різноманітних сферах зайнятості населення. Про це написані монографії²⁵, опубліковані десятки статей, зокрема у відомій серії "Полісся України" — випуски 1 (1997), 2 (1999), 3 (2003) та ін. Звернемо увагу лише на специфічні моменти зайнятості поліщуків і пов'язану з цим своєрідністю знарядь праці та різного призначення виробів.

Відмінності у зайнятості населення Полісся складалися головно під впливом природних умов. Відносно менш родючі ґрунти зумовили тут ширше й триваліше застосування перелогової та двопільної системи землеробства, в багатьох місцевостях останню використовують і донині. Саме природні умови були й залишаються причиною того, що основною хлібною культурою в краї є жито, хоч за археологічними відомостями наприкінці I — початку II тис. н. е. серед землеробських культур пшениця посідала відносно значне місце. У XIX ст. серед зернових культур головними були жито, звичайне озиме та зрідка ярове (ярка), ячмінь звичайний чотирирядний, овес кількох сортів, яра пшениця, зрідка озима, гречка, сочевиця, просо, боби, кукурудза, горох, з технічних — льон і коноплі. Набір городніх культур особливо не відрізнявся від властивого для інших регіонів України. Це — картопля, що вирощували також як польову культуру, буряки, цибуля, морква, гарбузи, ріпа, капуста, фасоля, часник, петрушка, гірчиця та ін. Соняшники вирощували лише в городах, баштаних культур не знали.

Переважання піщаних ґрунтів обумовило ширше, ніж деінде в Україні, використання сохи з двома полицеями або ж з полицею і приколком. Існувало кілька видів поліських сох, описи котрих достатньо відображені в літературі²⁶. У поліській зоні Волинської губернії соха серед тяглових знарядь оранки становила 50 %. Безперечно, знали також дерев'яні плуги зі залізними лемешами й рала.

Вирізнялося поліське тваринництво. Вола триваліший час, аніж у лісостепової зоні, вважали основною тяговою твариною. Коня навіть у народній міфології сприймали негативно — "оборотнем диявола". Побутувало прислів'я: "Хто тримає вола — то Божа хвала"²⁷. Значними були особливості випасу худоби на лугах, у лісах, а також на заболочених місцях, так само існувала своєрідність заготівлі кормів, у тому числі на болотах, де косарі скосували

траву, стоячи по коліна у воді. Затрудненім було сушіння скошеної трави на болотах та її перенесення на сухі місця.

Мало специфіку й стіллове утримання худоби, зокрема годівля корів, волів, коней, особливо овець, частка яких у структурі тваринництва була на Поліссівищою, ніж наприклад, у 20-х роках в Українській РСР загалом. Тут овець припадало 39,04 % усього поголів'я худоби за 32,95 % у середньому в УРСР. Вищою була також частка поголів'я свиней: 18,69 % за 14,35 % в УРСР, зате поголів'я ВРХ — відносно нижчим: 25,61 % за середнього республіканського 32,95 %; дещо нижчою — частка коней: 16,5 % у структурі тваринництва на фоні республіканського показника 18,19 %.²⁸

Окремі неповторні поліські риси виявилися властивими для сухопутного та водного транспорту на Поліссі. Це простежуємо у видах возів та саней, одинарному та парному запрягах волів у ярма, видах волового ярма і под.²⁹ Оригінальними були типи човнів, які виготовляли поліщуки, особливо довбані з суцільних дубових, липових, соснових та осикових колод.³⁰

Відносну своєрідність мали поліське рибальство, мисливство, бджільництво. Ловили рибу руками у гарячу літню пору, коли, наприклад, соми, лящі линьки ховалися у затінку під корінням прибережних дерев, під камінням, у ямах, де їх, пірнувши, можна було наладити й схопити руками. Однак масовіше ловили рибу за допомогою штучних пасток у вигляді плетених з лози ятера, коша, верші, котрими перегороджували течії вузьких річок або річкові "рукави". Застосовували також металеві остроги з кількома зубцями, гачкові самоловні засоби з наживкою — "кормами", ловлю з остями "на посвіт", який у нічну пору встановлювали на краю човна і на який підплывала риба. Знали ловлю саками, підсаками, "ситечками" і, звичайно ж, волоками, неводами й іншими великими сітчастими засобами. Підлітки та дорослі ловили рибу вудками.

Очевидно, значнішим, ніж в інших районах України, серед допоміжних занять населення вважався мисливський промисел, його різні способи, зокрема за допомогою "сліпих ям", "вовчих долів"; "нападниць" на вовків, спеціально виплетених з лози і ліщини лабіринтів — вовківень, у кінці яких прив'язували здобич для хижака. Лабіринт вовківні в напрямку до здобичі постійно звужувався і за рухом хижака з обох боків мав загострені дубові палиці, що не давали змогу хижакові рухатися у зворотньому напрямку.

Під час полювання на лосів застосовували спеціально виготовлені у дерев'яних колодах "ступи" — отвори у вигляді шийки

пляшки. Колоди клали на передбачуваних стежках руху лосів, маскували на рівні поверхні. Коли нога лося попадала у широкий отвір зверху в колоді, вона проходила крізь колоду, але назад її витягнути звір не міг. На вовків, зайців, куниць, лисиць, інших звірів влаштовували пастки-капкани — "ступниці", спеціально видовбані у бруску дерева отвори човникової форми з рухомими бічними клепками, які трималися на пружинах доти, поки нога звіра не попадала в отвір "човника". Коли ж прутики порушувалися, клепки стискувалися.

У ХХ ст. широко використовували різні залильні пристосування-капкани, що перебували під напругою аж до зрушения капканів лапою звіра. Хутрових звірів і птахів ловили також за допомогою різних сіток і петель ("сільця", "сідла"). Одним зі способів було закріплення петлі до пригнутого молодого дерева. Коли звір попадав у петлю і порушував її, дерево випрямлялось і піднімало звіра, який опинився в петлі. Птахів ловили напищими над місцями прикорку (зерна, хліба) сітками двох видів — самоловними, коли зрушена птахами сітка падала на них, і підривними, коли сітку зрушував мисливець, що сидів у засідці, за допомогою повідка.

Звірів і птахів мисливці вміли виманювати імітацією голосу того чи іншого птаха або звіра. Уже від XIX ст. у полюванні на звірів та птахів, зокрема пани й підпанки, стали застосовувати вогнепальну зброю.

На Поліссі довше, ніж в інших районах, зберігалися давні форми заняття бджільництвом, у тому числі бортництвом, коли в лісі у товстих стовбурах дерев видобували спеціальні дупла для роїв диких бджіл, а також розставлення на лісових галевинах спеціально виготовлених колод — дуплянок. Останні дотепер використовують у присадибних пасіках поряд із рамковими вуликами.

5.6. Традиційна обрядовість

Загалом народна культура українців від Слобожанщини на сході й до Волині на заході, від Полісся на півночі й до Нижнього Подніпров'я є дуже монолітною, а особливо — її духовно-обрядовий пласт. І якщо відмінності в матеріальній культурі, традиційному одязі Поділля та Полісся, жител Середнього Подніпров'я і Бойківщини, поселеннях Полтавщини і Гуцульщини постають виразно, хоч і зберігають багато спільнного (наприклад, в інтер'єрі й екстер'єрі хати, знаряддях праці, пов'язаної з хліборобством, видах допоміжних занять та промислів і багатьох ділянках), то

у сфері духовної культури вони часто малопомітні. Практично однакові традиційні духовні цінності всіх українців: цінування громадської думки; шанобливе ставлення до батьків; побожність; захоплення красою природи, що виявляється у календарній обрядовості; усвідомлення найвищої цінності людського життя, обрамленого родильною, весільною та похоронною обрядовістю.

5.4. Дерев'яна церква Преображення Господнього (1801) зі дзвіницею (1882), с. Маринин, Березнівський р-н, Рівненська обл., 2010 р.

Розглядаючи родильну обрядовість, зауважуємо: у поліщуків вона повторює чи не всі ознаки, відомі також в інших районах України. І тут було прийнято приховувати вагітність, аж поки люди "впізнали, що груба". За тим самим принципом вибирали бабу-повитуху, вдавалися до імітативної магії, коли роди виявилися складними — відкривали вікна, двері, металеві замки. Пуповину хлопчиками віddіляли на сокирі, а дівчаткам — на гребені. Плаценту закопували в таких місцях, де б її ніхто не тривожив, — на покуті, під піччю, під підлогою комори. В ямки часто клали хліб, сіль, житнє зерно. До води першої купелі додавали свячену води, а до всіх наступних — любистку, рум'янку, череди, свяченого зілля. Воду після купелі до сходу сонця виливали під пліт. Поки дитина не охрещена, в хаті горіли свічки. Молодиці, котрі йшли вітати породіллю, несли з собою солодкі печива, вареники. До урочистого обіду-хрестин варили кашу в горщику, який потім розбивали. Кума приносила в подарунок крижмо полотна, а кум —

гроші. Останньою стравою на обіді-хрестинах подавали кисель, тому його і називали "вигонич". Бабу-повитуху відвозили після хрестин на візку чи санчатах, кумів обдаровували пирогами з надією, що вони приїдуть на весілля. Через рік після народження робили постриг дитини³¹.

Так само у весільному обряді поліщуків, де сильніше, а де слабше, все-таки простежуються майже всі характерні ознаки, які має обрядовість інших районів. Своєрідність виявляється хіба що у назвах окремих обрядодій або їхніх компонентів. Наприклад, на передвесільному етапі ("умовини", "попіти", "вігляди") після того, як спекли коровай, "сукали свічу", на "обсилення" коровам кликали весільних гостей, за викуп брат "продажав" сестру сватам. У давніші часи, коли ще у весільній обряд органічно вплітався ритуал "комори", у випадку "нечесності" молодої товкли сажу в ступі або тещі затикали комин, щоб дим виходив у хату, і под. Своєрідність, можливо, найповніше виявлена у пісенному супроводі весільної драми³².

Принагідно зауважимо, що поліський фольклор іншої, а не весільної побутово-обрядової присаджності, дуже оригінальний та багатий, і це переконливо показали у дослідженнях Я. Гарасим та В. Галайчук³³.

5.5. Рушник тканий, с. Кролівець, Золотоніський р-н, Сумська обл., початок ХХ ст. (Музей бібліотеки с. Львівка, Золотоніський р-н, Черкаська обл.)

На Поліссі зберігається багато архаїчних рис похоронного обряду, а також традиційних форм ушанування пам'яті померлих. Незважаючи на руйнівний вплив радянського атеїзму на традиційну обрядовість, поховальний обряд зберігся найповніше. Старші люди прагнуть дотримуватися релігійних вимог життєвої поведінки, ходити до церкви, не працювати у святкові дні, залишити після себе добру пам'ять у родині, пам'яткові речі (вишиту сорочку, рушник, килим) підготувати на смерть "документне" для жінки і чоловіка — речі, необхідні для похорону, насамперед одяг та взуття "для нарядження". "Документне" — своєрідний вияв волі, який дітям або родичам міняті не дозволяється³⁴. Загальноукраїнський

характер мають інваріантні риси похованального обряду: оповіщення про смерть; читання Святого Письма (Псалтиря) над тілом померлого; порядок виносу тіла з хати та його супроводження похоронною процесією до "могилок"; поминальний обід після похорону, а також на третій, дев'ятий, сороковий день і в роковини смерті; річний календар вшанування пам'яті померлого у різдвяний Святовечір, у час Тасмної вечери, "на проводи", "гробки", "радовищо", у Навський великдень, певні п'ятниці та суботи року. Повсюдно прийнято під час таких обідів обдаровувати калік і жебраків²⁵.

Чітко регламентовані страви, які прийнято подавати на поминальних обідах. Першою стравою має бути коливо, приготовлене з "дертих" (товченіх) пшеничних чи ячмінних зерен або рису з медовою сітою. За коливом подавали другу гарячу страву, що мала парувати (борщ, капусняк, колочений горох). Вважалося: пару з гарячої страви мали споживати душі померлих. Останньою стравою на поминках є каша з грушевим узваром, в окремих місцевостях — кисель. Під час споживання спиртних напоїв випивали по одній-дві чарки. Поминальний обід завжди відбувався в жалобній атмосфері. На ньому присутні розсаджувались за столом без дотримання норм громадської, вікової чи статевої ієрапхії²⁶. Л. Артюх, узагальнивши у статті народний етикет поминання померлих, ще написала: виходячи з-за поминального столу, люди "не дякують за обід"²⁷. Автору цього посібника, однак, відомо, що в деяких районах Полісся промовляють: "Дякую за жалобний обід".

Безперечно, в духовному житті поліщуків є багато інших, власне поліських, особливостей — у календарній обрядовості літнього циклу, повір'ях і легендах, пісенному фольклорі, відзначенні релігійних свят, у народних знаннях, зокрема народній медицині, громадському побуті, в тому числі таких його сферах, як взаємодопомога, толоки, молодіжне дозвілля і под. Але всі ці аспекти духовного життя поліщуків можуть бути охоплені хіба що спеціальним дослідженням.

¹ Літопис Руський / за Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989. — С. 429.

² Геродот. Історія: у 9 кн. / Геродот. — К., 1993. — Кн. 4. — С. 185.

³ Літопис Самовидця / видання підготував Я. І. Дзира. — К., 1971. — С. 99.

⁴ Там само. — С. 57.

⁵ Там само. — С. 124.

⁶ Там само. — С. 151.

⁷ Там само. — С. 155.

* Див.: *D. P. De la Flise, Les Albums / Р. Д. — К., 1996. — Vol. 1. — Serie Etnographique et folklorique.*

² Полесье. Матеріальна культура. — К., 1988. — С. 8—27.

¹⁰ Горленко Володимир. До проблеми вивчення етнографічної групи українців "литвині" / Володимир Горленко // Полісся: мова, культура, історія: матеріали Міжнар. конф. — К., 1996. — С. 194—195.

¹¹ Obrębski Józef. Problem etniczny Polesia / Józef Obrębski // Sprawy Narodowościowe. Rok X. — 1936. — № 1—2. — S. 11.

¹² Там само. — С. 21.

¹³ Полесье. Матеріальна культура. — С. 281.

¹⁴ Там само. — С. 292.

¹⁵ Там само. — С. 293—295.

¹⁶ Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся / А. Г. Данилюк. — Л., 2001. — С. 27.

¹⁷ Радович Р. Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на Поліссі другої половини XIX — першої половини ХХ ст. / Р. Радович // Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. — 1994. — Вип. 1: Київське Полісся. — С. 62.

¹⁸ Там само. — С. 68.

¹⁹ Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся / А. Г. Данилюк. — Л., 2001. — С. 65.

²⁰ Радович Р. Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на Поліссі другої половини XIX — першої половини ХХ ст. / Р. Радович // Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. — Вип. 1. — С. 80.

²¹ Сварник Любов. Жіноча сорочка Центрального Полісся / Любов Сварник // Наук. зап. музею народної архітектури і побуту у Львові. — 2008. — Вип. 2. — С. 109—117.

²² Див.: Молчанова Л. Н. Одежда / Л. Н. Молчанова, Т. Г. Стельмащук // Полесье. Матеріальна культура. — С. 338—340.

²³ Там само. — С. 339.

²⁴ Булгакова Людмила. Народний одяг населення Київського Полісся 20—30-х років ХХ ст. / Людмила Булгакова // Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. — Вип. 1. — С. 127—131.

²⁵ Полесье. Матеріальна культура; Гладкий Микола. Традиційне скотарство Середнього Полісся другої половини XIX — першої третини ХХ ст.: іст.-етнограф. дослідження / Микола Гладкий. — Дрогобич, 2007; Горленко В. Ф. Народна землеробська техніка українців / В. Ф. Горленко, І. Д. Бойко, О. С. Куницький. — К., 1971 та ін.

²⁶ Полесье. Матеріальна культура. — С. 114—119; Горленко В. Ф. Народна землеробська техніка українців / В. Ф. Горленко, І. Д. Бойко, О. С. Куницький. — С. 56—63; Ковалевський М. П. Поширення тяглових знарядь обробітку ґрунту в селянських господарствах Волині на початку ХХ ст. / М. П. Ковалевський // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. — К., 1963 — С. 160.

²⁷ Гладкий Микола. Традиційне скотарство Середнього Полісся другої половини XIX — першої третини ХХ ст.: іст.-етнограф. дослідження / Микола Гладкий. — С. 40.

- ²⁸ Там само. — С. 30.
- ²⁹ Глушко Михайло. Традиційний сухопутній транспорт / Михайло Глушко // Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. — Вип. 1. — С. 25—52.
- ³⁰ Глушко Михайло. Водний транспорт поліщуків / Михайло Глушко // Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. — 2003. — Вип. 3. — С. 49—58.
- ³¹ Гвоздевич Стефанія. Родильна обрядовість поліщуків / Стефанія Гвоздевич // Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. — Вип. 1. — С. 164—171; Родильна обрядовість поліщуків Овруччини / Стефанія Гвоздевич // Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. — 1999. — Вип. 2. — С. 185—190.
- ³² Несен Ірина. Весільний обряд: традиційна структура / Несен Ірина // Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. — Вип. 3. — С. 297—322; Войтюк Людмила. Коровайний обряд на Поліссі / Войтюк Людмила // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 3. — С. 107—112.
- ³³ Гарасим Ярослав. Нові записи з дреявної Овруччини: огляд жанрів та сюжетів / Гарасим Ярослав // Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. — Вип. 2. — С. 225—244; Галайчук Володимир. Календарно-обрядовий фольклор Овруччини: огляд мотивів та образів / Галайчук Володимир // Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. — С. 245—272.
- ³⁴ Сапеляк Оксана. Сімейний побут поліщуків: традиції та сучасність / Оксана Сапеляк // Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. — Вип. 1. — С. 161.
- ³⁵ Кутельмах Корнелій. Поминальні мотиви в календарній обрядовості поліщуків / Корнелій Кутельмах // Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. — Вип. 1. — С. 188.
- ³⁶ Артиюх Ліда. Поминальні страви на Поліссі (народний етикет) / Ліда Артиюх // Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. — Вип. 1. — С. 313—318.
- ³⁷ Там само.

Контрольні запитання та завдання

1. Під яким роком етнотопонім "Полісся" згадується у Галицько-Волинському літописі?
2. Назвіть найголовніших українських та польських етнографів, котрі досліджували і писали про Полісся у XIX — XX ст.
3. Чи значна кількість польських мікроетнотопонімів засвідчує етнічну сконсолідованистю поліщуків, а чи ізольованість їхніх окремих груп і поселень?
4. Як польські гідроніми та топоніми підтверджують слов'янську віднесеність давнього населення Полісся?
5. На які етнографічні підрайони прийнято поділяти Українське Полісся?
6. Як природні умови й соціальні чинники впливали на формування польських типів поселень?
7. Охарактеризуйте підтипи дворів замкнutoї забудови, поширені на Поліссі.
8. Якими були варіанти горизонтального плану хат і будівель однорядного розташування під одним дахом?
9. Проаналізуйте основні конструктивні частини та способи їхнього кріплення у житлі зрубної техніки будівництва.
10. Розкажіть про головні конструктивні частини та способи їхнього кріплення у житлі каркасної техніки будівництва.
11. До якого часу на Поліссі побутували курні хати?
12. Чим відрізняються між собою крої сорочок: тунікоподібної, сорочки з уставками, сорочки на кокетці?
13. Визначте властиві для Полісся жіночі та чоловічі одяжини — наплічні, поясні, літні, зимові тощо.
14. Які види свійських тварин розводили поліщуки?
15. Назвіть основні способи полювання на диких звірів і рибальства на Поліссі.
16. Які загальнолюдські риси властиві для родильного обряду Полісся?
17. Чим вирізняються компоненти польського весільного обряду на фоні обряду в інших районах?

Розділ 6 ПОДІЛЛЯ

6.1. Історичні відомості про Поділля й адміністративний поділ краю у XV—XX ст.

У "Повісті временних літ", а також у Київському та Галицько-Волинському літописах про поселення на території сучасного етнографічного Поділля розповідається чи згадується мало. За XII—XIII ст. існують згадки або відомості про Бакоту, Іжицию, Калюс, а також про те, що Батий облягав замок Колодяжне. Над Верхнім Бугом були міста Божський і Межибоже. С згадки про малі укріплені поселення Кудин, Городець, Дядьків, Болохово, Мунарів, Прилук¹. У той період землі південної частини теперішньої Хмельницької та південно-західні частини сучасної Вінницької областей перебували під переважним впливом напівкочових племінних об'єднань половців, берендеїв, торків, чорних клобуків та інших тюрків. Після татаро-монгольського завоювання України згадані народи частково перекочували у південному напрямку на Балкани, частково злилися зі завойовниками.

Інакше склалася демографічна ситуація на території сучасного етнографічного Західного Поділля, де вже з кінця XII ст. існувало Теребовлянське князівство з містами Теребовль, Микулин (нинішні Микулинці) зі замками Стінка*, Скала, з поселеннями Кучемин, Хотин, Звенигород над Дністром та ін.² У цих місцевостях основну частину становило давньоруське населення русини. Теперішнє

* Тепер хутір поблизу с. Ращівців Гусятинського району Тернопільської області.

Східне Поділля українці освоїли головно вже після виходу з-під золотоординської залежності й входження до складу Литовсько-Руської держави після 1361 р.

У літературі немає спільної думки про те, коли назва Поділля ввійшла у суспільний і літературний вжиток. У історіографічній розвідці Л. Баженов зазначає: "Зачатки назви Поділля, яка вживалась в географічному, адміністративному і політичному розумінні, походять з давньоруського слова Пониззя, яким визначали... нижню частину Теребовлянського князівства в XIII — XIV ст., Галицького князівства в XII ст., Галицько-Волинського князівства в XIII—XIV ст., що пролягала між Дністром і Південним Бугом від р. Стрипи до р. Мурафи"³. На думку цього автора (та й багатьох інших), "з кінця XII ст. назва "Пониззя" була замінена на місцеву народну — "Поділля, Подоле, Подол". I. Крип'якевич, однак, писав, що "для позначення території над середнім Дністром з'явилася назва "Пониззя" 1220 р."⁴ М. Крикун уточнює: термін "Пониззя" в літописі використано порівняно пізно, під 1226 р.⁵ Видеться, що топонім "Поділля" формувався як народний самостійно і від початку означав край — височину, де багато долин, долів і подолів, хоч, можливо, поширювався на ту ж територію, що й раннє книжне чи офіційне Пониззя. З цього приводу Я. Дащевич зауважив: "не діл в порівнянні з горою", а "територію, розташовану в долинах і поряд з ними"⁶.

У Супральському літописі, котрий складався десь від 20—30-х років XV ст., топонім "Подолье", "Подольска земля" чимало разів використовували як очевидний і загальноприйнятий. У тексті цього літопису, в частині "Повість о Подольской земли", вміщені розповіді про князів Скиргайла й Ольгерда, розгром татарів на Синій Воді 1351 чи 1362 р., зокрема трьох татарських братів — князів Хочебія, Кутлубугу і Дмитрія, котрі були дідичами й отчичами Подільської землі та збирали данину з населення краю. Після цього мовиться про те, як у Подільську землю разом із Ольгердом вирушили походом сини Ольгердового брата Коріята — Юрій, Олександр, Костянтин і Федір.

За свідченням "Повісті о Подольской земли", "у Подільській землі не було ні одного міста ні деревом рубленого, ні каменем будованого". Брати знайшли собі твердиню на Смотричі й ченців у горі, спорудили там м. Бакоту, а також, "посікши ліс, город мурували Кам'янець, а із того всі подільські городи змурували і всю землю Подольську осіли". Після багатьох подій (Костянтин помер, Юрій став воєводою у волохів, Олександра вбили татари) Подільською землею управляв Федір. На нього напав Вітовт, і Федір утік в Угорщину, де його прийняв угорський король Жигмонт,

а з 1393 р. став паном Мукачівської домінії на Закарпатті. Завоювавши Поділля, Вітовт назначив управителем краю воєводу Долкірда у Кам'янці⁷. Після смерті Вітовта 1430 р. Кам'янцем і західною частиною Поділля заволоділи поляки. Вони закликали "на раду к собі" Долкірда, хоча до ради не допустили, "а самого схопили і ограбили і Кам'янець захопили (засікли), і все те забрали, що Подільська земля держала"⁸.

Польське Подільське воєводство створене 1434 р. До 1447 р. до нього приєднано частину земель на півночі, які до того перебували під юрисдикцією Великого князівства Литовського. У 1566 р. переважно зі земель етнографічного Поділля на сході виникло Брацлавське воєводство литовського підпорядкування. Після цього термін "Поділля" поволі закріпився лише за Подільським воєводством, а поняття "Подільська земля" взагалі перестали використовувати.

Територія Подільського воєводства охоплювала тоді західну частину нинішньої Вінницької області, південну половину Хмельницької й основну південну частину Тернопільської⁹. Брацлавське воєводство, утворене 1566 р., займало середню течію Південного Бугу з лівими притоками Снивода, Постолова, Десна, Соб, Удич, Синиця, Синюха (Синя Вода) та з правими Згар, Ров, Сільниця, Тростянець, Дохна. На південному заході воєводства протікали притоки Дністра Мурафа, Буша, Русава (Росава), Каменка та ін. Воєводство охоплювало також частину басейну Росі.

Після Любленської унії 1569 р. Волинське, Київське та Брацлавське воєводства відійшли під юрисдикцію Польського королівства і, подібно до Подільського, перебували у його складі аж до Другого поділу Польщі 1793 р. Однак певний час у тому хронологічному проміжку від Бучацького миру між Польщею та Туреччиною 1672 р., а згодом ще від Журавненського договору 1676 р. Поділля підпало під владу Туреччини й перебувало під нею до 1699 р. — 27 років. Після цього ще майже століття край належав до Польського королівства. Після Першого поділу Польщі 1772 р. частина Подільського воєводства західніше від р. Збруч відійшла до Австрії. Тоді ж під владу Австрії підпала частина волинського Кременецького повіту та більша частина етнографічно волинського Белзького воєводства. Основну ж частину подільських земель — все Брацлавське воєводство і східну частину Подільського з Кам'янцем — за Другим поділом Польщі 1793 р. захопила Росія. За указом Катерини II від 13 квітня 1793 р. було створено Брацлавське намісництво з Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Тульчинського, Ямпільського, Могилівського, Махнівського, Липовецького, П'ятигірського, Бершадського, Літинського, Хмільницького та Сквирського повітів з центром м. Вінницею.

Тоді ж сформувалося Подільське намісництво з Кам'янецького, Летичівського, Ольгопільського, Проскурівського, Ушицького та інших повітів. Центром намісництва став Кам'янець-Подільський. Відтак, 1795 р., на півдні України на межі з Брацлавським намісництвом із частин новоприєднаних до Росії земель, що не ввійшли у назване намісництво та з частини земель російського Катеринославського намісництва, утвореного ще 1764 р., було сформоване ще Вознесенське намісництво на просторі від північних Уманського, Чигиринського, Черкаського повітів до Очаківського, Миколаївського, Бериславського й Одеського на півдні.

Названі намісництва проіснували до кінця 1796 р. Після Третього поділу Польщі 1795 р. за указом Павла I у листопаді 1796 р. їх розформовували. На всьому новоприєднаному від Польщі просторі виникло три губернії — Київська, Подільська й Волинська — з достатньо великими територіально повітами. Адміністративні одиниці намісницького рівня — Брацлавське та Вознесенське — ліквідовувались. Подільська губернія налічувала 12 повітів: Балтський; Брацлавський; Вінницький; Гайсинський; Кам'янецький; Летичівський; Літинський; Могилівський; Ольгопільський; Проскурівський; Ушицький; Ямпільський. У цих межах Подільська губернія існувала аж до 1925 р., коли Президія ВУЦВК Постановою від 3 червня 1925 р. скасовувала губернський поділ Української РСР, замінивши його поділом на значно менші округи, що тривав до 1930 р. Від 1930 р. до 1932 р. існував поділ Української РСР на ще менші адміністративні одиниці — повіти, який себе не виправдав.

Сесія ВУЦВК 9 лютого 1932 р. прийняла рішення про поділ республіки на сім областей: Вінницьку; Дніпропетровську; Київську; Одеську; Харківську; Донецьку; Чернігівську. Вінницька область охоплювала територію Подільської губернії царського періоду. Очевидно, і цей обласний поділ на відносно великі адміністративні одиниці себе не виправдав. Тому 1937 р. відбулося певне розукрупнення областей. Утворювалось ще чотири області, в тому числі Кам'янець-Подільська, що виокремилася з Вінницької. Область 1954 р. було перейменовано на Хмельницьку, а її центр Проскурів — на м. Хмельницький.

На тій частині Західного Поділля (західніше від р. Збруч), яка 1772 р. підпала під владу Австрії (1809—1815 належала до Російської імперії), а 1919 р. була захоплена Польщею, у складі Польщі сформувалось Тернопільське воєводство. У його межі входила також значна частина етнографічно неподільських земель, наприклад, Кременецький, Золочівський, Перемишлянський, Бродівський, Радехівський і Кам'янський (Кам'янка Струмилова) повіти,

територію котрих зараховують до історичної етнографічної Волині або ж до Опілля. За радянським адміністративним поділом Західної України (Указ Президії Верховної Ради СРСР 4 грудня 1939) Тернопільська область формувалася переважно на західноподільських землях з долученням до них на півночі волинського Кременецького повіту. На території єстаниного спочатку були створені Кременецький, Шумський, Ланівецький, Почаївський, Дедеркаловський, Вишнівецький райони. Згодом, після укрупнення районів, залишилося перших три.

Отже, у практичному громадсько-політичному вжитку в наш час до подільських областей належать Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, низина частина Чернівецької. Проте з погляду історичної та культурної побутової традиції значну частину Вінницької області, що прилягає до Черкаської, варто зачисляти до Історичної України. У Хмельницькій області подільську частину становлять райони, розташовані на південньому сході від р. Случ. Де-хто з дослідників (Л. Баженов, В. Кущір та ін.) зараховують до етнографічного Поділля північно-західну частину Одеської області з містами Балта, Кодима і под., Буковинське Поділля у Чернівецькій області — це землі низинного правого берега Дністра, що пролягають низовиною, напевно, аж на правобережжя Прута.

Однак, як уже зазначалося, завжди варто пам'ятати, що межі між етнографічними районами не є різкими. Компоненти явищ культури на межах контактування переплітаються. Одні явища, властиві для матеріальної чи духовної культури того чи іншого району, заходять далеко в сусідні райони, інші ж виразно зникають.

6.2. Характеристичні риси народної матеріальної культури

Хоч південне Поділля освоювалось українським елементом дещо пізно, все-таки про матеріальну та духовну культури його населення збереглися літературні джерела з порівняно раннього часу, зокрема з території сучасних Піщанського, Чечельницького, Крижопільського, Бершадського та Теплицького районів, через котрі, правдоподібно, рухався почет Антіохійського патріарха Макарія 1654 р. від історичного м. Раців на Дністрі в напрямку до Умані й далі — до Києва, Путівля та Москви. Як відомо, подорож патріарха описав його син архієпископ Павло Алєпський¹⁰. Саме в культурі населення південного Поділля талановитий мандрівник

зауважив "чудову рису: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їх жінок і дочек уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи"¹¹.

Зі сфери духовного життя мандрівника вразили висока й масова набожність населення, неперевершена пишність і краса церковних іконостасів та співів, природна повага до людей старшого віку, відсутність крадіжок: "нема в них ні крадіїв, ні грабіжників"¹². Зі сфери матеріальної культури П. Алепський зазначав неодноразово поширення чи не у всіх поселеннях водяних млинів, ступ, природних і штучних ставів, оборонних стін у містах, досконалих транспортних засобів, наприклад, бричок, виробництво та використання у побуті пива, медів і горілки. Позитивне враження справило на мандрівника пошанування хліба: "коли ми сідали за стіл, раніше всього клали хліб"¹³. Мандрівник зауважував великий розвиток у краї тваринництва, розведення коней, корів, овець, кіз, свиней, а також з домашньої птиці — курей, гусок, качок, індиків¹⁴.

Письменник зауважив таку зовнішню рису козаків, як носіння вусів¹⁵.

З пізнішого часу значну етнографічну інформацію містили описи Подільської губернії 1800 р. та 1819 р., зокрема "Топографическое и статистическое описание Подольской губернии, сочиненное 1819 года Подольским губернским землемером Викентием Рудницким" і "Топографическое и камеральное описание Подольской губернии, сочинил губернский землемер Экстер"¹⁶. В. Рудницький звернув увагу на склад населення губернії, яке, на думку автора, походило з давніх слов'янських племен русів, а також зі сарматів і поляків: "у містах і містечках мешкає без ліку євреїв", у прибережних поселеннях Дністра "багато волохів і молдован, немала кількість циганів"¹⁷. За соціальним становищем переважали селяни, котрі відробляли влітку "12 днів панщини від двору" та ще й працювали "по 12 днів на ремонті гребель і плотин". Окрім того, що вони віддають поміщиків "десятирічні пени від біжкіл, десятку овечку від приплоду", дві-три курки, певну кількість яєць, "дві міри пасми пряжі", селяни ще грошима сплачують подорожне, "кілько-ма срібними копійками" на рік за худобу¹⁸.

Зазначено, що головне заняття мешканців — землеробство ("хлебопашество"). Описано способи обробітку ґрунту двоколісними плугами з одним залізним лемешем і гострим залізним череслом. У плуги впрягали по три пари волів чи коней, якими управляли два чоловіки: один за плугом, інший — з худобою. Під озимину робили дві оранки: першу наприкінці липня, другу — наприкінці серпня або у вересні; під ярі орали ґрунт у жовтні до морозів та навесні перед сівбою, хоч іноді навесні ґрунт обробляли ралом.

Вирощували, крім озимих жита й пшениці, яре жито, пшеницю, овес, ячмінь, сочевицю, горох, фасолю, кукурудзу, коноплю. У травні сіяли просо, льон, гречку. Описувач зауважував: із зерна "варять багато пива" і виробляють "досить гарячого вина", масово вирощують тютюн, причому всі верстви чоловічого населення — дворянини, купці, міщани та селяни, за винятком пилипіонів. Опис подає близько 50 городніх культур, у тому числі 23 овочевих та 24 квіткових ("пахущі злаки"). Серед овочевих — огірки, гарбузи, кавуни, морква, редька, мак тощо¹⁹.

Йдеться також про наявність у Дністрі й інших ріках значної кількості риб — осетрів, білуги, стерляді, севрюги, сомів, верезубів, коропів, налимів, марени, салаки, хватів, щук, також раків; розведення у ставах окунів, линів, ляштів, плотви, карасів, в'юнів і под.

Чимало уваги автор приділив стану бджільництва в губернії, зокрема способу зберігання вуликів у темниках узимку²⁰. Поширеними в губернії були майже всі відомі в Україні ремісничі промисли, вже 1819 р. діяло п'ять шляпних фабрик, фабрики панчіх у Ямполі, три саф'янові заводи в Могилеві, шкірзавод, склозавод і поташня.

Українська етнографічна наука другої половини XIX—XX ст. зазначає, що особливості народної матеріальної культури зумовлені історичними умовами заселення краю, природнім ландшафтом, напрямками міграційних потоків населення. Одні групи населення прибували на Поділля в обозі князів та інших панів, інші вільно поселялися на займанщинах, зазвичай безсистемними поселеннями, багато з котрих залишилися такими дотепер. Під час заселення займанщини до одного двору долучався інший, творилося гніздо дворів і под. Так виникло чимало поселень, наприклад, Ярмолинці Гайсинського району чи Ярмолинці Кам'янець-Подільського, с. Борівка Ямпільського й інші, котрі називає Г. Стельмах. З тих самих причин виникло чимало безсистемних поселень на Брацлавщині. Водночас поселення правильних планів формувались тоді, коли їх засновували держава або власники земельних масивів²¹.

Як і скрізь, плани поселень на Поділі значно залежали від характеру місцевості, де виникали: від річкових долин, балок, схилів гір, рівнин тощо. Часто долини річок, балки диктували безсистемний план навіть для поміщицьких сіл, хоч поміщики прагнули забудовувати села за правильним планом. Під впливом рельєфу безсистемною була забудова с. Кобилецьке панів Замойських, так само с. Рознатівка, с. Студениця Ушицького повіту, що належали панам Потоцьким, та ін.²² Вуличні й кругові поселення поміщиків розташовувались зазвичай на рівнинах.

Специфічною особливістю подільських поселень, яка майже ніде не повторювалася, стало розташування городів і дворів на підвищених від дороги схилах та відділення їх від дороги кам'яними або цегляними підмурками (загородами). Коли вулиця тягнулась вгору, а вздовж неї чи з одного, чи з двох боків розташувалися двори, вони відокремлювались від дороги такими ж підмурками. Між собою городи — розташовані вище від нижніх — так само іноді розділялися підмурками, але частіше терасоподібними межами. Формувався своєрідний "каскад" селянських городів і дворів. Траплялося, що один і той самий селянський двір розміщувався не на одній, а на двох "терасах", наприклад, у с. Сороки Бучацького району.

Підмурки обіймуть над дорогами як подільське явище заходять далеко на захід, їх можна спостерігати в селах сусіднього Опілля, наприклад, у с. Плугів Золочівського району або у с. Міжгір'я Перемишлянського.

Житла на Поділлі за технікою будівництва були переважно каркасними, хоч у багатьох на ліс місцевостях побутували також зрубні, а в більшіх на деревину будували ще так звані монолітні.

Житла каркасної техніки мали кілька варіантів:

1. Каркасні зі закопуваними в землю дубовими стовпами ("слупами"), які зверху по периметру скріплювали сосновими, осиковими, вільховими чи іншими платвами. Простір між стовпами заповнювали глиносолом'яними вальками. Сформовані в такий спосіб стіни зовні й усередині хат білили; чотирисхилий дах монтували на платвах, пошивали солом'яними сніпками.

2. Каркасні з дубовими "стоянами" ("слупами"), які встановлювали по периметру дубових підвал, скріплених "замками" на кутах, а зверху подібно скріплених платвами. Стіни між "стоянами" таких каркасів "закидали" сосновими, вільховими, березовими, осиковими чи іншими "ділями", "замиттями" — відносно значної товщини дошками. Стіни також білили, дах монтували і покривали як звичайно.

3. Каркасні з "риглями" — вмонтованими вертикально знизу в підвали, зверху в платви дерев'яними прутами на ширину глиняно-солом'яного валька, якими заповнювали стіни. Після заповнення стіни вирівнювали та білили.

4. Каркасні, простір між стоянами котрих заповнювали грабовим чи іншим плетивом, яке "обкидали" глиняно-олов'яною сумішшю, рівняли й білили.

Глино-муровані житла будували з коротких висушених глиняно-солом'яних або глиняно-оловняних вальків. Один їхній шар клали рівно поперек стіни, скріплюючи його тим чи іншим будівельним

розчином, наступний — навскісно до лінії стіни й теж скріплювали розчином і под. На виведені стіни клали платви, зв'язані по кутах "у замок". Побутували також муровані комбіновані хати, стіни яких знизу до рівня вікон виводили з каменю, а вище — з вальків.

Менше поширеними на Поділлі були зрубні хати. З цього при-
воду 1877 р. П. Чубинський зауважував: "рублена хата вважається розкішшю у всьому південному краї"²³. Стеля у подільських хатах трималася на одному поздовжньому сволоку ("бальку") й кількох поперечних балках, що відходили від поздовжнього сволока до платв на поздовжніх стінах. Стелю зверху на дерев'яних конструктивних частинах ще покривали глиняно-солом'яними вальками, зрівнянними та замазаними зверху.

У плані подільські житла найчастіше мали загальноукраїнську схему: $x + c + k$. Проте тут частішим, ніж деінде, траплявся план $x + c + x$. У таких житлах одна "хата" (кімната) з кухнею (піччю, плитами) виконувала функцію буденного щоденного використання, іншу "хату" з тим самим інтер'єром утримували як приміщення святкового вжитку для прийому гостей, а також для ночівлі молодої подружньої пари, (сина з невісткою, дочки зі зятем).

Долівку хати до поширення дерев'яних підлог викладали глиняно-солом'яними вальками, зверху вирівнювали й замазували кольоровою глиною. Хати завжди і скрізь білили, а стіни інтер'єру та піч оздоблювали поліхромним розписом. Для цього використовували різнокольорові глини, попіл, синьку, соки рослин, мінеральні фарби різних кольорів. Сюжети розписів — гірлянди з листя дуба, клена, хмеля, барвінку, огірків, а найбільше винограду. Інколи малювали пташок і тварин, курей, півнів, пав, галок, коней. В інтер'єрі чи не в кожній хаті мали бути килими зі своєрідним "подільським" рисунком. Іноді замість килимів робили рисунки килимових орнаментів на стінах²⁴.

Регіональною особливістю інтер'єру подільської хати було те, що в ній майже повсюдно замість стола використовували розмальовану скриню з плоским віком, застелену скатертиною. На широкому місці для спання (полу, ліжку) вивищувалася гора подушок із вишитими наволочками. Своєрідними "виставками" виглядали мисники з розмальованими мисками та горщиками, оригінальними були й писанки.

Виразна локальна своєрідність властива для *народного одягу* Поділля. Як і скрізь, основу жіночого й чоловічого вбрання становила сорочка. За кроєм жіночі сорочки зверху з обох боків горловини передню та задню пілки з'єднували по пітканню поликами, що разом з пілками призбирували під комір. Зшиття між пілками

6.1. Дівчина в подільському одязі початку ХХ ст.

формах; на рівні передпліччя орнаментальні форми розташовували навскісно до рукава, іноді по його довжині. Внизу рукави призбиравали до нешироких манжетів або просто призбиравали й скріплювали кольоровою ниткою. Орнамент подільських вишивок, у тому числі сорочок, — переважно геометричний із різними ромбами, косими лініями, розетами і под. Іноді він наближається до стилізованого рослинного, коли геометричний рисунок нагадує квітку. Поряд із вишиванням кольоровими, зокрема вовняними нитками, Поділля подібно до Середнього Подніпров'я добре знало вишивку "білим по білому", тобто лляними чи конопляними сироміїми нитками на вибленому полотні.

У довгих сорочках нижній край сорочки оформляли смugoю вишивки. Основне тло вишивок — чорне з більшою чи меншою кількістю жовтого, червоного, жовто-помаранчевого, синього й інших кольорів. У південних районах Західного Поділля використовували срібну та золоту нитку для вирізнення окремих деталей

станка та поликів і пілками станка й рукавів дуже часто робили кольоровими нитками. До призбираної біля горловини тканини сорочки пришивали невеликий вилоговий комір або низький суцільно вишитий стоячий. В окремих випадках зібраний при горловині тканину скріплювали вишивкою з кольорових ниток, і власне коміра як конструктивної частини сорочки не існувало.

Практично завжди багатою поліхромною була вишивка сорочок. З обох боків розрізу вишивали пазуху. Паралельно до вищитих смуг з боків розрізу іноді вишивали ще дві довші смуги часто іншого орнаменту. Такі самі дві розташовані симетрично вертикальні смуги вишивали на спині сорочки. Насиченістю вирізнялась вишивка рукавів суцільно від плечей до манжетів. Полики або надплечні частини рукавів вишивали у поперечних до руки орнаментальних геометрических

візерунку, особливо у випадках, коли вишивка суцільно покривала рукав чи іншу поверхню тканини. Носили сорочки з напуском на поясі.

Не менш характерною особливістю жіночого подільського одягу, ніж поліхромно вишиті сорочки, була *горботка* — незшите видовжене полотнище, ткане у поздовжні смуги з однією середньою смugoю кольору, що виділяється. Горботкою (обгорткою) жінка обгортала талію. Один нижній кінець спереду лівого чи правого бедра піднімали і закріплювали під поясом крайкою. У різних місцевостях краю горботки різнилися колоритом, насамперед — кольором смуг тканини. На Буковині знали тридільні за розташуванням смуг горботки.

Робочим, буденним варіантом горботки була дерга — ткане часто в один темного фону сірий колір полотнище тої ж форми.

Безумовно, подільські жінки знали також інші поясні одечі: літники, спідниці — вибійки, з кінця XIX ст. — рясні спідниці з фабричних тканин, фартухи, передні запаски з двох полотнищ, зшитих посередині, запаски з однієї пілки. Вибійки мали рослинні й геометричні візерунки, запаски орнаментували тканими квітковими узорами і под.

За літній нагрудний одяг жінок слугували горсети з вовняної тканини чорного або синього кольору. За кроєм — приталені, з округлим вирізом горловини. Пазуха та низ горsetів оздоблювали вишивкою або бісером²⁵.

Верхній одяг — свити з темного сукна зі шалеподібним або іншим коміром, іноді вишитим, а також манта-“гунька” з темного сукна, кожухи до стану з вилоговим коміром, полекуди кожухи прикрашали вишитими узорами. У південних районах носили й короткі кожухи зі стоячими комірами. На голові заміжні жінки мали, як і скрізь в Україні, циліндричний очіпок, що пов’язували зверху наміткою, нафрамою або хусткою. Дівчата прикрашали голову стрічкою, у свята — вузьким квітковим вінком із більшими квітами ззаду та меншими спереду.

Чоловічий одяг на загальноукраїнському фоні особливо не вирізнявся. Поширеними були сорочки, кросні в перекидку (чумачки) з вільними рукавами та стоячим коміром. Сорочки зшивали декоративними швами. У східній частині Поділля сорочку заправляли в штани, на заході — носили навипуск. Штані на сході мали широкі колошви, на заході — вузькі. Виготовляли їх із різних тканин — вовняних та полотняних домашнього виробництва, а також з фабричних тканин. Пояси мали і ткані, й плетені.

Серед верхніх чоловічих одяг поширеною була манта-гунька — широка довга свита з шалеподібним коміром, вишина шнурами,

6.2. Літній чоловік у кожусі,
Поділля, початок ХХ ст.

6.3. Полумисок, с. Товсте, Гулятинський р-н, Тернопільська обл., 30-ті роки ХХ ст.

Серед м'ясних страв, котрі переважно споживали у свята, готували різноманітні печені, драглі ("дриглі"), сало й шкварки, ковбаси тощо. Смажили та варили рибу. Споживали молочні страви, продукти.

свита-опанча з декоративною кобкою (капюшоном). Основний вид взуття чоловіків — чоботи, хоч знали й шкіряні постоли. Головний убір у чоловіків — стовбурова чорна смушкова шапка зі сукняним верхом, що мав ззаду проріз. У літку носили солом'яні брилі.

У ХХ ст. традиційні одяги, наприклад, горботки, все більше замінювали спідницями з фабричних тканин. Появилися свитки з одрізним станом, оформлені плисом, кольоровим сукном, почав домінувати чоловічий міський костюм.

Інтегрованою в українську матеріальну культуру є традиційна їжа подолян як за стравами та їх пріоритетністю, так і за етикетом харчування. Безперечно, і тут хліб був "усьому голова", інші вироби зі зернових продуктів. Це ячники, кукурудзяні, малаї, пшеничні паліяниці, коржі, перепічки, пироги, млинці, налисники, оладки, різні каші, серед них — обрядова кутя. Зі зернових продуктів виготовляли варені страви — лемішки, мамалигу, локшини ("тісто"), затірки, вареники зі сиром, картоплею, маком, товченими фасолею та горохом.

Як і скрізь в Україні, тут знали майже всі "українські" овочеві страви: борщ; капусняк; усілякі юшки; варену картоплю в луспайках; гарбузові каші; тушковану капусту. В сезонному використанні були варені й смажені гриби, а в обрядовому — сушки.

Загальноукраїнський ужитковий і символічний зміст мали короваї, кути, киши, калачі, вареники і под. Шанобливим було ставлення до хліба як до символу Божого дару. З ним пов'язували важливі події в житті людини. Вийнятого, наприклад, з печі хліба, щоб переконатися у його готовності, вже не годилося повернати у піч, аби допікався, бо тоді свати будуть завертати від хати, де є дівка на виданиі. Недобре віщував коровай, коли він тріскав під час випікання.

У зимку харчувалися тричі на день: обід — о восьмій-дев'ятій годині, полудень — опівдні; вечеря — після роботи. У довгі літні дні, в жнива харчувалися 4 рази: після "полудня" могли мати ще "підвечірок"²⁶.

6.3. Інваріантні та локальні риси традиційного духовного життя подолян

Духовні цінності громадського родинного життя українців Поділля формувалися впродовж віків на основі досвіду населення сусідніх етнографічних регіонів України — Середнього Подніпров'я, Волині, частково регіону Карпат, звідки в історичні часи прибували на Поділля й осідали основні маси українських поселенців. Не дивно, отже, що в духовному житті подолян дуже багато інваріантних ознак, властивих для інших районів. Високим був авторитет громади, яка регулювала землекористування, зокрема трипільну систему землеробства, була відповідальною за традиційний правопорядок і попередження можливих правопорушень мешканцями сіл чи зайліми елементами, за дотримання людьми моральних устоїв співжиття і поваги до традиційних духовних цінностей, передання позитивного досвіду громади наступним поколінням.

Не останнє завдання брали на себе молодіжні громади — парубочі й дівочі. Саме завдяки їм відбувалася соціалізація юнаків і дівчат, котрих залучали до спільної праці в різних трудових толоках, організування спільногодозвілля на "вулиці", вечорницях, колядування "на церкву" й участі в зимових іграх на зразок вертепів, волочіння "колоди", навесні — до участі в поетичних гаївках, улітку — в Русаліях і купальських вогнях, обжинковій обрядовості, а восени — до опоєтизованого ворожіння у дні Святого Андрія, Святої Катерини та ін.

Дослідники побуту подолян зазначали, що багате й насичене любдіями та духовністю молодіжне дозвілля було дуже чутливим до

порушення схвалених громадою моральних норм, наприклад, "гуляшої" поведінки дівчини, інтимних дошлюбних зв'язків, збеччення дівчини, легковажного ставлення до подружнього життя і под. Навіть під час так званих парубоцьких жартів на Андрія "парубки робили збитки" насамперед "гулящим дівкам".

Поділля так само інтегрувало в себе сімейну звичаєвість та обрядовість, властиву для інших українських країв. Знайомимось із описами родинної звичаєвості й надибуємо ті ж повір'я: нікому не повідомляти завчасно про вагітність, борони, Боже, займатися вагітній жінці шиттям у святкові дні або в'язанням якихось вузлів, переступанням через вісі волового воза. Знову ж таки під час родів, аби їх полегшити, розв'язували різні вузли на одягі чи побутових речах, відкривали вікна та двері у приміщенні, де знаходилася породілля. Народженому хлопчикові пуповину відсікали на сокирі, а дівчинці — на гребені, в колиску перед покладенням у неї дитини сипали жито, в купіль добавляли любисток та інші пахучі трави й зілля. Породіль повсюдно відвідували молодиці зі солодкими печивом і варениям. Тут відбувалися взаємні частування медом-горілкою, обдаровування породіллі гостицями. Можливо, саме подільським був звичай вітання гостей при вході до хати породіллі словом: "Нівроку!"²⁷

Власне подільською вважають звичаєву норму, що дозволено брати за куму незаміжню дівчину лише для хрещення хлопчика, а парубка — для хрещення дівчини²⁸. Коли несли дитину для хрещення, на поріг хати клали залізний ніж та жар, через котрі мала переступати старша кума²⁹.

Відносно локально виявлявся звичай, коли баба-повитуха після омивання породіллю після родів рук давала їй випити з її ж жмені зливок омивальної "непочатої води", що в окремих місцевостях змішували з хмелем та конопляним насінням. Як і скрізь, небезпечним вважалося гойдати порожню без дитини колиску³⁰.

Певних звичаєвих принципів дотримувалися під час відзначення першого року життя дитини (постриг, одягання хлопчикові у 3—4 роки пошитих "за одним разом" перших штанів і под.

Оглядаючи подільські весільні обряди та звичаї, відома українська дослідниця В. Борисенко вважала за необхідне зазначити: Поділля — перехідний регіон від наддніпрянського типу весілля до карпатського³¹. Тут теж все починалося зі сватання, що мало назву "могоричу", "договору", "словин". Коли ж на сватанні дівчина відмовляла, то казали: "Хлопець облизав макогін", "учепив кабака" і под. Коли ж дівчина приймала сватання, то "колупала комин", відтак об'язувала сватів рушниками.

Під час сватання вважали за необхідне не дуже афішувати події. Неодноразово свати з нареченим ішли свататися городами, щоб

ніхто не бачив. Після вдалого сватання у хаті нареченого відбувались "оглядини" із частуванням і висловлюванням згоди батьків з обох сторін. Окрім того, серед передвесільних обрядодій були ще "заручини", коли наречених уперше садовили "на посад", з'єднували їхні руки рушником і обсипали зерном.

Зaproшуvali на весілля наречений із дружбами свою родину та близьких, наречена з дружками — свою. До весілля здійснювали ще одну обрядодію: "головицю", або "розплітки" — своєрідне прощання нареченої з її дівочим товариством.

Багатьма повір'ями й заборонами супроводжувалась обрядодія випікання короваю. За коровайниць запрошуvali молодиць, котрі виходили заміж лише раз. За тим, наскільки "вдався" коровай, уявляли майбутню долю подружжя. Випікали і в хаті нареченої, і в домі нареченого. Однак на межі Східного та Західного Поділля зафікований звичай випікання короваю у хаті близьких родичів, наприклад, рідної сестри матері чи ін.

Увечері, в переддень весілля або зранку перед виїздом до церковного вінчання, розплітали кося нареченої. В окремих випадках під впливом польських поселенців під час наряджання молодої виготовляли так звані корони, вельони. Інваріантними обрядодіями весілля було благословення наречених батьками перед їхнім походом до вінчання, прибирання "гільця" у молодого, "перепій" або "почесна", до котрих закликали гостей весілля, обдаровували гостей короваем; брат нареченої "продавав" подушки сватам нареченого; новостворене подружжя на порозі хати молодого зустрічала матір молодого (свекруха) двома буханцями хліба". Драматичною дією вважали "покривання" голови майбутньої дружини очіпком і наміткою, що символізувало перехід дівчини до стану жіноцтва.

Знало подільське весілля й такі обрядодії, як "рядження" в останній день весілля, коли на гостині з'являлися "цигани", "ксонди", "турки", а також "потрусини", коли від імені молодого чоловіка до дому молодої прибуvala група гостей з дійових осіб весілля для того, щоби ще раз "потрусити" майбутніх тестя і тещу, чи вони не затримали чогось із придданого; в цьому ж дусі на Кам'янеччині ще у 30-х роках ХХ ст. зберігся обряд вивезення від молодих "біди": куль соломи одягали у лахміття, возили по селу, скидали його в ями та калюжі, а наприкінці спалювали²².

Загальноукраїнський духовний зміст був властивий для подільських обрядодій, пов'язаних зі смертю людини, похоронами та

* У 1962 р. автор фіксував подібну обрядодію у селищі Тустановичі біля Борислава: мати молодого на порозі до дому покладала дві зв'язані сподом до споду круглі хлібини на притулени взасмно плечі молодят.

вшануванням пам'яті померлих. Про смерть людини село сповіщали церковні дзвони, тіло обмивали зазвичай жінки, наряджали у спеціальний, часто загаданий ще за життя померлого одяг, клали на смертне ложе ногами до дверей, запалювали свічки, очі закривали копійками, в більшості місцевостях взували, в окремих — одягали на ноги лише шкарпетки. Коли труну виносили з хати, тричі стукали нею об поріг, а винісши, зачіняли двері й вікна, аби померлий “не зміг повернутися”.

Знали голосіння — голосний речитатив, яким називали благородні риси померлого, виливали тугу за ним. На віко труни клали хліб на рушнику, що потім віддавали копачам могили. На опущену в могилу труну присутні перед захороненням кидали грудки землі. Завжди, навіть у часи найвищого більшовицького плюндрування церкви й християнської віри, люди прагнули ховати близьких за християнським обрядом із церковним молебнем. Безсумінно, дуже настороженим було ставлення населення до самоубіць, яких без обрядодій закопували на межових місцях, де зачінчувалися земельні масиви сільської громади, а в насипану над самогубцем землю ще забивали осиковий кіл.

Священним вважали пошанування пам'яті померлих. Після похоронів родина влаштовувала поминальний обід. Поминальні богослужби й поминальні обіди робили на “дев'ятиріч” (дев'ятий день після смерті), сорок днів, у роковину смерті. Поминання мертвих посадило вагоме місце у річній календарній обрядовості, начасти перед на різдвяний Святвечір, у Чистий четвер, Провідну неділю, на Трійцю й под.³²

Жителі Поділля витворили також чимало духовних цінностей, перейнятих побутовою культурою українців інших етнографічних районів. Йдеться про чумашкі перекази, пісні-веснянки на зразок “Десь тут була подоляночка...”, яку співали в усій Україні, ігри-гаївки на зразок “Огірочки”, “Шум”, “Дикі кози” тощо.

6.4. Свідки історії та культури краю

Незважаючи на освоєння українцями Поділля загалом пізніше від Подніпров'я та Волині, на його території теж збереглося чимало пам'яток історії та культури. Найбагатше щодо цього м. Кам'янець-Подільський — центр Кам'янець-Подільської області 1937—1941 рр., з 1941 р. — районний центр тієї ж області, перейменованої в 1954 р. на Хмельницьку. В Галицько-Волинському літописі місто як фортеця згадується у звязку з ординським нападом Батия

1240—1241 рр. Проте основні оборонні структури міста побудовані пізніше — у XV—XVI ст.

Сьогодні — це місто-фортеця з сімома вежами. Воно розташоване на вузькому перетинку, який зі заходу веде до старої частини Кам'янця — Старого міста. “Займаючи кілька терас, фортеця складається з давнього ядра — Старої фортеці з одинадцятьма вежами та Нової — кам'яно-земляних укріплень, — пише дослідниця фортеці Є. Пломеницька, — заснування фортеці пов’язувалось із литовськими князями Коріятовичами, які прийшли до Кам’янця в останній чверті XIV ст. Вважалось, що майже всі споруди Старої фортеці були тривалий час дерев’яними і тільки в середині XVI ст. перебудовані на кам’яні”³⁴.

Але, на думку литовського дослідника С. Абрамаускаса, оборонні споруди Литви (а це — й давнього Кам’янця) були пристосованими до фронтального обстрілу, тобто характерні до часу довгогнепальної зброї і не могли з’явитися пізніше середини XIV ст. Вважають також, що на місці фортеці Кам’янця XIV ст. раніше стояла давньоруська фортеця XII—XIV ст.

У будівництві кам’яної фортеці брав участь італійський архітектор Каміліус. Нова фортеця була збудована вже XVII ст. У наш час її вежі — Східна (Чорна) (архітектор І. Претвич, 1544), Кармалюкова (1503—1517) — найвища, де тричі сидів У. Кармалюк, перебудована на кошти Папи Римського Юлія II; Біла (1510—1531); Рожанка (1505); Денна; Мала (для зберігання пороху); Водяна на березі р. Смотрич.

Історико-мистецьке значення мають лінії кам’яних мурів із бійницями, Замковий міст, що з’єднує фортецю зі Старим містом. Міська брама, Вірменський бастіон, Польська брама, Кушнірська брама, чимало соборів і костьолів, Турецький мінарет, ратуша та багато інших пам’яток. Кам’янець-Подільський — це місто-музей³⁵.

Історичні пам’ятки або їхні залишки збереглися в таких місцевостях, як Летичів (фортеця Литовської доби), Сатанів (замок XIV—XVI ст.), Вінниця, Буш (печерний храм VI—VII ст., виявлений В. Антоновичем), пам’ятки в Могилеві-Подільському й інших поселеннях.

Чимало місць на Поділлі ввійшли в українську історію за подіями Національно-визвольної війни середини XVII ст. Це Жванець над Дністром за 24 км від Кам’янця, Пилява, Немирів і под.

Поділля — край, який найбільше страждав від татарських ординських плюндрувань. Із 41 ординського нападу, вчиненого в останній чверті XV ст. на Україну, 31 припадало на Поділля; із

69 нападів XVI ст. на Поділля здійснено 23, Руське воєводство — 17, Волинь — 18.

Явища традиційної культури Поділля вивчали численні українські, польські, російські дослідники. З-поміж них — М. Макенілович, А. Свидницький, Ю. Сіцінський, П. Чубинський, С. Руданський, Ф. Вовк, В. Гнатюк, поляки В. Марчинський, А. Пшездзецький, З. Доленга-Ходаківський, О. Кольберг та ін. У 20—30-х роках ХХ ст. цінні етнографічні розвідки про Поділля здійснили А. Зарембський, В. Борисенко, Т. Косміна, О. Косміна, Л. Баженов, Г. Стельмах, В. Наулко, А. Данилюк, В. Горленко й інші дослідники.

Узагальнення величезного наукового доробку дослідників багатьох поколінь дає підстави вважати, що незважаючи на відносно хронологічно пізнє освоєння українським населенням Поділля, традиційна культура цього краю, проте, органічно інтегрована в національну культуру українського народу.

Характеристичні риси матеріальної та духовної культур краю — хліборобський досвід, допоміжні заняття, поселення і житла, одяг, юха, громадський і сімейний побут, звичаї та обряди і народна художня творчість — переважно інваріантні українські, такі, що повторюються в усіх інших районах України. Водночас історична доля краю, його природа, географічна близькість до ареалу молдовського та румунського заселення, інтенсивне контактування в історичні часи корінного населення з польським колоніальним елементом, значне проникнення у міста і містечка краю єврейських ремісників, торговців, орендарів, безумовно, впливали на культуру та побут подолян. Він виявляється, наприклад, у поліхромній багатій вишивці жіночих сорочок, відносно частішому використанні вовняних тканин у процесі виготовлення одягу та хатнього декору, переважанні каркасної техніки житлового будівництва над зрубною та ширшому застосуванні так званої монолітної, поширенні більше ніж деінде страв із кукурудзяних зерен і муки, запозиченні окремих традицій з польського весільного обряду, глибшому ознайомленні з культурою й традиціями польського народу та ін. Все це, однак, не надщербило української форми й змісту культури подолян, а лише збагатило.

¹ Крип'якевич Іван. Галицько-Волинське князівство / Іван Крип'якевич. — 2-ге вид., зі змінами і доп. — Л., 1999. — С. 38.

² Там само. — С. 51—52.

³ Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краснавців XIX — XX ст. / Л. В. Баженов. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 6.

⁴ Крип'якевич Іван. Галицько-Волинське князівство / Іван Крип'якевич. — 2-ге вид., зі змінами і доповненнями. — С. 28.

⁵ Крикун Николай. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв. Границы воеводств в свете источников / Николай Крикун. — К., 1992. — С. 7.

⁶ Дащекевич Я. Р. Поділля: виникнення і значення назви / Я. Р. Дащекевич // VIII подільська історико-краєзнавча конференція. Секція історії доковтневого періоду: тези доп. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С. 58—60.

⁷ О Подольской земли // Українська література XIV—XVI ст. — К., 1988. — С. 81—84.

⁸ Там само. — С. 83—84.

⁹ Крикун Николай. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв. Границы воеводств в свете источников / Николай Крикун. — С. 7.

¹⁰ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Украину в середине 17 века, описанное его сыном архиdiaиконом Павлом Алепским / перевод с араб. Г. Муркоса. — К., 1997.

¹¹ Там само. — С. 10; 26.

¹² Там само. — С. 44.

¹³ Там само. — С. 37.

¹⁴ Там само. — С. 45.

¹⁵ Там само. — С. 48.

¹⁶ Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.). — Хмельницький, 2005. — С. 6—41.

¹⁷ Там само. — С. 7.

¹⁸ Там само. — С. 10.

¹⁹ Там само. — С. 19—22.

²⁰ Там само. — С. 20.

²¹ Стельмах Г. Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні / Г. Ю. Стельмах. — К., 1964. — С. 95; 98—99.

²² Там само. — С. 93, 94.

²³ Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX — ХХ ст.: іст.-етнограф. дослідження / Т. В. Косміна. — К., 1980. — С. 20, 21—28.

²⁴ Зарембский А. Народное искусство подольских украинцев / А. Зарембский. — Л., 1928. — С. 18—23.

²⁵ Матейко К. І. Український народний одяг / К. І. Матейко. — К., 1977. — С. 178—179.

²⁶ Поділля: іст.-етнограф. дослідження. — К., 1994. — С. 282—313.

²⁷ Там само. — С. 190—192.

²⁸ Там само. — С. 214.

²⁹ Там само. — С. 214—215.

³⁰ Там само. — С. 216.

³¹ Там само. — С. 217.

³² Там само. — С. 227—228.

³³ Там само. — С. 228—232.

³⁴ Пломеницька Є. М. Дослідження Кам'янець-Подільської фортеці / Є. М. Пломеницька // Матеріали Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Л., 1968. — С. 139—142.

³⁵ Кам'янець-Подільський фотоальбом. — К., 1979. — С. 4—17.

Контрольні запитання та завдання

1. Які відомості про поселення на території Поділля є у давньоруському літописанні?
2. Складовою частиною якого літопису і в якому часі написана "Повість о Подольской землі"?
3. Коли Поділля входило до складу Туреччини?
4. Як відбувався адміністративний поділ подільських земель після їхнього входження до складу Російської імперії за Другим поділом Польщі й до початку XIX ст.?
5. Як змінювався адміністративний поділ подільських земель у ХХ ст.?
6. На які риси народної культури Поділля звертав особливу увагу автор середини XVII ст. П. Алєпський?
7. Проаналізуйте характеристичні риси землеробства та городництва Поділля за описовими творами початку XIX ст.
8. Назвіть природні й соціальні чинники, що впливали на характер формування типів поселень на Поділлі.
9. Чим різнилися між собою варіанти каркасної техніки будівництва жител на Поділлі?
10. Які техніки народного будівництва жител, окрім каркасної, були відомі на Поділлі?
11. У чому виявлялися особливості інтер'єру традиційного подільського житла?
12. Розкажіть про художні засоби прикрашання інтер'єру подільської хати.
13. Як виглядала за кроєм і вишивкою жіноча подільська "сорочка з уставками"?
14. Які поясні жіночі одяги Поділля вважали традиційними?
15. Охарактеризуйте наплечні одяги, властиві для жіночого традиційного костюма Поділля.
16. Як виглядало чоловіче вбрання на Поділлі?
17. Назвіть основні традиційні буденні й обрядові страви, поширені на Поділлі.

Розділ 7

СЛОБОЖАНЩИНА

7.1. Заселення східних земель Лівобережжя у XVII ст. і поява Слобідської України

При східній межі сучасної України від півночі на південнь розташовані Сумська, Харківська й Луганська області. Зі сходу українсько-російського державного кордону до них прилягають землі Курської, Білгородської та Воронезької областей Російської Федерації.

До XVII ст. великі простори цих сучасних українських і російських областей були малозаселеними, необжитими щоправда, не завжди. У давньоруську добу від Подесення на півночі й аж до нижньої течії Північного Донця, вздовж його приток Айдара і Дретула, проживали літописні сіверяни. У XI—XIII ст. половецькі кочівники потіснили з цих місць праукраїнське населення, а моноголо-татарське завоювання XII ст. спричинило обезлюднення південної частини краю, перетворивши його на півднєве поле, де залишилися поодинокі, взаємно віддалені слов'янські поселення вдалини від звичних шляхів пересування орд. Після падіння Золотої Орди на ці простори продовжували набігати орди Кримського Ханства.

Зауважимо однак: за природними особливостями це був багатий край із родючими ґрунтами, повноводими ріками Сеймом, Сулою, Суджею, Пслом, Ворсклою, Удою, Лопанню, Харковом, Північним Донцем, Осколом, Айдаром та іншими, в яких водилось чимало риби. Над берегами Донця, Тихої Сосни, Осколу й інших рік, в інших низинних місцевостях росли буйні ліси, де водилось багато звірів. Ще в описових творах XVIII ст. існують розповіді про шкоди, які завдавали селянам у цих краях ведмеді, вовки, лисиці, диких кабани.

У XVI — на початку XVII ст. на простори давнього заселення сіверян претендувала зростаюча Московська держава, хоча вона мала від них більше турботи, аніж користі. Розбійницькі напади орд, що перетинали необжитий край, досягали прикордонних поселень в околицях Путивля, Рильська, Льгова. У російського уряду, отже, було два стимули освоювати південні землі: перший диктувався потребою захистити власні, вже існуючі, поселення на пограничні; другий — бажанням отримати економічну користь від тих природно багатих і великих просторів. Із цих причин уже Москва Івана Грозного (царював з 1547 до 1584) будувала оборонну лінію від Путивля на заході й на схід уверх за течією Сейму. За наступного царя — Федора Івановича — у 80—90-х роках XVI ст. вибудовувались нові фортеці. На старому городищі відновилось м. Курськ, були засновані міста Воронеж, Оскол, Білгород, Валуйки. У 1633—1653 рр. споруджували велику лінію укріплень з 20-ти поселень-фортець, що одержала назву Білгородської. Крайнім містом-фортецею на заході стала Охтирка над Ворсклою, заснована 1641 р. на крайньому півдні сучасної Сумської області, та Новий Оскол на сході у сучасній Белгородській області.

Попід нові міста-фортеці урядники намагались поселяти людей із московських володінь, але вони переходили сюди нерадо. Водночас простежувалось напівстихійне проникнення в околиці оборонної лінії поселенців з українських етнічних земель. Серед останніх була велика група українських козаків на чолі з Я. Острянином (Остраницею). Зазнавши поразки від польського війська під Жовнином, Я. Остряний із частиною козаків (блізько 900 осіб) відступив за московський кордон і з'явився до білгородського воєводи. Останній розпорядився поселити козаків у районі Чугуєва, що за 30—40 км на південний схід від сучасного Харкова, і доручив охороняти прикордонну дільницю йхнього поселення.

Обов'язок підкорятися московській сваволі, важкі умови невлаштованого побуту спричинили повстання козацьких поселенців, під час якого було вбито Я. Острянина (1641), після чого повстанці повернулися в Україну, де панувала Польща. Цей козацький протест, утім, суттєво не впливнув на хід стихійного переселення українських козаків і селян з північної Сіверщини, Полтавщини, зокрема в зону оборонної лінії, починаючи від заснованої 1641 р. Охтирки й далі на схід і південь. Московський уряд був зацікавлений у цих поселеннях, відводив під них обширні землі, а воснізованим козацьким поселенцям дозволяв зберігати організаційну структуру з відносною автономією власного козацького устрою. Як писав М. Сумцов, до 1651 р. у запустілому раніше краї мешкало до 100 тис. осіб¹.

Поразка українського козацько-селянського війська 1651 р. під Берестечком, а особливо умови Білоцерківського миру, що, до речі, передбачали повернення польських панів і адміністрації на землі, які за Зборівським миром уже ставали козацькими, скорочення списку реєстрowych козаків з 40 до 20 тис. осіб спровокували нове масове переселення українського люду за московський кордон.

Д. Дорошенко так пояснював нову хвилю переселення: "Польські відділи вмарширували на лівий берег Дніпра, а литовські окупували Сіверщину. Пани почали сміливіше вертатися до своїх маєтків і повернати попередні порядки. В деяких місцях селяни пробували повставати. Але сам Хмельницький мусів приборкувати ці повстання. Доведений до відчая народ почав шукати порятунку в еміграції. Тисячі людей кидали свої оселі й разом з родинами і рухомим майном тікали на схід, за московську границю"².

Найчисельніше одноразове переселення українських козаків у Воронезький край відбулося 1652 р. — близько 1 тис. сімей — із Батурина, Борзни, Ніжина, Сосниці, Конотопа, Бахмача й інших місцевостей. Українські козаки поселялися південніше від Білгородської лінії. Того ж року до Воронезького краю прибуло близько 1 тис. козаків із родинами з волинських земель. Козаків очолював полковник І. Зіньківський з Острога. Сотнею кілометрів південніше від Воронежа, на річках Тиха Вода й Острогоща, вони збудували м. Острогожськ. Тоді ж козацький "осадчий" Г. Кондратьєв заснував м. Суми.

І все-таки найбільше поселенців у нових краях прибуло з найближчих до російського кордону полків Лівобережжя; з Правобережжя — з 11 полків, за їх рахунок Слобожанщина заселилась на третину³.

Значну кількість правобережного населення лівобережнє козацьке військо силоміць "зганяло" у Гетьманщину, як це, наприклад, зробив 1676 р. син гетьмана І. Самойловича Семен⁴. Чимало зігнаних на Лівобережжя осіб перекочували за московський кордон. Правобережжя пустувало всі 50—80-ті роки XVII ст. П. Дорошенко для війни з поляками закликав на допомогу турків і татар, котрі, попри битви з поляками, плюндрували захоплені в них міста й села, гнали маси людей у неволю.

Добровільні чи примусові поселенці в необжитому краї засновували нові слободи, а також міста. На початку 50-х років XVII ст. виник Харків (за одними відомостями — 1650, за іншими — 1654), 1659 р. — Боромля, в 60-х роках — Мурафа, Богодухів та інші, у 70-х — Ізюм, Білопілля, Вовчанськ тощо. Друга половина XVII ст. стала періодом найінтенсивнішого заселення краю. На той час припадає заснування більшості слобідських поселень.

Д. Багалій віднайшов список шести сотень козаків Харкова 1655 р. — 587 прізвищ. Майже всі імена й прізвища співзвучні з українськими: Юсько Хороший, Юсько Кривий, Миско Кубрак, Василь Бреус, Васько Хміль, Леско Дитина, Клим Стріха, Мартин Боруля, Василь Ломака і под. Багато козаків мали прізвища, похідні від ремісницьких занять, — Коваль, Котляр, Кравець⁵.

Паралельно з участю українців у освоєнні Слобожанщини брали участь вихідці з Московської держави, але їх частка з-поміж усіх поселенців не була значною, що підтверджували матеріали вже пізнішого обліку населення за переписом 1897 р. За ним, наприклад, у Харківській губернії числилось 2 492 тис. мешканців, з котрих 20 009 тис (80,6%) назвали рідною мовою "малоруське наріччя".

Поряд із великим рухом козаків і селян у новий край під впливом військових поразок, навмисного "згону" селянського населення з насиджених місць та його "перегону" на інші серед поселенців було чимало таких, які перебиралися на Слобожанщину організовано, зі сім'ями, сільськогосподарським реманентом, транспортними засобами, худобою. М. Сумцов писав: "Здебільшого це були поважні господарі, що йшли на нові місця не в осліп, манівцем, абияк, а розумно, з худобою, кіньми, волами, чумацькими возами-мажами, з грішми, одежиною, попами, дяками, церковним майном, богослужebними книгами київських та львівських видавництв, зчителями для виховання діток малих"⁶.

Оскільки одним із завдань освоєння краю був захист південних кордонів Московської держави, царський уряд дозволив українським переселенцям організуватися у військові структури: сотній полки — Острогозький, Охтирський, Сумський і Харківський. Трохи пізніше з Харківського був виокремлений Ізюмський полк. Певний час існував ще Балаклійський полк на Сіверському Дніці, сотні якого після розформування ввійшли до складу Харківського Ізюмського.

Будучи зацікавленим у наступному освоєнні краю в південному напрямку, майже через 100 років після спорудження Білгородської оборонної лінії з волі російського уряду вздовж південної межі Слобідської України у 1731—1742 рр. ще була побудована нова Українська оборонна лінія завдовжки 400 км — від Дніпра до Північного Дніця. Від місця впадіння р. Орелі в Дніпро на заході в напрямку на схід течією р. Орелі до впадіння в неї р. Берестової з переходом на р. Береку — притоку Дніця — було вибудовано дев'ять укріплених полкових "слобод", заселених переважно вихідцями з Курського, Рильського й інших північних повітів Слобожанщини: Петровську; Тамбовську; Михайлівську; Олексіївську;

Єфремовську; Орловську; Беляєвську; Козловську; Рязьку. Контури "лінії" майже збігалися з південною межею сучасної Харківської області. Водночас освоювались ліві притоки Дону, нижня течія Північного Дінця.

Під час формування адміністративного поділу освоєних територій уряд Росії, звичайно, не брав до уваги їхнього національного складу. Коли в Росії запроваджували губернський поділ, Острогозький та Ізюмський полки 1708 р. було зачислено до Азовської губернії з центром у Воронежі⁷. Значна частина земель у районі Курська та Белгорода — Сумський, Охтирський, Харківський полки зараховано до Київської губернії (1708 р. Росія разом з українськими землями поділялась усього на 8 губерній). Але вже у 1727—1732 рр. українські слобідські полки були введені до новоствореної Белгородської губернії.

Беручи до уваги склад населення й "український" характер організації слобідських полків, українські гетьмани Лівобережжя просили російський уряд передати їх під "регімент" гетьманату. Однак Москва на збільшення сили і державного значення українського гетьмана не згоджувалась⁸. Слобідські полки 1765 р. як адміністративно-військові одиниці об'єднувалися в Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові. Губернія була реформована 1780 р. у Харківське намісництво, а 1796 р. — знову в Слобідсько-Українську губернію, що 1835 р. перейменовано на Харківську (проіснувала формально аж до 1925). Губернія охоплювала південь сучасної Сумської області, в тому числі міста Суми, Лебедин та інші, майже всю сучасну Харківську область, прилеглі території сучасної Луганської області. Значні масиви розселення українців східніше від Харківської губернії входили до Белгородської та Курської губерній. У 1802 р. Белгородську губернію ліквідували, частина її ввійшла до Курської, інша — до Воронезької губернії із Старооскольським, Новооскольським, Грайворонським, Путивльським, Острогозьким та іншими повітами українського заселення.

На час Першого Всеросійського перепису населення у Воронезькій губернії налічувалось 2 362 тис. жителів, з котрих 887 тис. (36,2%) розмовляли українською мовою ("малоруським наречієм"), Курській губернії 2 149 тис. осіб, з яких українською розмовляли 502 тис. (22,9%). Отже, в позахарківській Слобожанщині 1897 р. мешкало 1 389 тис. українців⁹.

Зі встановленням радянської влади Воронезька та Курська губернії ввійшли до складу Російської СФСР. За радянським переписом

* У 1725 р. губернію перейменували на Воронезьку.

населення 1926 р. чисельність українського населення на території зазначених губерній стала ще більшою і становила 1 523 тис. осіб. На території Воронезької губернії на українців припадало 33,2%, Курської — 19,5%⁹. За переписом населення 1959 р. кількість українців у трьох областях Бєлгородській, Воронезькій, Курській — орієнтовно на території попередніх двох губерній, зменшилась до 260 тис. осіб. Можна допускати, що різницю порівняно з 1926 р. у 1 129 тис. осіб, не враховуючи природного приросту, під час перепису зачислили до росіян, хоч безумовно, зіграла певну роль радянська адміністративна, ідеологічна, освітня, в широкому розумінні, національна політика.

7.2. Умови побутового облагодження поселенців. Заняття населення

Коли у вільному необжитому краї з'являлись організовані під керівництвом полковників, сотників, отаманів групи поселенців, білгородський воєвода чи залежні від нього адміністративні виконавці визначали для них місця заселення, відводили для того певні масиви степу, зазвичай сухі, в'язкі й тверді землі. Для оранки запрягали у плуг до чотирьох пар волів. Сохи та рала використовували для обробітку полів після оранки. На піднятих у степах, неораних цілинних масивах сіяли перші культури просо або ганус, яру пшеницю. Наступного року — ті самі культури, але на інших попередниках (просо після пшениці, й навпаки). На третій рік висівали жито й овес. Тé ж — і на четвертий, тільки навпаки. Після цього за наявності нових цілинних масивів для вільної займанщини використовуване впродовж чотирьох років поле залишали на кілька років під перелог, де косили трави чи випасали худобу. Через кілька років перелог знову розорювали та сіяли пшеницю, просо, ганус, у наступні роки сівомзіни повторювали, як і після першого освоєння ґрунту¹⁰.

Коли зернові дозрівали, їх збирали серпами, косами, в'язали в снопи, складали в полукишки, потім перевозили на токи або в клуні, молотили, віяли, здійснювали всі інші роботи зі зерном, як і скрізь в Україні. Земель майже не угноювали, не дуже добре обробляли ґрунти, через це й урожай були порівняно низькими. Озиме жито в рік середньої врожайності мало врожайність сам — 7, тобто висіваючи на десятину 11 пудів жита (блізько 2 ц), збирали у 7 разів більше — блізько 14 ц. Урожай озимої пшениці отримували ще менший: сам — 4, вівса сам — 9, проса сам — 10, льону

сам — 3, коноплі сам — 5, гречки сам — 7, анісу сам — 10, маку сам — 20¹¹.

Окрім переробки зерна на муку, крупи та кормові суміші, його використовували для винокуріння. В XVIII ст. у краї налічувалось 976 винокурень.

Значно розвивалось також городництво, зокрема баштанництво¹².

Від самого початку освоєння краю слобожані розводили багато худоби, зокрема корів і волів, так необхідних для хліборобської праці. Виробництво молока не мало товарного характеру, а використовувалось у власному господарстві. Тримали овець, свиней, домашню птицю.

У хліборобській праці слобожаніна траплялися й невдачі. У суворі зими без снігового покриву гинули озимі посіви, вимерзали сади, страждала худоба, яку тримали у хлівах з плетеними зі хворосту стінами або й у загонах. Іноді після такої зими траплялися сухі весни з вітрами-суховіями, від чого все в'яло та сохло. (Щось подібне повторилося у сучасному краї, наприклад, 2003 р.) Неодноразово поширювалися пощесні хвороби худоби. Чимало шкоди тваринництву завдавали дики звірі — ведмеди, вовки, лисиці, дики кабани.

І все-таки нові поселенці піднімали господарство. Не у всіх воно було однаковим. Майже від самого початку заселення краю тут виникали господарства різного достатку: бідні й багаті та дуже багаті. Адже поселялися полковники, сотники, отамани, а водночас козацька й селянська голота. Паралельно з хліборобством і тваринництвом у слободах і селах, містах розвивалися різні промисли та ремесла, в яких працювали кузніри, римарі, шевці, шапovali, килимарі, кравці, столяри, ковалі, ювеліри, гончарі й інші майстри¹³. З часом, однак, уже в обжитому краї різка соціальна диференціація жителів Слобожанщини зменшилась. Крім того, дехто з дослідників, наприклад, академік Петербурзької АН В. Зуев (1752—1754) констатував певну гармонію соціальних відносин між людьми різних станів: нижчий стан населення бажає піднятися до середнього, середній — до вищого; козак за побутом наближається, наскільки може, до городянинів, бо він — не в зневазі, він — не в убозтві. Городянин, парафіяльний священик, канцелярист, міщанин не відхиляється від селянина та наближається до дворян освітою, вихованням, поведінкою, єжею, одягом, помешканням. Усі три стани не рівні, але подібні один до одного¹⁴.

7.3. Матеріальна культура

Безумовно, різні складники народної матеріальної культури залежали від соціального середовища, що їх творило або ними користувалося. У відомій праці Д. Багалій навів кілька прикладів, якими були господарства та маєтності полковників. Наприклад, харківський полковник Х. Шидловський мав двір у самому Харкові, великий двір й інші забудови у с. Рождественському. В харківському дворі розміщувались дерев'яні будівлі на чотири світлиці, з лазнею та на чотири кімнатки для челяді, з коморами й кухнею. Тут, у Харкові, полковник почав споруджувати великий кам'яний будинок на вісім світлиць із вісімома кам'яними льохами.

У багатократ просторіший був двір полковника в с. Рождественському, обнесений палими, з чотирма вежами. У дворі будинок мав дев'ять світлиць і кімнат, в одній з них вікно — зі залізними решітками. У п'яти світлицях стояли печі, обкладені зеленим кахлем. Стіни обложували цеглою та білли. В інтер'єрі хорому налічувалося сім столів із липового дерева, один з яких — круглий. Окремо стояли хати з сінами для челяді, стайня для коней. До двору прилягали яблуневий і вишневий сади та виноградник. Тут розміщувались кузня, лазня, солодовня з хатою, будівля для сушіння солоду, броварня з брусків (рублені) з трьома чанами й іншим посудом, рублена соснова винница з 12 чанами та діжками, а при ній — рублена комора. Неподалік від двору на р. Донці діяв водяний млин із вісімома жорнами, трьома ступами й сукновальнюю. Так само на віддалі від основного двору стояла ще винница з різним дерев'яним посудом на дві хати. За Дінцем, де була гута, розташувались дві комори для скла. Далі — ще старі гути з майстернею, здані в оренду майстрів А. Гутнику.

В підданстві полковника знаходилося 18 дворів українців і 11 дворів великоросів. На

7.1. Дерев'яна церква Святої Трійці, с. Черкаський Бишкін, Зміївський р-н, Харківська обл., 1751 р.

р. Удах мешкали виноградарі, котрі піклувалися про виноград. У році опису маєтності полковника його господарство наочувало 600 кіп обмолоченого жита, дуже багато сіна, а пшеницю й усю ярину поїла саранча.

Господарства простих козаків і селян, безумовно, були меншими, так само, як і їхні хати, двори. Козача хата в слободі чи в місті мала скромніші розміри, але матеріал будівлі використовували такий самий: дерево; гонт; очерет; солому. Заможніші козаки мали кахельні грубки, ті самі образи, що й пани, лави, килими, коци, скрині з одягом, хоч усе було дешевшим і виглядало бідніше.

За технікою будівництва знали рублені зрубні й каркасні хати. Перших налічувалося мало. Значно переважали каркасні — їх ще називали мазанками з хворосту. Це споруди, зведені на вкопаних у землю дубових стовпах, скріплених зверху по периметру платвами. Простір між стовпами заповнювали хворостом горизонтального чи вертикального плетива. Плетиво з обох боків закидали глинняним розчином і після висихання білили. “Українці, — писав про це автор опису намісництва 1788 р. І. Переферзев, — при будівництві житлових покоїв та інших хоромних будівель вживають мало колод... цільні будови з брусів чи дошок бувають лише у дворян та інших заможніших людей, половина садиб вибудована з хворосту, закріпленого між дерев’яними стовпами і змішаного з битим каменем та глиною й обмазаного з обох боків крейдою”¹⁶. Хати мали просторі сіни, глиняні прильби. Над прильбою дах був з великим напуском, що захищав її від дощу. В багатших хатах грубки обкладали зеленими кахлями, в бідніших — білили. Усередині хату білили кожної суботи та перед святами, а влітку — також зовнішні стіни. Майже всі хати мали по три і більше вікон.

Грубки опалювали соломою, очеретом, навіть висушеними кізяками, зрідка — дровами.

Уздовж стін стояли лави. При тильній стіні від печі до причілкової стіни робили піл (настіл із дощок) для спання, “на печі” сушкили зерно. Стіл стояв на покуті, вузький і довгий, чисто вимитий, у заможніх — накритий килимом, бідніших — чистим рядном, який ще зверху застеляли скатертинами. На столі лежав хліб, біля нього — сіль. Локальною особливістю було вкопування ніжок столів у долівку. В багатших ніжки оковували залізом. Столи мали шухляди, що замикалися на замки. Іноді (можливо, подільські впливи) на місці стола ставили скриню з плоским віком, що також покривали килимом або рядном і зверху застеляли скатертину.

Стеля в хаті трималася на поздовжньому бальку через усю хату, від якого до поздовжніх платв відходили тонші перекладини. Цю конструкцію покривали очеретом в перемішку з глиною, вирівнюю-

вали її, білили. Дах зазвичай формували на платвах із крокв, банин і лат, покривали солом'яними сініками, очеретом або гонтом.

Господарські будівлі, зокрема хліви (сараї), завжди зводили за каркасною технікою. Основу каркаса творили вкопані в землю дубові стовпи, які зверху по периметру будови скріплювали платвами, а простір між стовпами заповнювали хворостом горизонтального чи вертикального плетenia, що майже ніколи глиною не скріплювали. І. Переферзєв писав: "...кладовые каморы, скотные сараи и городьба из хворосту доказывают, что они строятся для защиты только от воздушных перемен и зверей. Белые, чистые и светлые избы или хаты, сады, огороды, свидетельствуют об их образе жизни, отличном от других людей"¹⁷. Плетеними з хворосту огорожами оточували свої двори.

Подібно до того, як житла й господарські будівлі, так і народний одяг слобожан виявляв впливі багатьох регіональних традицій України, але найбільше — Середнього Подніпров'я (зокрема Полтавщини), Чернігівської Сіверщини, тобто тих районів, звідки наймасовішою була людська колонізація до Слобожанщини.

Д. Багалій ілюстрував одяг багатого слобожанського козака, зробленим Григорієм Квіткою-Основ'яненком описом убрання його батька: "Се були широкі жовті штани, жупан, пояс, зверху ще надівалася черкеска з одкідними рукавами, висока смущева шапка з суконним кольоровим верхом, за поясом на ланцюжку ніж, у поході — шабля. Черкеска була синього кольору і підбивалася галуном, шнуром або міхом. У великий парад полковники одягали зверху ще суконну кирею (мантию) з пряжкою самоцвітного каменю. Черкески у них були різних кольорів — червоні, зелені, обшиті золотом і підбиті хутром"¹⁸.

Про жіночий костюм козачки Г. Квітка-Основ'яненко писав: "Се був кунтуш зі штофу, парчі й інших дебелих матерій. З-під нього було видно на грудях корсетку й спідницю з запаскою. Дома ходили в корсетці без рукавів, у спідниці з запаскою і у вишитій українській сорочці. Були й плахти з шовку та гарусу, котрі носились на спідницях. Уся оця одяга переходила од матері до дочок, онучок та правнучок без усякої одміни фасону. Жіноцтво носило багате намисто, вінці, ожерелья"¹⁹.

За взуття слугували шкіряні або сап'янові чоботи зі залізними підківками. На шиї мали намисто або коралі, перли, у багатьох — більше низок намиста, в яке часто нанизували по одному чи два таляри... На головах були "шапочки-кораблики" — очевидно, чепці з чорною бархатною облямівкою. Верхню частину чепця робили з парчової тканини чи важкого штофу. Під "шапочку" вкладали все волосся, але вже з кінця XVIII ст. чимало жінок замість них

почали носити хустки. Дівчата одягали на голову стрічку, на маківці заплітали косу, немов вінчик, прикрашаючи її квітами. Котра дівчина носила хустку, то з-під неї випускала косу з вплетеною в неї стрічкою²⁰.

Основу одягу жіночого та чоловічого населення становила сорочка, головно двох кроїв: з уставками і так звані стрілкові. Жіноча сорочка, на відміну від полтавської, мала стоячий комір, прикрашений вишивкою, та вишиті чохли.

До найпоширеніших верхніх наплічних одеж належали свити. У чоловіків сірі й темні з довгими рукавами, поперечно призбирані в поясі. Комірці у свитах — низькі стоячі. Жіночі свити теж мали довгі рукави, закоти яких, а також поли та поділ прикрашали іншокольоровою обшивкою, наприклад, темною у сірій свиті.

Корсети нагадували полтавські юпки, наплічні одяги були іноді дуже довгими, на грудях їх оформляли зубчастою іншокольоровою аплікацією, вишивкою, в колориті — темні. Поясний шов ззаду також прикрашали зубчастою аплікацією та вишивкою.

Своєрідно оздоблювали так звані охтирські й богодухівські кожухи, їхню різокольорову вишивку робили технікою волічки,

гаруса і наносили на поли, спину, комірці.

З головних одягів чоловіки, крім шапок, мали капелюхи, "малахай" зі сукняним верхом, навушниками та потиличниками²¹.

Достатньо усталеними й повсюдно однаковими були традиційні страви. Як зазвичай в українців, основу харчування становив житній хліб із муки, просіяної на ситі. Вагоме значення у харчуванні мали варені та смажені страви, з-поміж них — борщ з буряків і капусти з пшоняною затіркою зі салом, пшеничні або гречані вареники з сиром, гречані галушки з салом, густа пшоняна каша з салом або маслом.

7.2. Народна картина на склі "Дівчина моя, напій же коня", Сумська обл., середина ХХ ст.

У свята багаті споживали смажену чи тушковану баранину, свійську птицю, іноді дичину. Готовали холодець²². Багаті господарі тримали вулики в лісах, які на зиму звозили у спеціально для того побудовані дерев'яні льохи. Отже, іли також і мед.

7.4. Звичаєві риси сімейного та громадського побуту

У громадському й сімейному побуті слобожан дуже виразно виявлялася схильність до консерватизму, пошанування усталених норм поведінки, обережне ставлення до будь-яких ризикованих кроків у господарській діяльності. І. Переферез, наприклад, зазначав: спільним у характері слобожан є задоволення від малої вигоди; вони ухиляються від усякого "любостяжання", тому "випускають з очей і рук багато корисних справ, котрі достаються в руки іншим", іноді переселенцям²².

Одночасно в сімейних стосунках слобожан виразно виявлялася схильність до самостійності, часто навіть передчасно, коли син одразу після одруження прагнув вирнатися з-під опіки батька — "родоначальника сімейства". "Син у батька, досягнувши 20 літ і одружившись в той чи інший рік, залишає батька й матір, піддається напученню своєї жінки, котра нарікає на них, осуджує його послух і намагається звільнитися від повелінь свекра і свекрухи. Тоді ж те подружжя ("двойка") віддаляється від сім'ї і відходить на своє господарство". Більшість таких передчасно відділених синів бідує, а іноді навіть іде у найми чи "по миру за милостинею"²³.

Проте відразу І. Переферез фіксував тоді ще достатньо поширене явище — існування у слобожанських українців кінця XVIII ст. "великої сім'ї". Мовляв, є "і такі доможили", котрі мешкають великою сім'єю ("семянисто") у більшості випадків при батьках. Наприклад, "живе родоначальник, при ньому три-чотири сини не в поділі, у синів також чимало дітей, і всі належні й правильно у згоді". В такому облагодженому домі господарські будівлі акуратні, хліборобче господарство вирізняється достатком і чисельністю тваринництва, лісами, садами, бджолами, воно досконале, в ньому панує дух хазяйновитості²⁴.

Загальноукраїнські риси були властивими для громадського побуту та духовної культури. У свята ходили вулицями з музигою — скрипками, цимбалами, проводили дозвілля в шинку, як Прокіп Шкурат зі "Сватання на Гончарівці" Григорія Квітки-Основ'яненка, танцювали. Масштабно відзначали храмові свята, куди з'являлося безліч народу зі сусідніх сіл і слобод. Однак хоч "горілку любили і уживали її з малих літ, та радше для бесіди, ніж для пияцтва". Гучно святкували весілля та "витрачували на них багато грошей". Хоч Григорій Квітка-Основ'яненко написав "оперу" *"Наше про сватання*, а не про все весілля, з тієї "опери" простежуємо

такі інваріантні риси українського весілля, як сватання з хлібом, "пов'язання рушниками" старостів і хусткою молодого, "колупання печі", бесіду старостів про "тицию алі чорную куницю, алі красную дівицю", нареченого — "князя", поклін молодої батькові й матері та прохання їхнього благословення, гарбуз — символ відмови тому, хто сватається, і под.

Як і скрізь в Україні, щоправда з певними місцевими рисами, відзначали календарні свята: Святвечір, колядування "зі звіздою", Щедрий вечір, "волочіння колодки" на Маснице, веснянки, святкування Івана Купала, молодіжні вечорини й "вулиці" тощо. Поширеними були різноманітні ворожиня, чари, віра у домовиків, чортів, відьом, інших надприродних істот.

Д. Багалій у згаданій уже праці навів уривок із пастирського послання Білгородського єпископа Йосафа Горленка до його пастви зі закликом припинити проводити різні нехристиянські ігри й свята: "Дізналися ми, що народ по городах та селах, зберігаючи наслідки поганства, робить "рілі" (себто колиски), на которых гойдається на Великден та на Петра; на Тройцю празнюють якусь Березу, а на різдво Івана Предтечі — Купалу; вечоринці, де співають погані пісні. Се усе твориться в народі по його нерозумінню, а духовенство сього не забороняє"²⁶.

Незважаючи на схильність до забобонів, віри у різних духів, як і скрізь в Україні, слобожанці вирізнялися поцінуванням освіти, культури. Григорій Квітка-Основ'яненко 1841 р. у журналі "Современник" опублікував статтю "Українці", де зазначав: "Поселянин прагне навчити дітей грамоти і потім вже вибирає промисел за схильністю... заможний обиватель вважає за сором, якщо серед його синів немає грамотного, звичайно ж, у тих місцевостях, де є можливість навчання"²⁷. Високі моральні цінності слобожан, їхню традиційну культуру засвідчувала майже повна відсутність у народному побуті випадків злочинності. Із 338 випадків крадіжок і шахрайств, які 1845 р. були вчинені в усій Харківській губернії, жоден не здійснили місцеві мешканці²⁸.

Отже, зауважуємо, що завдяки українській демографічній колонізації вільних земель у районі сучасних Харківської, південної частини Сумської, північно-східної частини Донецької та північної половини Луганської областей України й значних територій сучасних Білгородської, Курської та Воронезької областей Російської Федерації у XVII—XVIII ст. виник великий масив переважно української етнічної території. Східна межа цієї території, за матеріалами загального перепису населення Російської імперії 1897 р., пролягала в межах сучасної Російської Федерації через повіти Рильський (33,2% українців, за "мароссийским наречием"). Суд-

жанський (43,3), Грайворонський (60,4), Белгородський (24,1), Новооскольський (51,8), Россошський (90,9), Богучарський (72,7% українців)²⁹, далі — вниз до Таганрозької затоки Азовського моря.

Як уже згадувалось, 1897 р. у межах тодішніх Воронезької та Курської губерній числилось 1 389 тис. українців. Радянський перепис населення 1926 р. також констатував проживання в межах тодішніх Воронезької й Курської областей значної кількості українців (1 523 тис. осіб). Однак упродовж 1926—1959 рр. радянська асиміляційна політика на державному російському боці історичної Слобожанщини спричинила різке їхнє скорочення — до 260 тис. осіб. Етнографічна Слобідська Україна на східному й особливо південно-східному напрямках майже трансформувалася в російський етнічний край.

На українському державному боці, тобто у південній частині сучасної Сумської області, Харківській і на значних просторах Луганської та частково Донецької областей, переважну частину населення становлять українці, традиційна культура котрих інтегрувала в себе багатовікові надбання народу з різних регіонів України, в зв'язку з чим у всіх ланках господарського, сімейного, духовного життя слобожан інваріантні риси української культури виявляються кожного разу.

¹ Сумцов М. Ф. Слобожане: іст.-етнограф. розвідка / М. Ф. Сумцов. — Х., 1918. — С. 13.

² Дорошенко Д. Нарис історії України: у 2 т. / Д. Дорошенко. — Мюнхен, 1966. — Т. 2. — С. 30.

³ Багалій Д. Історія Слобідської України / Д. Багалій. — Х., 1990. — С. 27.

⁴ Літопис Самовидця / видання підготував Я. І. Дзира. — 2-ге вид. — К., 1971. — С. 132.

⁵ Сумцов М. Ф. Слобожане: іст.-етнограф. розвідка / М. Ф. Сумцов. — С. 13.

⁶ Там само. — С. 15.

⁷ Багалій Д. Історія Слобідської України / Д. Багалій. — С. 27.

⁸ Чижикова Л. Русско-украинское пограничие: история и судьбы традиционно-бытовой культуры / Л. Чижикова. — М., 1988. — С. 38.

⁹ Там само. — С. 39—41.

¹⁰ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 33.

¹¹ Там само.

¹² Там само. — С. 35.

¹³ Там само. — С. 44—45.

¹⁴ Багалій Д. Історія Слобідської України / Д. Багалій. — С. 169.

- ¹⁵ Там само. — С. 163.
- ¹⁶ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — С. 30.
- ¹⁷ Сумцов М. Ф. Слобожане: іст.-етнограф. розвідка / М. Ф. Сумцов. — С. 17.
- ¹⁸ Багалій Д. Історія Слобідської України / Д. Багалій. — С. 163.
- ¹⁹ Там само. — С. 165.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Українське народне мистецтво. Вбрання. — К., 1961. — С. XIII.
- ²² Багалій Д. Історія Слобідської України / Д. Багалій. — С. 169.
- ²³ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — С. 34.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само. — С. 35.
- ²⁶ Багалій Д. Історія Слобідської України / Д. Багалій. — С. 173.
- ²⁷ Сумцов М. Ф. Слобожане: іст.-етнограф. розвідка / М. Ф. Сумцов. — С. 20—21.
- ²⁸ Там само. — С. 24.
- ²⁹ Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье / Л. Н. Чижикова. — С. 38—41.

Контрольні запитання та завдання

1. Чому Російська держава кінця XVI—XVII ст. була зацікавлена в освоєнні південних від Рильська, Льгова, Путівля просторів?
2. З якою метою царський уряд будував Білгородську, а згодом Українську оборонні лінії?
3. Чому добровільне переселення українських козаків і селян у XVII ст. на східні простори за російським кордоном мало відносно добровільний характер?
4. Назвіть час заснування міст Охтирка, Харків, Суми, Боромля, Мурафа, Богодухів, Острогожськ, Ізюм та ін.
5. Чому царський уряд дозволив українським козацьким поселенням організовуватися в козацькі військово-адміністративні структури слободи, сотні, полки?
6. Яку територію охоплювала сформована 1765 р. Слобідсько-Українська губернія з центром у Харкові?
7. Які повіти Курської та Воронезької областей у XIX ст. належали до повітів українського заселення?
8. Назвіть чисельність українців у російських Воронезькій і Курській губерніях за переписом 1926 р.
9. Розкажіть, як змінювалася структура сівоземлі новоосвоєних земель через зростання населення в краї.
10. Чому новоосвісній край східніше від Гетьманщини почали називати Слобожанщиною? Слобідською Україною?
11. Найбільше яких землеробських культур вирощували перші поселенці Слобожанщини?
12. Проаналізуйте труднощі, котрих зазнавали слобідські поселенці в розвитку землеробства й тваринництва.
13. Що становило собою господарство харківського полковника Х. Шидловського наприкінці XVII ст.?
14. Охарактеризуйте локальну слобожанську особливість каркасної техніки будівництва жител (хат).
15. Як виглядав інтер'єр селянського житла на Слобожанщині?
16. Як описував одяг козака та козачки на Слобожанщині Григорій Квітка-Основ'яненко?
17. Назвіть основні одяги чоловічого та жіночого вбрання Слобожанщини та розкажіть про їхнє оздоблення.
18. З яких страв складалася щоденна і святкова їжа слобожан?
19. Визначте форми сім'ї в слобожан за описовими творами кінця XVIII ст.

20. Які найважливіші ознаки українського весілля зазначав у своїй "опері" "Сватання на Гончарівці" Григорій Квітка-Основ'яненко?

21. У чому виявлялись язичницькі звичаї в календарній обрядовості слобожан XVIII—XIX ст.?

22. Охарактеризуйте ставлення слобожанської громадської думки до освіти, а також до аморальних вчинків окремих людей.

Розділ 8

ДЕМОГРАФІЧНЕ ОСВОЄННЯ ТА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВИХ ТРАДИЦІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

8.1. Колонізація Нижнього Подніпров'я і Північного Причорномор'я та Приазов'я в XVI—XIX ст.

Освоєння південних територій сучасної України в XVI — XVIII ст. відбувалося через поселення на них українських козаків, будівництва козацьких "січей" як стаціонарних укріплених баз військового характеру, а також хуторів-зимівників, що знаходились у власності козацької старшини, але заселяли, утримували та розвивали їх також посполиті поселенці. Хутори-зимівники виникали на широкому просторі, більшій чи меншій відстані від козацьких "січів", котрі зводили переважно на дніпровських островах. Із XVIII ст. у заселенні краю почала відігравати вагоме значення російська державна політика інтеграції до складу Російської імперії відвойованих від Кримського Ханства і Туреччини територій.

Перші відомості про збройну боротьбу українських козаків із татарами належать до кінця XV — першої половини XVI ст. М. Бельський у праці "*Kronika polska Marcina Bielskiego*" (1597) (син Марціна Йоахім видав її продовження "*Zawierajczej dzieje od 1587 do 1587*") наводив інформацію про те, що козаки відбивали татарські напади 1489 р. Із початку XVI ст. збереглися відомості про козацькі напади на татарські фортеці 1516 р., похід до гирла Дніпра 1524 р., під Очаків (північно-західний берег Дніпра-Бузького лиману) — у 1538 і 1541 рр.

На о. Томаківка у 40-х роках XVI ст., у нижній течії Дніпра, там, де ріка звернула течію в західному напрямку (нинішнє

Каховське водосховище), козаки заснували центральний укріплений осередок, названий "Січ". Томаківська Січ залишалася головною на запорізьких просторах близько 50 років, поки її 1593 р. не зруйнували татари. Згодом, однак, після цього на тому ж згині Дніпра на о. Базавлук розташованого навпроти гирла притоки Дніпра Чортомлика, вибудували Базавлуцьку — Чортомлицьку Січ. Вона ввійшла у народні перекази, а також історіографію як Стара Січ, проіснувши понад 110 років, доки її 1709 р. не зруйнував петровський воєвода Яковлев. У середині XVI ст., орієнтовно 1554 р., вище від Базавлуцької Січі на о. Мала Хортиця козацький отаман князь Д. Вишневецький вибудував ще одну Січ — Хортицьку, яка, проте, проіснувавши всього кілька років, була знищена татарами.

Першими козацькими ватажками, котрі утверджували українську присутність на запорізьких просторах, стали К. Кмітич, О. Дацкевич, Я. Претфич, згаданий уже Д. Вишневецький та інші отамани. Від самого початку поряд з існуванням Січі — головного осередку запорізького козацтва — окрім козацькі загони засновували периферійні "січі", що виконували певні спеціальні господарські, спостережні, зв'язкові й інші функції. Тут перебували лише чоловіки, жінкам доступ був заборонений. Побутувало повір'я: Січ загине того дня, коли на ній з'явиться жінка.

Однак у багатий дичиною, рибою, густими випасами край жінки все-таки проникали. Вони приходили туди разом з посполитими поселенцями, котрих іноді спеціально винаймали козацькі старшини для своїх зимівників.

Нижче від нинішнього м. Запоріжжя в межах сучасних Запорізького, Камінько-Дніпровського, Орехівського та Василівського районів пролягав буйний низинний простір — Великий Луг. Козаки називали його своїм "батьком". Уже з другої половини XVI ст. у низинному степу з обох боків Дніпра з'явилися сотні зимівників, де разом із залежною від козацьких старшин козацькою голотою почали мешкати також посполиті селяни зі сім'ями. Чимало запорож-

8.1. Герб Війська Запорозького. Не-видомий художник, гравюра 1622 р.

ців, яким з віком уже не невистачало сил для військової справи, доживали в зимівнику. Так, за переказами, зробив І. Сірко. Мешканці зимівників займалися господарською діяльністю, облагодженням будівель, годівлею худоби, полюванням, ремеслами. З часом сім'ї посполитих, що мешкали в зимівниках, ставали соціальним джерелом посновенця козацтва. У літию пору мешканці хуторів випасали коней, корів, овець і для власного використання, і на продаж, закладали пасіки, створювали штучні ставки для розведення риби. За цими видами діяльності почали розвиватися городництво, садівництво, а також землеробство.

Певне значення у господарському освоєнні краю мав український чумацький промисел. Щороку ранньою весною через запорізькі простори проходили численні чумацькі валки на південь до Перекопу та на південний схід до Дону. Ті, котрі прямували на Дон, повертали на схід уже біля гирла притоки Дніпра — Самари; ті ж, хто направлявся до Перекопу, повертали від Дніпра на південь, там, де впадав у нього Чортомлик.

Запорожці щиро та радісно вітали чумацькі валки, тривала жвава торгівля в шинках. Чумаки поповнювали провiant, воду й пашу для волів. За оплату для чумацьких валок виділяли козацький конвой. Січова канцелярія забезпечувала чумаків відповідними паперами як купців. Незважаючи на це, подорожі чумаків були небезпечними, зокрема в "дикому" степу, між запорозькими землями та Перекопом. На Перекопі чумаки вже користувалися правами купців, могли почуватися безпечно. На зворотному шляху все повторювалось. Були татарські мита і грабунки, захоплення чи викрадення волів. Попри всю напруженність українсько-татарських, у тому числі запорозько-татарських стосунків, постійно існувала українсько-татарська торгівля, втім — і у формі чумацтва.

М. Грушевський про українське демографічне просування на південь писав: "Під зверхньою поволокою дрібної війни і розбійничого степового добичешукання залягала надзвичайно цінна і конструктивна економічна сільськогосподарська робота (зavedення пасік, рибальство, далі скотарство, хліборобство тощо). Починаючи з кінця XVI ст. і далі упродовж всього XVII ст., українська людність воєнна і хліборобська, не рахуючись ні з якими політичними кордонами, з заборонами урядів, репресіями урядовців і поміщиків, тікаючи від поміщицької експлуатації, з лещат феодального ладу... від репресій по програнких повстаннях, густою лавою суне все далі на схід і південь"¹.

Від середини XVII ст. дуже активною стала міжнародна торгівля запорожців. Великий торговельний привілей 1649 р. їм надала

8.2. Козак часів Івана Мазепи

ф'яновим взуттям, шовковими тканинами, волоськими горіхами, червоним вином. Торгівля відбувалася і водними, і сухопутними Чорним та Моравським шляхами.

Польський уряд, намагаючись після Люблінської унії поширити власну юрисдикцію й на територію Запорозької Січі, вишукував способи контролю над козаками. Вище від порогів споруджував фортеці й подібні укріплення для контролю зв'язків Січі з населенням Брацлавського, Київського, Подільського, Волинського, Руського воєводств. Навпроти Кодакського порогу була фортеця Кодак, яку козаки неодноразово руйнували. Урядові залоги розміщалися на о. Хортиця.

В інструкції коменданту фортеці Кодак від 3 серпня 1639 р. давалось завдання "за пороги живої людини не пускати"³. Подібним було ставлення до Запорозької Січі й російського уряду після Андрушівського перемир'я. Згідно з ним Запоріжжя підпало під спільну юрисдикцію Польщі й Росії, та після Вічного миру 1686 р. перейшло під зверхність винятково Росії. Петро I за 30 км вище від о. Базавлук 1703 р. спорудив кам'яну фортецю (нині Кам'янка-Дніпровська).

Туреччина, за яким запорожці одержували право судноплавства Чорним і Мармуровим морями, постійно, без обмеження в часі, у всіх портах цих морів спорудження власних торговельних магазинів, звільнення від податків. Запорозькі Січі було дозволено мати у Константинополі власне торговельне представництво, будувати фортеці й станиці вздовж торговельного шляху від дніпровських порогів до гирла Бугу. Запорожці здобували право викупу побратимів із татарської неволі. "Практично не було товару, який би не потрапляв в їх руки"². Запорозька Січ здійснювала торгівлю з Україною, Литвою, Польщею, Росією, Кримським Ханством, Туреччиною, Далеким Сходом. Торгували запорожці рибою, хутром, сіллю, полотном, залізом, зброєю, тютюном, саф'яном і са-

Отже, вже задовго до появи претензій Росії на Запоріжжя воно було достатньо освоєним українцями краєм.

Після поразки військ Карла XII та І. Мазепи під Полтавою петровський воєвода Яковлев 1709 р. зруйнував Базавлуцьку (Стару) Січ. Козаки, яким вдалося уникнути розправи, спробували заснувати нову Січ біля гирла р. Кам'янки поблизу с. Милового, що тепер у Херсонській області. Однак цю місцевість царський уряд почав вважати уже зоною власного впливу і не дозволив січовикам перебувати в ній. З дозволу кримського хана козаки отaborились на нижньому лівому березі Дніпра в районі поселення Олешки (нині Цююпинськ) і заснували там Олешківську Січ. Зв'язок Січі з Україною перервався.

Залежність від хана була тяжкою, і козаки не покидали надії повернутися на старі місця. Нагода з'явилася в період царювання Анни Іоанівни 1734 р., коли Росія готувалася до нової війни з Туреччиною і тому шукала можливих союзників. Козакам Олешківської Січі надавали дозвіл повернутися в район Старої Січі, де за 5 км від о. Базавлук у гирлі р. Підпільної вибудували Нову Січ. Остання проіснувала до 1775 р., доки її не знищила Катерина II. Ніби збувалася легенда — повір'я про згубну роль жінки, якщо така з'явиться на Січі.

За час існування як військово-господарський організм Запорозька Січ освоїла демографічно й економічно великі низові придніпровські простори. Уже 1604 р. на р. Орелі запорожці збудували фортецю Царичанка. Заснували 1704 р. м. Торомське, 1707 р. — м. Сурсько-Клевцове тощо. Велику освоєну територію поділили адміністративно на паланки, з котрих найзаселенішими були північні Самарська, Кальміудська, Орельська, Кодацька, Інгульська, менше — південні Прогнайська й Бугогардівська.

Неподалік від о. Хортиці в балці гирла р. Канцерки 1737 р. розпочалось спорудження корабельної верфі, що отримала назву Запорізької. У 1740 р. відбулося заснування м. Томаківка, 1750 — м. Каменське (теперішнє Дніпродзержинськ), 1775 — міста Славенськ, Нікитин, Перевіз-Нікополь, 1750 — Лоцманську Кам'янку (на місці теперішнього Дніпропетровська), 1755 — Діску, 1770 р. — Сухачівку, тоді ж — Олександрівську фортецю (нинішнє Запоріжжя).

У гирлі Інгула 1788 р. розпочалось будівництво Миколаєва, 1794 р. на місці давнього поселення Хаджибей — спорудження порту з трьома гаванями. Порт 1795 р. назвали Одесою на честь ще давньогрецького поселення на березі Тілігульського лиману; він **нині** вийшов надзвичайно перспективним і вже у 40-х роках XIX ст. посів перше місце серед міст України за чисельністю населення

(60,1 тис. осіб). У Києві тоді мешкало 47,4 тис. осіб, Севастополі — 41,2, у Бердичеві — 35,6, Харкові — 29,4, Миколаєві — 28,7, у Херсоні — 22,6 тис осіб⁴.

На території Самарської паланки на початку 60-х років XVIII ст. мешкало понад 13 тис. козаків і близько 5 тис. селян чоловічої статі⁵. На час ліквідації Січі 1775 р. на її території числилось 70 поселень і 1,6 тис. хуторів-зимівників, де мешкало 72 тис. осіб. За іншими даними, перед ліквідацією Запорозької Січі лише в паланках проживало 90 тис. осіб⁶.

З-поміж багатьох великих і менших козацьких господарств вирізнялося багато дуже великих. У зимівнику орельського полковника А. Колпака в гирлі р. Багатої утримувалося 1,2 тис. овець, 127 коней, 240 волів, 54 корови⁷. Кошовому отаманові П. Калнишевському, який мав кілька хуторів у Самарській паланці, 1775 р. належало 639 коней, 1076 голів великої рогатої худоби, понад 14 тис. овець і кіз, 106 свиней. Військовий писар А. Глоба утримував 14 тис. голів худоби⁸.

У 44 поселеннях діяли церкви, при 16 з них працювали школи.

У рік ліквідації гетьманату на Гетьманщині (1764), на південних запорозьких землях російського захоплення була створена Новоросійська губернія. Вона реформувалась 1783 р. у Катеринославське намісництво, 1796 р. — знову в Новоросійську губернію, на місці якої та з долученням до того часу приєднаних до Росії причорноморських і приазовських територій 1802—1803 рр. постали три південні губернії: Катеринославська; Таврійська (з центром у Сімферополі); Херсонська. У військово-політичному відношенні губернії були підпорядковані генерал-губернаторові Новоросійського краю, з 1805 р. з осідком в Одесі.

Наприкінці XVIII ст. Росія у протиборстві з Туреччиною та після ліквідації 1775 р. Запорозької Січі поверталася до використання у воєнних цілях українського козацтва. Катерина II видала указ 1788 р. про заснування “війська вірних козаків”, формування якого було доручено О. Суворову. Того ж року військо назвали Чорноморським козацьким. Під час Російсько-турецької війни 1787—1791 рр. козаків поселяли на відвойованих землях між Бугом і Дністром. Після припинення війни 1792 р. козаків Чорноморського війська вирішили переселити на Кубань, де вони склали основу Кубанського козацького війська, яке, до речі, мало синьо-жовтий прапор⁹.

У другій половині XVIII ст. завдяки військово-політичному просуванню Росії на південь зростало її значення у демографічно-му освоєнні краю. Ще 1752 р. російський уряд вирішив питання стосовно поселення на правобережжі Дніпра аж до р. Синюхи на

заході й до р. Тясмина на півночі сербських військових поселенців, очолених генералом Хорватом. Такі землі назвали Новою Сербією. Її, проте, як адміністративну одиницю через десять років ліквідували. Катерина II видала 1762 р. маніфест зі закликом до іноземців поселятися в "Новоросії". До сербів долучилися болгари, волохи, греки, німці, угорці, поляки, албанці. Подібний маніфест був виданий ще 1785 р. Іноземцям надавали значні податкові пільги, їх звільнняли від рекрутства. Росія 1783 р. захопила Крим, за наслідком війни 1787—1791 рр. — землі у межиріччі Дніпра та Бугу, 1812 р. — Бессарабію, 1829 р. — гирло Дунаю¹⁰.

Незважаючи на заклики до іноземців заселяти Причорномор'я та Приазов'я, обіцяні пільги для них, основний контингент поселенців у краї все-таки становили українці. Згідно з обліком 1763—1764 рр., у "Новоросії" проживало 67 730 осіб населення. З-поміж них українців — 50 672 (74,8 %), росіян — 8 164 (12,05), волохів (молдован і румунів) — 6 220 (9,19), сербів — 1 410 тис. (2,08 %). Від 0,1 до 0,9 % серед населення становили поляки, болгари, угорці, німці.

У наступні роки населення швидко збільшувалося. Уже через 18 років (1782), досягло 202,449 тис. осіб, серед котрих українців налічувалося 144 754 осіб (71,5 %), росіян — 18 426 (9,1), волохів — 18 199 тис. (8,99 %), частка ж сербів впала до 0,65 %, на поляків припадало 0,52 %.

Ще через кільканадцять років (1795) населення в межах майбутніх Катеринославської та Херсонської губерній досягло 554,3 тис. осіб¹¹. Співвідношення національностей особливих змін не зазнало. Південь України й надалі творився як український край. Наприклад, 1850 р. частка українців серед населення Катеринославської та Херсонської губерній становила 73,52 %. Окремі повіти сформувалися майже повністю українськими: у Верхньодніпровському на українців припадало 98,85 % населення, Новомосковську — 94,7, Олександрівському — 91,07, Павлоградському — 86,09 %. У приморських повітах Таврійської губернії частка українців була меншою: в Дніпровському — 55,82 %, Мелітопольському — 42,35 % населення¹².

8.2. Матеріальна культура освоювачів Півдня

Отже, першими поселеннями мирного виробничого характеру на Запоріжжі стали хутори-зимівники. Вони розташовувались на значних ділянках степу часто чотирикутної форми. Посередині ділянки розміщувалась садиба з хатою та коморою, сіньми, кухнею

і сівчицею, а також господарські будівлі, зокрема клуня з током. Тут ставили стіжки сіна, соломи. Всю садибу творили подвір'я зі спорудами, город, сад. Зазвичай садиби розташовували поблизу річок, видолинків або ярів. Тут викопували криниці. Де текла вода, поруч з одним хутором з'являвся інший, згодом — ще один — так виростало село.

Житла переважно будували з глини та каменю. Через нестачу деревини дахи не завжди монтували на кроквах, а споруда мала вищу фасадну стіну і нижчу тильну й покривалася однією похилою площиною, виготовленою з жердин, очерету та солом'яно-глиняних вальків. Хати з традиційними дахами на кроквах називали верховими. Огорожу дворів теж робили з глини чи каменю, якщо такий в околиці знаходився ("черепашник"). На річках і потоках, видолинах, котрі пролягали через поселення, створювали греблі, за допомогою них — більші чи менші стави. На середину XIX ст. подібних сіл лише між Балтою й Одесою налічувалось близько 300¹³.

Після зруйнування Січі 1775 р. чимало запорозьких традицій облагодження побуту козаки перенесли у Задунайську Січ попри гирло Дунаю — південніше від Георгіївського гирла (нинішній українсько-румунський кордон пролягає північним Кіліївським гирлом), північніше і в північно-західному напрямку від о. Розелм. Там козаки зайняли ділянку суші завдовжки до 80 км і завширшки 15—17 км. Там, де зливалися гирла Дунаю і Святого Георгія, козаки вибудували кіш, в якому спорудили церкву з дзвіницею. Перед нею — майдан, збоку — шинок. Від майдану вздовж Дунаю пролягала довга вулиця, обабіч неї розміщалося 40 куренів, що мали форму видовжених селянських хат, вимуруваних з чамуру — глиняно-солом'яних вальків і покритих жердинами, очертати та глиною. При куренях стояли комори для збіжжя, різного реманенту й військового начиння. За ними були городи та садки.

Окремо від куренів розміщувались паланка — хата кошового отамана й хата-канцелярія, широке подвір'я з коморами, льохами, конюшнями. Була також титарня — будинок для січового духівництва — священика та диякона, котрих обирали січове товариство, а згодом уже направляло на висвячення до молдовських архієрей. Подібно як і в Запорозькій Січі, в Задунайській жінки теж не мешкали¹⁴.

У слободах, розташованих уже за куренями, проживали сімейні поселенці — їх називали "рай", а вже пізніше, коли задунайці почали переселятися в Буджак, — "райки".

Під час руху козацької маси з району Нової Січі у гирлі р. Підильної й аж за Дунай певні групи козаків "відставали" та поселя-

лися над Тілігульським лиманом, біля Хаджибая, у Підніпров'ї, Буджаку. За волею російських військових структур творилися також окремі козацькі поселення з цільовим призначенням охорони південних територій. У 1790 р. з цією метою на Підністров'ї була заснована навіть окрема Подністровська паланка, підпорядкована Чорноморському козацькому війську. В паланці утворилося близько 30 сіл, де мешкало до 1,5 тис. сімей¹⁵.

Російське військове командування 1807 р. сформувало Усть-Дунайське Буджацьке військо, 1828 р. — Дунайське військо у Бессарабії.

У процесі заселення нових територій на Причорномор'ї їх освоювали, створювали господарства. Подібно до того, як це відбувалося XVI—XVII ст. на запорозьких землях, перші поселенці займалися рибальством, мисливством, одразу також свійським тваринництвом, згодом — городництвом і землеробством.

Тут рільництво (землеробство) теж спочатку мало перелоговий характер, коли розорену ділянку кілька років підряд засівали відповідними культурами, після цього розорювали нову ділянку з тією самою метою, а першу залишали під багаторічним паром. Однак поселенців становило все більше. Тоді започаткували двопілля: одну ділянку розорювали та засівали, іншу залишали під паром, а кожного наступного року функціональне призначення полів змінювали. Зі зростанням попиту на землю почали застосовувати трипілля, коли всю захоплену громадою землю для хліборобства поділяли на три клини — озимий, яровий і толоку для випасу худоби (пар). Після пару сіяли озимину: пшеницю, жито; після озимини — ярину: ячмінь, овес, гречку, кукурудзу, горох, просапні й інші культури; на третій рік клин залишали під пар. Згодом усе повторювали. У місцевостях, де існували вільні угіддя для випасу худоби, замість звичайного пару-облогу робили "чорні" пари: призначенні під пар поле від весни розорювали і повторно раздили, внаслідок чого ділянки звільнювали від бур'янів. Вирощена

8.3. Сільська родина, смт. Каланчак, Херсонська обл., 1914 р.

наступного року на них озимина була незабур'яненою і давала більші врожаї.

Зорювали землю плугом, його тягнули дві-три пари волів. Після оранки за потреби через певний час землю додатково спушували ралом, найчастіше — впоперек оранки. Використовували також інші знаряддя обробітку ґрунту: "драпаки"; борони, а іноді просто гілляки. Звичайними були ручні знаряддя сільськогосподарської праці — залізні лопати, сапи, мотики, гистики, коси, коси з грабками, серпи тощо.

Скошенні чи зжаті збіжжя складали в полукіпки, в яких воно достигало. Відтак звозили в клуні чи скирти біля клуну: восени, а іноді й узимку обмолочували на токах ціпами. Обмолочене зерно провіювали лопатами на вітрі. Полову вивіювали, а зерна бур'яну відділяли від зерен культури способом кружляння в решеті. Переобробляли зерно на муку, крупу або кормову масу переважно у вітряках, хоч у певних місцевостях знали й водяні млини. Продукти землеробства і тваринництва зберігали в коморах, льохах, спеціальних будівлях.

Українські поселенці з північних регіонів України приносили з собою досвід і знаряддя для виробництва багатьох домашніх занять, зокрема волокна з льону та конопель. Це "м'ялки" ("бительні"), терлиці, гребені, веретена, прялки, мотовила, снуvalини ("сниниці"), ткацькі верстати з лядою, човником і под. Окрім ткацтва з конопляних та лляних ниток, поширенім було виготовлення тканин із лляною чи конопляною основою й пітканням вовняними нитками, а також винятково вовняних. Із грубих вовняних тканин валили сукно, з якого шили сіряки, свити, киреї, чумарки, сукмани. На Одещині мали поширення жіночі поясні одяги — картаті плахти. Побутували теплі вовняні рядна для вкривання, декоративні покривала.

Основу чоловічого й жіночого одягу становила сорочка. Будені чоловічі сорочки мали тунікоподібний крій; у перекинутому через плечі полотнищі робили виріз для голови й пазухи. По боках нижче від рукавів полотнище зшивали.

Жіночі сорочки та святкові чоловічі мали крій з уставками. Причому переднє і заднє полотнища разом з уставкою призбиравали під комір. Були варіанти крою, коли верхня частина полотнища рукава замінювалася уставкою, і по підканию її призбиравали під комір. Унизу рукав з'єднували з полотнищами, що творили корпус, за допомогою ласток. Передпліччя рукавів рясні вишивали. Низький комір (іноді просто прошивку) також вишивали. Вишивали манишку (з обох боків пазушного розрізу), чохли (ман-

жети), край подолу (лиштву). Існували різні орнаменти вишивок від геометричного та квіткоподібного до зооморфного. Колорит вишивок — переважно чорний і червоний. Техніка вишивання — хрестик, гаптування і под.

До інших специфічних одягів Півдня, зокрема Одещини, належали наплічні юпки на зразок піджака. Їх шили з тоншого сукна в талію і з "вусами". Вони мали стоячі коміри. Жінки носили й утеплені юпки на ваті.

За поясні жіночі одяги використовували плахти, запаски, спідниці, фартухи. Заможніші верстви мали "святкові", з куплених тканин, наплічні одяги — жупани. У холодну пору поверх них могли одягти одяжі з вовняних тканин — сіряки, киреї з каптурами. "Паиські" киреї іноді прикрашували хутром. Невід'ємним складником чоловічого, жіночого, а також дитячого вбрання були різноманітні пояси, крайки тощо.

Крім промислів і ремесел, які обслуговували потреби населення в тканинах і вбраниї, наприклад, ткацтва, кравецтва, шевства, куширства, належно розвивалися гончарство, ковальство, стельмаство та ін.

Достатньо й майже повсюдно поширеним від самого початку господарського освоєння краю було рибальство, що зумовлено природними можливостями. Нижні течії Дніпра, Південного Бугу, Дністра, Дунаю, менших рік і приток Міуса, Кальміуса, Молочної, Інгульця, Камінної, Інгула, Тілігула, Самари були багатими на рибу. Її ловили: вершами — плетеними конусоподібними пристосуваннями з відкритими ззовні горловинами, всередині котрих чіпляли принаду для риби (макуху, піноно кукурудзу); ятерами — мішками, напнутими на дерев'яні обручі; сітками з принадою для риби, котра запливала в ятер, а виходу звідти вже не знаходила; "нападнями"; хватками; волоками (волокушами); "самодурами"; вудками і под.; на великих водоймах і морі також неводами; стовпами — зшитою з неводів сіткою завдовжки 100—150 сажнів; "стінками" (сітями, якими перепинали протоки); мережами (сітками

8.4. Жінки у традиційній ноші, Одеська обл., 30-ті роки ХХ ст.

"

з вічками, де заплутувалась риба); кошелями — великими сітянами мішками, що припинали до суден, та іншими пристосуваннями¹⁶.

Уже й після зруйнування Запорозької Січі своєрідне значення у побуті поселенців мав чумацький промисел. Він забезпечував торговельні зв'язки всередині українських земель від Прикарпаття та Полісся на півночі й до берегів Чорного і Азовського морів. Слово "чумак" одні дослідники виводили від подібного звучання татарського в розуміння "перевізник", інші пов'язували з хворобою чуми, яку, мандруючи, могли переносити чумаки.

Часто валки чумаків, котрі раннього літа прибували з північних районів країни до берегів моря, впродовж усього цього періоду заробляли перевозом різних товарів на півдні. Додому поверталися під осінь. Чумацька валка налічувала до сотні й більше возів. Кожна обирала отамана, якого всі слухали. Чумацькі вози — мажі — мали особливу конструкцію: великі колеса, завдяки чому вісь знаходилася високо від землі, й виші общіті дошками полуздрабки, що робило більшим об'єм для вантажів, котрі перевозили.

Кожен чумак мав дві сорочки: одну промашену дъогтем — буденну, яку беззмінно носив постійно, в ній "не заводилась нужа"; іншу — білу та чисту на випадок смерті в дорозі. Вирушаючи не промисел, чумаки запасалися продуктами харчування: сухарями; борошном; пшоном; сушеним солоним м'ясом; салом; часником; цибулею; сушеною рибою. З усіх припасів на привалах готовували їжу — пшоняну кашу з салом, галушки, юшку й інші страви.

У кожній валці був півень, що співом мав відгнанти "нечисту силу", а вночі сповіщати про час. Коли ночували в степу, мажі шикували чотирикутником у кілька рядів. Одні чумаки почергово сторожували, інші — пасли волів, ще інші — варили їжу, решта — відпочивали.

Упродовж століть виробились достатньо вивірені постійні чумацькі шляхи: Чорний, що пролягав на південь з Поділля, де зараз Жмеринка, і до Одеси. Ділянку на території сучасної Одеської області називали Кучманським шляхом. На сході Чорний шлях тягнувся до Криму чи до Дону. Інше відгалуження пролягало у напрямку Рацкова, далі — вниз понад Дністром до Бендер.

Сіль не лише купували, а й самі заготовляли на соляних водоймах Причорномор'я. У районі Бессарабії такими, наприклад, були озера Шагани, Алибей, Хаджидер, Сасик і под. На мілководних озерах вода випаровувалася до початку липня. Тоді починалися соляні "живи". Сіль лопатами накидали на мажі. Коли ж вода випаровувалася зі запізненням, ропу згортали на мілкі місця для прискорення її висихання. Описуючи працю чумаків, автор книж-

ки "Народознавство Одещини" В. Кушнір зазначає: "За сезон чумаки перевозили 60—80 млн пудів різних вантажів, у тому числі 40 млн пудів хліба, 2,5—4 млн пудів солі, 600—900 тис. пудів риби"!¹⁷

Природні умови дуже коригували народний досвід житлового та господарського будівництва. Північніше, де все-таки лісових матеріалів було більше, використовували каркасні конструкції — каркасно-стовпові й риглеві (рамні). За каркасно-стовпової конструкції стовпні ("слупи") вкопували в землю за периметром майбутнього житла. Між стовпами кріпили горизонтальні жердини, які вертикально заплітали хворостом, хмизом. Плетиво обкідали глиною, змішаною зі соломою або полововою, "гладили", після чого білили.

За риглевої конструкції основу будівлі також становили вкопані в землю стовпні. Їх було менше, скажімо, у невеликій хаті — лише по кутах. Стовпні зверху та знизу з'єднували поперечними риглями — плахами з отворами для встановлення в них вертикальних жердин на відстані одної від іншої глинняно-солом'яного валька. Так закладені вальками стіни ще обкідали глиною, "гладили" і білили.

Застосовували також техніку суцільноглинняного "набивання" стін глиною чи глинняно-солом'яною сумішшю завдяки дерев'яному риштуванню з опалубків. "Набивання" здійснювали почергово — після висихання раніше набитого шару. Такий спосіб будівництва хати був дуже загайним. Через це глиняні хати робили ще з глинняно-солом'яних "клубнів" завтовшки 20—25 см. Один шар "клубнів" укладали по три в ряд уздовж стіни, наступний — упоперек стіни. Після виведення стіни певний час (один або кілька тижнів) чекали, щоб стіна "усілася" й просохла. Лише після цього робили стелю, монтували дах. Такий спосіб мав свої недоліки. Коли, скажімо, випадала більша кількість дощу, стіна могла "кривитися".

Поширенім було будівництво з глинняно-солом'яних "лампачів" об'ємом 40 x 20 x 20 см. Їх заготовляли зазвичай толокою за рік до зведення хати. Від літа до літа вони могли лежати на місці виготовлення, вкриті соломою. Найнятий муляр під час виведення стін скріплював "лампачі" свіжим замісом із глини та соломи — "чамуром". Перед фасадною стіною хати на довжину "лампачини" робили призьби (завширшки 40 см від стіни) заввишки до 50 см. Призьби не білили, а "підводили" червоною глиною, що нібито мала оберегову силу. На призьбах справляли "посиденьки".

Зверху каркасні або муровані глино-солом'яні стіни, за наявності відповідного дерева, скріплювали платвами, на яких уже формували стелю і дах.

Однак стелю та дах формували також безпосередньо на виведених стінах. Від середини причілкової й до середини сінєшньої стін клали поздовжній сволок — міцну очищено від кори колоду. В цих стінах заздалегідь робили необхідні для покладання сволока залибини. Від сволока і до поздовжніх стін на певній відстані кріпили достатньою товщини та міцності деревини, котрі над фасадною стіною виступали більше, над тильною — менше. На дерев'яному риштуванні стелі з очерету, глиняно-солом'яних вальків "укладали" суцільну площину стелі, після висихання якої "викидали" верх — дах з крокв, бантин, лат, що прошивали солом'яними спікками. Зазвичай низ і верх стелі відповідно закидали глинаю, рівняли й знизу білили. Дахи були двосхиличими з причілками.

Відомі також тимчасові житла — бурдей: вкопані у схил балки приміщення — заглибини, які назовні скіну мали стіну з дверима. Коли ж селянин згодом вибудовував звичайну хату і переселявся в неї, такий бурдей могли використовувати для господарських потреб, зокрема для "перезимування" вуликів. І в регіоні нижньодніпровського Запоріжжя, і в нижньому буго-дністровському межиріччі споруджували клуні, хліви, погреби й інші будівлі господарського призначення.

8.3. Духовні цінності. Народні звичаї та обряди

Безумовно, у складі сучасного населення Півдня України прямі фізичні й духовні нащадки українського козацтва становлять незначну частку. Проте розвинуті в козацькому середовищі правила відносин між людьми, відповідальності за доручену справу, пошанування козацької громади, відчуття громадянського та синівського обов'язку перед великою матір'ю Україною — риси, які не розгублені й присутні в сучасному образі українців Півдня.

М.Максимович, характеризуючи козацтво Запорозької Січі, наголошував на його українському характері: "В Україні з обох боків Дніпра козацтво розвивалось з XVI ст. як особливий стан малоросійського народу з-поміж інших станів, тобто духовенства, шляхти, міщанства. Козацтво було і до XVI ст., і до 1775 р. як особливе військове товариство, що складалося переважно з власніє українців, як про це свідчить їх мова українського наріччя, їх безумовна непохитна відданість східній православній вірі, назви куренів Запорозької Січі за іменами українських міст, особливий склад Низового Запорозького товариства переважно з вихідців

українських (хоча бували там і вихідці галицькі, волинські, польські, московські, волоські та інші); зрешті, повсякчасне визнання України запорожцями своєю вітчизною"¹⁸.

Чимало своєрідних, загалом позитивних духовних рис передніли від запорожців і зберігали кубанські козаки. Дослідник по-бути останніх І. Попко, наприклад, заначав у них дуже високе відчуття власної гідності. "Вони не нівелюються в товаристві... в них кожна окрема особистість окреслена виразно і різко..." Симпатії автора — на боці тих, у кого вищі розумові й моральні риси. Він віддає їм перевагу над симпатіями, пов'язаними з родинними зв'язками, сусідством або товарищуванням. Той самий дослідник звертає увагу на особливу здатність чорноморців до самокритики. "Немає іншого народу серед величного слов'янського племені, — зауважував він, — від народу малоросійського, більше здатного і готового відкривати в самому собі смішні і слабкі сторони та висміювати їх з безпощадним сарказмом"¹⁹.

У народній обрядовості українців Півдня, однаково календарній і сімейній, майже кожного разу живими були традиції, властиві обрядовості Історичної України, Поділля, Волині й інших українських регіонів. Як і скрізь в Україні, тут святкували Різдвяни свята зі Святвечором, дідухом, колядками, вертепом, щедрівками, посівальниками на старий Новий рік, кутєю тощо. Перед Водохрестами була Голодна кутя. На Водохрестя святили воду.

Після Різдвяних свят ішли М'ясниця, Великий піст і Великдень, Навський великдень. Тоді вшановували пам'ять померлих. Певні повір'я й обрядові дії пов'язані з релігійними святыми: Явдохи (14 березня), коли пекли "жайворонки" і "гусочки"; Теплого Олекси (30 березня), коли вулики виносили з "темників"; Благовіщення (7 квітня), від якого допомагали обробітку полів і городів удів та інших селян, котрі потребували громадської допомоги. В усіх селах у весняну пору молодь влаштовувала веснянки — своєрідні театралізовані весняні ігри-хороводи з піснями, дійовими особами, зокрема зі загальноукраїнською "Подоляночкою":

Десь тут була Подоляночка,
Десь тут була молодесенька.
Сіла вона, впала,
До землі припала.
Устань, устань, Подоляночко!
Та візьмися в боки,
Та поскачи вскоки...

На Русальному тижні, що починався від Зелених свят, заклечували хати й обійстя. На другий день Трійці (в понеділок) у селах

освячували криниці та оселі. Дівчата спускали на воду вінки, щоби приворожити свою долю. Незабаром наступало свято Івана Купала. Воно також мало власний обряд молодіжного дозвілля, пов'язаний із вогнем і водою. Хлонці та дівчата стрибали через вогнища, підпалювали опудало Купайла, кидали його у воду.

Знали зажинки й обжинки:

*Ой, зажинки, господарю, зажинки,
Готуй, готуй, господарю, серпинки...*

Був обжинковий вінок: "Спасова борода" — невижата біля межі смужка врожаю, що мала стати притулком для польової русалки.

Закінчувався літній цикл календарної обрядовості Спасом межовим (14 серпня), Спасом яблучним (19 серпня) та Спасом на похолоні (29 серпня) Побутувала приказка: "Третій Спас хліба припас". Відтак святкували Першу Пречисту — Успення Божої Матері (28 серпня) та Другу Пречисту (21 вересня) — Різдво Богородиці. Покровою (14 жовтня) відкривалися осінні свята Святого Дмитра, Святого Андрея, Святої Катерини... Своєрідна трудова толочна атмосфера й дозвілля були властивими для Пилипівчаного посту.

Інваріантні риси переважали в сімейній обрядовості. Поселенці XVII—XVIII ст., котрі прибували в південні причорноморські та приазовські степи, приносили зі собою ті традиції звичаєвості й обрядовості, які на північних просторах найглибше і найвираз-

ніше пронизували народний побут, а дорогою до нових місць могли губити такі з них, що мали лише локальне поширення. Тому, наприклад, у родильній звичаєвості й обрядовості Півдня повністю виявилися оберегові повір'я, пов'язані з вагітністю, як і скрізь в Україні: не задивлятися на потворне, не хапатися за гостре чи волохате, не розголошувати передчасно про вагітність і под. Велике значення надавали вітанням породіллі солодкими печивами й іншими здобами, підбору кумів, обряду хрестин. Багатим був і весільний обряд. Складовими етапами його поставали всі найважливіші інваріантні для всієї України обрядодії: святання зі старостами, хлібом і рушниками, а у відомих ситуаціях —

8.5. Банька, Одеська обл.,
30-ті роки ХХ ст.

теж із гарбузами; виглядини; запросини; коровай з коровайницею — ті самі дійові особи — свати, бояри, свахи, світилки, дружки й дружби, гільце (вильце), розплітання коси молодої, обсипання наречених зерном і посадом на кожусі, “обсилення” короваем, перейма та перезва, посаг, придане тощо.

Загальноукраїнськими рисами вирізнялися повір'я й обрядодії українців Півдня, пов'язані з похоронами та вшануванням пам'яті померлих: способи оповіщення громади про смерть людини, обрядження покійника, обрядодії біля труни померлого, перепровадження покійника до кладовища, “жалобний” обід і под. Такі самі, як і в країні, дні вшанування пам'яті — дев'ятий, сороковий, роковини.

Можливо, саме через те, що календарна та сімейна обрядовість на півдні України утверджувалася на основі найсуттєвіших загальноукраїнських рис, котрі як дуже глибокі й традиційні не могли бути втрачені в дорозі міграції, вона загалом у більшості своїх складників на тлі обрядовості всіх інших регіонів України і дотепер постас інваріантною.

Підсумовуючи питання про роль українського народу в демографічному, господарському та культурному освоєнні Нижнього Подніпров'я, Півдня України, необхідно передусім зазначити, що вона була основною й найвагомішою. Нижнє Подніпров'я від XVI ст. стало територією формування українського військового стану — козацтва, яке у XVI — на початку XVII ст. трансформувалося у відносно масову та провідну соціальну верству народу. Поряд з українцями у південних степових просторах від першої половини XVIII ст., зокрема від середини цього століття, почали масово поселятися вихідці з Росії, Волохії, Болгарії, Греції, Сербії та інших країн. Однак частка українських поселенців у XVII — XIX ст. завжди домінувала і становила близько 75% усього населення. На росіяні припадало понад 10%, волохів (молдован і румунів) — близько 10%, усі інші поселенці разом не перевищували 5%.

Оскільки українські поселенці прибували на Південь із усіх регіонів давнього проживання українського народу — Історичній Україні, Поділля, Волині, Полісся і Карпат — вони несли з собою найхарактерніші глибинні риси традиційної матеріальної та духовної культури. Варто, проте, зауважити: під впливом особливих природних умов Півдня складники матеріальної культури зазнали значної трансформації. Натомість духовна культура, звичаї й обряди, менталітет мешканців ввібрали головно інваріантні ознаки традиційної культури українців, тобто такі, котрі є її основовою.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 1, оп. 2, спр. 2318, арк. 23—25.

² Serczyk A. Władysław. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje kozaczyny do 1648 roku / A. Serczyk. — Kraków, 1984. — S. 223.

³ История городов и сел Украинской ССР. — К., 1979. — Т. Днепропетровская область. — С. 15.

⁴ Мельник Л. Г. Міста України 1840 р. / Л. Г. Мельник // Укр. іст. журн. — 1989. — № 12. — С. 53.

⁵ История городов и сел Украинской ССР. — Т. Запорожская область. — С. 17.

⁶ Кушнір В. Г. Народознавство Одеської області / В. Г. Кушнір. — О., 1998. — С. 22.

⁷ История городов и сел Украинской ССР. — К., 1988. — Т. Запорожская область. — С. 18.

⁸ Там само.

⁹ Білій Дмитро. Кубанські козаки / Дмитро Білій // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 1—2. — С. 47.

¹⁰ Науленко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине / В. И. Наулеко. — С. 21.

¹¹ Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. — К., 1979. — Т. 2. — С. 516.

¹² Науленко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине / В. И. Наулеко. — С. 20.

¹³ Кушнір В. Г. Народознавство Одеської області / В. Г. Кушнір. — С. 25.

¹⁴ Там само. — С. 27—28.

¹⁵ Там само. — С. 29—30.

¹⁶ Там само. — С. 73.

¹⁷ Там само. — С. 65—69.

¹⁸ Чередниченко Дмитро. Науковий подвиг дослідника української культури / Дмитро Чередниченко // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 1—2. — С. 14.

¹⁹ Білій Дмитро. Кубанські козаки / Дмитро Білій // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 1—2. — С. 48.

Контрольні запитання та завдання

1. До якого часу належать найраніші писемні згадки про присутність українських козаків на Нижньому Подніпров'ї та їхні перші походи на татарські й турецькі фортеці?
2. Коли існували центральні Січі на Запоріжжі — Томаківська, Хортицька, Базавлуківська, або Чортомлицька, Олешківська, Нова?
3. Яку роль у демографічному і господарському освоєнні Нижнього Подніпров'я відігравали козацькі зимівники?
4. У чому виявлялися зв'язки чумацького промислу зі запорозьким козацтвом?
5. Яке місце серед занять запорозького козацтва посідала міжнародна торгівля?
6. Як ставились уряди Польщі й Росії до Запорозької Січі?
7. Назвіть найголовніші поселення, засновані запорозькими козаками на Нижньому Подніпров'ї в XVII — XVIII ст.
8. Визначте, на які військово-адміністративні одиниці поділяли Запорозьку Січ у XVIII ст.
9. Які заходи, спрямовані на демографічне та господарське освоєння Півдня України, здійснював уряд Росії у XVIII — XIX ст.?
10. Розкажіть про національну структуру населення Півдня України у XVIII ст.
11. Коли існувала та чим була Задунайська Січ?
12. Охарактеризуйте послідовність у розвитку систем землеробства на Південні України в XVII — XVIII ст.
13. Проаналізуйте основні одяги українців Півдня, що входили до складу жіночого та чоловічого традиційного вбрання взімку.
14. Яке значення у житті населення Півдня у XVIII — XIX ст. мали промисли рибальський, чумацький, соляний?
15. Охарактеризуйте способи будівництва жителів, поширені на півдні України у XVIII — XIX ст.
16. У відзначенні яких календарних свят українцями Півдня виразно виявляються інваріантні українські риси?
17. Які повір'я й обрядодії, пов'язані з народженням дитини, дуже виразно перегукуються з повір'ями та обрядодіями, поширеними в інших регіонах України?
18. Які складові весільного обряду в українців Півдня постають інваріантними для обряду в межах усієї України?

Розділ 9

ЕТНОГРАФІЧНІ СУБРАЙОНИ ТА НЕУКРАЇНСЬКІ ЕТНОСИ ПІВДНЯ

9.1. Про етнографічні субрайони та національності Півдня

Географічно етнографічний Південь України дуже великий за територією край: разом із Кримом (27 тис. км²) він охоплює близько 190 тис. км², або майже третину всієї сучасної України. Адміністративно це повністю Запорізька, Миколаївська, Херсонська області, майже повністю — Одеська (без Кодимського, Балтського районів і прилеглих до них територій, що є продовженням Поділля), більші частини Донецької, Дніпропетровської, Луганської областей, південь Кіровоградської й Автономна Республіка Крим.

Безперечно, і за історичною долею, і за природними особливостями умови розвитку краю в минулому були неоднаковими. Тут розташовані гори, великі рівнини та часто засушливі степові простори, приморські, приозерні й прирічкові береги. У низці місцевостей краю здавна часто компактно проживали інші неукраїнські етноси — татари, греки, болгари, гагаузи, росіяни, німці, волохи (румуні і молдовани), караїми та ін. Різними були політичні впливи на життя населення окремих зон Півдня, в тому числі в останні століття. Усе це зумовило складання на території Півдня певних (коли більше, а коли менше) специфічних етнокультурних районів, які стосовно всього Півдня постають субетнографічними.

У поділі Півдня на такі субрайони українські етнографи майже солідарні. Відомий український етнограф В. Наулко, не диференціюючи регіон за локальними особливостями етнокультури, назвав Південь "своєрідним історико-етнографічним районом, який визначався змішаним складом населення, порівняно великою його

соціальною рухливістю"¹. Хоч про інші, значно менші за чисельністю населення і територією райони, вчений зробив детальніші означення.

Не вдається до пошуку етнокультурних особливостей підрайонів Півдня і співавтор одного з останніх грунтovих навчальних видань "Українська етнографія" М. Хоменко. Він лише констатував факт: "На думку деяких дослідників... окрім землі Півдня (Подунав'я, Причорномор'я, Приазов'я, Донщина, Крим тощо) мають суттєві відмінності і за складом населення, і за етнічною історією, і за структурою традиційно- побутової культури"².

Видеться, проте, що подані згаданим дослідником назви етнографічних підрайонів Півдня є просто географічними й уже надто недиференційованими територіально.

О. Косміна у дослідженні про народний одяг "Степового макрорегіону" виокремлює аж шість підрайонів: Буджацький; Одеський; Нижньодніпровський; Таврійський; Приазовський; Кримський³. Відповідно вона спробувала проілюструвати певні характеристичні особливості народного одягу українців, властиві для означених підрайонів.

В. Кирчів тільки зауважив: "етнографічний Південь" за локалізацією традиційно- побутової культури можна розподілити на п'ять підрайонів: Південно-східний (Приазовський); Нижньо-подніпровський; Нижньо- побозький; Буджак; Таврію⁴. Зауважимо, що згаданий уже М. Хоменко називає також Донщину. Термін "Донщина" (хоч правильніше називати край Донеччиною, розташованою на лівобережжі й правобережжі Сіверського Донця, а не Дону. — С. М.) на означення сусіднього зі Слобідською Україною краю використовує Л. Овчаренко, яка досліджує народне гончарство в Луганській області⁵.

Певні розбіжності у локальному районуванні макрорегіону Південь пояснюють кількома причинами. Очевидно, перша з них — недостатнє етнографічне вивчення регіону. Водночас незаперечний і той факт, що етнічна культура українців регіону, незважаючи на його великий географічний простір з огляду на аналогічні природні умови, а через це — значно й на однакові види занять населення, чітко локальними відмінностями не вирізняється. Натомість традиційна культура населення регіону дуже різноманітна за етнічною віднесеністю. За складом населення Південь більше, ніж інший регіон України, багатонаціональний.

Як відомо, упродовж лише останнього тисячоліття регіон був зоною осілого чи кочового заселення візантійських греків, печенізьких або половецьких племен, монголо-татар Золотої Орди, кипчаків, генуезьких і венеціанських колоністів, Ногайської Орди,

турецьких воєнізованих колоністів, кримських татар, запорозьких козаків, від початку XVIII ст. — росіян, гагаузів, волохів, болгар, сербів, німців, груп інших етносів. У Криму, за статистичними даними 1921 р., наприклад, числилось: росіян — 371 017 осіб (до них зараховано також українців і білорусів); татар — 186 715; німців — 42 350; єреїв (разом з кримчаками) — 49 404; греків — 23 868; вірмен — 12 051; болгар — 10 572; поляків — 5 734; караїмів — 5 564; циган — 3 076; естонців — 2 371; чехів — 1 413; турків — 1 085; латвійців — 1 002; інших національностей — 4 206⁶.

За радянським переписом населення 1970 р. у тодішній Кримській області мешкало 1 220,4 тис. росіян, 480,7 тис. українців, 39,7 тис. білорусів, 25,6 тис. єреїв, наступною за чисельністю національністю були татари — всього 6 479 осіб. Ще меншу чисельність мали поляки, молдовани, мордва, вірмени, чуваші й корінний народ караїми — 1 553 осіб.

За тим самим переписом, найчисельнішими національностями були у Ворошиловоградській області: українці — 1 507 тис.; росіяни — 1 148 тис.; білоруси — 36 тис.; татари — 13 тис.; єреї — 13 тис.; у Дніпропетровській: українці — 2 492 тис.; росіяни — 697 тис.; єреї — 69 тис.; білоруси — 46 тис.; у Донецькій: українці — 2 597 тис.; росіяни — 1 987 тис.; греки — 94 тис.; білоруси — 78 тис.; єреї — 40 тис.; татари — 27 тис. осіб; у Запорізькій: українці — 1 165 тис.; росіяни — 514 тис.; болгари — 38 тис.; єреї — 20 тис.; білоруси — 14 тис. осіб; у Миколаївській: українці — 906 тис.; росіяни — 185 тис.; єреї — 18 тис.; білоруси — 14 тис. осіб; в Одеській: українці — 1 314 тис.; росіяни — 582 тис.; болгари — 167 тис.; молдовани — 136 тис.; єреї — 117 тис.; гагаузи — 24 тис.; білоруси — 16 тис. осіб; у Херсонській: українці — 807 тис.; росіяни — 187 тис.; білоруси — 10 тис.; єреї — 10 тис. осіб.

Отже, у всіх названих областях, за винятком Кримської, українці з-поміж усього населення становили абсолютну більшість: у Ворошиловоградській області — 54,77 %, Дніпропетровській — 74,55, в Донецькій — 53,08, Запорізькій — 65,63, Миколаївській — 78,88, Одеській — 54,99, Херсонській — 78,8 %. У Кримській області українці були у меншості — 26,5 %. Тут абсолютну більшість становили росіяни — 67,3 %. У всіх інших областях росіяни поставали другою за чисельністю національністю, на яку припадало у Ворошиловоградській області — 41,75 %, Дніпропетровській — 20,86, Донецькій — 40,62, Запорізькій — 28,96, Миколаївській — 16,1, Херсонській — 18,11 %.

Перепис 1970 р. засвідчив, що інші неукраїнські національності Півдня мешкали відносно компактно у тих чи інших областях:

в Одеській частка болгар дорівнювала 6,97 %, молдован — 5,69, євреїв — 4,9 і гагаузів — 1,02 %. Греки мешкали у Донецькій області в районі Маріуполя, де вони мали десятки сіл, заснованих наприкінці XVIII ст. Болгари, окрім Одеської області, становили значну частку серед населення Запорізької області; татарів, головно поволжських, налічувалось найбільше в Донецькій області. Присутність євреїв та білорусів була значною на всьому Півдні⁷.

Всесоюзний перепис населення 1989 р. переконливо підтверджував інтенсивний процес русифікації українців Півдня, в усіх областях якого частка українців помітно зменшилась. Натомість частка росіян зросла. Так, у АР Крим частка українців понизилась до 25,8%, росіян — до 67%. Проте в інших областях Півдня у всіх випадках виявлялася пряма залежність зменшення частки українців від її зростання на користь росіян. У Дніпропетровській області, за переписом 1989 р., на українців уже припадало 71,6%, на росіян — 24,2%. Відповідно в інших областях Півдня співвідношення двох найчисельніших національностей були такими: в Донецькій — 50,7 : 43,6; Запорізькій — 63,1 : 32; Луганській — 51,9 : 44,8; Миколаївській — 75,6 : 19,4; Одеській — 54,6 : 27,4; Херсонській — 75,7 : 20,2.

Ці співвідношення помітно змінилися за результатами перепису населення 2001 р. Згідно з ним, відносні частки українців і росіян серед усього населення АР Крим і областей Півдня становили: АР Крим — 24,3 : 58,3; Дніпропетровська область — 79,3 : 17,6; Донецька — 56,9 : 38,2; Запорізька — 70,8 : 24,7; Луганська — 58,0 : 39,0; Миколаївська — 81,9 : 14,1; Одеська — 62,8 : 20,7; Херсонська — 82,0 : 14,1⁸.

Одночасне зменшення й української, й російської часток населення в Криму, за переписом 2001 р., відбулося насамперед унаслідок повернення на історичну батьківщину значних мас татар, депортованих з Криму 1944 р. За переписом 1970 р., у Криму їх залипалося всього 6 479 осіб, тобто 0,36% населення області. Татарське населення в Криму 2001 р. досягло 248,2 тис. осіб.

Разюче зменшилась чисельність євреїв, що було властивим для всієї України: 1970 р. в УРСР їхня чисельність дорівнювала 777,1 тис. осіб, 1989 р. — 486,3 тис., 2001 р. в Україні — 103,6 тис. осіб; менше, ніж 1970 р. їх налічувалось в одній Одеській області (117 тис. осіб).

У дорадянський період всі етноси Півдня України мали виразно унікальні традиційні культури. Радянська влада впродовж семи десятиліть прагнула їх "інтернаціоналізувати", а практично — панівнити російським змістом і нівелювати. У цьому напрямі було чимало зроблено, особливо у справі мовної асиміляції. Незважаючи

на це, не лише у попередні історичні часи традиційні культури росіян Півдня, татарів, євреїв, гагаузів, болгар, греків, молдован та інших національних і етнічних меншин вирізнялися значною своєрідністю, а й у багатьох аспектах вони залишаються своєрідними і в наш час.

9.2. Росіяни українського Півдня

Російське населення прибувало на Південь кількома колонізаційними потоками. Перші росіяни, котрі з'явилися тут ще до приєднання до Росії Північного Причорномор'я, — старообрядці кількох течій, що втікали з Росії від переслідувань уже від середини XVII ст. Це православні Росії, які 1654 р. не сприйняли реформ патріарха Никона, що стосувалися переважно обрядовості віри: запровадження триперсного хрестіння замість використовуваного доти двoperского, восьмикінцевого хреста замість чотирикінцевого, написання імені *Iicус* замість *Icус* і под. Однак головні хвилі послідовників старообрядництва припадали на XVIII ст. Згодом релігійні мігранти-старообрядці поділилися на "поповці" і "безпоповці". Останні заново хрестилися, не визнавали таїнства причастя, миропомазання, шлюбу; хрещення та покаяння (сповіді) в них виконували представники мирян.

З часом "безпоповці" поділилися на тих, котрі визнавали таїнство шлюбу ("безпоповці"-шлюбники) й тих, які жили лише вірою у Спаса і храмів не будували ("спасівці"). Різні групи старообрядців у XVIII ст. дійшли аж до Подністров'я та Подунав'я. У їхньому середовищі формувалися місцеві підгрупи, наприклад, "липовани" (спочатку "пилипони" — послідовники проповідника Філіппа), "некрасовці" (за іменем іншого проповідника — Некрасова). У районі Буджака старообрядці заснували більші чи менші поселення — Вилкове, Некрасівка, Каракча (Мирне), Жебріяни (Приморське), Кілія і под.; на Подністров'ї — Дубосари, Тирасполь, Маяки, Плоске тощо. У дотриманні вимог віри старообрядці були дуже консервативними. Ще 1897 р. в Ізмаїльському повіті їх налічувалося 13 990 осіб⁹.

Старообрядці прагнули зберігати певні риси традиційної культури: намагалися будувати дерев'яні "изби" на дві половини — світлицю й чорну з сін'ми посередині. Однак можливості для дерев'яного будівництва жителі на зразок "избы" були на Півдні дуже обмеженими. Через це російські поселенці достосовувались до місцевих умов і споруджували житла з глини, використовуючи

обмежений найнеобхідніший набір дерев'яних конструкцій, — сволоку, жердин для формування стелі й даху, деревини для виготовлення одвірків і віконних рам. З каменю та глини навчились також робити господарські будівлі.

Проте у російському демографічному проникненні в регіон Півдня важливіше значення, ніж поселення старообрядців, що відносно стихійно прибували в край, мала організована від 60-х років XVIII ст. так звана поміщицька колонізація. На одержані земельні масиви російські дворянини-поміщики спроваджували значні маси своїх кріпосних селян із маєтностей, якими володіли в Росії, або з маєтностей, розташованих в Україні. Ці кріпосні селяни на Півдні мали статус так званих вільних вихідців. Але поміщики Півдня приймали у господарства і тих селян, котрі втікали від своїх кріпосників у Росії й Україні.

Звичайно, і серед цієї категорії поселенців на Півдні українців налічувалось найбільше, хоча й росіян було теж чимало. Російські дослідниці процесу колонізації Півдня Ю. Іванова та Л. Чижикова зазначали: "Українці у всі періоди заселення становили більшість"¹⁰. Поселенці з козаків, відставних солдат, основної частини сектантів вливалися на Півдні в соціальну групу державних селян, що користувалися тими самими правами, які царський уряд надав іноземним колоністам¹¹.

Окрім уже згаданих груп старообрядців, відносно рано серед росіян Півдня України існували також сектантські групи, наприклад, духобори. У громадському житті останніх дуже заохочували та схвалювали колективістські начала: спільну роботу в полі; усупільнену худобу; спільну касу общини; зрівняльний розподіл доходів тощо. Незгоди в общині вирішувала рада старійшин общини. Там, де російські сектанти мешкали поряд із переважаючими українськими громадами, господарські й культурно контактували з ними, вони підпадали асиміляції, хоч траплялось і навпаки.

Дуже інтенсивно збільшувалась частка росіян серед населення Півдня у XIX ст. На це впливав уже не лише механічний рух російського населення на Південь, а також його асиміляційний наступ на населення інших національностей, у тому числі українців. Коли на початку XIX ст. частка росіян у південних губерніях дорівнювала трохи більше 10%, то, за даними перепису населення 1897 р., вона піднялася у Херсонській губернії до 21,05% (українців — 53,48, євреїв — 11,8, румунів — 5,39, німців — 4,52, поляків — 1,13, болгарів — 0,94), у Таврійській росіянини становили 27,9% (українці — 42,2, татари — 13, німці — 5,4), Катеринославській — 17,27% (українці — 68,9, євреї — 4,69, німці — 3,83, греки — 2,31, татари — 0,82), Бессарабській — 8,05%

(молдовани — 47,58, українці — 19,62, євреї — 11,79, болгари — 5,33).

Російські поселенці, зокрема старовіри, дещо відрізнялися від близьких до них українців своїми заняттями. Приналежні, зауважено: вони мали менший потяг до рільництва й охочіше займалися городництвом, пошуком заробітків у сфері ремісничих занять мальстрима, теслярства, а особливо — рибальства. Активнішими, ніж українці, вони були в торговельній справі, у степових районах займалися скотарством і виноградарством.

Уже з кінця XVIII ст. основну масу російського населення Півдня України становили не старовіри чи сектанти, а ті мігранти, які або організовано, або стихійно прибували сюди для роботи на державних спорудах промислового, оборонного, портового характеру або як численні чиновники та військовослужбовці. Культура і побут цих груп населення, їхня мова, духовні цінності загалом вирізнялися рисами, властивими для російського етносу. Безсумнівно, окрім групи російських поселенців, залежно від способу заняття і місця проживання, переймали досвід господарювання, побутового благодженнія, форм дозвілля від українських козацьких поселенців, сусідніх з ними молдован, татар, болгар, гагаузів, греків, німців, у сфері торгівлі — від євреїв та інших етносів, але етнічній асиміляції росіянин зазвичай піддавалися дуже мало.

9.3. Татари

На так званому пострадянському просторі, як і в Україні, прийнято розрізняти татар кримських і татар поволжських. Самоназва кримських — *крим татарлар*. Великий корінний етнос Криму — частини Півдня України — сформувався вже після завоювання Криму в XIII ст. монголо-татарами. Етнонім "татари" уже від VIII ст. мало одне плем'я, що наприкінці XII ст. проживало десь на просторі сучасної Монголії й майже віщент було винищено монголами. Сталося, проте, що назва винищеної племені була переднесена на контактуючих з ним монголів і тюрків, які становили демографічну основу орд Чингізхана, пізніше — Батия, які в середині XIII ст. руйнівною силою пройшли від Монголії до Європи, в тому числі до Криму.

Тюркська частина татарської орди у Криму вступила в активне військово-політичне, господарське та культурно-побутове, а також широке контактування з народами й етнічними групами, які до приходу орди вже заселяли півострів, з греками, генуезцями, готами,

хазарами, половцями, а від кінця XIV ст., із початком нападів кримсько-татарських орд на українські землі й захоплення великої кількості людей в ясир, — також з українцями. З позицій панівного становища завойовника татари асимільовували підкорені етноси в мовному, релігійному, культурно-побутовому сенсі. Здійснювалося інтенсивне кровно-генетичне наповнення на початках тюркського етнічного елементу, внаслідок чого сучасний антропологічний тип кримських татар в основі набув європеоїдних рис і майже повністю втратив монголоїдні.

На формування культурно-побутового обличчя татарського етносу в Криму значно впливали неоднакові природно-географічні умови його проживання: на морському побережжі, де були генуезькі колонії та чимала демографічна турецька присутність; у горах, де татарський елемент застав велику присутність греків, готів та інших етносів; у степовій частині, де населення займалося кочовим скотарством і мало субетніоніми ногайців або "мангит", "мингит"; вирізнялися також центрально-кримські татари (*ортакулак*).

Культурно-побутові особливості названих підгруп татарського населення Криму були дуже значими. Їх зауважували й окремо описували численні дослідники етнографії Криму XIX—XX ст. Багато описів, а також аналітичних праць про етнографію кримських татар, у тому числі про суттєві локальні відмінності етно-культур татарського Криму, опубліковані у фундаментальному виданні джерельного характеру "Крымские татары", що вийшло 2005 р. Як засвідчують матеріали книги, чимало складників традиційної культури кримських татар є дуже локально специфічними. Це стосується типів поселень, жител, чоловічих і жіночих одягів, харчування, декоративного мистецтва, характеру сімейних відносин, зокрема шлюбних¹². Майже всі етнографи, які описували народне житло татар, робили це за географічними ознаками.

9.1. Ханський палац у Бахчисараї. Велика Ханська мечеть, м. Бахчисарай, АР Крим, 1532 р.

Характеристичні особливості поселень і жител у давньому Криму, щонайпізніше дорадянського часу, як їх описували різні автори, узагальнила сучасна дослідниця Н. Акчуріна-Муфтієва¹³. Посилаючись на дослідника народної культури Криму першої половини ХХ ст. Б. Куфтіна, вона назвала, залежно від географічних зон, чотири типи татарських жител: будинки Бахчисарай; сільські будинки Бахчисарайського району; будинки степової зони; будинки південного берега. Їхні локальні особливості проілюстровані описами окремих авторів. За Б. Куфтіним подано опис двору в Бахчисарай: де двір розташовано перед фасадом будинку і складається з нижнього та верхнього ярусів. Верхній засаджений фруктовими деревами й виноградом. Двір має дві половини — чоловічу та жіночу¹⁴. За О. Воронковим наведено опис татарського села степової частини: "Кримське село складається з побліених хаток, прикритих невисокими черепичними дахами. Стіни більше кам'яні; дахи не плоскі, а створені подібно до російських хат із двох похилих площин... тільки похилені дуже слабко, так що тут важко припустити можливість... горища. Хатинки свої татари називають "хатами".

Мечеть також мало відрізняється від хатини; на її даху влаштована невелика башточка з місяцем угорі для муедзина..."¹⁵

Залежно від природних умов місцевості татари мали дуже відмінні типи жител і за плануванням, і за матеріалом, з якого будовані. У районі Качі й Бельбека споруджували навіть зрубні хати, коли зруб формували "на складеному з каменю нижньому поверсі"¹⁶. На нашу думку, житлові споруди у кримських татар у тих чи інших місцевостях різнилися настільки, наскільки відмінними були природні умови, де вони будувалися. Жанр навчального посібника не дає змоги описувати всі їх види. Наведемо лише екзотичний опис поселення та жител у гірській місцевості з праці Б. Куфтіна 1925 р. "Південнобережні татари Криму": "Кожний будиночок становить собою одно- чи двоповерхову видовжену чотирикутну споруду з дикого каменю на глині. Іноді за тильну стіну слугує природна скала, а передню з дверима і вікнами виготовляють з обмазаної глиною ліси ("плетня"). У двоповерхових будівлях нижній поверх зазвичай використовують для утримання худоби та для комор, а мешкають на верхньому з верандою, піднімаючись туди зовнішніми східцями"¹⁷. Описуючи вигляд гірських поселень, автор зауважував: "Для південного берега, на відміну від гірських сіл північного схилу, властиве ступінчате розташування сакле-подібних будинків з плоскими дахами, які служать за подвір'я для тих будівель, що розташовані вище"¹⁸.

У традиційному одязі кримських татар, очевидно, не існувало дуже значних відмінностей залежно від місцевості. За описом

Г. Бонч-Осмоловського, чоловіки носили довгі з широкими рукавами сорочки та дуже широкі штани, що стягували очкуром. На сорочки надягали яскраво-червоний атласний *мийтан*, подібний до жилета, але з короткими до ліктів рукавами. Головний убір — *халлах* — затримався в убраності найдовше. На ногах носили в'язані шкарпетки та шкіряні туфлі, які вільно натягали і так само легко знімали, коли заходили в хату. Туфлі — *хатир, хоривля* — залишали на терасі.

Живописним був жіночий одяг. Його основу становила біла сорочка з широкими рукавами та широкі й довгі до щиколоток шаровари — *тумен*, нижні частини колошв'я яких мали червоний колір. Зверху сорочки одягали зубун на зразок халата з двома складками позаду, стягнутий у талії. Він міг мати і короткі до ліктя рукави, і довгі вузькі, що завершувались вишивитими манжетами¹⁹.

Очевидно, в декорі, прикрасах, зокрема жіночого одягу існувало багато варіантних рис.

Значну етнічну специфіку мали такі сторонні матеріальної культури, як облагодження та декорування інтер'єрів жител, їжа, ткацтво, вишивка, килимарство. Ткані й вишивані орнаменти були переважно геометричного стилю — ромби, хрестики, багатокутники, хоч траплялися навіть антропоморфні мотиви. У вишивці часті рослинні мотиви: зображення гвоздик, лілій, тюльпана, виноградної лози, а також стилізованих квітів, зірок, свічок і под. За колоритом вишивки — поліхромні з використанням рожевих, зеленуватих, блакитних, коричневих, вохристих та золотоватих кольорів з переважно світлим і ніжним тлом²⁰.

Багомою та специфічною рисою сімейного побуту татар були оригінальні форми підбору шлюбної пари, в чому більше прису�험ались до волі батька, матері, літніх родичок, аніж взаємних симпатій. У давнину траплялося, що засватання здійснювали батьки, коли "наречені" ще знаходилися в колисках. У громадському побуті чоловіків важливе місце належало сільській кав'яні, а жінок — фонтану поселення, до якого вони приходили з глечиками по воду або з білизною. Саме біля фонтана могли зустрічатися юнаки та дівчата, вперше знайомитись, але зовсім того не виявляти назовні. Неодмінна умова шлюбу — попередня домовленість під час сватання про калим.

У подружньому житті чоловік і дружина були відносно вільними. Уже одразу після засватання наречений міг приходити до нареченої з почівею, що відображають навіть народні пісні татар²¹. Одружені чоловіки й заміжні жінки ходили в окремі лазні, котрі для чоловіків, а особливо для заміжніх жінок були своєрідним

клубом. Російський дослідник етнографії Криму Б. Засипкін так оцінював значення тих лазень у побуті жінок: "Це одиноче місце, де східна жінка почувала себе вільною від гніту чоловіка, воно було, так би мовити, жіночим клубом"²².

Подані матеріали відображають головно традиційну культуру татар Криму до червня 1944 р., тобто до часу їхньої примусової депортації радянським режимом у регіон Середньої Азії та Казахстану. За офіційними даними (так звані числа Л. Берії), депортовано 183 155 осіб; за татарськими джерелами — 238 500 осіб, з яких уже впродовж 1,5 року померло 110 тис. осіб²³. Фактично Крим був "очищений" від татар. Нагадаємо: за переписом населення 1970 р. тут їх налічувалось усього 6,479 тис. осіб²⁴. З кінця 70-х років, усупереч офіційним заборонам, розпочалося стихійне повернення татар до Криму. За переписом населення 1989 р. на півострові їх було вже 38 тис. осіб. Усього в СРСР тоді числилось 272 тис. кримських татар, найбільше в Узбекистані — 189 тис.

На межі 80—90-х років переїзд татар до Криму набув масового характеру. Так, Всеукраїнський перепис населення 2001 р. обліковував на півострові 248,4 тис. осіб татарської національності. Знаменно, що попри фактичну відірваність поколінь, котрі після 1944 р. виростали без національної школи в чужомовному середовищі, 93 % кримських татар назвали рідною мовою татарську²⁵. Цим самим вони свідомо задекларували національну ідентичність, хоч реально рідною мовою володіє лише старше покоління²⁶.

Прибулі в Крим татари в умовах українського законодавства витворили певні форми громадського та політичного життя. У республіці діє Кримсько-татарський національний рух (виник ще в Узбекистані 1989 р.), який виступає за національно-територіальну автономію, орієнтується на співпрацю з українськими національно-демократичними силами. Існує також Національний рух кримських татар, що співпрацює з кримськими прокомунистичними російськими течіями. Є в татарському громадсько-політичному житті ліві й праві радикали, опозиційні й до України, й до Росії. Різні татарські партії та товариства об'єднуються в загальнонаціональному Курултай, який 1991 р. ухвалив декларацію про національний суверенітет і затвердив національний прапор та гімн. Курултай сформував власне політичне представництво — *Меджліс*. На місцях функціонують регіональні меджліси, зокрема в районах масового розселення татар: у Сімферопольському, де проживає близько 30—35 тис. татар; Білогірському — 27—28 тис. татар; Бахчисарайському — 26—27 тис.; Джанкойському — 16—18 тис. осіб²⁷. Депутатська фракція "Курултай" є у Верховній Раді Криму.

9.4. Інші етноси Півдня

З-поміж інших великих регіонів України Південь особливо вирізняється багатонаціональним складом. окрім переважаючого чисельно українського населення, значної кількості росіян та відносно великого кримськотатарського народу, про які вже йшлося, у південних областях мешкають значні чисельно національні й етнічні групи болгар, білорусів, греків, молдован, євреїв, гагаузів, татар поволжьких, поляків та інших національностей.

Окремі з названих етносів розселені відносно компактно або дисперсно в окремих областях, наприклад, болгари (за даними перепису населення 1970 р., їх начислювалось 166,5 тис. осіб в Одеській, 38 тис. у Запорізькій, 10,3 тис. у Херсонській областях), греки (94 тис. у Донецькій області, головно в околиці Маріуполя), молдовани (136 тис. в Одеській і 11,8 тис. у Донецькій областях), євреї (того року найбільше в Одеській області — 117,2 тис.).

Дисперсно єврейське населення було значним і в усіх інших південних областях: 69,3 тис. — у Дніпропетровській, 40 — Донецькій, 25,6 — Кримській, 20,2 — Запорізькій, 18 тис. — у Миколаївській областях. Розсіяно, але майже повсюдно мешкали білоруси: в Донецькій — 77,8 тис., Дніпропетровській — 45,6, Ворошиловоградській — 36,1, Кримській — 25,6, 14,4 та по 14 тис. — відповідно у Запорізькій і Миколаївській областях, 10 тис. — у Херсонській.

У всіх названих областях мешкало кілька тисяч поляків: у Донецькій — 8,6 тис., Одеській — 7,3, Дніпропетровській — 6,3, Кримській — 6, Ворошиловоградській — 4,6. Херсонській — 2,8, Миколаївській — 2,5 тис. В Одеській області відносно компактно проживали гагаузи (24,4 тис.). Значно більше їх заселяє південь Молдови. У Донецькій та Ворошиловоградській областях обліковувались татари (поволжькі) відповідно 26,7 тис. і 12,8 тис. осіб²⁸.

До часу українського перепису населення розселення на Півдні України іншоетнічних груп населення пропорційно, за винятком

9.2. Генуезька фортеця, м. Судак, АР Крим, XIV—XV ст.

різкого скорочення євреїв, майже не змінилося. Щоправда, значним було кількісне та відносне скорочення російського населення. Це, очевидно, пов'язано головно зі зміною національної самоідентифікації частини тих росіян, які ще добре усвідомлювали своє українське походження і під впливом утвердження української державності задекларували себе українцями.

З огляду на це, за винятком Криму, в усіх областях Півдня України відсоток українців відчутно зрос: 2001 р. порівняно з останнім радянським переписом населення 1989 р. у Дніпропетровській області на 7,7 % (від 71,6 до 79,3 %), Донецькій на 6,2 (від 50,7 до 56,9), Запорізькій на 7,7 (від 63,1 до 70,8), Луганській на 6,1 (від 51,9 до 58), Миколаївській на 6,3 (від 75,6 до 81,9), Одеській на 8,2 (від 54,6 до 62,8), Херсонській на 6,3 % (від 75,7 до 82)²⁹. А частка євреїв серед населення Одеської області порівняно з 1970 р. зменшилась з 4,9 % до 0,5 %³⁰.

Отже, стосовно мови етноси Півдня належать до мовних сімей: слов'янської групи індоєвропейських мов — українці, росіяни, поляки, білоруси, болгари; романської групи — молдовани, румуни, цигани; германської групи — німці; греки, вірмени, албанці з індоєвропейської мовної сім'ї, грузини як носії мови карпательської групи *іберійсько-кавказької мовної сім'ї*. Кілька етносів Півдня — кримські татари, гагаузи та кримчаки — належать до тюркської мовної групи. Цікаво зазначити, що гагаузи є чи не єдиним тюркомовним народом християнського (православного) віросповідання. Загальні огляди етнокультури болгар, поляків, албанців, вірмен, греків, євреїв, молдован, німців, циган відносно повно, зокрема етнокультур болгар і євреїв, зробив В. Кушнір³¹.

Вважаємо за доцільне дещо доповнити інформацію згаданого автора про етнокультуру гагаузів — корінного етносу українського Півдня. Він перелічив шість наукових версій етногенезу гагаузів як: прямих нащадків частини тюркського етносу болгар, що після прибуття на Балкани не підпала слов'янізації; частини болгарських слов'ян, котра підпала під впливnomадської хвилі тюркського етносу пізнішого часу (XI—XIII ст.); нащадків історичних куманів, або ж “чорних клобуків”, яких давньоруські літописці називали “торками”, чи “узами”; нащадків сельджукських турків, що вторглися у Болгарію XIII ст.; потурченіх болгар, котрі втратили власну мову, але зберегли віру³².

В місця сучасного розселення гагаузи прибували вже відносно пізно п'ятьма хвильами, починаючи від середини XVIII ст.: 1750—1791; 1806—1812; 1828—1829; 1853—1856; 1877—1878 рр. Три перші хвилі стосувалися їхнього руху з північно-східної території Болгарії в Буджак і Південну Бессарабію загалом, дві наступні

відбувалися вже у межах сучасного Півдня України. На півдні історичної Бессарабії 1821 р. існувало 57 гагаузьких сіл²³.

В умовах Російської імперії гагаузи аж до 70-х років XIX ст. користувалися правами іноземних колоністів, котрих наділяли значними земельними наділами (в середньому до 60 га на сім'ю) та надавали їм різноманітні податкові пільги, звільнення від рекрутства тощо. Деякі гагаузи мали дуже великі господарства. Так, у господарстві В. Кірчуїз із Волканешти налічувалось 1 тис. коней, 350 голів ВРХ, 4,8 тис. овець. Усе це позитивно впливало на розвиток землеробства, тваринництва, городництва, зокрема виноградарства, яким займались 45 % господарств. Найбільше значення у землеробстві надавали вирощенню пшеници. З її борошна пекли хліб (*екмек*) і коржі, з кукурудзяного борошна варили мамалигу. Серед городніх культур вирощували багато баклажанів, цибулі, моркви, помідорів, солодкого перцю і под. Господарства гагаузів вирізняються високою культурою скотарства та народною технологією переробки молока, приготування м'ясних страв, наприклад, тушкованої баражини — *кавирми*.

Етнічна культура гагаузів, незважаючи на їхню мовну віддалість від болгар, дуже уподобнена до культури останніх. Аж до 1854 р. автори описових творів статистичного, етнографічного й краєзнавчого характеру розглядали гагаузів як частину болгар. Декотрі дослідники і в наш час вважають за можливе аналізувати їхню етнокультуру в комплексі з болгарською²⁴. Ця подібність виявляється і в матеріальній, і в духовній культурі, хоч, безпрем'єно, предмети побутового вжитку, громадські та сімейні обряди обох етносів мають відмінні назви. Житла в гагаузів уже з другої половини XIX ст. — зазвичай трикамерні: середня камера *хаят* — це кухня з піччю; бічні: *лак* — парадна кімната й *соба* (*ода*) — житлова.

Чоловіки носили нижні (*гелмес*) і верхні сорочки (*флана*). Штани широкі з домотканого полотна підпоясували поясом (*кушаком*). Верхні наплічні одяги — камізельки (*мінтан*) та двобортні куртки (*антепі*). На голові мали шапку *паралію*, взимку *ковпаки*. Зимові наплічні одяги — безрукавні кептарі з овечих шкур чи з рукавами. Знали також кожухи — *киса*, *кюрк*, *бой-кюрк*. Жінки поверх сорочки носили сарафаноподібні одяжі, фартухи, на голові хустки — *чембер*. Узимку одягали вовняні сукні з рукавами, вовняні сандалі, у свята — черевики на підборах — *емені*.

Так само в громадському та сімейному побуті гагаузів існує багато рис, що перегукуються з болгарськими: незаперечний авторитет і роль батька в сім'ї; влаштування громадських банкетів — *курбанів*; звичаєве визнання права дівчини домагатися шлюбу

з хлопцем, який її полішив, але якого вона любила. У такому випадку дівчина приходила в хату батьків хлопця. Коли батьки хлопця погоджувались на шлюб, то запалювали в печі вогонь і простили дівчину стати біля нього. Після такого ритуалу хлопець уже не міг відмовитись від одруження.

Станом на 1989 р. в Одеській області України, переважно в Буджаку, налічувалось 31 967 гагаузів, найбільше у районах Болградському — 48,7 % усього населення, Ренійському, Тарутинському, Кілікійському й Ізмаїльському.

До місцевих етносів Півдня України належать також караїми (біблійне *карай* — той, хто читає Священне Письмо — Біблію (Старий Заповіт)). Як секта караїми вперше сформувалися у Палестині, в VIII ст. поширилась серед хозарів, від котрих перекинулась до Криму, де незначною групою (до 1 тис. осіб) збереглася досі. У Середні віки незначні групи караїмів перебралися в Галичину, зокрема в район Галича; асимільовані українцями, їхні нащадки пам'ятають про це і дотепер.

Узагальнюючи розповідь про Південь України, наголосимо на таких його особливостях:

1. Регіон Півдня територіально найбільший з-поміж усіх етнографічних регіонів України. Він охоплює майже третину поверхні всієї країни. Незважаючи на це, природні умови проживання та життєдіяльності його населення, за винятком Кримських гір, майже повсюдно аналогічні, що зумовлює чималі аналогії в господарських заняттях та побутовому облагодженні всіх його мешканців, навіть попри їхню відмінну етнічну принадлежність.

2. За складом населення Південь України багатонаціональний. Поряд з українцями, котрим належала провідна роль у його демографічному й господарському освоєнні у XV—XIX ст. і котрі в наш час становлять абсолютну більшість населення в усіх областях Півдня (за винятком АР Крим), значна частка населення тут припадає на росіян, кримських татар, болгарів, молдован, греків, євреїв, гагаузів й інших етносів.

3. Етнічна культура більшості національних груп зазвичай відрізняється локальною своєрідністю культури тих націй, діаспорні групи яких мешкають на українському Півдні — росіян, болгар, молдован, греків і под., хоч своєрідність під впливом відносно однакових природних умов та інтенсивного контактування з культурами інших етносів помітно знівелювана.

4. В умовах української державності національні й етнічні меншини Півдня України користуються всіма політичними і громадськими правами наравні з українцями та мають усі можливості розвитку різних форм власного національного життя.

- ¹ Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 23.
- ² Українська етнологія: навч. посіб. / за ред. В. Борисенко. — К., 2007. — С. 48.
- ³ Косміна О. Традиційне вбрання українців / О. Косміна. — К., 2008. — С. 118.
- ⁴ Етнографія України / за ред. С. А. Макарчука. — 2-ге вид. — Л., 2004. — С. 129.
- ⁵ Народознавчі зошити. — 2009. — № 3—4. — С. 537.
- ⁶ Крымские татары: хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. — Симферополь, 2005. — С. 83.
- ⁷ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: в 7 т. — М., 1973. — Т. 4. — С. 170—191.
- ⁸ Дністровський М. С. Етнополітична географія України / М. С. Дністровський. — Л., 2006. — С. 211, 215, 261.
- ⁹ Кушнір В. Г. Народознавство Одещини / В. Г. Кушнір. — О., 1998. — С. 150—152.
- ¹⁰ Иванова Ю. В. Из истории заселения Южной Украины / Ю. В. Иванова, Л. Н. Чижикова // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С. 4.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Крымские татары. — С. 280.
- ¹³ Акчуріна-Муфтієва Н. Етнографічні дослідження кримсько-татарського житла / Н. Акчуріна-Муфтієва // Народна творчість та етнографія. — 2005. — № 1. — С. 92—96.
- ¹⁴ Там само. — С. 93.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Крымские татары. — С. 285.
- ¹⁸ Там само. — С. 284—285; Акчуріна-Муфтієва Н. Етнографічні дослідження кримсько-татарського житла / Н. Акчуріна-Муфтієва // Народна творчість та етнографія. — 2005. — № 1. — С. 93—94.
- ¹⁹ Крымские татары. — С. 89.
- ²⁰ Бавбекова І. Орнаментальні форми кримськотатарського мистецтва / І. Бавбекова // Народна творчість та етнографія. — 2005. — № 1. — С. 97—98.
- ²¹ Крымские татары. — С. 97—126.
- ²² Там само. — С. 28.
- ²³ Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. — К., 2004. — С. 117.
- ²⁴ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. — Т. 4. — С. 180.
- ²⁵ Етнонаціональна структура українського суспільства. — С. 118.
- ²⁶ Там само. — С. 119.
- ²⁷ Там само. — С. 118.
- ²⁸ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. — Т. 4. — С. 172—188.
- ²⁹ Дністровський М. С. Етногеографія України: навч. посіб. / М. С. Дністровський. — Л., 2008. — С. 98.

- ³⁰ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. — Т. 4. — С. 183; *Дністрянський М. С. Етнографія України / М. С. Дністрянський.* — С. 94.
- ³¹ Кушнір В. Г. Народознавство Одецщини / В. Г. Кушнір. — С. 159—230.
 - ³² Там само. — С. 188—189.
- ³³ Ярмоленко М. І. Розселення та облаштування гагаузів у Бессарабії (XIX — поч.. XX ст.); автореф. дис. ... канд. іст. наук. / М. І. Ярмоленко — Л., 2001. — С. 10—11.
- ³⁴ Диханов В. Я. Календарна обрядовість болгар та гагаузів Південної України; автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. Я. Диханов. — К., 2001.

Контрольні запитання та завдання

1. Які сучасні адміністративні території належать до етнографічного регіону "Південь України"?
2. Назвіть етнографічні підрайони, на котрі сучасні українські етнографи поділяють Південь України.
3. Які етноси мешкали на території Півдня України впродовж останнього тисячоліття і яким був національний склад населення Криму за обліком 1920 р.?
4. Розкажіть про зміни національного складу населення Півдня України за матеріалами переписів населення 1970, 1989 та 2001 рр.
5. Проаналізуйте зміни співвідношення чисельності українського та російського населення Півдня України за матеріалами переписів населення 1970, 1989, 2001 рр.
6. Охарактеризуйте зміни у чисельності татар Криму в ХХ ст. до 2001 р.
7. Визначте категорії російського населення, що переселялися на Південь України в XVIII — XIX ст.
8. Якими заняттями росіяни Півдня України займалися більше, ніж українці?
9. За яких обставин і коли в Криму сформувався татарський етнос?
10. Розгляньте відмінності в матеріальній культурі татар Криму — в поселеннях і житлі, одязі, їжі залежно від місцевості проживання згідно з дослідженнями ХХ ст.
11. Розкажіть про традиційне вбрання татарок Криму за описами з першої половини ХХ ст.
12. Назвіть відмінності у громадському спілкуванні татарських чоловіків і жінок Криму до 1944 р. Яке місце у побуті татарських жінок належало фонтанові та лазням поселення?
13. Проаналізуйте організаційні форми громадського життя татар Криму в наш час.
14. Що Ви знаєте про історичні версii походження гагаузького народу?
15. В чому виявлялися аналогічні риси традиційних болгарської та гагаузької культур?

Розділ 10

ЕТНОГРАФІЧНА СТРОКАТИСТЬ БУКОВИНИ

10.1. Буковина — історико-політичний район

Буковина — історико-політичний район України, а не етнографічний у вузькому розумінні. Однак тривала політична підірваність краю від основного масиву українських земель, інтенсивне контактування українців району з традиційними культурами волоського (румунського та молдовського), німецького, єврейського, дещо польського й російського (старообрядців) етносів, а також тривала практика окремої етнографічної історіографії зумовлюють потребу огляду етнографічних особливостей Буковини окремим розділом. Зауважимо, що останнім часом соціально-економічні відносини в краї в їхньому історичному розвитку, практично всі складники народної матеріальної та духовної культури відображені у фундаментальній тритомній праці професора Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича Г. Кожолянка¹. У низці наступних праць автор конкретизував і поглибив етнографічні відомості про Буковину².

Під час австрійського панування (1774—1918) Буковина була окремою адміністративною одиницею, заселеною переважно українцями та волохами. У її північній частині, південніше Дністра від Заліщиків на заході й до Хотина на сході, в долині середнього Прута, що пропливає від Снятиня на Буковині, в горах і підгір'ї буковинсько-покутських Карпат, і верхньої течії Сересту — через Сторожинець, проживали переважно українці. Південну частину за течіями верхньої Сучави та Сирета, де міста Радівці, Кімполуиг, Сучава, Серет, замешкували переважно волохи, котрі пізніше диференціювалися на румунів та молдован.

Назва "Буковина" в історичних джерелах відома з XIV ст. і стоявала простору на кордоні тодішніх Польщі й Молдови, де росли великі букові ліси³. Після поразки Туреччини 1774 р. у Російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. згідно з Кучук-Кайнарджийським російсько-турецьким договором, окупована російським військом генерала П. Румянцева Буковина мала бути передана Туреччині. Захопити Буковину прагнула також Австрія, уряд якої домагався цього через переговори безпосередньо з генералом П. Румянцевим. Генералу вручили 5 тис. гульденів і золотий портсигар, оздоблений діамантами, за згоду не чинити опору австрійському війську, що мало вступити на територію краю одразу за виведенням Дунайської армії Росії⁴. Так Австрія захопила Буковину. Виснажена шестилітньою війною з Росією, Туреччина виявилася неспроможною домагатися виконання договору з Росією.

До 1786 р. край вважали австрійською прикордонною мілітаристською зоною, у 1787 р. його адміністративно сформували в окремий округ Галичини (Королівства Галичини та Володимириї), поділений на Чернівецький і Сучавський дистрикти. Останні ще поділяли на дев'ять околів. Буковина була відокремлена від Галичини 1849 р. і отримала статус коронної адміністративної одиниці рангу князівства (герцогства) — *Herzogtum Bukowina*. Вищим чиновником краю — керівником адміністрації — ставав президент. З 1861 р. у герцогстві почав діяти краївий самоуправний орган — Буковинський сейм, який обирали за куріальною системою.

На час приєднання до Австрії Буковина була слабозаселеною. Станом на 1786 р. у ній (в українській і румунській частинах разом) числилась 171 731 особа, 1800 р. — 198 481, 1850 р. — 456 920, 1900 р. — 730 195 осіб. Згідно з переписом 1900 р. із дев'яти буковинських повітів українці мали абсолютну перевагу в трьох: Чернівецькому (без міста) їх налічувалось 53 561 особа (58,71 %), Кіцманському — 73 419 (88,15), Вижницькому — 53 561 (74,77 %). Okрім того, відносну більшість воїн становили у повітах Серетському — 26 155 осіб (43,06 %) та Сторожинецькому — 34 308 осіб (42,83 %); наступною за чисельністю національністю в останніх двох повітах були румуни: Серетському — 16 171 (26,62), Сторожинецькому — 28 030 осіб (34,99 %). Українсько-румунська межа пролягала Серетським повітом, центр якого зараз у Румунії.

Столиця краю Чернівці була багатонаціональним містом. З-поміж 67 622 мешканців міста 1900 р. налічувалось євреїв 21 587 (31,92 %), українців — 13 030 (19,27), румунів — 9 400 (13,9 %). На поляків припадало 18 %, німців — 15 %. Значна частина українців замешкувала південні повіти: Сучавський — 11 269 (18,05 %), Радивільський — 8 864 (10,79), Кімнолунгський — 7 342 (13,18 %).

Загалом у всій Буковині перепис 1900 р. подавав 297 798 українців (за мовою) зі загальної кількості населення краю 730 195 осіб. На дві корінні національності припадало: на українців — 40,78 %, румунів — 32,25 %⁵.

Задесятиріччя (до 1910) приріст українців становив усього 7,3 тис. осіб (2,45 %), а їх абсолютна чисельність у краї досягла 305,1 тис. осіб, хоча частка серед усього населення зменшилась до 38,1 %. У 900-х роках на Буковині був утворений окремий гірський повіт у Карпатах — Путила, де українці становили 87 % населення.

У міжвоєнні роки, в період румунської державної окупації Північної Буковини (від листопада 1918) посилився румунський асиміляційний наступ. Наприклад, 1930 р. у межах усієї Буковини частина румунів зросла з 34,2 до 41,1 %, а українців зменшилася з 38,1 до 32,9 %. Окрім румунського асиміляційного наступу, таке значне зменшення частини українців на Буковині було зумовлене збільшенням її адміністративної території за рахунок Хотинського повіту "російської" Бессарабії, яка після подій Першої світової війни відійшла до Румунії. У згаданому повіті, відповідно до перепису населення 1897 р., частка українців становила 53,2 %, чимало сіл були молдовськими⁶. На території Північної Буковини 1930 р., у тому числі багатонаціональному м. Чернівці, частка українців становила 49,4 %, румунів — 31,5, росіян — 0,7, євреїв — 11,8, німців — 3,3, поляків — 2,8, інших національностей — 0,5 %⁷. Найбільший румунський анклав розміщувався у південно-східній частині історичної Північної Буковини, зокрема в теперішньому Новоселицькому районі.

Упродовж Другої світової війни та у післявоєнні роки через винищення єврейського населення, зміну національної ідентифікації частини міжвоєнних румунів на молдован, виїзд частини румунських чиновників, німців і поляків, заселення значної кількості росіян національний склад населення Північної Буковини — з 1940 р. Чернівецької області — помітно змінився. Радянських перепис населення 1970 р. обліковував в області 844 887 осіб, у тому числі українців 581 109 (68,78 %), румунів — 84 878 (10,05), молдован 78 390 (9,28), росіян — 53 364 (6,32), євреїв — 37 459 (4,43), поляків — 5 275 (0,62), інших — 4 412 осіб (0,52 %)⁸.

Корективи національного складу населення області, згідно з переписом 1989 р. (за винятком великого скорочення частки євреїв), були незначними: на українців припадало 70,8 %, румунів — 10,7, молдован — 9, росіян — 6,7, євреїв — 1,7, німців — 0,2, поляків — 0,5, інших — 0,6 %⁹. Дещо суттєвіші зміни національного складу населення області відобразив український перепис населення 2001 р. Згідно з його даними частка українців серед

населення області піднялася до 75 %, росіян знизилась до 4,1, а євреїв — аж до 0,2, румунів піднялася до 12,5, молдован зменшилась до 7,3, поляків — до 0,4, ще 0,2 % припадало на білорусів¹⁰.

Отже, історико-політичний район української Буковини — сучасної Чернівецької області — й сьогодні вирізняється своєрідною специфікою національного складу, значним етнокультурним контактуванням українців з іншими етносами, зокрема з румунами та молдованами.

10.2. Інтеграційні вияви у сфері матеріальної культури Буковини на субетнічному рівні

За етнографічними особливостями культури українське населення Чернівецької області проживає у зонах впливу Поділля, Гуцульщини, частково Покуття, а також румунських і молдовських традицій. Низинну частину області південніше від Дністра і до Прута, частково південніше від Прута, навіть називають Буковинським Поділлям; Путильський та гірська частина Вижницького районів — це Гуцульщина (Буковинська Гуцульщина), у Заставнівському та Кіцманському районах чималими є культурно-побутові аналогії зі субкультурою Покуття, зокрема за діалектом. У південно-східній частині області з обох боків Пруту мешкають румуни з притаманною їм побутовою культурою. У північно-східному анклаві області на місці колишнього Хотинського повіту (нинішні Хотинський, Сокирянський, Новоселицький, Кельменецький райони) мешкає багато молдован, котрих у міжвоєнні роки так само причисляли до румунів. Проте між українцями підросійської бессарабської Хотинщини й українцями підвавстрійської Буковини до 1918 р., з погляду етнокультури, особливих відмінностей не існувало. Дуже цікавий український діаспорний автор А. Романюк, який залишив рідну Хотинщину 1940 р., писав пізніше, що хотинську “гілку нашого народу” з Поділлям “етнічно” “пов’язували культурні цінності й етнічне походження. З буковинцями нас різнило хіба тільки те, що одні були до Першої світової війни під відносно прогресивною Австрією, а другі під царською Росією”¹¹. Причому автор все-таки зауважував, як різні політичні режими відмінно позначилися вже в умовах румунської влади на національній свідомості обох гілок буковинських українців: українці історичного Хотинського повіту в умовах румунської влади не мали можливості навчати дітей рідною мовою, їх примушували до покори чужим панам і чужій владі, але котрі завжди зберігали

власне нескорене "я", національну гордість, хоч дуже рідко цим хизувалися на відміну від в минулому під австрійськими українців, "патріотичних аж до крайностів, з певною дозою самолюбства"¹².

В умовах австрійської влади, очевидно, під її впливом, традиційна культура українців Буковини незалежно від її етнографічних підзон значно взаємно нівелювалася. Так, з одного боку, подільська хата на дві половини: $x + c + x$ із побіленими стінами пошиrena не лише у північній "подільській" частині області, а й на правобережжі Прута — до буковинського підгір'я. Так само подільська горботка побутує на просторі від "бессарабської" Хотинщини до гуцульської Путильщини¹³. З іншого боку, гуцульський аллюківаний і вищитий кептар властивий для вбрания не лише на підгір'ї, а й для населення чи не всієї низинної зони.

Безумовно, не всі сфери матеріальної культури стали взаємно уподобненими як заняття, характер землеробства і тваринництва, тобто ті, що дуже узалежнені від природних умов місцевості. Найпридатніше для розвитку землеробства — Прутсько-Дністровське межиріччя, де майже 70 % поверхні використовують для землеробства, а до 15 % покрита лісами¹⁴. Найвища точка рівнинного масиву — гора Берда, заввишки 515 м над рівнем моря.

Від XIX ст. у землеробстві переважала трипільна система, хоч у великих господарствах, зокрема поміщицьких, існувало й багатопілля. Найбільше площ використовували під вирощення кукурудзи — близько 25—30 % орних земель (головно сорту "синквантин"). Серед інших культур вирощували жито, пшеницю, картоплю, сояшник, овес, ячмінь, гречку, просо, боби, а також тютюн тощо. Структура землеробських культур у гірських і передгірських районах дуже відрізнялася від її складу на рівнинах. У горах сіяли більше вівса, ячменю й практично не культивували пшениці. На передгір'ї вирощували яре жито, боби, чумизу, сою, сояшник, гречку, просо і так само не сіяли пшениці. Кукурудзу, за децо відмінними технологіями вирощення, культивували повсюдно.

Знаряддя обробітки ґрунту — рала, плуги, сохи, борони. За допомогою рала ґрунт розпушували, частіше на ділянках, які до того орали, хоч певні ґрунти обробляли лишень ралами. Загальні новідомі конструктивні частини плуга — леміш, полиця, санки, гряділь, чепіги. У колісних плугах передній кінець гряділя опирали на коліщату теліжку зі спеціальною шкворкою для регулювання глибини оранки. У безколісних плугах регулювання глибини оранки здійснювали залежно від висоти підвішування стельвати на спеціальних фіксованих рівнях у передньому кінці гряділя. У певних місцевостях, де це диктував характер ґрунту, використовували також сохи. Загальноприйнятими, як і скрізь в Україні,

були ручні знаряддя обробітку ґрунту — лопати, мотики, сапи, граблі та ін. Борони раніших конструкцій мали дерев'яну трапецієподібну, прямокутну чи округлу форму рами та залізні зуби, відтак і рами борон робили зі заліза. Через "побігачки" борони з'єднували зі стельвагою, останню через "горчики" — з упряжжю тяглою худоби. Такими, як і скрізь в Україні, були знаряддя збирання врожаю — коси, серпи, коси з грабками. У міжвоєнні роки значно поширились кінні жниварки та косарки.

Переробляли зерно на жорнах, у ступах. У великих кількостях — у млинах на гірських потоках, Дністрі й Прutі, а також у жорнах ("топчаках") на кінній тязі й у вітряках двох типів: 1) що поверталися до вітру всім корпусом; 2) в яких рухливою була верхня (другого поверху) частина ("голландські" вітряки).

Типи поселень найбільше залежали від природного характеру місцевості: в горах і на схилах гір вони виростали там, де були гірські потоки чи природні виходи води на поверхню. За планом мали вулично-гніздовий або ланцюгово-гніздовий, інколи лінійний характер чи просто гніздовий. У передгірній зоні окремі села мали вуличне або вулично-квартальні планування (села Великий Кочурів, Молодія, Чагор та ін.). Безсистемні з окремими гніздами села розташовані там, де багато ярів, балок, пагорбів (села Снячів, Бросківці, Бобівці Сторожинецького району). Певні села мають вулично-гребінчасте планування (Тисівці, Межиріччя, Давидені того ж району). Правильне вуличне чи вулично-квартальне планування поселень властивіше для рівнинної місцевості. Варто зазуважити, що у гірській частині Буковини багато дворів (до половини загальної кількості у поселенні) розташовані подібно до хуторів — на значній віддалі (1—2 км) від центру основного гнізда поселення.

До кількох типів забудови належать буковинські двори. З-поміж них:

1. Замкнуті двори, відомі як гуцульські гражди, хоч поширеними були і в низинній частині. Їх будували заможні селяни. У центрі двору споруджували хату, з боків від неї — комору, хлів, колешню, стайню, дроворуб, розташовані за периметром двору. Вхід до двору був через масивні ворота.

2. Г- і П-подібні двори. При Г-подібному господарські будівлі (чи господарська будівля) прив'язувались до хати; за П-подібного плану господарські будівлі прив'язувались з обох боків хати і тягнулися в глибину двору, їх могли продовжувати різні навіси або загорожки зі жердин.

3. Поширеними також були садиби з вільною забудовою і в низинній, і в гірських зонах.

10.1. Хутор біля с. Бісків, Путильський р-н, Чернівецька обл., 2008 р.

Житла у дворах орієнтовані фасадами переважно на схід. Зазвичай у дворах споруджували підвал — своєрідний погріб із викладеною каменем долівкою та дерев'яною стелею з розщеплених колод чи товстих дощок, прикритих землею. Над підвалом — невеликий дашок. Невід'ємними атрибутами буковинських садиб є обороги з дво- або чотирисхилим дахом. У горах нижня частина оборогу має дощату обшальовку заввишки 1—1,5 м. В оборогах складають сіно, але коли його більше — то також у стоги. Майже у кожному дворі є власні криниці (колодязі, "керниці"). У гірській частині криниці викопують у місцях природного виходу води на поверхню, тому вони неглибокі, завглибшки до 1 м, обкладені кругом з каменю або оточені дерев'яним зрубом. На передпі'ях копають також глибокі криниці (колодязі) з чотиристінною спорудою над ними. З таких криниць витягають воду за допомогою "журавля". Зазвичай біля колодязя монтують довгі корита, призначені для водопою тварин. У багатьох дворах роблять також "лозниці" ("озинці") — пристрой для сушіння слив та інших фруктів. З-поміж споруд у дворах стоять "кучи" — зрубні чотиристінки з перекриттям для утримання внизу свиней і над перекриттям — курей. Для утримання гусей і качок влаштовують "притули" у піддашшях жителі і хлівів. Огорожують садиби (не гражди) "воринням" — товстими жердинами, які монтують у стовпи — "стромини".

Планування буковинських жителів загальноукраїнське: піч "дивиться" "челюстями" у бік подвір'я. По діагоналі від печі знаходиться покуть. У минулому були три-, одно- та двокамерні житла, в наш час — переважно трикамерні у варіантах: хатчина + сіни + хата; комора + сіни + хата. Двокамерні мають план: сіни + хата, хатчина + хата.

За технікою житлове будівництво переважно зробне з колод — протесів. У гірській частині зруби з обох сторін були відкритими, їх дерев'яну фактуру не замазували, хоч в окремих поселеннях усередині хати стіни тинькували й обмазували глиною або ж гемблювали протеси і час від часу мили. Зруби в'язали "на випуск" технікою "в лапу", "в півку", "в каню", "у вугу". Протеси по висоті стін скріплювали дерев'яними чопами.

Поряд зі зрубною технікою були і є житла стовпових конструкцій у варіантах:

- на стовпах, умонтованих у підвалах і платви, простір між якими закладали дошками;
- на стовпах, простір між котрими закладали глинено-солом'яними валками;
- на стовпах, простір між якими заповнювався кіллям, що їх заплітали хворостом і закидали глиною. Відомими були також хати з глинолітнimi стінами та вибудувані за так званою фахверковою системою, коли каркас між стовпами заповнювали глино-солом'яною сумішшю.

Одяг буковинців належить до двох традиційних комплексів — подільського та гуцульського, неодноразово у вигляді комбінації подільських і гуцульських складників. Традиційний подільський жіночий одяг — сорочка, горбатка, запаска, наплічна безрукавка (кептар, кожушинка), суконний сердак, кожух. Матеріалом для сорочок було відбілене полотно домашнього виробництва. На пошиття сорочки витрачали дві чи три "півки" ("пілки") полотна. Сорочки — довгі. Їхню верхню частину називали "стан", "станок", "попоясниця"; нижню — "подолок", "підтичка". Причому були як суцільні "додільні", так і сорочки "до підтички". Додільні виготовляли зверху до подолу з одинакового полотна. Їх переважно носили на свято. Сорочки "до підтички" зверху до пояса мали біліше полотно, від "підтички" до подолу — грубіше. Здебільшого їх носили у будні. За кроєм переважали сорочки зі суцільнокроєним рукавом. Вони називались "морщинок", "эморщенок", "сорочка з уставками", "плечиковик", "рукав'янок". У них верхню частину пілок стану

10.2. Святковий одяг жінки, с. Суховерхів, Кіцманський р-н, Чернівецька обл., 1946 р.

разом із поликовим верхом рукава призбиравали навколо шиї "на шнурок" або ж під комір заввишки до 1 см. Нижні краї рукавів призбиравали "в зморшку", "в чохлу".

Невід'ємна ознака подільської сорочки — багата вишивка різного орнаменту: 1) вертикальними смугами на трьох рівнях рукава, причому смуга середнього рівня ширша; 2) навскісними смугами на всіх трьох рівнях, що називали "скісниці рукав", "кости-шитий стовп"; 3) горизонтальними та вертикальними формами вишивки у нижній частині рукава. Двома або чотирма симетрично розташованими смугами вздовж пазушного розрізу вишивали також на спині на довжину від плечей до пояса. Орнамент переважно геометричний із комбінаціями ромбів, квадратів, прямокутників, прямих і ламаних ліній, кілець, розет, хрестиків.

Тунікоподібні за кроєм жіночі сорочки були поширені у верхньому Попрутті. Тут мали місце квіткові й рослинні орнаменти вишивки. Наприкінці XIX — початку ХХ ст. у селах Хотинського повіту Бессарабської губернії Росії (Руської Буковини) знали сорочки й на кокетці. У кокетці вириз горловини мав круглу або квадратну форму. Плечики прикрашали поздовжніми смугами вишивки, груди — вишитими букетиками.

Суттєвий складник подільського жіночого одягу — поясний одяг горботка, який закріплювали на талії шнурком або поясом. Унизу нижче від горботки виступала вищита мережка сорочки.

Горботка (горбатка, опинка, "гопанка", запаска) є чорного або темного фону прямокутним полотнищем, витканим із вовни. Полотнище має три поля: два крайні — "попередниці" з вертикальними смугами. Середнє поле візерунків не має, але з його обох сторін розміщені горизонтальні смуги ("бати", канти, "піснявки") червоного чи зеленого кольорів. Спереду на горботку іноді надягали запаску. В межах Буковини подільська горботка іноді виступає навіть у гуцульських горах.

Молоді жінки та дівчата, окрім горботки, носять також "фоту" з фустами — просте вовняне полотнище тонкого ткання фабричного виробництва з широкими вищневими і вузькими білими смугами. Полотнище складають вдвое або не складають. Тоді одяжну називають "півфоти". Зверху "фоти" одягають фусти — велику розрізану хустку з торочками, що створювала з обох боків стану своєрідні крила фусти. Серед інших поясних одягів поширеними були широкі спідниці — "ріклі".

У чоловіків традиційним поясним одягом були вузькі білі полотняні штани — "портянці", "портиниці", портки, "татки". Нижню частину колішв "обкагльовували". У передгр'ях побутували чоловічі спідниці ("мужські" спідниці), що одягали поверх "портянків".

У теплу та демісезонну пору року чоловіки носили наплічні одяги — кептари, які тут ніби спустилися з гір на долини. Найчастіше кептар — це кожушана безрукавка, прикрашена шкіряною аплікацією, вишивкою, інколи кольоровими бляшками. За кроем кептарі належать до наплічних одяг перегинкового типу. Тепліші наплічні одяжі — сердаки з рукавами — сукняні півпалта різних спокійних кольорів: сірого, коричневого, чорного, а також кожухи. На головах улітку чоловіки носили капелюхи, брилі, взимку — гостроверхі шапки з овечої кожушини — кучми.

Для жінок традиційний головний убір — рушники, намітки, перемітки. Рушники мали поліхромну вишивку з ниток і бісеру або ж тканинні орнаменти. На голову під рушник одягали фес, "фис" — зрізану конусоподібну шапочку з картону, обтягнуту тканиною. Знали і рушникоподібні перемітки — полотнища завдовжки до 2 м і завширшки до 0,5 м. Перед зав'язуванням голови полотнище за ширину складали у вісім складок.

І в чоловіків, і в жінок взуттям були шкіряні постоли, личаки, чоботи, черевики, дерев'янки. З-поміж чобіт вирізнялися "калавири", "рисовані" чоботи з м'якими халявами знизу.

Важливого значення, зокрема в жіночих народних костюмах, надавали різноманітним прикрасам: скляним перлам, до котрих належали різні "пятки", "вівсюрки", гердані, "басми", "грустали", "маниства", "гармузи", мосяжні й срібні медалі та монети — "салбі", згарди, коралі.

Характеризуючи матеріальну культуру, не можна оминути певних своєрідностей, властивих для посуду та їжі буковинців. Як і скрізь в Україні, великим було і є пошанування хліба. У кожній хаті й завжди під рушником на столі мав лежати буханець. Коли ж у бідній сім'ї такого не виявлялось, на його місці на стіл ставиди кулешу. Поряд із виготовленим на "квашеному" замісі хлібом випікали прісний хліб ("хліб на лопаті") — малай, його можна швидше виготовляти. Вагомою у структурі харчування була кукурудзяна або кукурудзяно-картоплина кулеша ("барабулева"). Варти кулешу способом засипання кукурудзяної муки в кип'ячену воду. Захолола кулеша ставала густою, її можна було ділити на

10.3. Сорочка, вишиита бісером (фрагмент), с. Погорілівка, Заставнівський р-н, Чернівецька обл., середина ХХ ст., 2007 р.

шматки та їсти з молоком, сметаною, бринзою, салом, шкварками, як і хліб. Заміс із кукурудзяної запареної муки, що випікали на капустяному листі, називали "налисник", юшку з кукурудзяної муки — чир. Його споживали з густою кулешею — "рідку кулешу з густою". Бідняки, замішуючи тісто, до муки часто додавали картоплю, боби, квасолю. Скрізь варили вареники, які тут називали "пироги". Вареники (пироги) начиняли сиром, бринзою, квашеною капустою, маком, улітку — різними фруктами та ягодами. Готували галушки з кукурудзяної муки, навесні — кукурудзяну кашу зі щавлем — "натину", яку заправляли смаженою цибулею на олії.

Різноманітними були молочні страви — кисляк, сметана, сир, масло, сир — будь з овечого молока, бринза, змішаний зі сметаною сир і под. Вагоме значення у структурі харчування буковинського селянства мала картопля ("барабуля", бараболя, бульба, мандибурка). ЇЇ варили в лушпайках і чищену, пекли, смажили, заправляли салом, шкварками, сметаною, олією, перетертим на олії часником. З неї готували "книглі" — лініві вареники, балабухи з добавкою кукурудзяної муки, сиру, бринзи, пляшки з тертої картоплі, "терчаники" тощо. Складником багатьох страв була капуста — квашена, варена, смажена з м'ясом та ін. Капусту використовували для виготовлення голубців, які начиняли кукурудзяною крупою, підсмаженою на цибулі.

З червоних буряків і квасолі варили борщ, до нього додавали сметану та варені яйця. Навесні й улітку готували зелені борщи з кваском, петрушкою, кропом та іншими овочами. Для приготування багатьох страв використовували квасолю, огірки, моркву, брукву, боби, "баштани", конопляне сім'я, цибулю, часник, перець, хрін, кріп, петрушку та ін. З фруктів варили компоти, робили напої — соки, кваси і под. Навесні "спускали" березовий сік. Споживали куповані напої, зокрема каву та чай, хоч заварювали й чай із місцевих рослин та їхніх плодів — шипшини, дерену, арніки, акації, вишні, малини, липи.

Чимало сімейних і громадських подій на зразок обрядів, толок, могоричів супроводжувалися споживанням горілки ("горівки", "палянки", "пуйки", "варівки"). Пили з невеликих 10—20-грамових чарочок. Виготовляли власне вино з винограду, яблук, груш. Від 40-х років ХХ ст., усупереч різним заборонам, гнали самогонку.

Незважаючи на збільшення у структурі селянського харчування продуктів фабричного та заводського виготовлення, куплених на ринку чи в магазинах, у тому числі й хлібні вироби, все-таки досі переважну кількість продуктів, які споживає селянська сім'я, заготовляють у власному господарстві, зокрема м'ясні й молочні, овочі та фрукти, яйця, обрядові страви тощо.

10.3. Духовна культура

Окрім третього тому "Етнографії Буковини", присвяченого винятково питанням духовної культури, М. Кожоленко трьома роками пізніше опублікував ще одну працю на цю саму тему¹⁵. В "Етнографії Буковини" автор висвітлює духовний світ буковинців через призму календарної обрядовості, починаючи від Різдвяних свят і до Дмитріївської суботи. Тут він спробував узагальнити специфічні риси певних календарних обрядів у молдован Буковини, зокрема новорічного дійства, та румунів — Різдвяно-новорічних обрядів. У праці "Духовна культура українців Буковини" вчений зробив ґрунтовний історіографічний огляд етнографічного дослідження духовної культури українців загалом і на тому фоні — буковинських.

Тематично згадана праця значно ширша. Від дохристиянського часу на Русі й до сьогодні дослідник простежив еволюцію звичаєвого права, зокрема у таких ланках побуту і життя, як укладання договорів між громадою та полонинськими пастухами, господарями-роботодавцями і найманими робітниками, в тому числі довгостроковими й тимчасовими. Автор висвітлив регулювання звичаєвим правом селянських толок ("клак") під час будівництва жител, збирання врожаю, косіння лугів, виготовлення пряжі, частування господарями учасників толоки тощо. "Колективною громадською взаємодопомогою, — зазначає автор, — у минулому розбудовувались буковинські села, оброблялись ділянки наділеного поля, сінокоси, готувався до зберігання врожай та ін. Громадська взаємодопомога давала можливість виживати окремим сім'ям в умовах відсутності матеріальних ресурсів, браку тягла та реманенту і, взагалі, в умовах бідності"¹⁶. Тут узагальнено питання про сакральні символи в традиційній свідомості буковинців: покутъ у хаті, освячена вербова гілка та вербове дерево загалом; ритуальний Сніп-Дідух (Коляда), який уособлювали з духом дідів-прадідів-опікунів і покровителів свого дому; піч — місце перебування богів родового вогнища; стіл на покуті, де завжди повинні бути хліб та сіль, рушник, що поставав неодмінним атрибутом родильної та весільної обрядовості, оберегом разом з іконами щастя мешканців хати.

Опоетизованими символами народного світобачення були реалії природи: вода, яку святили та якою освячували власні обійтія, худобу й поля, у велигодні понеділок і вівторок обливали дівчат та хлопців; вогонь — його сприймали виявом усеперемагаючої сили Сонця, присутньої в численних сімейних і календарних обрядодіях у вигляді палаючих свічок, каганців на могилах предків,

полонинських ватр, купальських вогнів і под. "У давні часи, — підсумовує дослідник, — вогонь вважали живою істотою, яка народжується, росте, харчується, помирає, а потім народжується знову... як сонце приносить життедайну енергію, очищення, так і вогонь, як частинка цієї енергії, так само забезпечує людині життя, оберігає її та очищує від всього злого"¹⁷.

Найповніше світоглядні уявлення українців Буковини виявляється у календарній і сімейній обрядовості, що в основних формах поставала інваріантною українською. Так, річний цикл календарної обрядовості, як і скрізь в Україні, започатковували звичай обряди пізньоосіннього передріздвяного періоду. Він починався від релігійних свят Святого Дмитра (8 листопада), коли фактично припинялися святання ("До Дмитра дівка хитра...") і в останню суботу перед Святым Дмитрієм поминали покійників. Відтак вшановували дні Святих Кузьми та Дем'яна, від котрих починалися осінньо-зимові молодіжні вечорниці, Святого Михаїла (21 листопада), з яким пов'язували боротьбу небесних сил зі силами темряви й усікого зла, грім і блискавку. Пилипівський піст розпочинався 28 листопада. Під час його не лише дотримувались постових заборон, а й парубки до дівок придавлялися ("У Пилипівку парубок дівку вибира, а після Різдва святів засила").

10.4. Народна ікона на склі, с. Мосорівка, Заставнівський р-н, Чернівецька обл., перша половина ХХ ст., 2008 р.

заклинаннями передбачувати свою долю. Подібно гадали і на Святого Андрія (13 грудня). Наприклад, дівчата виготовляли балабушки, вишікали їх, мітили кожна свою, а тоді випускали до них балабушок голодного кота. Чию балабушку першою схопить кіт, ту дівку першою візьмуть заміж, і под.

В обрядах цього осінньо-зимового циклу на Буковині не простежуємо майже нічого такого, чого б не знали або не робили в інших

Свято Введення вже започатковувало зиму та повір'я в щасливого чи нещасливого "полазника", що першим у цей день відвідає хату. Існувала заборона на копання чи орання землі після свята Введення, бо від тогодня земля повинна відпочивати й набиратися сили аж до весни. Свято Катерини (7 грудня) було днем "дівочої долі", коли дівчата намагались різними ворожіннями та

регіонах України. Аналогічними є етнографічні спостереження за календарними обрядами — Різдвяного та Новорічного циклів, у тому числі Водохрещ, передвеликодньої та великодньої обрядовості, свят літнього календаря, зокрема Трійці, Івана Купала, Святого Петра і Павла, Богородичних і подібних свят ранньої осені. Загальноукраїнські аналогії спостерігаємо також у звичаях і повір'ях, пов'язаних із весняно-посівними роботами та зі житивами, за винятком звичаїв, властивих для полонинського випасу худоби.

Усе це ще раз засвідчує, що українська етнічна традиційна духовна культура дуже скристалізована, майже монолітна.

Це ж стосується сімейної обрядовості — родильної, весільної, похоронної. Однак у такій сфері окрім складники помітно вирізняються. Наприклад, у родильному обряді на Буковині були також баба-повитуха, пара чи кілька кумів, оберегові приписи поведінки вагітної, відвідання близькими та знайомими молодицями породіллі з пирогами, солодким печивом, яйцями, смаженою куркою й усе загальновідоме в Україні, але виразніше, ніж деінде, поставав обряд "випроваджування дитини на свій хліб", що адіснували приблизно у дворічному віці, коли дитину відлучали від маминого молока¹⁸.

Інваріантні загальноукраїнські риси переважали в обряді буковинського весілля, в сценарії якого органічно впліталися сватання, оглядини, коровай, дівич-вечір, посад і перепій, перезва й інші обрядодії, ті ж самі дійові особи свати і свахи, дружби та дружки, світилки й бояри, старости і старостини, батько та мати, наречений і наречена. Можливо, більше, ніж деінде в Україні, в буковинському весіллі брали участь не лише запрошені гости, а й незапрошенні, так звані запорожці¹⁹. Незначною була специфіка весільних страв. За винятком обрядових печив (короваю, калачів, пирогів) усі страви мали радше раціональне обґрунтування, спричинене потребою кращого частування учасників весілля: холодці; солонина; смажене м'ясо у вигляді печені чи душенини; локшина; різні напої. Горілку пили за чергою навколо столу по 1—2 чарки з одної чарки.

Аналогічними до загальноукраїнського існували на Буковині обряди похорон і вшанування пам'яті померлих. На поминальному обіді обов'язковою стравою було "коливо" ("колово", кутя, пшениця). З-поміж ужиткових страв подавали колочену квасолю зі соломахою, капусту, гриби, калачі, компоти і под. Поминали покійників на третій і дев'ятий дні після смерті, через шість тижнів, через рік, сім років, 12 років. Якщо у зазначені терміни не робили поминального обіду, то обдаровували біdnіших людей "за душину" калачем і свічкою.

Вагомою подією у народному календарі вважали Провідну неділю: через тиждень після Великодня — "проводи". На цвінтар несли варені яйця, солонину, бринзу, гуслянку. Ними пригощали родичів, сусідів, близьких людей²⁰.

Підсумовуючи розповідь про етнографічні особливості краю, необхідно зазначити: по-перше, Буковина на мапі України — це історико-політичний район, що впродовж багатьох віків у політичному та правовому відношенні був ізольований від основного масиву українських етнічних земель; по-друге, з етнографічного погляду територія краю належить до субетнокультур Піділля, Гуцульщини, частково до Покуття; незважаючи на це, в умовах довготривалого перебування Буковини в одинакових політичних умовах первинні відмінні субетнокультурні подільські й гуцульські риси взаємно зблизилися; декотрі гуцульські складники спустилися на низинні подільські простори (гражда, кептар тощо), і навпаки, подільські горботка, вишивка, планування хати сягнули гір.

Загалом етнічна культура українців усіх підрайонів Буковини становить органічну частину культури України, її складники, особливо духовні, переважно належать до інваріантних явищ культури всієї України.

²⁰ Кожолянко Г. Етнографія Буковини: у 3 т. / Г. Кожолянко. — Чернівці, 1999. — Т. 1; 2002. — Т. 2; 2004. — Т. 3.

²¹ Кожолянко Г. Духовна культура українців Буковини / Г. Кожолянко. — Чернівці, 2007.

²² Енциклопедія українознавства: в 11 т. — Л., 1993. — Т. 1. — С. 187—188.

²³ Кожолянко Г. Етнографія Буковини / Г. Кожолянко. — Т. 1. — С. 32.

²⁴ Макарчук С. А. Етнічна історія України: навч. посіб. / С. А. Макарчук. — К., 2008. — С. 208.

²⁵ Берг Л. С. Население Бессарабии: этнографический состав и численность / Л. С. Берг. — Петроград, 1923. — С. 16, 20.

²⁶ Кожолянко Г. Етнографія Буковини / Г. Кожолянко. — Т. 1. — С. 57.

²⁷ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: в 7 т. — М., 1973. — Т. 4. — С. 191.

²⁸ Кожолянко Г. Етнографія Буковини / Г. Кожолянко. — Т. 1. — С. 57.

²⁹ Дністрянський М. С. Етногеографія України: навч. посіб. / М. С. Дністрянський. — Л., 2008. — С. 94.

³⁰ Романюк А. Хроніка одного життя: спомини і роздуми / А. Романюк. — Л., 2006. — С. 40*.

³¹ Там само.

* Автор цього навчального посібника опублікував рецензію на "Хроніку одного життя" А. Романюка. Дзвін. — 2008. — Ч. 3. — С. 124—129.

- ¹³ Кожолянко Г. Етнографія Буковини / Г. Кожолянко. — Т. 1. — С. 77.
- ¹⁴ Там само. — С. 81.
- ¹⁵ Кожолянко Г. Етнографія Буковини / Г. Кожолянко. — Т. 3. — С. 77.
- ¹⁶ Там само. — С. 77.
- ¹⁷ Там само. — С. 114.
- ¹⁸ Там само. — С. 127—128.
- ¹⁹ Кожолянко Г. Духовна культура українців Буковини / Г. Кожолянко. — С. 311.
- ²⁰ Кожолянко Г. Етнографія Буковини / Г. Кожолянко. — Т. 1. — С. 349.

Контрольні запитання та завдання

1. Коли і за яких обставин Буковину окупувала Австрія?
2. Як змінився адміністративний статус Буковини у складі Австрії від 1784 р. до 1849 р.?
3. Охарактеризуйте національний склад населення Буковини 1900—1940 рр.
4. Чому адміністративна територія Буковини у складі Румунії після Першої світової війни стала більшою від території "герцогства" Буковини часів австрійського панування?
5. Проаналізуйте національний склад населення Чернівецької області (колишньої Північної Буковини) 1940—2001 рр.
6. Чим були відмінні між собою політичні умови для національного життя українців підвавстрійської Буковини та Хотинського повіту Бессарабії в складі Росії?
7. Розкажіть про структури сільськогосподарських культур у різних природних зонах Буковини.
8. Чим відрізнялися типи сільських поселень Буковини залежно від природного характеру місцевості, їхнього географічного розташування?
9. Назвіть найпоширеніші на Буковині типи дворів і будівель, котрі до них належали.
10. Що Ви знаєте про техніки будівництва жителів, використовуваних на Буковині?
11. Як виглядали за кроем та оздобленням вишивкою буковинські сорочки подільського типу?
12. Охарактеризуйте інші одяги, що належали до жіночого вбрання буковинок.
13. Що собою становили і як виглядали одяги, котрі належали до вбрання чоловіків?
14. Розкажіть про традиційні буковинські страви в різних місцевостях Буковини.
15. Визначте сфери традиційного громадського та сімейного побуту буковинців, регульовані звичаєвим правом.
16. Які обрядодії буковинців традиційного сакрального змісту були орієнтовані на забезпечення успіхів у хліборобстві, тваринництві, сімейному побуті?
17. Чи простежуються у сімейній обрядовості буковинців специфічні моменти, невідомі в інших районах України?

Розділ 11

ГУЦУЛЬЩИНА

11.1. Гуцули — найсвоєрідніша етнографічна група українського народу

Найбільшою етнокультурною своєрідністю з-поміж усіх українських етнографічних і локальних груп вирізняються гуцули, а отже, і Гуцульщина серед інших районів. Гуцульщина в адміністративному відношенні розділена між трьома областями — Івано-Франківською, Закарпатською та Чернівецькою. В Івано-Франківській — це більші південні частини Косівського й Надвірнянського районів і весь Верховинський, центр якого в минулому називали Жаб'є; в Чернівецькій — південно-західна частина Вижницького та весь Путильський; Закарпатській — уесь Рахівський.

На північному схилі Карпат західна межа Гуцульщини пролягає від околиць гори Сивулі вниз за течією р. Бистриці Солотвинської до крайніх гірських сіл Яблоньки та Раковця. Північно-східна межа тягнеться в напрямку з північного заходу на південний схід попід гори в 10 км південніше Надвірної та північніше Делятина, Косова, Кут. У Чернівецькій області в тому ж напрямку вона продовжується через м. Вижницю, велике с. Берегомет, села Банилів-Підгірний, Красноїльськ. Від південних околиць Красноїльська межа української Гуцульщини збігається з українсько-румунським кордоном, залишаючи на українському боці Путильський район Чернівецької області, Верховинський Івано-Франківської, Рахівський Закарпатської областей. Найвищою точкою карпатського хребта на межі Верховинського й Рахівського районів є гора Говерла заввишки 2067 м над рівнем моря. На Закарпатті західна

межа Гуцульщини обіймає басейн Чорної Тиси. В українських Карпатах від Говерли в східному напрямку гори продовжуються до 90 км, північно-західному — аж до с. Яблоньки — близько 60 км, західному — до басейну Чорної Тиси — близько 30 км.

Найвідомішими поселеннями району Гуцульщини є Верховина (Колишнє Жаб'є), Косів, Ворохта, Яремча, Рахів, Ясіня, Богдан, Вижниця, Путила, Шепіт тощо. За ландшафтом гуцульський край — це гірський масив. Північні й південні схили поділені хребтами Горгани, Свидовець. На кордоні з Румунією височать Гриневи та Чивчани. Річки північного схилу впадають у Дністер та притоки Дунаю — Прут і Серет. Річки південного схилу несуть води до Тиси — притоки Дунаю.

Схили гір покриті хвойними й буковими лісами. На висотах до 600 м ростуть дуби, ясени, клени, липи, явори, берези. Схили на висотах від 500 до 1 500 м покриті буковими лісами. З висоти 1 225 м над усіма деревами домінують ялини та сосни. Гірські плато покриті піщаними травами. Їх використовують як літні відгінні пасовища — полонини, котрі мають важливe господарське і побутове значення в житті гуцулів. На вирубках, нижче від полонин, ростуть кущі малини, ожини, чорниць, брусниць.

Специфічні природні умови позначились на особливостях господарського й побутового укладу, насамперед зумовили пріоритет тваринництва над землеробством у забезпеченні матеріальних потреб життя. Скрізь в Україні доіндустриального часу першочергове значення в забезпеченні життєвих потреб селянина мало землеробство, лише на Гуцульщині — тваринництво. Специфіка господарського укладу становила основу своєрідної субетнокультури гуцулів, що від початків аматорського і фахового зацікавлення українськими та польськими інтелігентами народною культурою зумовлювало чи не найбільшу й постійну увагу саме до Гуцульщини, починаючи від питання про етногенез етнографічної групи.

Одна з відповідей на питання етногенезу пов'язує його початок із археологічною Карпатськими курганів культурою II—VI ст. н. е., поширену у передгір'ях Карпат орієнтовно за зовнішнім периметром сучасної Гуцульщини. "Кургани" культури містять могильники зі трупоспаленням, посуд, знаряддя праці, зброю, прикраси. Виявлено гончарні двоярусні горни, римські монети, окрім виробів, котрі співвідносять і з дакійською, і з черняхівською культурами. Таке поєднання, можливо, засвідчує відображення у Карпатських курганів культурі процесів етнічної конвергенції даків — прямих попередників румунського етносу й слов'янських племен, за наслідками яких сформувалися літописні хорвати — прямі попередники сучасної етнографічної групи гуцулів.

Перші описувачі та дослідники етнічної культури гуцулів кожного разу намагалися пояснити походження й етимологію назви "гуцули". Так, К. Мілевський, Л. Голембіовський, Ю. Коженевський та інші автори пояснювали її походження від слова "кочувати" через його можливу фонетичну трансформацію: кочувати — кочули — гоцули — гуцули. Такі автори, як І. Вагилевич та Ю. Фед'кович, пов'язували слово "гуцули" з назвою тюркського племені узів, що у процесі вжитку зазнала фонетичної трансформації: узи — уци — уцули — гуцули. Відома спроба пояснення назви гуцулів від імені моравського князя Гецила. Згадка про цього міститься у хроніці С. Бандтке під 864 р.

Відомий і плідний дослідник етнографії Гуцульщини В. Шухевич вважав, що поштовхом до появи назви етнографічної групи стало діалектне дієслово "гуцати", близьке за змістом до слів "підкидати", "підскакувати", ритмічно рухатись догори чи донизу в танці: "гуц-гуц-гуц" — на гуцульському конiku трястися. Я. Розадовський пов'язував походження назви з германськими племенами готів (*gota*). Достатньо поширена думка про зв'язок слова "гуцул" із волоським (румунським) *hotul* ("розвійник"). З-поміж авторів її дотримувалися українські дослідники А. Петрушевич, Я. Головацький, В. Гнатюк, І. Крип'якевич, а також російський етнограф Д. Зеленін. Думку цю, однак, заперечував Б. Кобилянський. Він зазначав, що гуцули взагалі мало контактували з волохами, тим паче, ніколи не турбували тих розвійницькими діями. Той самий Б. Кобилянський виводив назву гуцулів від слов'янського племені уличів. Це пояснення, проте, вважають непереконливим.

Найнovіші спроби пояснити походження назви "гуцули" належать М. Худашу та В. Грабовецькому¹. Обидва вони вважають: в основу назви покладено антропонім *Гуцул*, поширені вже з XV ст. антропоніми *Гуц*, *Гуч*, *Гуцко*, *Гуцъ*, *Гуцек* та ін. Причому М. Худаш обґрунтоває давньослов'янський характер суфікса *-ул* (болг. — *Жи-вл*, *кривул*, *Драгул* тощо; сербо-хорват. — *Dragul*, *Radul*, *Wladul* і под.), а відтак варто допускати слов'янський характер давнього антропоніма *Гуцул*. Можливо, той перший *Гуцул* у минулому був "родонаочальником, ватажком чи власником якихось населених пунктів чи місцевості на Гуцульщині"² подібно до багатьох назв сіл антропонімічного походження в Україні — *Богуші* (від Богуш), *Божки* (*Божук*), *Бояни* (від *Боян*), *Чепелі* (*Чепель*) або ж від імен — *Лукаші*, *Микитюки*, *Андріївка*, *Петричі*, *Богданівка*, *Йосипівка*....

Дослідники Гуцульщини звернули увагу на особливості антропологічного типу гуцулів, на складання якого в минулому мусили виливати кровно споріднені зв'язки слов'янського субстрату

з багатьма іншими. Польський дослідник краю А. Оссендовський узагальниє ті зв'язки: "Мешканці верхнього Пруту, на Покутті, дуже характеристичне відмінне плем'я гуцулів, якщо не є волоською лише зрущеною гілкою, то, напевне, відламком Русі, сильно просякнутим волоською кров'ю. Нема підстав категорично відкидати якогось допливу в середовище гуцулів половецької і тюркської крові взагалі... враховуючи, що віками молдовське Задністров'я було заселене печенігами, потім половцями"³.

Особливості антропологічного типу гуцулів зазначали у працях українські антропологи Ф. Вовк, В. Бунак, В. Дяченко, С. Сегеда та ін. Ті особливості виявляють себе у більшій брахіцефалії (круглоголовості) з показником голови 84 і 85 (співвідношенням ширини голови до її довжини рівним 84:100, 85:100); темнішому забарвленні волосяного покриву та його інтенсивнішою густотою на обличчі й грудях, вищому, ніж деінде в Україні відсотку темнооких (до 15 %) і з очима мішаної пігментації, у відносно видовженому обличчі, прямому чолі зі слабким надбрів'ям, переважанні опуклих носів (25 %) надувігнутими (7) за домінування прямоносих (70 %)⁴ і под.

Усе це може бути пояснене тим, що на Гуцульщині в етногенетичному процесі на слов'янську основу в інших співвідношеннях, ніж деінде, накладалися іноетнічні "домішки" — дако-фракійська, скіфо-сарматська, готська, тюркська...

Значні особливості гуцульського діалекту, який усі серйозні польські, німецькі, чеські, румунські вчені зачислювали до української мови. Особливості лексики діалекту витворилися під впливом своєрідного господарсько- побутового укладу, зокрема літнього полонинського випасу худоби, а також під впливом природних умов проживання в горах, у відносній ізольованості не лише окремих поселень, а й дворів тощо.

Фонетичні властивості гуцульського діалекту узагальнив М. Худаш. На основі праць учених минулого І. Вагилевича, І. Верхградського, З. Панькевича, Б. Кобилянського й інших він показав, чим у гуцульській говорці вирізняються фонеми -a, -o, -y, -i та редуковані від них фонеми, у чому виявлялося відмінне звучання губних приголосних, передньоязичних палатальних, задньоязичних і сонорного -r, випадання окремих приголосних у діалектних словах та подібні ознаки діалекту⁵.

На нашу думку, декотрі етнографи, зокрема фольклористи кінця XIX — початку XX ст., записуючи народні пісні, казки, байки, прислів'я, опубліковані, наприклад, у томах "Етнографічного збірника" чи "Матеріалів до української етнографії", ніби штучно здіалектизували свої записи. А. Онищук навіть широковживане

українське словосполучення "на тім світі" передавав як "на кім сьвікі" тощо. О. Кольберг, який робив ті записи в латинці, здається, майже не зауважував значних відхилень гуцульського діалекту від української літературної мови.

Наведемо уривок зі запису українським автором Ю. Яким'юком казки "Звірі як громадяни", опублікованої в одному з томів "Етнографічного збірника": "Прийшла зима, а звіри не мали що робити та й зачели вибирати радних. Виложили ліству. А потім вибрали лиса на комісаря до виборів. А ек мали бути вибори, лис узев собі заїця і білицу тай видийшов далеко у ліс у велику печеру тай собі набрали з берези кори, ніби того ахта (акта. — С. М.), тай сказав тоги лис до зайця: ти будеш вахмішем, а ти, білице, будеш поштфірир! Тай ідут до виборив"⁶.

З позицій сучасної граматики української мови в наведеному уривку зі 70 слів можна знайти 25 відхилень від орфографічних правил, але вся лексика, за винятком слів, запозичених з інших мов ("ахт", "вахміш", "поштфірир") загальноукраїнська й зrozуміла кожному українцеві. Повторимось і додамо, що відмінна від загальноукраїнської мови діалектна лексика є там, де вона відображає екзотику господарського укладу гуцулів, насамперед полонинського випасу худоби.

11.2. Полонинське скотарство Гуцульщини

Вагоме значення в усьому господарському та побутовому укладі гуцулів мало полонинське скотарство. Поряд з його роллю у забезпеченні матеріальних потреб гуцульського селянина, зокрема продуктів харчування, сировини для виготовлення одягу й декоративних тканин, а також грошових доходів полонина була джерелом міфологізації народного життя, закоханості в природу та її обожнення. У листі до Максима Горького М. Коцюбинський писав: "Глубокий язычник — гуцул всю свою жизнь до смерти проводит в борьбе со злыми духами, населяющими леса, горы и воды"⁷.

Організовував літній випас худоби на полонинах власник або орендар полонини — відповідного просторого верховинського угіддя з луками, лісовими галявинами, джерелами. Організатора випасу на галицькому боці гір називали *депутатом*, на буковинській Гуцульщині — *завідцем*, на Закарпатті — *депутатом до полонини*. Зазвичай організатори належали до найбагатших гуцулів. Вони укладали договори з винаймуваними пастухами, вели грошові чи натуральні розрахунки з господарями за випас їхньої

худоби, місця випасу облагоджували необхідним реманентом тощо⁸.

Очолював усіх пастухів на полонині старший пастух — *ватаг*, якого ви наймав "депутат" чи "завідця" і який уже безпосередньо керував випасом, роботою всіх інших пастухів, визначав режим випасу худоби, час і порядок доїння корів та овець, способи переробки молока та зберігання молочної продукції, забезпечення охорони худоби й людей від диких звірів, відповідав за облік виробленої продукції, одержаної від корів чи овець кожного окремого господаря, відтак — і за розрахунки з господарями. Ватаг мусив бути незаперечним авторитетом для всіх пастухів. "Депутат" і громада обирали ватагом передусім здібну, чесну з твердим характером людину, здатну фахово дбати про полонинське господарство і вміло спрямовувати роботу всіх пастухів⁹.

Залежно від функцій пастухів називали *вівчарі* (приблизно один на 100 овець), *слочері* (випасали ялових овець, ягнят і баранів), *єгнечники* (випасали ягнят окремо), *козяри* — пастухи кіз, *бовгари* (випасали велику рогату худобу — *маржину*). В південно-східній Гуцульщині їх називали *короварами*, *вакарами*. Волів доглядали *воляри*, коней — *стадарі*, *конохарі*. На великих полонинах могли працювати старший *вівчар* і його помічник — менший *вівчар*, а також *стрункар*, в обов'язок якого входило заганяння овець у *струнку*, де їх доїли. Серед робітників полонини були також молоді жінки. Вони доїли корів і переробляли молоко. Їх називали *маерки*¹⁰. Кожна більша полонина мала власного *терхаря*. Він перевозив із полонини в село вироблені продукти, а зі села на полонину — кукурудзяне борошно, сіль, необхідний посуд. На великих полонинах були також окремі нічні сторожі — *нічники*, *бондарі* (*боннарі*) для виготовлення посуду на місці.

У день полонинського виходу на полонину прибували не лише пастухи, а й господарі худоби. В їхній присутності доїли тварин "на міру", що мало слугувати підставою для розрахунку "полонини" з господарями продуктами тваринництва виробленими за час випасу. Для облагодження полонинського випасу попередньо вибирали місце *стійбища*. Там будували два основних види тимчасових жителів пастухів: 1) непереносні, достатньо капітальні, під назвою "стая", "колиба"; 2) легкі переносні житла пастухів, які теж називали "колиби"¹¹.

Першою умовою вибору місця стійбища було гарне джерело води. Тут будували *стаю* — стаціонарну житлово-господарську споруду, де спали пастухи та зберігалися продукти тваринництва; будували також *окіп з навісом* — обгороджене місце для доїння овець у "струнках", *кошару* — загороду для відпочинку овець,

застайок — найпростіше укриття для пастухів; **ялівник** — загороду для ялових овець, котрих не доїли; **кучу** — хлівець для свиней; **водопійні корита** тощо.

Стаю споруджували "у зруб", без вікон і стелі. Складалася вона з **ватерника** (від слова "ватра") і комори. При стінах більшого ватерника робили широкі лавиці, де клали миски, ложки, всілякий посуд (тут почували ватаг, інші пастухи), над ними — полицеї. На стінах вішали одяг, сита. Посеред ватерника горіла ватра. Над нею — **верклюг** із котлом, який зручно повертав котел на вогонь або ж відводив від вогню. Друга камера стаї — комора — була місцем зберігання бринзи, будзу, картоплі, борошна, різних продуктів і речей.

Загороди, де вночі відпочивали вівці, обкладали смерековими стовбурами з гіллям, щоби туди не міг залізти ведмідь чи інший звір. Посеред загороди зводили **застайки** (*стайки*) — споруди на чотирьох стовпах без стін із луб'янним покриттям зверху. При стовпах стайки на певній висоті вівчарі монтували поли для спання та відпочинку, з яких було видно весь простір загороди. Вночі посеред стайки горіла ватра.

На стійбищах, де окремо випасали корів, робили зрубні споруди для відпочинку пастухів — **колиби** та будівлі — **царок**, **окіл** і под. У них переробляли молоко й зберігали молочні продукти. Залежно від можливостей і потреб будували різні типи корівників: від примітивних хлівів, складених із жердин, до зрубних споруд із колод або протесів. Такі корівники мали окремі великі камери для загону корів і менші — для переробки молока та зберігання продуктів. Вікон і стелі в таких будівлях не робили, зате вони завжди мали підлогу. Зверху їх накривали драницями, корою. Певну частину полонинських площ використовували для заготівлі сіна. Ті площі називали **кішницями**.

Усталеним був щоденний режим праці пастухів. Вони прокидалися о 5-й, потім півтори години доїли овець, через півгодини — корів. Близько 7-ої виганяли на випас овець і кіз, а після цього — корів. О 12-й приганяли овець на доіння. Після цього пастухи обідали. Приблизно о 14-й овець вдруге виганяли на випас. Корів удруге доїли під вечір — близько 18-ої год. Овець же після цього знову заганяли в струнку і доїли втретє.

Близько до ночі черговий вівчар або спеціальний "нічник" розводив вогнище перед застайкою, що мало відлякувати диких звірів. Коли такі появлялися, вівчар чи "нічник" відганяв звіра палаючими головешками, смолоскипами. Okрім хижаків, серед звірів були й дики кабани.

Корів та волів випасали чередою на кращих, "солодких" травах, лісових галевинах, заламах, де лежав повалений бурею ліс, овець — на відкритих полонинах, ділянки яких змінювали в процесі випасання трав, а також у лісових заростях; кіз і ялових овець — на лісових згарищах, коней — у місцях крашого травостою біля гірських джерел, волів — у різних видолинках, ярах.

Окрім випасання худоби, такою самою важливою роботою пастухів на полонині була переробка молока на продукти споживання й напівфабрикати. Видосне молоко пастухи зносили у стаї, переливали зазвичай у дерев'яні посудини (35—60 л), тричі пропцидживали через: верхнє сіто, сплетене з грубої вовни; середнє сіто з рідкого полотна; нижнє сіто з густого полотна. З овечого молока виготовляли грудковий сир — будз; а також бринзу, урду, гусятинку — кисле молоко. Для переробки молока на сир використовували своєрідний ферментний матеріал — "кляя", виготовлений із висушеного шлунка козеняті, теляти, ягняті. Після скочлення "кляя" у молоці воно зсідалося. Осілий сир ватаг вибирал руками і накладав його на кропив'яне чи вовняне цідило, повішеннє на кілок, через яке стікала сироватка. Залежно від якості звільненний від сироватки сир називали: *кипряк* — найкрацій з порами; *міляк* — суцільної маси без пор, ніби мило; *вістар* — вистояний; *сончлівець* — висущений на сонці.

З сироватки з добавленням свіжого молока і через підігрівання за певною технологією виготовляли *урду* й додавали до прокисленого будзу, щоб після розміщування отримати остаточний продукт — *бринзу*. ЇЇ складали в бербеницю чи бочку або вичищені мішки, зроблені з козлячого шлунку. Сири часто виготовляли у формах птахів, овець, зайців, іноді — калачів. Із гусятинки, добавляючи до неї свіжого молока і підігріваючи, додаючи сметани, виготовляли своєрідну ряжанку.

Власники тварин, котрих випасали на полонині, розраховувались двічі на сезон: від початку випасу (найчастіше від дня Свято-го Юрія, 6 травня) і до Святого Іллі (2 липня); вдруге — від Свято-го Іллі до кінця випасу виробленою на полонині продукцією — бринзою, маслом, грудковим сиром і под. Пропорційно до частки надоеного "на міру" молока, весняно-літній розрахунок спочатку здійснювали з тими власниками, котрі мали на випасі найбільше худоби (корів, овець, кіз та ін.). Такі власники (господарі) пропорційно оплачували за випас більші грошові суми. За чергою, до 2 серпня, зазвичай розрахунки продукцією завершувалися з усіма власниками, в тому числі найбіднішими. Другий літньо-осінній розрахунок розпочинали з біднішими господарями. Траплялося, що восени, з огляду на непередбачене похолодання, ватаг не встигав

завершити розрахунки з багатшими господарями і переносив це на наступний рік. У дечому такий звичай ніби більше охороняв інтереси незаможніх гуцулів, що відображало гуманний зміст функціонування сільської громади.

Нелегкими були умови праці на полонині. У травні ще могли випадали сніги, влітку — дощі, градобої, під осінь часто віяли холодні північні вітри, хуртовини і под. Пастухи часто хворіли¹². Їхня їжа складалася переважно з молочних і мучних продуктів. Страви готував ватаг. Пастухи пили молоко, жентицю, гуслянку, їли урду. Зі сіл їм довозили книши, голубці, сало, хліб, картоплю, горілку. Це траплялося на свята, а також тоді, коли селяни почергово приїжджали на полонину за розрахунком — отриманням належної їм продукції.

Посуд, яким користувалися пастухи, був головно з дерева: це великі тарілі — “круги” для подавання їжі, сільнички, миски, ложки. У будні пастухи носили сорочки — “мазанки” та штани, виварені в лої або овечому маслі. Під час виварювання до лою давали ще смерекової смоли. Виварені у такій суміші сорочки називали “смолянки”, або “мазанки”. У них не заводилася “нуха” — натільні паразити.

Наплічні одяги — кентарі, чорні сердаки, байбараки, вовняні накидки — “гутлі”. На голові — кресані; на поясі — широкі ремінні пояси — “череси” з кишенями в них для ножа, кременя, кресала, губки, тютюну, лульки. Через плече носили “табівку”, шкіряну або вовняну “тайстру”, “дзьобенку”, мали топірця, палицю.

11.3. Землеробство й інші заняття

Гуцульщина — єдиний з українських етнографічних районів край, в якому землеробство для проживання людей давало менше доходу, ніж тваринництво. Насамперед це зумовлено природними умовами, потужним переважанням лісових масивів над орнimi.

Наприкінці XIX ст. у 56 селах галицької Гуцульщини на велику власність припадало 273 227 моргів: орне поле мало лише 817 моргів, городи — 1 232 морги, пасовища — 212 моргів, а ліси — аж 255 144 морги. У селянській власності спорстерігалось інше співвідношення, але також орних площ на всю власність у 243 299 моргів було 23 672 морги, а також 79 347 моргів лугових городів та 69 998 моргів пасовищ¹³.

У Косівському повіті, наприклад, орні площи у 30-х роках XX ст. становили всього 7,6 % поверхні, сіножаті — 17, пасовища

та полонини — 36,6 %. У с. Криворівня 437 господарств мали всього 94 га орної землі. У гірських селах Надвірнянського повіту на мешканця припадало від 0,05 до 0,07 га. В. Шухевич зазначав: орного поля на Гуцульщині “не вистачило би на виживлене і десяті частини всієї тамошньої людності”¹⁴.

Господарства гуцулів були бідними на сільськогосподарські знаряддя праці, зокрема обробітку ґрунту. Ще у XIX ст. тут знали вирубно-вогневе землеробство. За рік-другий до випалювання підсікали дерево (від кори оголювали нижні частини стовбурів), які після того всихали. Котроїсь весни висохлий ліс (“пальники”) зрізували й випалювали. Відтак прибрані згарища засіювали зерном, перемішуючи його зі землею. Освоєні під землеробство ділянки зазвичай використовували в наступні роки, в тому числі за системою перелогового землеробства. Освоєні ділянки, переважно невеликі, іноді обробляли вручну окованими дерев’яними лопатами — “городниками”, “горонниками”, хоч уже з XVIII ст. багатії господарі знали й плуги.

Сівозміна на освоєніх ділянках була такою: “збіжжє” — картопля (бараболя, мандибурука) — кукурудза — картопля — знову “збіжжє”. Крім окованих лопат, використовували також сапи з гранчастим обухом. Плуги здебільшого мали теліжку, на яку спиралася гряділь. Їхні конструктивні частини виготовляли з дерева — гряділь (“стрілач”), чепіги (“ручіці”), полиця (“плита”, “постіль”) та зі заліза — підошва, чересло, леміш. Борони були з дерев’яною рамою та залізними зубами.

Маловрожайні ґрунти, дощові літа, низькі температури навесні й восени не творили сприятливих умов для землеробства. Інколи пшениця в гірській місцевості взагалі не дозрівала, тому вирощували менш вибагливі до кліматичних умов овес, яре й озиме жито, ячмінь, кукурудзу, останні — головно на схилах, що межували з низинами¹⁵.

З технічних культур сіяли льон і коноплі. На городах вирощували біб, квасолю, горох, моркву, цибулю, петрушку, часник, буряки, мак. Залежно від географічного розташування — на південних або північних схилах гір, вищому чи нижчому рівніві — кожна місцевість мала власний досвід землеробства й городництва та мусила його дотримуватись.

За давньою традицією, на власних садибах гуцули вирощували невеликі садки, часто з дикоростучими яблунями, грушами, слива-ми, черешнями. Садівництво у кожній місцевості було різним: урожайнішим і продуктивнішим — на закарпатській стороні; значно важливішим — також на надвірнянському та косівському пограниччях із Покуттям, у районі Вижниці; зовсім мале практичне

значення воно мало на високих рівнях гір північного схилу, часто близьке до декоративного.

У розташуванні гірських поселень, а не лише на полонинах, знаходились лугові ділянки, на яких заготовляли сіно. На сіножатах біля поселень трави косили двічі. Після просушування його складали в копиці й стоги, використовуючи для годівлі худоби взимку.

Окрім заняття тваринництвом і землеробством, уже з XVIII ст. багато гуцулів працювали на лісозаготівлях та сплаві лісових колод у місця їхньої заготівлі й на деревообробних підприємствах — "тартаках". Власники лісових масивів здавали їх в оренду підприємцям-підрядникам, а також іноземним акціонерним товариствам і фірмам, котрі через різні свої контори наймали робітників для лісоповалу, спуску деревини з гір до річкових долин, формування плотів та їх сплаву вниз річками. Заготовлені в горах колоди спускали вниз способом волочіння, а згодом — спеціально заготовленими для цього лісоспускними трасами — ризами. Доставлені до берегів більших потоків і рік колоди на штучно створених прирічкових плесах формували в плоти різної величини з 8—10 скріплених між собою колод завдовжки близько 4 сажнів. Заготовлені на плесах плоти перепроваджували на річки, а ними вже доставляли до місця призначення.

Плоти сплавляли ріками Біла Тиса та Чорна Тиса, Білий Черемош і Чорний Черемош, Бистриця Солотвинська й Бистриця Надвірнянська, Прут, Путила, Пістинька, Рибниця та ін. Особливо великими були обсяги сплаву лісу ріками наприкінці XIX — початку ХХ ст. Так, на початку ХХ ст. Протом і Тисою сплавляли 6—8 млн м³ щорічно. Черемошем 1899 р. — 3 650 плотів, Бистрицями Надвірнянською і Солотвинською відповідно 910 та 1722 плоти¹⁶. У першій половині ХХ ст. транспортування лісу ріками, з огляду на розвиток залізниць та автомобільного вантажного транспорту, майже припинилося. У 20—30-х роках ХХ ст. ліс ще сплавляли Тисою та Черемошем.

Матеріальне становище й побут лісорубів і сплавників були дуже важкими. Мешкали вони у вологих, темних колибах, без якісного харчування та медичної допомоги, необхідних умов праці, що спричиняло нещасні випадки.

Різноманітними, як і скрізь в Україні, були домашні промисли й сільське ремісництво. Майже в кожній хаті заготовляли конопляне і лляне прядиво, пряли та виготовляли полотно, вовняні тканини, в тому числі декоративного призначення — килими, верети, рушники і под. Кожна родина самостійно для власних потреб шила натільну білизну. В поселеннях працювали майстри,

котрі виробляли шкіру й ужиткові предмети з неї — сап'ян і взуття, пояси-череси, табівки, ремені для сідла, різні футляри тощо. Кушніри виправляли овечі та шкури диких тварин, кіз, лисиць, зайців, куниць, оленів, рисів, тхорів або й ведмедів на хутра, з яких виготовляли теплі одяги — від кожухів до кептарів. Шкури з хутром вичиняли мокрим і сухим способами. Шкіру на ремінь виготовляли за іншою технологією через очищення від шерсті за допомогою вапняного розчину, дублення в розчині з кори внаслідок багаторазового занурення у все сильніший відвар, змащування просушеної шкіри риб'ячим або іншим жиром.

Багато гуцулів виробляли ремінь на власне робоче взуття самостійно, хоч такий ремінь не мав високої якості. Кушніри зазвичай були майстрами не лише з виправлення хутряних шкурок, а й з виготовлення хутряних одяг — кожухів, шапок, кептарів. У Косівському повіті, скажімо, наприкінці XIX ст. числилось 107 кушнірів, у самому Косові — близько 50. Найбільше ремісників кушнірського промислу працювало в Делятині, Яремчі, Ворохті, Рахові, Ясіні, Путилі, Селятині. На відрізний призбираній у талії довгий кожух використовували 7—8 овечих шкурок. Такі кожухи носили частіше на північному боці Карпат. На півдні (Рахівщині) шили короткі кожухи з 4—5 шкурок.

У кожному поселенні працювало чимало шевців, котрі шили чорні чоботи з довгими халявами, жіночі чобітки на високих каблучках з халявами червоного, жовтого й інших кольорів. Кольорові халяви часто виготовляли з козиного ременю. Шевці також були майстрами з виготовлення "ходаків" зі загнутими носками, черевіків, робочих ремінних постолів.

Важома роль у забезпеченні гуцульського господарства сільськогосподарським реманентом, предметами домашнього побуту, сокирами, ножами, ножицями, швайками належала ковальському промислу. Практично одна чи кілька кузень з усім необхідним для роботи начинням діяли в кожному селі. Окрім місцевих гуцулів, ковальським промислом займалися цигани.

Великими за кількістю зайнятих ремісників були промисли — кравецький, столярський, теслярський, столярський, а також бондарський, каменярський, промисел лозо- та ко-

1. Кахля, м. Косів, Івано-Франківська обл., 1860 р.

реплієтіння і под. Кравці на замовлення шили сердаки, кептарі, сукняні штани — гачі й інші верхні одяги. З кінця XIX ст. чимало кравців, зокрема у містечках і містах, мали швейні машинки. Бондарі виготовляли на замовлення і ще більше для продажу різних форм діжки, цебри, кадоби, бочки, корита, очви, варехи, ракви, вулики. Для бондарських виробів використовували деревину з явора, берези, осики, дуба тощо.

До масових допоміжних промислів належали збиральництво грибів, ягід, фруктів, рибальство та мисливство. У вигляді бортництва, а також пасічництва було поширенім бджільництво.

11.4. Матеріальна культура побуту

Поселення, двори й житла Гуцульщини, їхне планування, форми і вигляд значно залежали від природних умов, топографії та рельєфу місцевості, наявності ділянок для землеробства і городництва, сіножатій, русел річок та інших характеристик місцевості. Виникали поселення як малодвірні "кутки", "кути", "осередки"; "землі", що з часом переростали в села, які майже ніколи не творили суцільно заселеної поверхні. Будівлі вздовж прирічкової дороги ланцюгом гнізд по 3—10 хат простягалися на кілька кілометрів. Одне з більших таких гнізд могло творити осередок, з церквою, певними громадськими будівлями (наприклад, Криворівня). Окрім садіб, розташованих у гніздах такого ланцюга, їх ще чимало знаходилося на відстані від 0,5 до кількох кілометрів у вигляді індивідуальних або групових хуторів у тих місцях схилів гір, де були природні виходи води на поверхню — гірські джерела. На місці останніх влаштовували кам'яній чи дубовий зруб завглибшки до 1 м з виходом зрубу на висоту близько 1 м над поверхнею. Хутірне обійття в такий спосіб мало власну криницю ("керницю"), а біля неї — довге корито для водопою худоби.

Від основного ланцюга прирічкового поселення бічними видолинками могли відходити бічні вулички, що переходили у вузькі доріжки — "сутки" або просто в плаї, якими гнали худобу на гірські випаси чи іхали верхи. Близче до поселення "плаї" іноді гордили воринням із довгих жердин.

Серед дворів вирізнялись відкриті з незв'язаними або частково з'язаними між собою будівлями; замкнуті двори — гражди ("хата в брамах"); інколи — лінійні однорядного типу забудови.

Гражду формували безпосереднім з'єднанням хати з господарськими будівлями або за посередництвом зрубної загорожі.

11.2. Схематичне зображення гуцульської гражди, с. Криворівня, Верховинський р-н, Івано-Франківська обл.

тож різних побутових речей. Однак були також гражди з чистим подвір'ям перед хатою. Іноді така гражда мала господарське подвір'я з тильної сторони хати. Його огорожували і найчастіше використовували для влаштування пасіки. До комплексу гражди входили хата, сіни з притулками, стайні для тримання коней і корів, дровітня (найчастіше біля сіней), комора. Найбільшу площа займала стайня, на горищі якої зберігали сіно.

Відносно усталеними були метричні співвідношення конструктивних частин хати: висота даху в 1,5 раза більша від висоти стін (1:1,5); житлова камера у плані близька до квадрата у величинах від $3,24 \times 3,24$ до 6×6 м; поздовжній бік сіней дорівнював половині поздовжньої стіни житлової камери або половині діагоналі житлової камери.

Техніка будівництва хат — зрубна. Колоди чи протеси виготовляли зі смереки, іноді — з буку взимку або напрів весні. Підвальни в'язали зі смолянистих колод безпосередньо на землі, під кути підкладали різної величини камені так, щоб підвалний зруб на можливому косогорі мав рівне горизонтальне положення і знаходився заввишки 10—20 см від ґрунту. На підвальному зрубі з колод, протесів або тесанців в'язали стіни. Між протесами, тесанцями чи колодами з метою ущільнення прокладали мох. Стіни з боку інтер'єру зазвичай гемблювали, і вони ставали гладкими. Їх могли білити глиною або мити по фактурі дерева. Ззовні стіни з протесів і колод мали фактуру півколод чи тесаних колод, коли робилися зі тесанців. Зруб в'язали в "руські вугли", "обло", "охлоп", "охрапку", "комбіновану врубку", "простий замок" із двостороннім вирізом, "врубку без лишку", "риб'ячий хвіст", "канюк з відкритим прямим зубом", "канюк з відкритим скісним зубом" і под. Церкви часто споруджували з дубових брусів.

Бідняцька гражда мала площу 110—120 м², багатьох гуцулів — до 400 м², а в окремих випадках — і близько 600 м². Зрубні загорожі — з'єднання — покривали дашком. З обох боків житлового будинку могли влаштовувати притули. В середині двору — комори-кліті на дві камери та з ямами, що використовували для зберігання харчових запасів, а та-

На фасадній стіні традиційної хати робили піддашня. Чотирисхилі дахи частіше покривали драніцями, інколи — гонтом, церкви — переважно гонтом. Розташування предметів інтер'єру таке саме, як у хатах інших етнографічних районів: піч "дивилася" "челюстями" на подвір'я, звідки був вхід до хати, по діагоналі від печі знаходився покутъ, де стояв стіл, при фасадній і причілковій стінах — лави, навпроти печі — мисник, від печі й до причілкової стіни попри тильну стіну — піл для спання. Печі мали особливість: їх монтували на рамі з брусів. Рами спирали на стовп-колоду заввишки 25—30 см від рівня долівки або на камінь такої ж висоти. Печі були великими і займали разом з "приварком" чи плитою перед "челюстями" понад чверті площині власної хати. Вікна — двадцять три на фасадній стіні наглухо закріплені або ж рухомі на петлях. У давніших курніх хатах дим з печі чи з ватри посеред хати вихо-

11.3. Церква Благовіщення, м. Коломия, Івано-Франківська обл., кінець XVI ст. (реконструкція XVIII ст.), 2008 р.

дав через "димник" або "горішняк", що його прорізували в стелі або зверху сінешньої стіни.

Долівки — підлоги, "міст", поміст робили з дощок, хоч бідніші господарі мали й глинобитні.

Біля полу (помосту, "причі") вішали колиску. Над полом була жердка для вішання на ній речей хатнього й особистого вжитку, заміна одягу. Один її кінець кріпили в причілковій стіні, інший —

з боку печі. "Образник" знаходився на причілковій і фасадній стінах при покуті.

Окрім житлових та господарських будівель і споруд, у кожному селі були різноманітні споруди громадського призначення: церкви, млини, прирічкові загорожі — зруби — кашиці, мости, кладки тощо. Церкви будували у плані хреста, його творили вівтар, бабинець, центральний зруб з боковими розширеннями, які ніби нагадували рамена хреста. Залежно від більшого чи меншого виступання бокових рамен, довжини бабинця прийнято розрізняти основні типи плану церков.

У більшості поселень діяли водяні млини, сукновальні. Урізноманітнювали вигляд сіл залежно від величини потоків капітальні мости, мости з паралельно покладених смерекових стовбурів із поперечним настилом на них тонких колодок, просто кладки зі зв'язаних між собою стовбурів, від початку ХХ ст. — підвісні пішохідні містки на лінважах і под. З другої половини XIX ст. у гірських селах почали споруджувати школи, будинки культурно-освітніх товариств "Просвіти" й "Общества ім. Качковського".

Своєрідністю вирізнявся одяг чоловіків і жінок. Чоловіки носили туника-подібні сорочки з полотна "поркениці" та сукняні штани, пофарбовані в червоний колір, — крашениці, штани — гачі

й холошні чорного чи білого кольору. Сорочку напускали на штани і підпоясували чересом, на якому кріпили відповідні кишені для люльки, ножика "бганого" (складного), губки та кресала, гаманця на гроши. Поверх сорочки одягали кентар, а вже на нього в холодну пору — довгий прямоспинний одяг — мантуз з високим коміром, короткий кожух, на закарпатській Гуцульщині й довгий — на північному боці. Зимові головні убори чоловіків — шапка клепаня або шлик, атрибути святкового вбрання — головні убори — "кресані", оздоблені кольоровими шнурями, пір'ям, китицями, топірець, порошниця, тобівка, у старших чоловіків — також палиця.

Жіноче вбрання складалося зі сорочки з уставками з низьким

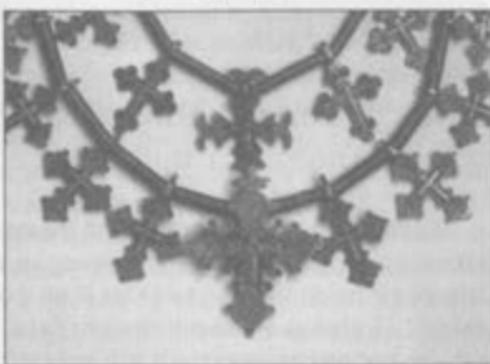

11.4. Святковий жіночий одяг, с. Вербовець, Косівський р-н, Івано-Франківська обл., середина XX ст.

вишитим коміром, вишитими на передпліччі й на манжетах рукавами геометричного поліхромного орнаменту. Поясний одяг — дві ткани запаски поліхромного геометричного орнаменту, підпоясані тканим кольоровим поясом — попружкою або ж "бухурєю". На плечах — гарно аплікований, прикрашений металевими бляшками та поліхромною вишивкою кептар. Щоразу (а в святковому вбранні обов'язково) жінки мали кілька разків намиста, яке залежно від матеріалу й форми називали "ліскавки", "пацьорки", "хрестик", "силяники" з бісеру, "гердані" та ін. Поверх кептаря перевішували вовняну торбу — дзьобенку. В святковому вбранні сорочки мали пишні вишивки на весь рукав, а запаски були "дротяними" зі сухозлотою, на грудях — згарди — намиста з монет чи кольорових бляшок, у вухах — ковтки. Заміжні жінки поверх очіпка пов'язували намітку. Звичайно, носили спідниці, зокрема дівчата. Поверх спідниці могли пов'язувати довгі червоні хустки — фусти. Знали також спідниці — літники, фартухи, наплічні верхні одяги в холоднішу пору — жіночих кройів "гулі", запнуті спереду металевими пряжками — чепрагами, довгі сердаки з хутром — "підбияки", кожухи.

Іжа гуцулів як ланка їхньої матеріальної культури на загальноукраїнському тлі вирізнялася відносно значною часткою в її структурі овочевих і молочних страв, переважанням прісного хліба, зокрема коржів — малаїв над хлібом зі заквашеного тіста, додаванням до борошна під час замісу тіста більшої чи меншої кількості вареної картоплі, меленого бобу, квасолі, в голодні роки — товченіх качанів кукурудзи, брукви. Залежно від комбінації складників для виготовлення хліба він мав назви "бурчаник", "ріпляник", "мандібурчаник" тощо. У різних видах споживали картоплю окремо: варену; варену в лушпинні; печену; товчену. Її їли з росолом, капустою, молоком, сметаною, бризою, олією.

У раціоні харчування були крижівки з капусти, борці з буряків — "ранташі", часник, цибуля, горох, квасоля, біб, солодке та кисле молоко, гуслянка, сир, бринза, молочні киселі — лизанки, смотана. Чимало страв виготовляли з кукурудзи — кулемешу,

11.5. Згарда (фрагмент), Гуцульщина, кінець XIX ст.

мамалигу; з вівсяного борошна — чир, кисіль; з ячмінної крупи, пшона й рису — різні каші.

Гуцули, безсумнівно, дбали про смачніші та поживніші святкові страви, наприклад, книпши з бринзою, вареники (пироги) зі сиром, "чижки", студенці, смаженину зі свинини й баранини, ковбаси. Однак такі страви споживали зрідка, більше їх мали багатші родини.

11.5. Духовні цінності та звичаєві форми народного побуту

Подібно до того, як природні умови гір, лісів, бурхливих потоків і полонин визначали особливості матеріальної культури гуцулів, так вони не менше впливали й на формування їхнього духовного світу. "Природа в уявленнях гуцулів, — зауважує професор Р. Кирчів, — сповнена життя, в ній взаємоз'язані реальне й ірреальне, звичайні, видимі, і надзвичайні, таємничі речі, все розвивається і навіть камінь росте в землі. Рослини наділені здатністю спілкуватися, а тварини не лише розуміють людську мову, а й самі можуть розмовляти між собою у певні річні свята..."¹⁷

Такі народні уявлення трансформували окремі свята та присвяtkи християнського обряду в пошанування і свята звірів: Волове свято на день Апостола Марка, Свято лисиці (на Матея або Уласія), Свято зміїв (на Чесного хреста). Для задобрення вовків, аби ті не нападали на отари, відзначали Свято Луки; щоб інші звірі не робили шкоди, пошановували день Святого Спиридона і под.

Очисну силу присвоювали багатьом рослинам і виготовленим з них порошкам, напоям, а також амулетам з кедрових гілок, часнику, любистку, валеріани, материнки, м'яти, звіробою, полину, ромашки, тирличу ("джин джури"), арніки, оману, живокосту та ін.¹⁸

Утасманиченою й невідізнасаною властивістю наділяла народна уява вогонь, зокрема "живий", або "Божий", той, який добували прадавнім способом — тертям сухих куснів дерева. "Жива" ватра була обов'язковим ритуалом заселення нової хати, до її добування вдавалися у передріздвяній Святвечір. "Живою" ватрою полонинські пастухи на чолі з ватагом розпочинали сезон випасу худоби на полонинах і все літо доглядали ватру, аби не згасала ні вдень, ні вночі.

Одухотворюючи навколошню природу, наділяючи її творчими силами та властивостями, гуцул інтуїтивно намагався контакту-

вати з нею, щоби в такий спосіб використовувати її можливості у власних інтересах. Це не завжди вдавалося, тому його уява і потреба витворила віру в реальне існування з-поміж простої народної маси "непростих" людей, здатних впливати на хід подій у природі. Оскільки в житті людей траплялися і гарні, бажані випадки, і нещасливі, погані, то, очевидно, все залежало від тих — "непростих": чи були вони добрими і творили "Божі" справи, а чи злими й робили те, чого хотіла "нечиста сила". До "непростих" зачислювали знахарів, примівників і примівниць, байльників і байль, "громових віщунів", "градівників", тобто таких, котрі здатні не лише причащувати легінія, а й "відвернути" град, бурю. Диференційованими в народній уяві були ті "непрості", що здатні вчиняти різні лиходійства, — упирі, відьми, напівфантастичні "чинатари".

Окрім різноманітних "непростих", котрі жили у тіло в гурті з усіма іншими людьми, народна уява витворила чимало чарівних образів, які існують у лісах і скелях, в горах і долах, здатні на добрі або злі справи, нести людям небезпеку чи захищати їх. Це різні лісові нявки ("майки"), лісовики і под. Нявки ("майки") завжди чинять добро, охороняють стада, засівають корисні рослини. Зате лісовики, "лісниці" — від "нечистої сили", тому людям варто захищатись від них, маючи для цього хоча біз собою часник.

Загадковий образ гуцульської демонології з назвою "чугайстер", ("чугайстрик", "чугайстрий"). В. Гнатюк так характеризує чугайстера: "Чугайстер виглядає як чоловік, але такий високий, як смерека, в білім одязі. До людини відноситься приязно, балакає з ним, гріється при ватрі, а лише бігає по лісах та пойдає лісовиці (нявки)..."

Чугайстер — се заклятий чоловік. Він ходить лісами, блукаючи, і ніхто його не вб'є, ані не з'єсть, бо так йому пороблено. Одежі не носить ніякої, а шкіра його покрита буйним волоссям. Словняє страшну функцію смерті нявок, бо вбиває їх і єсть; їх м'ясо служить все за поживу. Заріється в листя і так чатус на нявку. Коли вона підійде, вхопить її, розідре надвое і єсть... коли люди розложать у лісі огонь, — приходить до них і смажить зловлену нявку на ріжні... чоловікові не робить зла, хіба просить чимно у танець, а відтанцювавши своє, відпускає... Деколи обороняє навіть людей від шкоди... Невідомий іншим слов'янам..."¹⁹

Народна уява про живу навколо нас природу органічно накладається на всю календарну обрядовість, що за змістом і формами є варіантом загальноукраїнської, але водночас насычена легендами гір, нерозривним зв'язком гуцула зі своєрідною природою Карпат. І тут народний календарний рік започатковували свята Передріздвяного циклу, коли відбувався "відхід до сиу" землі, конкретно

від свята Дмитра (8 грудня) або Введення (4 грудня)²⁰. Від 27 листопада розпочиналася Пилипівка — 40-дennий Передріздвяний піст. Проте основним духовним змістом Пилипівки є не так дотримання поведінкових чеснот, як майже азартна атмосфера у відзначенні молоддю пилипівчаних свят, що ніби знаменувала наближення свята Різдва Христового. І настрої, й емоції молоді вибухали у дні Святих Катерини, Андрія, Варвари, Сави, Миколи й Анни.

Свята Передріздвяного циклу мають "межовий статус" у народному календарі²¹. В останні дні перед святом Різдва гуцули особливо дбали про те, щоб якнайкраще зустріти свято: мили і прибирали в хатах, порядкували в хлівах, інших господарських будівлях, заготовляли дрова на майбутні дні свят. У день Святвечора перед Святою вечерею господар із "хлібом від бурі" та свічкою обходив стайні, худобу, на яку медом наносив хрести, й аж після цього вносив до хати "коледника", "діда". Стіл, долівка в хаті, кути, лави відповідно оформляли, зокрема в кутках стола клали часник, цукор, сіль, металеві предмети, ніжки стола обмотували ланцюжками. На вечерю готували визначену в місцевості кількість страв (сім, дев'ять, дванадцять). Найважливішою й завжди необхідною мусила бути кутя. Вносячи до хати "коледника", господар запрошує на Святу вечерю бурю, град, вовків, очевидно, з метою задобрити останніх на наступний рік. По ложці куті ставили на підвіконні для душ померлих. Із горщиком куті господар тричі обходив за рухом сонця хату й аж після цього ставив горщик на столі та запрошує до вечері душі померлих. Відтак за стіл сідали члени сім'ї. Перш ніж зайняти місце, кожен мав дмухнути на нього, аби не присісти на котрусь із душ померлих. Перед самою трапезою і до закінчення Святої вечері вход до хати зовсім закривали. Варто зауважити, що у повній відповідності з народним одухотворенням "живої" "ватри" поширеним був звичай використовувати її для приготування Святої вечері.

Невід'ємний обрядовий складник свята Різдва — колядування. Діти починали колядувати одразу на Святвечір, дорослі колядники робили це від першого дня Різдва. Колядування дорослих мало театралізований супровід із дійовими особами "коя" ("міхоноші"), музикантів, а також танцюристів — "плесаків".

Новорічна обрядовість більше, ніж власне різдвяна, була проникнута певними обрядодіями, що мали передбачувати, а також забезпечувати благі наслідки в наступному році в тих чи інших сферах життя. Як і скрізь в Україні, сильним було повір'я у першого відвідувача хати ("показника") в день Нового року. Бажали, аби таким був славний хлопець-посівальник.

Своєрідний локальний варіант загальноукраїнського обряду — гуцульське відзначення свята Водохрестя. У ньому, можли-

во, більше, ніж деінде, надавали оберегового змісту різноманітним хрестикам — дерев'яним, восковим, крейдяним, нанесеним на стелю, "бальок" вогнем свічки.

Гуцульською особливістю часу М'ясниць (періоду від Водохреста до Масници — останнього тижня перед Великим постом) були хіба що ворожиня та ходіння ряженіх до Стрітення. Загальноукраїнська Масниця поставала тут під назвою "М'ясопусний" і "Сиропусний" тиждень, коли молодь влаштовувала "суботку" — молодіжну гостину з музикою і танцями в складчину. Обрядодійства, пов'язані в інших районах України з Колодієм, зводились на Гуцульщині до "завивання Федора" в лахміття, аби він (лялька) впродовж першого Федорового тижня Великого посту не бачив, як прядуть у хаті.

Великим пошануванням користувався Святий Юрій. Його сприймали головним покровителем основного заняття гуцулів — скотарства. До дня Юрія зазвичай присвячували "полонинський хід" — урочистий вигін худоби (корів, волів, овець, кіз та інших свійських тварин) на полонину в супроводі музик і власників худоби. Готовились до "полонинського ходу" вже в день Благовіщення (7 квітня), коли жінки крадьком заховували хліб і сіль разом з весняними квітами у мурашиках, аби на Юрія все це дістати та пригостити свою маржину й овець перед виходом на полонину.

Із турботою про скотарство пов'язаний звичай "гріти діда", коли у Передвеликодній четвер або й суботу ввечері діти ходили від хати до хати і під вікнами кликали: "Грійте діда! Грійте діда!", а з хати їм відповідали: "Грімо, грімо, даємо!" Й обдаровували дітей "кукуцами", ритуальними житніми чи іншими хлібцями. Діти дякували побажанням Царства Небесного для померлих родичів гуцульської родини та плідного покоту ягничок. "Гріли діда" також ритуальною ватрою біля церкви у Великодній ніч. Коло вогню сиділи не лише діти, а й старі діди, кожен з яких приносив для ватри кілька полін. Це був магічний вогонь: в уяві гуцулів він ніби передував тому на полонині, перегукувався з тим, що впродовж усього літа мав охороняти благополуччя полонинських отар.

Аналогічно звичаєві в інших районах України гуцули надавали важливого значення прицерковному освяченю ритуальних страв, зазвичай уранці після Всенічної відправи, та ритуальному проведенню родиною великодніого столу (перед тим обходили худобу та святочно заклинали її бути плідною й продуктивною). Обов'язковий складник великодніого столу — крашені яйця, ритуальне печиво — паска, за можливістю — ковбаса, інші смачні страви, в тому числі молочні (бризза, сири, сметана) з оберегових — часник.

Ті самі страви обов'язково подавали до обіду на Провідну неділю, їх брали з собою на могили в Рахманський великдень, Великдень померлих, що відзначали в перший четвер (іноді — середу) після Великодня.

Цілком у дусі загальноукраїнської традиції відзначали на Гуцульщині свята літнього циклу — Зелені, Івана Купала, Петра й Павла, Іллі та ін. Тут теж напередодні Зелених свят "майли" хату, стайню, ворота. У "дідівну суботу" вшановували пам'ять померлих. З днем Івана Купала звичай дозволяв купатися в річках, хоч, можливо, через бурхливість гірських потоків дівочих во-рожинь (спускання вінків на воду) тут не знали. Призабутим стала традиція запалювати купальські вогні, однак годилося "бити папорть", ніби для того, щоби ніхто не скористався її чудодійним цвітом. Дні Петра та Павла, Іллі й Онуфрія асоціювалися в народній уяві з громовими. Працювати не дозволялося, аби "не накликати" грому і блискавки.

У календарі осіннього циклу переважали скотарські мотиви. Від Преображення Господнього (Спаса, 19 серпня) вже не можна було купатися й заборонялося виносити з хати вогонь, бо це могло привести до втрати коровами молока та хвороби тварин. День Святого Фотія (25 серпня) пастухи в горах відзначали як свято вогню. Від Успення Богородиці (28 серпня) дозволялось вільно випасати худобу на всіх скошених луках і стернях, розташованих біля поселень. День Святого Луїша (5 вересня) вважали ще днем вовка. Тоді дозволялося лише дойти корів, овець, кіз та виготовляти молочні продукти. Всі інші роботи заборонялися. Порушення заборони могло загрожувати нападами вовків на худобу. До 21 вересня зазвичай закінчували полонинний випас худоби²².

Українською за основними складниками обрядів є гуцульська сімейна обрядовість. У родильному циклі звичаєвості гуцулки так само зберігали в таємниці свій стан; бабу-повитуху до породіллі запрошуває чоловік породіллі; під час родів для полегшення в хаті відкривали всі замки та розв'язували вузли, пуповину в дівчат баба-повитуха "рубала" на куделі, а в хлопців — на сокирі. Дитину спершу купали у холодній воді, щоби не була лінива. Скупану дитину осушували біля палаючої печі, до ручки прив'язували різні обереги, наприклад, часник або кусочек глини від печі. Баба-повитуха обкурювала породіллю та дитину ладаном, аби захистити їх від злих духів. Аналогічно до інших районів була роль баби-повитухи та кумів у наступному житті дитини — аж до одруження.

Простежуємо незначні варіантні відступи від традиційного ін-варіанта весілля в обряді гуцульського весілля. Сватати дівчину хлопець ішов зі старостами й батьком. Коли запитували про згоду

на шлюб у дівчини, вона відповідала: "Як батько та й мама пристають, то і я пристаю"²². Старости несли з собою хліб і напої; коли розмова про сватання доходила до кінця, вони запитували: "Ну, то що, будемо свій хліб їсти, чи як?" Коли родина молодої згожувалася на шлюб — сама пригощала старостів, а коли ні — старости випивали й з'їдали принесене..

У випадку згоди старостів перев'язували рушниками. Після цього були церковні оповіді. Класичні дійові особи обряду — весільний батько від нареченої та весільна "матка" від нареченого. Нареченого ще називали "князем", а молоду — "княгинею". Молодого супроводжували дружби — парубки, з котрими він товаришивав, та бояри з числа близчих родичів — одруженіх чоловіків, а також "світилки" — дівчата з його родини.

Так само сценарій гуцульського весілля містив "убирання деревця", випікання "посаженого" калача і калачів, обсипання матір'ю сина пшеницею, "повницю" як своєрідний перепій. До суто гуцульських особливостей весільного обряду можна зарахувати весільний одяг наречених — найкраще святкове традиційне вбрання, відрізування молодим коси молодої, нічні "переносини" наречених на конях із бесагами дарів, отриманих під час "повниці" від гостей, та ін.

Зі сімейної обрядовості на загальноукраїнському тлі, мабуть, найбільше вирізняються гуцульські звичаї й обрядодій, пов'язані зі смертю людини, похоронами та вшануванням пам'яті померлих, хоч їхня особливість губиться на просторі українських Карпат. У будь-якому випадку дослідники народної танатології та обрядодій, пов'язаних із похоронами, обґрутовано їй одночасно переважливо аналізують ці питання в контексті їх виявлення у бойків, гуцулів і лемків, а також в українців прикарпатського Підгір'я та Закарпаття²⁴.

Численні аналогії гуцульської народної філософії смерті спільні не лише з бойківськими чи лемківськими, а й з поліськими, подільськими, полтавськими, багато з них властиві для танатології інших народів. Це "уяві" про "придібашки" смерті (смерть одна, а "придібашок" — 77), "часову" й "нечасову" смерті, "легку" та "важку", потребу прощання з близькими і сповіді, душу та турботу про неї, заповіти й ушанування пам'яті померлих та ін. Однак гуцульський похоронний обряд мав багато самобутніх реалій: траурне трембітання й розпалювання ритуальних вогнищ; виготовлення труни з отворами- "віконцями"; обрядові "прощі" й різні форми заупокійного жертвування і поміж тим — залишки жертвоприношення тварин; використання в обряді примітивних волокуш, плоту та своєрідних предметних символів (вовни, жертвових

калачів, "задушних мисок", колива, лучин і смолоскипів, весільного деревця тощо); наявність на похороні траурної музики; певні очищальні обрядодії й ритуальні заборони; проведення поминального обіду в допоховальний період і влаштування обрядових трапез безпосередньо на кладовищі²⁵.

Безумовно, етнографічна специфіка Гуцульщини виразно постасє у народному мистецтві, наприклад, музичному фольклорі й танцях, килимарстві та кераміці, художній обробці металу, дерева, шкіри, прикрасах з бісеру й інших видах художньої творчості²⁶.

Гуцульський пласт української традиційної культури, отже, вирізняється на її фоні значною локальною специфікою, причому і в сфері матеріальних, і духовних ланок життя. Особливості етнокультури гуцулів складалися, очевидно, від часу їхнього етногенезу десь на початку нашої ери, що його відображає Карпатських курганів культура, носіями якої були і ранньослов'янські, й дако-фракійські племена. Ще більше значення у формуванні особливості культури та побуту гуцулів у наступні часи мали відмінні природні умови проживання, що обумовили виразне переважання в їхніх заняттях скотарства над землеробством, а в духовних уявленнях — пріоритету одухотворення живої природи. Однак численні аспекти традиційної культури тісно переплетеся із інваріантними компонентами традиційної культури українців узагалі.

¹ Худаш М. Л. До питання походження назви гуцули / М. Л. Худаш // Мовознавство. — 1984. — № 5. — С. 57; Гуцульщина: іст.-етнограф. дослідження. — К., 1987. — С. 45—51; Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття: у 3 т. / В. Грабовецький. — 2-ге вид. — Івано-Франківськ, 2004. — Т. 3. — С. 55—63.

² Гуцульщина. — С. 50.

³ Ossendowski F. Anton. Huculszczyzna. Gorgany I Czorgnogora / F. Anton Ossendowski. — Рознай, 1990. — S. 85.

⁴ Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу / В. Д. Дяченко. — К., 1965. — С. 70—73; Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенет. аспект / С. Сегеда. — К., 2001. — С. 118.

⁵ Худаш М. Основні особливості гуцульського говору / М. Худаш // Гуцульщина. — С. 51—56; Макарчук С. Гуцульський пласт традиційної культури українців / С. Макарчук // Етнос і культура. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 45—52.

⁶ Матеріали до української етнографії: у 22 т. — Л., 1909. — Т. 11. — Ч. 1. — С. 107; Українські народні байки (звіриний епос) / зібрав Володимир Гнатюк // Етнограф. зб. — 1916. — Т. XXXVII—XXXVIII. — Т. I—II. — С. 228—340.

⁷ Гуцульщина. — С. 247—248.

- ⁸ *Harasymczuk Roman Włodz. Etnografia połonin huculskich / Roman Włodz Harasymczuk, Wilhelm Tabor.* — Lwów, 1938. — S. 42—46.
- ⁹ *Мандибура М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX — 30-х років ХХ ст. / М. Д. Мандибура* — К., 1978. — С. 35—36.
- ¹⁰ Там само. — С. 37.
- ¹¹ *Тиводар М. Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX — першої половини ХХ ст. / М. Тиводар.* — Ужгород, 1994. — С. 213.
- ¹² *Мандибура М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX — 30-х років ХХ ст. / М. Д. Мандибура.* — С. 41.
- ¹³ *Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття / В. Грабовецький.* — Т. 3. — С. 278.
- ¹⁴ Гуцульщина. — С. 108.
- ¹⁵ Там само. — С. 112—113.
- ¹⁶ Там само. — С. 119, 124.
- ¹⁷ Там само. — С. 244; *Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк.* — Л., 2000. — С. 112—119.
- ¹⁸ *Болтарович З. Є. Народні лікування українців Карпат кінця XIX — початку ХХ ст. / З. Є. Болтарович.* — К., 1980. — С. 40—77.
- ¹⁹ *Гнатюк В. Нарис української міфології.* — С. 114—115.
- ²⁰ *Чеховський І. Демонологічні вірування і народний календар українців карпатського регіону / І. Чеховський.* — Чернівці, 2001. — С. 64.
- ²¹ Там само. — С. 68—73.
- ²² *Тиводар М. Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX — першої половини ХХ ст. / М. Тиводар* — С. 393—395.
- ²³ Гуцульщина. — С. 307.
- ²⁴ *Гузій Р. Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX — ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Р. Гузій.* — Л., 2002; *Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліді / Р. Гузій.* — Л., 2007.
- ²⁵ *Гузій Р. Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX — ХХ ст.) / Р. Гузій.* — С. 19.
- ²⁶ Гуцульщина. — С. 462.

Контрольні запитання та завдання

1. Якими є сучасні адміністративні й географічні межі та природа Гуцульщини?
2. Проаналізуйте літературні версії про етногенез гуцулів та походження їхнього етноніма.
3. Чим на фоні українського антропологічного типу вирізняються гуцули?
4. Як називали полонинських пастухів, котрі випасали різні отарі — овець, корів, коней, ягнят, волів та інші види тварин?
5. Розкажіть про будівлі та споруди, що входили до стаціонарного господарського комплексу карпатської полонини. Для виконання яких функцій або робіт вони призначалися?
6. Які молочні продукти з молока овець і корів виготовляли полонинські пастухи?
7. Як відбувався розрахунок "полонини" з власниками тварин виробленою на полонині продукцією?
8. Охарактеризуйте умови праці й побуту полонинських пастухів.
9. Якою на Гуцульщині була структура поверхні за співвідношенням у ній орних площ, городів, пасовищ, сіножатей, лісу?
10. Проаналізуйте основні промисли, поширені на Гуцульщині.
11. Розгляньте типи поселень найбільше поширеніх на Гуцульщині.
12. Опишіть гуцульський двір — гражду.
13. За якою технікою будували і як виглядали гуцульські хати?
14. Назвіть одяги, що входили до чоловічого літнього та зимового вбрання гуцулів.
15. З яких матеріалів виготовляли і як виглядали одяги гуцульського жіночого вбрання?
16. Що Ви знаєте про страви, найчастіше споживані у повсякденній і святковій іжі гуцулів?
17. Як у реальному житті гуцулів виявлялися їх міфологічні уявлення про навколошню природу?
18. Розкажіть, як народна уява гуцулів окреслювала образ чу гайстера.
19. Визначте обрядодії, котрі супроводжували відзначення гуцулами свят Різдвяного циклу.

**20. Що у родильному та весільному обрядах гуцулів було влас-
тиве лише для них і не мало поширення в інших районах Укра-
їни?**

**21. Назвіть самобутні риси, властиві для гуцульського похо-
ронного обряду та вшанування пам'яті померлих.**

Розділ 12

БОЙКІВЩИНА

12.1. Етнографічні дослідження району в XIX—XX ст.

У північно-західному напрямку від Гуцульщини з обох боків Карпатського хребта розміщений інший етнографічний район України — Бойківщина. Як уже зазначалося, дослідники Гуцульщини визначали її західну межу на північному схилі Карпат орієнтовно за течією р. Бистриці Солотвинської, хоч один зі співавторів відомої монографії "Гуцульщина" написав навіть: "На заході граніця з бойками проходить по ріці Ломниці"¹, що в кільканадцяти кілометрах західніше від Бистриці Солотвинської.

Ймовірно, таке твердження не зовсім правильне. Дослідники Бойківщини, в тому числі І. Вагилевич, уродженець с. Ясені, яке над Ломницею, вважав цю місцевість бойківською². На заході на північних схилах Карпат бойківські поселення простягались аж до верхів'я Сяну³. Автори першої половини XIX ст., зокрема І. Любич-Червінський, П. Шафарик та інші, до Бойківщини відносили також низинну рівнинну частину Підгір'я аж до Дністра на півночі⁴. Сучасні етнографи обмежують ту межу горами через поселення зі сходу на захід: Ясені, Липовиця, Луги, Спас, Вигода, Витвиця, Болехів, Розгірче, Нижня та Верхня Стинава, Орів, Тустановичі, Опака, Підбуж, Недільня, Сушиця, Стара Сіль, Лопушна⁵.

Етнографічна група бойків замешкує також гірські південні схили Карпатського хребта, що до 1918 р. адміністративно належали до так званої Угорської Русі, в міжвоєнні роки — до Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини, у листопаді 1938 р. — березні 1939 р. — у складі автономії та незалежної Кар-

патської України. В наш час — це гірська частина Закарпатської області.

На сході закарпатська Бойківщина обіймає басейн р. Терасви, витоки якої знаходяться в кількох кілометрах від витоків Ломниці на північному боці, й далі пролягає через південні відроги Карпат до р. Уж. За сучасним адміністративним поділом, на північному боці Карпат до Бойківщини належать південно-західна частина Рожнятівського та майже весь Долинський (за винятком його північної смуги) райони Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, південні гірські поселення Стрийського, Дрогобицького, Самбірського й Старосамбірського районів Львівської області, гірські поселення Міжгірського, Великоберезнянського та весь Воловецький район Закарпатської області⁶.

За традиційною культурою Бойківщина є виразно окресленим районом: за характером землеробства, скотарства й інших занять; народною архітектурою, одягом, їжею, духовною культурою та фольклором, діалектом. Одночасно дослідники давно зауважили значні локальні відмінності в культурі й побуті бойківчан. У відомій праці про Бойківщину І. Франко з цього приводу зауважував: бойки "на всій своїй території, порізаній багатьма кругими пасмами гір, не становлять однорідної маси, а навпаки, крім багатьох спільних рис, відкривають уважному етнографові більш-менш стільки відмінностей, скільки на цій території є річкових русел, які звичайно обумовлюють місце поселення і роблять можливим жваве спілкування"⁷.

З цього погляду декотрі етнографи вважають, наприклад, за потрібне виокремити три бойківські етнографічні мікрорайони: західний, що охоплює територію Турківського та гірські частини Старосамбірського, Дрогобицького й Великоберезнянського районів; центральний, який містить Сколівський, південну смугу Стрийського, західну частину Долинського і Воловецького району; східний, що обіймає гірську східну частину Воловецького району, Рожнятівський та Міжгірський райони⁸.

Звичайно, закарпатська частина Бойківщини, тобто райони Міжгірський, Воловецький і Великоберезнянський, з історичних та природних причин має особливості. Тут багатовіковим було панування угорських владних структур, охоплення нечисленних руських елітиних груп мадяризацією. І, безперечно, помітно відмінні природні умови проживання впливали також на характер заняття: південні схили зокрема, значно сприйнятливіші для городництва та садівництва. Поки на північних схилах відцвітали сади, часто малоокультурні, закарпатці вже везли на продуктові ринки до Львова чи Турки свої черешні. Антропологи давньо-

зауважили значні відмінності у зовнішньому вигляді бойків окремих місцевостей Бойківщини. Так, за даними антропологічних експедицій 1956—1963 рр. (керівник — В. Дяченко, майже всі бойки району Борині (Турківський район, Західна Бойківщина) світловолосі й без винятку світлоокі. Однак у районі Славська (Сколівський район, центральна Бойківщина) чимало темноволосих і 15—18 % темнооких, переважають особи з очима мішаної пігментації⁹.

Аналогічно до Гуцульщини, Бойківщина вже від першої половини XIX ст. стала об'єктом етнографічних досліджень. У полі зору дослідників найперше перебували явища матеріальної та духовної культури: побутові умови проживання; основні заняття, житла й господарські будівлі; одяг та юка; календарні й сімейні обряди, повір'я; географічні межі проживання етнографічної групи та походження її назви.

До найраніших праць про Бойківщину, переважно етнографічного характеру, належить книжка польського публіциста й етнографа поміщика І. Любича-Червінського, що вийшла друком 1811 р. У ній описувалось соціально-економічне та побутове становище, матеріальна і духовна культури населення на просторі північних схилів Карпат між ріками-притоками Дністра Ломницею на сході і Стриєм на заході, отже, східної та частини центральної Бойківщини. В основу опису побутових етнографічних сюжетів цієї частини Бойківщини автор поклав його відомості зі села, власником якого був ("село автора", "моє село", "в моєму селі"), хоч жодного разу він не подав його назви¹⁰. Пізніше в етнографічній історіографії помилково вважали, ніби ним було с. Гріда північніше від Львова, далеко від "околиці між Стриєм і Ломницею", й лише на тій основі, що Гріда теж була маєтком І. Любича-Червінського. Безпідставність такого припущення переконливо довів професор Р. Кирчів. Він на основі поданої І. Любичем-Червінським інформації про топографію й інші ознаки села зі значною достовірністю допустив: під "селом автора" той мав на увазі с. Довпотів, яким володів до 1806 р.¹¹ У наш час с. Довпотів знаходиться у складі Калуського району Івано-Франківської області. Професор Р. Кирчів найкраще в етнографічній історіографії проаналізував працю І. Любича-Червінського, окрім її етнографічні сюжети¹².

І. Любич-Червінський зовсім штучно виводив походження назви "бойки" від польського слова *bojak* — "віл". Мовляв, за незграбним і лінівим характером бойко нагадує вола. О. Потебня пов'язував назву групи з дієсловом "боятися".

У наступні роки про Бойківщину писали й інші польські автори, з поміж них — Л. Големб'євський у праці 1830 р. "Люд польський",

В. Поль, який описав свою подорож Бойківщиною у праці 1840 р., а 1851 р. видав книжку "Погляд на північні скили Карпат" ("Rzut oka na północne stoki Karpat". — Kraków, 1851)¹³. Про мешканців околиці Тухлі 1877 р. видав працю польський автор Т. Жулінський та ін.

Українськими пionерами дослідження Бойківщини у XIX ст. були діячі Руської Трійці. У журналі чеського музею в Празі 1841 р. ("Časopis českého Museum") І. Вагилевич опублікував статтю "Бойки — русько-слов'янський люд у Галичині", в якій окреслив географію розселення етнографічної групи, зазначивши, що її межею на заході є верхів'я Сяну, а на сході — р. Ломниця. Він спробував пояснити походження назви "бойки", пов'язавши її з прикметником "бойкий", хоч зауважив: самі бойки негативно сприймають таку назву. І. Вагилевич допускав, як це робив донього чеського учений П. Й. Шафарик, етногенетичний зв'язок назви "бойки" з давнім війовничим кельтським племенем бойів, котре нібито у II—I ст. до н. е. замешкувало сучасні йому західно-українські землі, а відтак підлягло ослов'яненню¹⁴.

Уже пізніше питання про походження назви "бойки" торкалися інші українські вчені. Відомий філолог І. Верхратський 1894 р. опублікував німецькою мовою у віденському журналі "Archiv für slavische Philologie" статтю "Звідки походить назва бойки?", в якій висунув думку про те, що бойків так назвали сусіди за дуже часте використання в їхньому говорі частки "бойє" в розумінні "так" або "чи". Гіпотеза І. Верхратського спричинила зацікавленість інших науковців — В. Охримовича, І. Франка¹⁵.

І. Вагилевич у згаданій праці висловив критичне ставлення до тогочасних історіографічних думок про важливу роль так званих волохів і польських королів у демографічному освоєнні Карпат. В етнографічній частині праці автор звернув увагу на антропологію бойків: показав зрист, сірі очі, густі брови, русяве волосся, виражене кругле обличчя, легкість рухів; подав загальний опис бойківського села, садиб, одягу. Він спеціально зупинився на фонетичних, морфологічних і лексичних особливостях мови бойків, зазначив їхні природні художні обдарування, зокрема у сфері музичної творчості й пісенного фольклору, спробував узагальнити їхні повір'я, народні знання медицини, допитливість і схильність до навчання власних дітей і под.

Вагомий внесок у дослідження традиційної культури Бойківщини зробив Я. Головацький. Він опублікував 1875 р. працю про Карпатську Русь історико-етнографічного характеру, в якій відкинув припущення І. Вагилевича й інших авторів про етногенетичний зв'язок бойків із міфічними бояями — кельтами і показав,

що бойки є органічною частиною "руського народу, котрий заселяє всю Галичину"¹⁶. У виданій пізніше праці "Народные песни Галицкой и Угорской Руси" Я. Головацький заперечив думку В. Поля про виділення в окрему етнографічну групу "тухольців". Оригінальні сюжети з побуту бойків Я. Головацький висвітлив і в інших працях.

Значені зацікавлення до культури бойків, їхнього побуту, фольклору, мови виявляли у XIX ст. діячі української культури в Галичині М. Устиянович, Ф. Заревич, І. Шараневич, Д. Зубрицький та ін.¹⁷

Новий етап в етнографічному вивченні Бойківщини пов'язаний із діяльністю Етнографічної комісії НТШ наприкінці XIX — початку ХХ ст., іменами І. Франка, Ф. Вовка, В. Гнатюка, М. Зубрицького, В. Охримовича, а також закарпатських авторів, зокрема Ю. Жатковича. Значною подією стала групова наукова експедиція через багато сіл західної та центральної Бойківщини в серпні — вересні 1904 р. У ній взяли участь І. Франко, Ф. Вовк, З. Кузеля, російський інженер П. Рябков.

За підсумками своєї участі в експедиції І. Франко опублікував німецькою мовою у віденському журналі велику статтю "Етнографічна експедиція на Бойківщину", яку лише 1972 р. українською переклали і видрукували у журналі "Жовтень" етнографи В. Васильків і К. Матейко¹⁸. На основі польових матеріалів з 17 сіл І. Франко зробив узагальнення (коли ширші, коли вужчі) про такі об'єкти матеріальної культури: "довгі хати", обороги, криниці глибиною 1,5—2 м зі смерекових стовбурів, інтер'єри бойківських хат, чоловічі жіночі буденні та святкові одяги й одягові прикраси, ткацькі верстати і тканини домашнього виробництва, основні та додаткові заняття, форми сімей, у тому числі "великих"¹⁹.

Оригінальністю вирізнялися дослідження М. Гнатюка, який більше від усіх галицьких етнографів вивчав культуру і побут українців Закарпаття. Упродовж 1895—1903 рр. він здійснив шість цільових експедицій, котрі охоплювали також південні бойківські схили Карпат. Матеріали експедицій, їх аналіз і узагальнення відображені в шеститомному виданні "Етнографічні матеріали з Угорської Русі". Велике значення мали різноманітні праці, написані головно на матеріалах західнобойківського с. Мшанця довголітнім парохом цього села, гімназійним однокласником і приятелем І. Франка М. Зубрицьким. З-поміж них — "Селянські будинки в Мшанці Старосамбірського повіту", а також праці про імена та прізвища селян Мшанця, одяг і взуття, похоронні звичаї тощо.

Своєрідний новий тематичний напрям у дослідженні Бойківщини започаткував В. Охримович, який вивчав у сучасному йому сімейному побуті пережитки первіснообщинного ладу, родову спільність, побутове становище жінки. Сімейну обрядовість бойків розглядали Ю. Кміт, О. Охримович, народне мистецтво — І. Свенціцький.

Традиційна культура етнографічної групи в міжвоєнні роки стала предметом вивчення В. Кобільника, його праці публікувалися у періодичному виданні "Літопис Бойківщини". У другій половині ХХ ст. в умовах Української РСР окремі аспекти культури та побуту населення Бойківщини досліджували К. Матейко, Ю. Гошко, Р. Кирчів, Г. Горинь, М. Мандибура, інші науковці, за наслідками праць котрих 1983 р. вийшла друком фундаментальна узагальнююча монографія "Бойківщина"²⁰. Книжку про народну архітектуру видав А. Данилюк²¹.

Сучасний лінгвіст М. Худаш спробував обґрунтувати антропонімійну версію походження назви "бойки" первинно від широко побутуючого в слов'янському світі вже у найдавніші часи імені "Бой" із долученням донього також давнього загальнослов'янського суфікса -к (о). На підтвердження такого припущення М. Худаш зазначує аналогію: "Утворення етнонімів від антропонімів на слов'янському мовному ґрунті — факт загальновідомий"²². Додамо: цю версію українські етнографи вважають достатньо переконливо.

12.2. Традиційні заняття

Подібно, як на Гуцульщині, природні умови, зокрема малородючі ґрунти, холодний клімат, часті дощові літа, і на Бойківщині не були сприятливими для землеробства та городництва, хоча тут заняття бойка у цих сферах господарства становили для нього основне джерело для життя. Землеробство й городництво приносило більший дохід, аніж тваринництво чи інші заняття, наприклад, соляний і лісорубний промисли.

Окремі поселення цьому правилу, однак, не підлягали. Уже XIX ст. у с. Синевідсько Вижне населення поділялось на селян-хліборобів і селян-купців, котрі займалися торгівлею. На початку ХХ ст. тут до торгівлі рік-річно ставало 600—700 осіб. Синевідські газди організовувались у торговельні компанії, їздили за товарами, головно фруктами та продуктами тваринництва в Угорщину, Закарпаття, везли їх до Самбора, Стрия, Львова й інших міст. З цього

промислу чимало селян розбагатіло²³. До торговельного промислу долучалися також селяни Синевідська Нижнього, Межибрідів, Тишівниці²⁴. Уже з другої половини XIX ст. усе більше бойківських селян виrushали на заробітки в лісозаготівельну та лісообробну промисловість, транспортування деревини через її сплав ріками Опір, Стрий, Свіча, Чечва, Ломниця, Теребля, Орява, Латориця.

І все-таки основна кількість населення жила з того невеликого доходу, який приносило землеробство і тваринництво. Вирощували невибагливі до природних умов зернові — овес, озиме й яре жито, в нижчих місцевостях — також ячмінь, яру й озиму пшеницю, картоплю, городні культури: капусту, квасолю, боби, цибулю, льон і коноплі, зірдка — ягідні кущі.

На Бойківщині триваліший період, ніж деінде в Україні, за винятком Гуцульщини, знали давню вирубно-вогневу систему землеробства. Місцями її використовували аж до початку ХХ ст. Для відвоювання в лісі орних площ дерева внаслідок обрізування кори знизу стовбура, спочатку робили сухими. Через рік-два, коли всі дерева перетворювались на сухостої, їх валили, стягували на купи або поперечні до схилу місцевості вальки й спалювали — зазвичай восени. Площі на місці поваленого сухостою називали "пасіки", а після спалення зрізаних дерев — "спаль", "згар", "згарище", "погар", "паленина", "палениця". Скопану "паленицю" вже називали "копань", "копаниця", "чертіж", "чертяги", а більшою площею розорану "паленицю" — "ораниця", "новина".

Підготовлені ділянки використовували до чотирьох років під вирощення сільськогосподарських культур, а коли родючість ґрунту зменшувалась, їх залишали під лісовий переліг на кілька-надцять-кілька десят років. Коли ж виростали молоді деревця, кору на них біля коренів обрізували — й усе повторювалось. Згодом випалені ділянки під посів і вирощення землеробної культури після першого року залишали на рік під випас худоби, але вже наступного знову засівали. Встановлювалася система двопілля: царина (засіяне поле) — толока (площа під випас)²⁵. Вона побутувала аж до середини ХХ ст., до появи радянських колгоспів. Журнал "Село" 1937 р. писав про толоко-царинну систему як відсталу та шкідливу в селянах Нижні Верещкі та Завадка. Такої ж системи ще на початку 40-х дотримувались у сусідніх селян Карпатського Турківського району та сусідньому через хребет Гусне Великоберезнянського району²⁶.

Серед зернових основною культурою в гірських селян вважали овес кількох морозостійких сортів: "білого" ("польового"), "чорно-го" ("зеленого"), "золотника". Давніми культурами були жито (яре й озиме) та ячмінь. Жито мало вагоме значення не лише як

продовольча культура. Житня солома становила основний матеріал для виготовлення снопків для покрівлі хат і господарських будівель. Подвійне ужиткове призначення мали так звані технічні культури — коноплі й лён, олія з яких була цінним харчовим продуктом, а волокно слугувало матеріалом для виготовлення одягових та інших тканин.

З другої половини XVIII ст. на Бойківщині значно поширилась картопля. ЇЇ в різних місцевостях називали "бульба", "буля", "кромплі", "ріпа", "тарбузи" і вирощували кілька сортів — білу, "андерсонку" (білу та червону), "гамерницьку". З огляду на мало-сприятливі кліматичні умови для вирощення зернових уже в XIX—XX ст. картопля перетворилася майже на основну продовольчу культуру бойків, можливий неврожай якої спричиняв голод. Приділяли велику увагу вирощенню городніх культур, що в структурі харчування селян посідали чільне місце. Це — капуста і буряки, морква, тичковий горох і біб, бруква, цибуля, квасоля, інколи пастернак та ін.

Головними знаряддями обробітку ґрунту були тяглові плуги, борони й ручні мотики, дерев'яні лопати ("рискаль", "риль") зі залізним окуттям або ж суцільно залізні.

До останньої четверті XIX ст. переважали дерев'яні плуги в комбінації з окремими залізними конструктивними частинами — лемешем і череслом та переважно залізною теліжкою. З кінця XIX ст. селяни Бойківщини почали впроваджувати модифіковані залізні фабричні плуги без теліжки, котрі були легшими, їх могла тягнути одна пара волів або коней. У плуги з теліжками впряжені зазвичай по дві пари волів. Бідніші селяни вступали в "супряги".

Для обробітку ґрунту використовували і зяблеву, і глибоку оранки, яку на довших нивах робили "в розгін", коли перші борозни пролягали при обох бічних межах, і "в склад", "у складок", якщо перші борозни прокладали середину ниви. Оскільки "в розгін" найчастіше робили мілку зяблеву оранку, а "в склад" уже під посів глибоку, то згодом середина ниви на всю її довжину набувала опуклої форми, а при межах — зниженої.

Урожай на нивах між горами не були високими й лише інколи визначалися співвідношенням зібраного зерна до висіяного вище ніж 1:5. За знаряддя збору врожаю слугуваликоси з грабками, переважно всього з двома зубами, і серпи, а також граблі, вила залізні й вила ясенові — росохи. Зжате чи скочене збіжжя перевеслами в'язали у снопи, що складали у відомі в Україні полукипки (по 30 снопів) або ж навколо вбитого в землю кола заввишки до 2 м — у копи, "кладні", "клані" (по 60 снопів).

Упродовж одного-двох тижнів, залежно від погоди, полукипки та копи звозили на селянські обійття, багатші — у стодоли, а хто таких не мав, то у більші стіжки. Пізно восени і взимку обмолочували збіжжя, багатші — на "убоїську" ("бойці") стодол, незаможні — у сінях. Молотили ціпами загальновідомої конструкції. Очищали обмолочене зерно провіюванням за допомогою "віячки" (віялки, "сілячки") — спеціальної лопатки, якою підкидали зерно з полововою "на вітер". Причому чисте зерно падало на підстелене рядно, а половина відлітала на певну відстань, залежно від сили вітру.

Чисте просушене зерно переробляли (мололи) на муку або крупу на ручних жорнах, в більших кількостях — на водяних млинах. Пшеничну чи ячмінну крупу виготовляли з відповідних зерен за допомогою ручних або ножних ступ. Ступи також слугували для підготовки товченої маси з лляного, конопляного чи макового насіння, з якого через відповідний підігрів маси та її здавлювання в олійнях отримували олію.

Наступною за значенням галуззю господарства, водночас і заняття селянства Бойківщини, було тваринництво. Розводили корів, волів, овець, свиней, коней, кіз, кролів, курей, гусей, качок, індиків. Нижчі гори, вологіші безлісі й лісові масиви, ніж на Гуцульщині, сприяли розташуванню сільських поселень Бойківщини практично на всій її території. Практично тут не існувало аж дуже віддалених від поселень полонинських масивів, а більшість площ для випасів худоби перебували в межах громадських ґрунтів сільських громад. Тому основну частину худоби у весняну, літню й осінню пори випасали на толоках та інших площах, розташованих поблизу поселень. А це визначало характер переробки та розподілу молочної продукції серед власників корів, овець і кіз.

На віддалені від поселень полонини на Святого Юрія (6 травня) чи пізніше виганяли на постійний випас телят, бичків, волів, ялівок і зрідка — овець. Фактично пастухи бойківських полонин не доїли корів і овець, а отже, й не займалися переробкою молока. З огляду на це і господарська інфраструктура полонин була тут значно біднішою. Пастухи, воляри й інші будували для себе лише колиби з односхилими дахами. Не споруджували жодних будівель чи огорож для великої рогатої худоби (волів, ялівок), яку вночі зганяли до місця розташування колиби, де пастухи спостерігали за нею.

Овець у весняну пору (приблизно до 6 травня) випасали самі господарі на полях і луках поблизу села. Орієнтовно після 6 травня кожен господар віддавав своїх овець до спільноти отари на 100 або більше овець. Її випасав громадський пастух (громадою найнятий) із власним помічником — молодшим пастухом. Дійні вівці

влітку випасали на селянських ґрунтах, котрі в те чи інше літо становили собою толоку. Перш ніж передати овець до спільної отари кожен господар значив певними мітками (порізами) вуха власних овець, аби саме їх забрати звідти після завершення сезону випасу. Для випасу громадської отари робили переносні кошари (великі переносні загорожі з окремих секцій жердин), які під час випасання однієї ділянки переносили на іншу, щоб у такий спосіб і вівцям давати кращу пашу, і за час літнього випасу дещо угноїти всі селянські ділянки під толокою. Від цього наступного року, коли толоку будуть використовувати як царину (під вирощення землеробських культур), залежав урожай ділянок. За такого способу випасу овець селяни, котрі мали власних овець в отарі, почесово приходили в кошару до пастухів, які доїли овець і, відповідно до кількості своїх овець в отарі, забирали один чи кілька разів поспіль належний їм, за попередніми розрахунками, об'єм молока. У домашніх умовах його переробляли на молочні продукти — грудковий сир (будз, "бундз", "грудку"), урду (знежирений сир), бринзу, сироватку і под.

У домашніх умовах бойки переробляли на різні молочні продукти також коров'яче молоко, зокрема на "худу бринзу" (менш жирну, ніж овечу), кисле молоко, сметану, масло, "масленку", "колотницю", "сколотини", сир унаслідок підігрівання кислого молока та наступного виціджування через ворок, затиснутий дошкою під каменем молочної маси.

За менш поширеного тут полонинського випасі овець так само, як і на Гуцульщині, до інфраструктури полонинського господарства, де таке існувало, входили "ватазькі" й "вівчарські" колиби, стаціонарні нічні кошари для ночівлі овець, "струнки" для їхнього доїння, "кітловини", "кужби", "зубиці", в котрих над ватрою варили урду. Пастухи також носили виварені в лої чи маслі сорочки або ж вимочували їх у суміші лою та смерекової смоли. Умови праці й побуту бойківських полонинських пастухів були такими ж важкими і суворими, як і гуцульських.

Відмінна особливість бойківського тваринництва — розведення більшої, ніж деінде в Карпатах, кількості свиней. Їх у весняну й осінню пори випасали далеко від поселень — на полях, луках і лісах, а влітку на толоках і в лісах.

Після завершення літнього випасу на толоках та повернення худоби з полонин певну її частину все-таки продовжували утримувати на тих гірських луках, де влітку заготовляли чимало сіна, але його перевезти до села не було можливості. Для цього на тих луках будували зимівки — одно-, двокамерні зрубні житла: перша камера для пастухів, друга — для худоби. Це своєрідний спосіб корисного

застосування заготовленого в горах сіна. Більшість худоби — корів, волів, коней, овець, свиней, свійських птахів узимку утримували в господарських будівлях на обійстях.

Поряд зі землеробством і тваринництвом, як уже зазначалось, важома роль у житті й побуті бойка належала іншим заняттям. У всіх господарствах надавали великого значення вирощенню городніх культур — капусти, квасолі, цибулі, бобу, льону, конопель, завдяки чому урізноманітнювали структуру харчування, а льон і коноплі давали основну місцеву сировину для тканин та одягу. Малопродуктивним на північних схилах було садівництво, хоч майже повсюдно на садибах існували садки, де вирощували яблука, груші, сливи, черешні, часто несортові, а їхні плоди використовували для харчування і в сирому, і в переробленому вигляді. На південних схилах гір садівництво було краще розвинутим, і його продукція неодноразово мала для господарства товарне значення.

Частина селян займалась бджільництвом, видовжуючи чи розширюючи природні дупла у лісових деревах, вигідні для поселення в них диких бджолиних роїв (*бортництво*). Були також господарі, котрі мали власні пасіки з вуликами-дупляками та рамковими (*пасічництво*).

Практично (більше чи менше) всі бойківські родини займалися збиральництвом. Збирави гриби — білі, підпеньки, козарі, гливи, корбани, сирожки тощо. Їх сушили і засолювали для споживання взимку, смажили й варили влітку та восени. Збирави ягоди — малину, чорницю, брусничу, сунницю ("кофедзи"), лісові горіхи, букові горішки й дубові жолуді на корм свиней, лікарсько-їстівні шипшину, терен, ялівець, кмин, квасок. Зі смерек заготовляли живицю, що й використовували для виготовлення дратви.

Бойківчани, переважно зі старших мешканців і підлітків, ловили рибу на гірських ріках, у тому числі форель. Мали місце специфічні способи — вудками, глушінням риби під камінням, по якому вдаряли молотами, заливними остями вночі з освітленням смолоскипами, заганянням риби жердинами в напрямку розставленого впоперек річки ятера і под. За панцізних часів селяни зобов'язані були здавати панам виловлену рибу в рахунок натуальної ренти.

Давні традиції в Карпатах мало мисливство. Поляювали на диких кабанів, вовків, ведмедів, лисиць, оленів, козуль, куниць з метою набути хутро ведмедя, вовка, лисиці, куниці, тхора або отримати м'ясо дичини — ведмедя, кабана, оленя, козулі, а також диких птахів. Знали багато способів ловлі диких тварин: через улаштування сліпих ям (вовківень, "нападниць"), на середині настилу,

над котрими ставили приманку з м'яса, зерна чи картоплі залежно від цільового призначення ями; внаслідок виставляння петель або сілець на передбачуваних лісових стежках чи польових ділянках, де могли б з'являтися дики звірі або птахи. Мисливці вдавалися до засідок на місцях передбачуваної появи звіра і под.

У місцевостях, де здавна добували сіль, що засвідчує і топоніміка Бойківщини (Стебник, Солотвино, Стара Сіль, Солянуватка, Солонське, Солець, Ясениця Сільна), частина чоловічого населення була зайнята у соляному промислі й торгівлі сіллю.

Уже йшлося про сплав лісу ріками Ломниця, Бистриця-Солотвинська, Стрий, Опір, Тиса, Латориця, Прут, Дністер, який на окремих ріках тривав до 30-х років ХХ ст., поки його не замінило транспортування деревини залізницею й автотранспортом. Відповідно до потреб окремих поселень серед бойківського люду завжди працювало достатньо ремісників, теслярів, стельмахів, столярів, бондарів, ковалів, кравців, шевців, ткачів, грабарів, лимарів, кушнірів, кошикарів, ложкарів. Посуд купували на ярмарках у містах і містечках. На всю Бойківщину діяло лише два осередки гончарного виробництва — Стара Сіль та Болехів. За радянського часу великий фарфоровий завод працював у Бориславі, розташованому на межі етнографічних районів Бойківщини і Підгір'я.

12.1. Горщик, смт. Стара Сіль, Старосамбірський р-н, Львівська обл.; на межі XIX—XX ст.

12.3. Характеристичні ознаки традиційної матеріальної культури

Матеріальна культура бойків сформована під впливом багатьох об'єктивних чинників: природних умов проживання; соціального стану народної маси, що упродовж століть перебувала у правовій та економічній залежності від феодальних і капіталістичних власників, чужого політичного ладу, який консервував і гальмував інтелектуально-духовний розвиток народу. В низці цих чинників визначальними все-таки були природні умови — топографія

місцевості, що диктували планування сільських поселень, кліматичні умови та якість ґрунтів (це обмежувало можливості землеробства); малодоступні для землеробства гірські простори, але сприятливі для випасу худоби (це стимулювало розвиток тваринництва); наявність лісу, а відтак будівельного дерева для житлового й господарського будівництва; наявність "дарів природи" у вигляді грибів, ягід, горіхів, що, крім іншого, коригувала навіть структуру харчування і под.

У долинах верхнього Дністра, Стрия, Опору, Свічі, Ломниці, Бистриці й інших садиби можна було розташовувати саме на прирічкових земельних ділянках, котрі простягалися вздовж русел. Залежно від топографії річкових видолинок вулиці формувалися або з одного боку потоку, або з обох. У місцях, де відносно рівнинні прирічкові ділянки розширювалися, виникало гніздо садиб, і поселення набувало вигляду вулично-гнізового типу. Там, де до русла більшої річки долукалося русло бічної, поселення могло уподібнюватися вулично-бесистемному типові. Причому в усіх випадках частина окремих садиб перебувала поза межами основного розташування поселення, тобто на хуторах, іноді — високо у горах, де існували природні джерела води. Західна Бойківщина мала багато сіл, у котрих садиби розміщались на значній відстані одна від одної на власному управному полі й луках біля них, що нагадувало природно хутірне бесистемне поселення.

Основу садиби у західній частині в багатьох випадках становила "довга хата", коли під дахом в один ряд, але також у формі літери Г розміщувались власне хата (житлова частина будівлі), сіни, комора, хлів, повітка, стодола і под. Площа будівлі залежала від заможності господаря. "Довгі" хати особливо притаманні західній Бойківщині. Скажімо, наприкінці XIX ст. у с. Мшанці, яке вивчав М. Зубрицький, зі 182 садиб такі хати були у 143. У середній і східній частині Бойківщини переважали садиби з кількома будинками окремо: хата зі сіньми; комора та стодола; хлів, стайня, шопа. У багатьох садибах споруджувались окремі будівлі для зберігання картоплі ("пивниці", "рупи"), обороги для сіна, шпихліри для зерна, муки й інших речей і продуктів. Садиби зазвичай огорожували плотом, частоколом, тином, штакетником, часто лише жердинами. А. Данилюк навів чимало варіантів огорожі садиб²⁷.

Найтиповіша бойківська хата — трикамерна за планом: комора + + хата + сіни (к + х + с). Розташування власне хати між коморою та сіньми зумовлено потребою утеплення житлової камери. Форма всієї будівлі має план прямокутника. Дах — чотирискілький, на північній Бойківщині — "пошитий" солом'яними сніпками у нижній латі гузиром донизу в усіх верхніх — колосковою стороною до

низу. На південній Бойківщині дах часто покривають просто соломою-мервою, накиданою на сучкуваті лати (коли не було сучків, у лати "вправляли" дерев'яні кілки) завдовжки 70 см. На гребені даху робили дашок із драниці. Будівля має четверо дверей: фасадні сінешні й тильні сінешні; з хати до сіней; з двору до комори.

Важливого значення бойки надавали вибору місця під будову хати. Не годилося закладати хату там, де пролягала до того стежка і росло дерево, вражене блискавкою. На кутах облюбованого під забудову місця звечора клали окрайці хліба. Якщо вони не зникали до ранку, місце вважали добрим. Існували повір'я пов'язані з вибором матеріалу для спорудження хати. Дерево на будову повинно бути "просте, мов свічка", "чисте", але не круте, не пошкоджене. У хаті з такого дерева всі мешканці мають бути здорові, стрункі й красиві. Вважалось за необхідне розпочинати будування хати за повного місяця. Для спорудження загданого типового трикамерного житла ($k + x + c$) потрібно було 25 ялиць завдовжки 10—12 м і завтовшки 25—35 см.

У кутах вибраного під забудову місця клали великі камені або ставили "ковбки" зі твердих порід дерева (дубові, букові), на них монтували підвалини з шести наймасивніших ялин — "кантівок". Їх уважно "виважували", ставлячи на них миски з водою або кладучи скло, на яке капали воду. Спочатку виважували поздовжні підвалини, згодом — причілкові, відтак — сінешні. На місці в'язання підвалин "в угли" головний майстер вирубував хрест. У зарубку клали кілька зерен жита чи пшениці, дрібки хліба, солі, квітів, вовни, металеву монету, і все скроплювали свячену водою.

Зруб будівлі формували з "окорованого" дерева — "відлого", також із чотирьох сторін тесаних брусів, інколи — з поздовжньо-колотих чи різаних колод — "планиць", "колотин". Їх укладали різаним боком до середини хати, окорованим півкруглим — назовні. В'язали колоди, бруси чи "планиці" "в замки". За формує екстремеру робили кілька типів трикамерних хат:

- з відкритою галереєю (помостом) при фасадній стіні, яку повністю накривала нижня частина даху, піддашшя;
- зі закритою галереєю з одного боку хати;
- зі закритою галереєю з двох або трьох боків хати.

Галереї формували на виступах поперечних трамів, покладених в основу зрубу причілкової та інших поперечних стін; відкриті галереї мали поруччя, а закриті обшальзовували. Галереї використовували для просушування на них в'язок корисних трав, квітів, калини, кукурудзи, горіхів, грибів, а закриті — навіть для певних видів домашньої роботи в теплішу пору.

З кінця XIX ст. багатії господарі збільшували кількість камер власних жител із трьох до чотирьох, або до п'яти, наприклад, за планом: комора + хата + сіни + хата + комора. Конструктивні елементи екстер'єру хат: входні двері й одвірки, рами обох вікон на фасадній стіні; поруччя галерей, кронштейни над галереями та стовпи, що утримували піддашшя, й поручні галерей, прикрашали різними різьбленими орнаментами у формі розет, скісних ліній, кілець і напівкілець, кривульками, які нагадували роги бика, рядів трикутника, рослинними орнаментами у формі гілок, вазонів і под.

Білених хат було властиве лише для північно-західної Бойківщини, зокрема в Старосамбірському й Турківському районах, на інших територіях зовнішні стіни мали природну фактуру дерева.

Інтер'єр власне хати тісно пов'язаний із функціональним призначенням її окремих місць — для відпочинку, їжі, хатньої роботи. Внутрішні стіни не білили, а за допомогою скла чи річкових черепашок обшкрябували і час від часу, зокрема перед святами, мили.

Найоб'ємнішим внутрішнім предметом інтер'єру була класична українська піч. Їх використовували для опалення житла і випікання хліба, приготування інших страв. Вона розміщалась у куті хати біля тильної та сінешньої стін, "челюсті" її орієнтувались до фасадної стіни, подвір'я, з якого — вхід до хати. Аж до 40-х років ХХ ст. значна кількість печей належала до курних або напівкурних, дим з котрих виходив на хату, а вже через отвір у стелі чи зверху сінешньої стіни витягувався до горища, звідки назовні — через солом'яну покрівлю та випадкові отвори. Напівкурна піч (відповідно — і хата) мала над "челюстями" спеціально встановлений "кіш" пірамідоподібної форми чи цівку, з яких дим ніби спрямовувався на горище або в сіни. Свого часу І. Вагилевич фіксував на Бойківщині хату з двома житловими камерами через сіни, де в першій з них була курна піч, а в другій — напівкурна²⁸.

Інші предмети інтер'єру — дерев'яне ліжко, настелене соломою, вкрите веретою домашнього виробництва, що стояло при тильній стіні між піччю та причілковою стіною. Біля ліжка висіла колиска. При фасадній і причілковій стінах стояли лави. У куті по діагоналі від печі — покутъ, де знаходився стіл-скриня з масивним плоским дерев'яним покриттям. Навпроти челюстей печі в куту між сінешньою та фасадною стінами був мисник для посуду, переважно дерев'яного та кількох горщиків для приготування їжі. Під стелею з трьох сторін розміщувалися так звані гряди — тесані бруси, вмонтовані у зруб хати, на них сушили дрова, вудили м'ясо (у курній хаті), димили цибулю та часник. Долівка — глиняна. Діти сиділи на печі, молоде подружжя — на ліжку, бабуся з дітьми — на

печі, підлітки — на лавах, дід — на столі. І. Франко писав: "Звичка, нечувана в жителів долин"²⁹.

Особливих прикрас бойківський інтер'єр не знав, жодна краса, жодні барви "не тішать ока в бойківській хаті, не видно ані образів святих, ані розмальованої кераміки. Принаймні, це стосується місцевості, де ми побували (Мішанець — Дидьова)", — зазначав І. Франко 1905 р.³⁰

Веселіше, порівняно із житлом, виглядав інтер'єр комори. Тут зберігалися різні речі побутового використання та продуктові запаси³¹. У сінях тримали речі господарського та побутового вживку — ступи, жорна, бочки з капустою, граблі, коси, домашню підручну олійню, качалки для прасування білизни, різноманітний посуд, корита і под.

До господарських будівель бойківської садиби або в повному, або в частковому комплексі належали стайні, бойще для молочення снопів, стасика для утримання овець, піддашня для воза, саней, обороги, склеп з пивницею, шпихліри, щопа і под.

Визначне явище української народної культури — бойківська дерев'яна церковна архітектура. Її вивчали, нею захоплювались відомі мистецтвознавці І. Грабар, В. Січинський, В. Щербаківський, М. Драган, П. Жолтовський, Г. Логвин, І. Могитич та інші дослідники. Бойківські храми — тридільні, триверхі. Цей тип храму ніде в Європі й у світі не має таких довершених і гармонійних архітектурних форм, як на Бойківщині. Це засвідчують численні храми XVII—XIX ст., побудуваниі у музеях під відкритим небом, куди вони були перевезені й де зберігаються реставрованими. Серед них — Миколаївська церква зі с. Кривки Турківського району в Музеї народної архітектури і побуту у Львові, церква Різдва Пресвятої Богородиці 1838 р. у с. Матків Турківського району, Михайлівська церква 1863 р. зі с. Тисовець Сколівського району в Музеї народної архітектури та побуту в Львові, церква Святого Юрія в Пробіговичі та ін.

12.2. Церква Покрови Пречистої Богородиці, с. Кострина, Великоберезнянський р-н, Закарпатська обл., XVII—XVIII ст.

“У них (храмах. — А.Д.) Прикарпатська Русь сказала своє власне слово, невідоме півночі, ні півдню Росії... Ось де самобутнє мистецтво Прикарпатської Русі торжествує своє найвище досягнення! Тут. У цих легко злітаючих до неба струнких силуетах храмів, у дитячій простоті їх конструкцій, що надає їм вигляду дивовижних іграшок, виявилась вся надзвичайна чарівність цього справді народного мистецтва”³².

Одяг до ХХ ст. зазвичай шили з домотканих матеріалів — конопляного і лляного полотна та сукна. Основу вбрання становили тунікоподібна сорочка або ж уставкова з густими брижками (призбируванням) біля шиї, розрізом пазухи справа. Жіночі сорочки були короткими (“курті”), їх носили у поєднанні з нижньою (натільною) спідницєю, що називали “підшивка”, “подолок”, “спідник”, власне ж сорочка мала назву “плічата”, “опліч”, “рубатка”, “рубатьє”. Уставки, комірці, манжети сорочок вишивали нитками натурального чорного, а згодом — синього і червоного кольорів. У високогірних місцевостях вишивали ще вовняною ниткою натуральному темно-коричневого кольору. Орнамент часто мав квіткові мотиви.

Поясні жіночі одяжі — фартухи, димки, мальованки шили з грубого домотканого полотна, святкові ж спідниці — фарбани та фарбанки виготовляли з вовняних тканин. На поясі спідниці дуже призбирували, від пояса до низу расували. Спідниці-мальованки залежно від узору (орнаменту) називали “на ланцюжок”, “на калічкання”, “на сороківці”, “устрикання”, “галузания”, “дуганиста” і под. Спереду поверх спідниці носили запаски — “півки”, “запанки”, “запиначки”, “припиначки”. Візерунки на запасках розміщували горизонтально.

12.3. Бойківська дівоча ноша першої половини ХХ ст.

Волосся дівчат заплітали у дві коси, причому додавали в них “уплети” з червоної вовни. Заміжні жінки покривали голову плетеним очіпком (чіпцем) — формою зі сукна у вигляді обруча, покритого зверху кольоровою тканиною. Зверху очіпка носили білу хустку, пов’язану через підборіддя на потилиці. Вбрання голови вважали довершеним, якщо хустку, головно у свято, покривали білим рантухом — “завійкою” або ж обруском — шматком білого полотна чи “півкою” — вишитим чотирикут-

ним полотнищем так, щоб над чолом було видно його вишивту смугу. Очіпок закріплювали на голові за допомогою вовняного шнурка. Його з'язували позаду, аби кінці спадали на плечі.

Жіноче вбрання прикрашали нагрудні бісерні "сильованки", коралі — "моніста", вушні металеві підвіски, на пальцях — мідні перстні.

Чоловічі уставкові й безуставкові сорочки шили довгими до колін. Їх носили навипуск і підперізували широким ремінним поясом. Розріз чоловічих сорочок робили не на грудях, а на плечах. Святкові сорочки вишивали чорними вовняними нитками, інколи — темно-коричневими або фарбованими зеленими. Вишивки мали геометричний орнамент. Поясні чоловічі одяжі — гачі, "гаті" з вузькими та довгими колопшвами до кісток, у талії стягували очкуром. Такий самий крій мали й суконні штані. Їх одягали в холодну пору. В парадному вбранні були широкі ремінні пояси чорного, іноді червоного кольору, що прикрашалися тиснутим орнаментом.

Молоді чоловіки мали короткі зачіски, старші — довгі. Головні убори — солом'яні й фетрові капелюхи, кресані, клебані. Старші чоловіки прикрашали їх чорною стрічкою, молодші червоною, а часто — павинним пером. У дорогу чоловіки брали зі собою бесаги — в'язані з клітчатої тканини торби. Носили також топірець, лульку, капшук, інж, давніше — кресало, протичку для люльки.

Наплечні безрукавні одяжі (лейбіки) з темно-сірого або брунатного полотна і в жінок, і в чоловіків були однаковими, хоча по-різному могли оздоблюватися вишивкою. Хутряні безрукавки ("кожуща") також носили і жінки, і чоловіки. Відмінними за кроєм та матеріалом були довгополі наплечні верхні одяги — сіряки, "гуні", байбараки, "куртаки", довгі лейбіки, а найуживаниші — сіряки, суконні свити прямоспинного крою зі вставними крилами у бокових швах від пояса. Їх прикрашали вовняними шнурями по швах білого або червоного кольорів.

Закарпатські бойки шили також на зразок сіряків "гуні" ("гуньки", "гуньчи") з тканин з поперечною вовняною ниткою по конопляній основі. Вони мали "гуні" "кошлаті", "косматі", "коцьовані", тканину на котрі виготовляли способом приткання космин вовни, що прикладали між нитками основи перед притягненням нитки по пітканню та її пристуком лядою ткацького верстата. Така тканіна подібна до овечого хутра, пасма якого назові "гуні" спадали донизу (з них стікала дощова вода).

Були верхні наплечні літні одяги з полотна — "каптани", веретинки, "полотнянки" і довшого, і короткого крою. Останні мали **назви** здрібніших форм на зразок "кахтанок", "кахтана". Ці одяги **здроблювали** по швах вовняними нитками.

Узимку носили кожухи прямоспинного та приталеного крою різної довжини. Верхній одяг часто оздоблювали аплікаціями з кольорового сукна — червоного, жовтого, синього, а також із кольорової шкіри.

Традиційне взуття — тупоносі постоли (ходаки) зі шкіри, іноді поверх них, зокрема для стоячої роботи на морозі, натягували плетені солом'янки. Заможніші мали шкіряні чоботи чижми. Виготовляли також дерев'яне взуття — довбані долотом черевики "дерев'янки", "дерев'янці". Їх також використовували для стоячої роботи на морозі, наприклад, коли взимку молотили збіжжя на токах у стодолах, рубали дрова у повітках тощо. У старосамбірських і стрийських горах поширеними були валяні папучі.

Існували, безумовно, певні бойківські особливості обрядового одягу, зокрема весільного, молодіжного для участі в календарних обрядодіях: гагілках; колядках; юріївських та інших іграх; для наряжання покійників.

Щоденна їжа основної кількості бойківського населення за живностю та смаковими якостями не була задовільною, зокрема в ранньовесняну пору, коли продуктові запаси від минулих літа й осені вичерпувалися, а нових плодів ані на городі, ані в навколишній природі ще не з'явилося.

До щоденного раціону бойка входив прісний корж із вівсяного борошна. Побутував іронічного змісту афоризм: "Вівсяний хліб, вербові дрова — біда готова". Такий корж іли з вівсянним киселем або чиром із вівсяної муки. Варили кашу з вівсяній або ячмінної крупи, пшона, змащували салом чи олією, галушки або затірку на молоці, інколи — молочну кашу з рису й пшона. Квашений хліб із житнього борошна мали не всі або ж пекли зрідка. Нечастими були пироги (вареники) зі сиром. Другим хлібом вважали картоплю, яку варили в лушпайках, зрідка — очищено, іноді смажили, змащували салом, смальцем зі сала, олією. Товчену картоплю використовували для виготовлення пирогів (вареників). Споживали варену чи смажену картоплю у поєднанні з квашеною або вареною капустою, зі смаженими грибами, зрідка — з м'ясними стравами.

Буряки, капусту, квасолю, картоплю, біб, горох використовували для приготування пісних, інколи скромних борщів і юшок. Смажені м'ясні страви, в тому числі з диких впользованих тварин із птиці, на столі бойка появлялися рідко. В. Гнатюк писав: "М'ясо їдять у нас два, три рази в році, але то заможніші. Більша половина є таких, що цілий рік і раз не буде їсти"³³.

12.4. Звичаєва та духовна аура побуту

Стосовно Бойківщини існує правильна думка, що її духовна культура на фоні загальнонаціональних інваріантних рис традиційної культури українців постає органічною складовою частиною останньої. Етичні цінності, властиві для громадського та сімейного побуту бойків, обрядодії, які супроводжують календарні свята й виробничий побут, найважливіші події в сімейному житті, народні ірраціональні уявлення про людину і навколоїшній світ — все є таким, що його знають, і воно повторюється в межах усього українського етносу. Різниця лише у ступені частоти, вагомості чи локальної форми постання в побуті. Наприклад, М. Зубрицький, В. Охримович, О. Франко й інші етнографи, котрі вивчали сімейний побут бойків, зауважували існування на Бойківщині ще наприкінці XIX — початку ХХ ст. поряд зі значним переважанням “малих” сімей “великої сім’ї”, тобто такої, куди входили та вели спільне господарство подружні сімейні пари горизонтальної родинної близькості (одружені брати й сестри зі своїми дітьми), за звичай під загальним порядкуванням батька тих одружених синів. Однак існування “великих” сімей відоме і в інших регіонах України. Так, в одному з описів Харківського намісництва 80-х років XVIII ст. зазначалися “такие доможилы, которые живут семянно... например, живет родонаачальник, при нем три или четыре сына не в разделе, у сыновьев так же довольно детей и все под подрядочным управлением в согласии”³⁴.

Практично главою сім’ї у бойків вважали батька, жінка ж могла стати таким главою, в тому числі перед громадою, лише тоді, коли була вдовою із недорослими дітьми. Знову ж таки цю звичаєву норму знала вся Україна. У бойків хіба виразніше, ніж деінде, було пошанування батька. За винятково рідкісні побутові випадки побиття батька сином, звичаєве право, що дієво застосовували у практиці сімейного побуту XVI—XVIII ст., передбачало найсуворіші покарання³⁵. На Батьківщині чоловік більше, ніж в інших регіонах, відповідав перед громадою за моральну поведінку й авторитет дружини. Зборові суди громад, які діяли в багатьох місцевостях Бойківщини аж до початку XIX ст., неодноразово виносили покарання чоловікові за окремі антигромадські вчинки його дружини³⁶. Громадська думка дуже осуджувала всілякі вчинки синів і дочок, спрямовані проти людей літнього віку. Наголосимо, що в побуті бойків, відповідно до звичаєвого права, тривалий час за ухвалами зборових судів або й без них громада застосовувала фізичні покарання до своїх членів.

Громадська поведінка та побутові вчинки бойків значно залежали від "людowych" вірувань, міфологічних уявлень народної маси, для котрих була властивою антропологізація об'єктів і явищ природи: сонця, місяця та зірок, гір і річок, звірів і дерев, а також демонологічних персонажів на зразок відьом і відьмаків ("босорканів"), упирів, чортів, дрібних домашніх духів "хохликів", "арарапків", "бабаків", "лелек", як їх ще записував І. Вагилевич³⁷, а також "диких баб" — їх антиподів та лісових "язь", дуже небезпечних лісових істот. Реальними у народних повір'ях сприймалися персонажі "нечистої сили": "сотона", або "планета", здатних витягнути з постелі сплячу людину й водити її полями та лісами; "блуду", який може вчепитись до людини в дорозі, лісі чи полі; "страти", що появляється як дух страченої матір'ю дитини, і под.

Ці й інші міфологічні образи не лише були живими в народній уяві XIX — середини ХХ ст., їхне існування не заперечує й сучасна народна міфологія. І досі трапляються свідчення, що в кожному домі є дух — збагачувач за назвою "годованець". Він, за різними уявленнями, виводиться з яйця особливого походження — зноски від чорної курки, з недоношеної дитини, духу померлих предків та ін. "Годованця" асоціювали іноді з хатньою ласочкою, змієм або вужем, котрі живуть у мурі кожної хати. В усіх випадках господар і родина повинні запобігливо ставитись до "годованця", намагатись задобрити його, сприяти тому, аби він був присутнім у житлі, опікуватися ним³⁸.

Живим у сучасній народній демонології постає також демонім "упир", найчастіше "упир-дводушник", що може існувати в образі живої людини або духу мертвої людини. Живий упир, виростаючи з дитини, помащеної кров'ю чоловіка, котрий ліг спати, не помолившись, ще не має тої "нечистої сили", якою нею володіє мертвий упир. Останній уже може набувати різного зооморфного вигляду, в тому числі коня, корови, вола, кота. Своїми шкідливими діями упир підриває сили людини (часто дитини) висмоктуючи з неї кров, коли та спить. На Бойківщині одним з видів упира є перелесниця, яка у сні також ссе груди молодим чоловікам і дітям. Постійне місце мертвого упира — могила, що має дірки. З береговою метою ті дірки в могилі упира варто закладати землею. Відомі міфологічні уявлення, коли упирі спричинялися і до корисних для людей добрих справ³⁹.

Дуже живучі уявлення про "непростих", "знаючих" людей, наділених надприродною силою. До них належать знахарі, ворожбity, чарівники, байльники. Чарівниці дещо асоціюються з відьмами. Різниця, однак, існує: відьма — завжди шкідлива, натомість чарівниця, знахарка може бути помічною для людей. Спроможний

на добру справу знахар-байльник, який знання цілющих властивостей рослин та інших предметів природи поєднував із обрядовим вербалним текстом (замовлянням). Чарівниць, проте, вважають дворушниками. Вони можуть робити і добрі, й погані вчинки.

"Знаюча" людина (чарівниця, байльник, знахар, відьма) такою може народитися, успадкувати надприродні здібності від таких самих батьків, а може сформуватись зі звичайної дитини від народження в зв'язку з життевими випадками, наприклад, вроку "непростої" людини, що перед смертю хоче передати своє "мистецтво" іншому, за наслідками звершення цілеспрямованих обрядодій "знаючу" людиною над звичайною.

У практичному житті "знаючі" ("непрості") люди все-таки частіше виганяють пороблені врохи з людей, котрі від них до того хворіли, "чорну хворобу", "демонів хвороб", "нечистого духа". Під час здійснення чарівної обрядодії "знаюча" людина послуговується різноманітними помічними травами, зіллям, а також такими речами, які самі собою передбачають певну імітацію, наприклад, мотузок (хоч би його кусочек) з повішеника, що нестремно тягнув свого власника до самогубства. Якби з таким мотузком дівчина тричі обійшла обраного нею парубка, то обов'язково притягнула б його до себе. Відьма ж "з того мотузка з повішеника доїла молоко"⁴⁰.

Віра в те, що з-поміж маси людей живуть "знаючі" "непрості", "здатні поробити" і добрі, й небезпечні дії, живе дотепер. Навіть коли після укусу змії лікарі нададуть належну допомогу, сільські бойки бажають, аби знахар, байльник чи чарівниця зробили над постраждалим "знаюче" замовляння.

Насичене одухотворенням сприйняття природи та зовнішнього середовища загалом виявлялася в усій календарній і сімейній обрядовості, символи й форми якої в основі були інваріантними, властивими для всієї України, але окремі їхні вияви вирізнялися своєрідною, власне бойківською специфікою.

Не вдаючись до опису тієї обрядовості, все-таки згадаємо певні її специфічні ознаки. У "межовому" циклі календарної обрядовості, зокрема на передріздвяний Святвечір, випікали ритуальний хліб, називаючи його "керечун" ("карачун", "крейчун", "крачул"). З ним рано-вранці на Різдво ішли до річки, джерела чи іншої води, де хліб "купали", там і самі вмивалися. Повернувшись до хати, котили "карачуну" від порога до столу, аж після того споживали, частину залишали для лікування худоби, перед весняною оранкою окрайці з нього прив'язували до ярма волів.

На старий Новий рік у деяких місцевостях обрядовий хліб називали "vasильником". Це засвідчувало охристиянення культу

хліба, який склався ще в часи язичництва. У участіваних хлібом худоби на Святвечір виявлялася народна світоглядна риса антропологізація природи загалом і домашніх тварин зокрема. Ще виразніше цей погляд простежується в ототожненні позитивного впливу на благополуччя сім'ї і першого "полазника" в особі першого відвідувача господи чоловіком, парубком, хлопцем, і вола, вівці або й коня, котрих у ролі "полазника" спеціально заводили до хати.

12.4. Джерело зі святою водою на окраїні с. Вовче, Турківський р-н, Львівська обл., 2005 р.

Магічними властивостями наділяли "живий" вогонь. Його спеціально видобували працівниками способами до великих свят, з нагоди вселення у нову хату чи першого виходу в поле, для здійснення певних ритуалів. Вогонь наділявся обереговою силою. Його упродовж дев'яти тижнів заборонялося виносити з хати після народження дитини. Така ж заборона поширювалася на неділі й свята.

В окремих місцевостях через вогняні поліна переводили худобу перед її вигоном на весняні пасовища. На Святого Юрія існував звичай спускати з гір запалені колеса, що мав назву "палити відьму".

Загальновідомі в Україні уявлення щодо обрядів супроводжували свята і працю у весняну пору, в тому числі Квітну, або Вербну неділю: після повернення з церкви били посвяченою вербою один одного, промовляючи: "Верба б'є, не я б'ю..." На Великден випікали паску, яку першою споживали на "розговинах", а вже після неї — крашени яйця, ковбасу, м'ясо, хрін, сир. Удень молоді і старші люди мали різні розваги з крашанками, обмінювались писанками.

Певні обрядодії, а ще більше повір'я супроводжували побут бойків у літню й осінню пору. Це Русалії в п'ятницю перед Зеленими святами, початок літа — його пов'язували зі святом Кирила (22 червня), початок літніх робіт — від Івана (7 липня), пастушче свято в Петрів день (12 липня), завершення заготівлі сіна до дня Святого Іллі (2 серпня), бо, за народним прислів'ям "до Іллі сіно і під корчмо сохне, а після Іллі й на корчі не хоче". Від дня Святої Трійці (24 вересня) починається "замолоток". До Святої Покрови

(14 жовтня) необхідно було завершити всі польові й сінокісні роботи. З цього дня кожен міг випускати в поле худобу вже без пастуха, бо "по Покрові паси й по голові".

Аналогічні до обрядодій в інших районах України мали місце обрядодії на Бойківщині в час так званих межових свят, котрі передували зимовому сонцестоянню: на Святого Дмитра (8 листопада), Введення (4 грудня), Святого Андрія (13 грудня), Святого Миколи (19 грудня), Святої Анни (22 грудня).

Відомі в усій Україні повір'я й обрядодії сімейної обрядовості де інколи, а де інтенсивніше виявляються і на Бойківщині. Є тут оберегові приписи поведінки вагітної жінки: якнайдовше приховувати від сторонніх стан вагітності; не задивлятися на калік і все інше, що спричиняє негативні емоції; не лаятись; не красти; уникати негативних учинків. Інваріантні форми і зміст, відомі в багатьох інших місцевостях, мають функції та дії баби-повитухи, кумівів, близької родини. Тут також баба-повитуха відрізує пуповину хлопчика на сокирі, а дівчинки — на гребені; у воду для купелі додають багато пахучих трав і под.

Інваріантні, властиві чи не для всіх районів України, мають багато атрибутів бойківського весільного обряду: його сценарій, дійові особи; символічне навантаження на плетення вінків із колосу вівса й барвінку та надягання їх на голови наречених; випікання коровою, на який, повідомляла одна ладканка, бралась "вода з Дунаю, а житійко з гаю"; дарування молодої для нареченого сорочки чи хустки; обсівання пари матір'ю нареченої зернами вівса, жита, коли їх виряджали до церковного шлюбу; звичай "купівлі" молодої, "чіпчення" молодої, "пропой" та ін.

З-поміж виразних локальних особливостей бойківського весілля — ладканки — пісні, котрими супроводжують весь обряд весілля. Професор Р. Кирчицьловів припустив: ця

12.5. "Плетіння весільного вінка" з циклу акварелей "Весілля в с. Лоплин" (Долинський р-н, Івано-Франківська обл.), перша половина ХХ ст.

специфічна назва ("ладканя", "латканя") походить від давнього ритуального співу, адресованого поганській богині Ладі, яка у давніх слов'ян була покровителькою згоди, любові, достатку та подружнього щастя⁴¹. "Бойківські ладканки, — зазначає Р. Кирчів, — належать до найкраще збережених зразків народного весільно-обрядового співу не тільки в українському, а й загальнослов'янському фольклорі"⁴².

За змістом ладканки у вербальній формі ніби відтворюють весь сценарій весільного обряду. Вони розповідають про обов'язки батька та матері щодо синів і дочок, пошанування останніми батьків і всього роду, окрім обрядодії, скажімо, вихід "по зілля" для вінків та вінкоплетин, "похід" до нареченої, посад молодих, зустріч сватів, "розплітання коси", зустріч родин і спільну гостину, благословення до вінця й зустріч молодої пари після повернення з вінчання, випровадження молодої, прощання її з батьками та родом, приїзд до двору молодого, "пропій", "почіпчини" молодої тощо⁴³.

Зміст окремих ладканок повно її образно відтворює атрибутику обряду, наприклад, рослинного:

— Добрий день, городчику!
Що в тобі за зілечко?
— Єдно маю зілечко — барвінок.
Друге маю зілечко — часничок,
Третє маю зілечко — васильок,
Із барвіночку вінки в'ють,
А часничком насичують,
А під васильком шлюб ведуть.

Інша ладканка розповідає про обов'язок родини, як і чим обдавовувати наречену:

Ой роде, родечку багатий,
Подаруй товарець рогатий,
Ви дайте, таточку, волики,
А ви, мамочко, корову.
А ви дайте, сестрички, ягнічки,
А ви дайте, братчики, баранці,
Ви, далекий родочку, червінці⁴⁴.

Так і напрошується думка: бойки художнім образом словом і піснею ніби компенсували недостачу прикрас в естетичному облагодженні інтер'єру власної хати⁴⁵.

Дві ідеї пронизували символічні обрядодії, пов'язані з похоронами людей. Перша випливала з народного уявлення та віри в те, що поряд зі світом живих на землі людей існує вічний потойбічний світ предків, у царство якого варто з урочистими почестями про-

вести душу й тіло покійника, заодно шанобливими обрядодіями віддати йому належну вдячність за всі добре справи, котрі покійник вчинив у житті. Виявами пошанування померлого були традиційні плачі й голосіння, а також "жалобні обіди" — їх ще називалися "комашня". Друга ідея відображала народне переконання про те, що перехід людини зі "світу живих" до "царство мертвих" повинен бути категоричним. Тому, виносячи покійника з хати, тричі вдавряли труною об поріг, аби покійник ніколи не вертався додому, швидко закривали двері, кропили свячену водою місце, де стояла труна, клали там сокиру, замітали хату.

Також імітували оберегові дії до худоби, випускаючи її з хліва чи стайні, щоби не гинула, гортали зерно в засіках, аби "не змертвіло". У ніч після "комашні", так само як і на Гуцульщині, влаштовували різні ігри: "Свічене", "Лопатки", "Лубок", "Посижене", "Грушка" й інші, котрих зафіксовано близько 130 видів⁴⁶.

Специфічні риси матеріальної та духовної культури бойків, отже, перебувають в органічному зв'язку з етнічною культурою всього українського народу. Водночас у них, як і в гуцулів та лемків, локальне вирізnenня на всьому етнокультурному просторі України сильніше, ніж, скажімо, у подолян, волинян, полтавчан або слобожан. Через це і називаємо бойків етнографічною, а не локальною групою українського народу.

⁴⁶ Гуцульщина: іст.-етнограф. дослідження. — К., 1987. — С. 26.

⁴⁷ Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини / Р. Ф. Кирчів. — К., 1978. — С. 39—41.

⁴⁸ Бойківщина: іст.-етнограф. дослідження. — К., 1983. — С. 28.

⁴⁹ Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини / Р. Ф. Кирчів. — С. 13, 36.

⁵⁰ Бойківщина. — С. 28.

⁵¹ Там само.

⁵² Франко І. Я. Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Я. Франко // Зібр. тв.: у 50 т. — К., 1982. — Т. 36. — С. 74.

⁵³ Бойківщина. — С. 28.

⁵⁴ Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу / В. Д. Дяченко. — К., 1965. — С. 73.

⁵⁵ Okolica zadniestrska między Stryjem i Lomnicą. Czyli opis ziemi dawnych klęsk lub odmiar tej okolicy. Przez Ignacego Lubicz-Czervinskiego we Lwowie. — Lwów, 1811. — 342 S.

⁵⁶ Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини / Р. Ф. Кирчів. — С. 16—17.

⁵⁷ Там само. — С. 25—32.

⁵⁸ Там само. — С. 34—55.

⁵⁹ Русалка Дністрова (фотокопія з видання 1837 р.). — К., 1972. — С. 45—48.

- ¹⁵ Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини / Р. Ф. Кирчів. — С. 104—109.
- ¹⁶ Там само. — С. 45.
- ¹⁷ Там само. — С. 46—55.
- ¹⁸ Жовтень. — № 8. — С. 113—119; № 9. — С. 138—143.
- ¹⁹ Франко І. Я. Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Я. Франко. — С. 68—99.
- ²⁰ Макарчук С. Перша з майбутньої серії / С. Макарчук // Жовтень. — 1984. — № 8. — С. 123—126.
- ²¹ Данилюк Архип. Народна архітектура Бойківщини / Архип Данилюк. — Л., 2004. — С. 167.
- ²² Бойківщина. — С. 43.
- ²³ Думинець І. Верхнє Синьовидне: минуле і сучасне / І. Думинець. — Л., 2003. — С. 98—105.
- ²⁴ Там само. — С. 100.
- ²⁵ Бойківщина. — С. 93.
- ²⁶ Там само. — С. 65.
- ²⁷ Данилюк Архип. Народна архітектура Бойківщини / Архип Данилюк. — С. 22—23.
- ²⁸ Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах XIX — початку ХХ ст. / Р. Сілецький. — К., 1994. — С. 127.
- ²⁹ Франко І. Я. Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Я. Франко. — С. 86.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Данилюк Архип. Народна архітектура Бойківщини / Архип Данилюк. — С. 35.
- ³² Там само. — С. 49.
- ³³ Бойківщина. — С. 153.
- ³⁴ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 35.
- ³⁵ Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV — XIX ст. / Ю. Гошко. — Л., 1999. — С. 228—289.
- ³⁶ Там само. — С. 263, 266, 267.
- ³⁷ Бойківщина. — С. 212.
- ³⁸ Левкович Надія. "Годованець" в народній демонологічній традиції бойків / Надія Левкович // Наук. зошити іст. ф-ту Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. — 2008. — Вип. 9—10. — С. 84—94.
- ³⁹ Левкович Н. Упир-дводушник в системі демонологічних уявлень бойків / Н. Левкович // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. — 2008. — Вип. 25. — С. 57—63.
- ⁴⁰ Левкович Н. "Знаючі" ("непрості") люди в демонологічних уявленнях бойків / Н. Левкович // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. — 2008. — Вип. 6. — Сер. № 6: Ист. науки. — С. 270—283, 280.
- ⁴¹ Кирчів Р. З фольклорних регіонів України: нариси й статті / Р. Кирчів. — Л., 2002. — С. 49.
- ⁴² Там само. — С. 50.
- ⁴³ Там само. — С. 51.
- ⁴⁴ Там само. — С. 50, 53.
- ⁴⁵ Франко І. Я. Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Я. Франко. — С. 86.
- ⁴⁶ Бойківщина. — С. 247.

Контрольні запитання та завдання

1. Окресліть географічні межі та сучасний адміністративний поділ Бойківщини.
2. Чим різні автори пояснювали походження субетноніма "бойки"?
3. Назвіть українських і польських авторів, котрі досліджували культуру та побут бойків у XIX — на початку ХХ ст.
4. Яку працю про Бойківщину за наслідками етнографічної експедиції 1904 р. написав І. Франко?
5. Визначте основні польові й городні культури, що їх вирощували бойки.
6. Охарактеризуйте спосіб літнього випасу громадської худоби у бойків.
7. Розкажіть про допоміжні заняття бойків, пов'язані зі заготовленням продуктів харчування.
8. Який вигляд за способом розташування садиб мали бойківські поселення?
9. Проаналізуйте бойківський селянський двір з "довгою хатою".
10. Назвіть варіанти горизонтального розташування камер бойківського житла.
11. Які повір'я були поширені у бойків, пов'язані з будівництвом хати?
12. Що Ви знаєте про художні риси, котрими вирізняються бойківські церкви?
13. Які одяги входили до вбрання бойківських жінок (їх назва та вигляд)?
14. Розкажіть про страви й інші продукти харчування, котрі найчастіше споживали бойки.
15. Охарактеризуйте основні персонажі бойківської міфології, що здатні чинити добро та зло, робити і корисні справи, і шкоду.
16. Проаналізуйте зв'язок обрядодій календарного циклу з виробничим побутом бойків.
17. Якими є бойківські ладканки?

Розділ 13

ЕТНОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ НИЗИННОГО ПРИКАРПАТТЯ

13.1. Назви та географічне розташування етнографічних підрайонів низинного Прикарпаття

Географічним, а за часів Австро-Угорщини також адміністративним кордоном на півдні української Галичини був карпатський хребет. Як відомо, північно-східні та південно-західні схили від того хребта займають етнографічні райони Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина. За міждержавно-політичним визначенням західних кордонів Української РСР після Другої світової війни, основна частина території Лемківщини опинилася в межах Польщі й Чехословаччини (від 1993 — у межах Словаччини).

Українські карпатські етнографічні райони вже від XIX ст. привертали увагу етнографів і до початку ХХ ст. були вивчені відносно ґрунтовно. Народна культура і побут низинної частини Галичини досліджували менше. Деяло більше пощастило Західному Поділлю та Покуттю. Водночас етнографічні відомості з інших частин низинної Галичини є спорадичними і в просторі, й у часі.

І все-таки українські та польські етнографи XIX—XX ст. виокремили на цій території кілька відмінних невеликих етнографічних районів: Західне Поділля; Галицька Волинь; Покуття, Підгір'я, або ж Бойківське Підгір'я; Опілля, Надсяння. Певні відомості про культуру Західного Поділля та Галицької Волині наведено у відповідних розділах про Поділля і Волинь. Тут же спробуємо окреслити географічні межі й подати окремі фрагментарні відомості про етнографічні особливості Покуття, Опілля, Підгір'я,

Надсяння. Зразу ж зауважимо: завдяки праці польського етнографа О. Кольберга "Pokucie", а також дослідженням сучасного українського етнографа М. Паньківа з Івано-Франківська досі в літературі повніше, ніж інших районів низинної Галичини, точніше низинного Прикарпаття, відображені традиційна культура Покуття.

Вважається, що найранішою збереженою писемною пам'яткою, в якій використано субетнотопоніми "Покуття", є грамота молдовських бояр та господаря Стефана з 1395 р., де йшлося про турботу тих бояр і господаря за Коломию, Снятин і Покуття¹.

Питання про найраніше використання етнотопоніма "Покуття", бачення географічних меж його поширення чи не найповніше узагальнив уже згадуваний етнограф М. Паньків². Він навів згадку про "покутську землю" у грамоті польського короля Ягелла з 1411 р., нагадав про використання назви "Покуття" та наявність відомостей про нього в "Анналах або хроніках славного Королівства Польського" Я. Длугоша, що охоплювали період до 1480 р., позначення Покуття на "Carte d'Ukranie" Л. Г. де Боплані, яка опублікована в 1651 та 1660 рр. На просторі сучасних Покуття і Гуцульщини дослідник називає 465 населених пунктів.

Є згадка про Покуття у праці київського митрополита П. Могили "Літос, або камінь..." у контексті: "піди на Покуття до Скиту, там знайдеш (законників)". Додамо, що "Покуття" ("Pokucie") згадується в першому львівському (порядковому 14-му томі) відомого серійного видання джерел "Akta grodskie i ziemskie" (документ № 2300). Тут опубліковані актові документи від 1440 до 1456 р.

М. Паньків узагальнив погляди польських та українських етнографів XIX — XX ст. на географічні межі етнографічного району Покуття й походження назви, зокрема А. Бельовського, Л. Татомира, А. Коркора, О. Кольберга, Я. Фальковського, В. Кобилянського, І. Могитича, Л. Сухої, Г. Стельмаха та ін.³ Можна хіба сказати, що ті погляди надто суб'ективні, не завжди ґрунтуються на об'єктивних відомостях про етнокультуру району, а також дуже суперечливі. окремі автори зачислювали до Покуття території, які сучасна наука незаперечно вважає гуцульськими чи бойківськими, інші ж, навпаки, зважували межі Покуття до Коломийського чи Городенківського повіту⁴.

Неодноразово дуже довільними були пояснення меж району та походження його назви. Наприклад, А. Бельовський про це писав: "Між землями давньої Польщі Покуття має свій відмінний тип, як і окрему свою назву. Відділене Дністром з півночі від решти земель Річ Посполитої, а з інших сторін горами закрите, воно являло ніби останній її (Річ Посполитої. — С. М.) кут, що втикається

глибоко в її південну сторону; з південного його боку воно замикається Чорногорою, мов стіною”⁵.

Міркування А. Бельовського про зв’язок назви “Покуття” з етнічною чи державною історією Польщі, безперечно, надумані. Ймовірні “автори” назви не могли її виводити від тих чи інших ламаних ліній і кутів, які формувалися на пограниччях новозахоплених Польським королівством земель, тим паче накинути ту назву народній свідомості. Найвірогідніше, назва “Покуття” узагальнювала дуже часте повторення практично в усіх поселеннях краю локальних топонімів “кут”, “куток”, “кути” і под. Це, до речі, можливо, з меншою частотою мало місце в інших районах України. Ймовірно, на становлення назви вплинули наявність у краї назв поселень Кути, Старі Кути, Кутище і “кутків” (частин поселень) із такими назвами в багатьох інших поселеннях. Образно кажучи, в яке б село не прийшов, у ньому були свої Кути. Розглядаючи географічну mapu району, певний кут простежуємо там, де сходиться Черемош з Прутом із течією Дністра. У всіх випадках назва “Покуття” має місцеве походження, є субавтоетноідомом і до кута на *“poludniowym kraju dawnej Rzeczypospolitej”* жодного відношення не має.

Стосовно географічних меж цього етнографічного району, то на фоні згаданих дискусій про них у XIX—XX ст. і за наслідками польових досліджень уже в XX ст. сучасна етнографічна наука визначає їх на півночі руслом Дністра, півдні — горами Карпатами, сході — межею з Буковиною й на заході — нижньою течією р. Бистриці Солотвинської. Географічно район зі сходу на захід (із південного сходу до північного заходу) орієнтовно завдовжки 100 км і завширшки від Карпат до Дністра 25—40 км, з площею близько 3 тис. км².

Етнографи XIX—XX ст. по-різному пояснювали походження назви іншого етнографічного району низинного Прикарпаття Опілля, а також неоднаково визначали його географічні межі. Узагальнила думки етнографів, діалектологів і географів з цього приводу сучасна дослідниця традиційної культури Опілля О. Годованська⁶. Під географічним оглядом відомий український етнограф С. Рудницький, репресований 1937 р. радянською владою, впроваджував у науку фізичної географії України термін “Опільська горбовина”, який поширював на територію, де назва “Опілля” була “здавна уживана та прийнята в народі”. Адміністративно до Опілля він зачислював повіти Перемишлянський, Рогатинський, Поморянський, Бережанський і з огляду на аналогічну географічну будову — західні частини Монастириського та Підгаєцького повітів.

Польський історик Ю. Балабан давав Опіллю таку характеристику: "Західну частину Поділля називають Опіллям. Опілля відрізняється від властиво Поділля, бо воно так понижене ріками й потоками (*przez wody rynęce*), що набуває вигляду гористого краєвиду"⁷. Професор Львівського університету післявоєнних десятиріч географ К. Геренчук узагалі заперечував умотивованість вживання назви "Опілля" до горбистої та ще й лісистої місцевості на тій підставі, що давньоруське слово "ополье" означало рівнинну малолісисту територію, розташовану в межах лісистої зони", а простір, західніший від Поділля, становить переважно лісисте горбогір'я: Гологірське пасмо; Верхобузьке пасмо; Перемишлянське горбогір'я; Бібрське горбогір'я; Рогатинське горбогір'я; Бережанське горбогір'я і под.

Широке географічне окреслення надавали побутуванню "опільського говору" українські діалектологи, котрі здебільшого ототожнювали його з "наддністрянськими говірками". Щоправда, окремі українські мовознавці в діаспорі у другій половині ХХ ст., використовуючи термін "опільський діалект", розглядали його рівноизначно термінові "наддністрянський діалект". Так, О. Горбач, аналізуючи говірки Теребовлянщини, зачислив їх до масиву наддністрянських, або опільських говірок, периметр поширення яких проводив через поселення Хирів — Болехів — Долина — Перегінсько — Товмач — Заліщики — Скала — Тернопіль — Золочів — Рафа-Руська — Яворів — Мостицька — Хирів. Отже, вміщував у ареалі поширення говірки західний скрайок Поділля, північно-західний кут Покуття (Товмач), Жидачівсько-Самбірське Підгір'я, етнографічне Опілля, східну (сучасну українську) частину Надєдженія⁸.

13.1. Процесійна ікона святого Миколая Чудотворця в інтер'єрі православної церкви святих безсребреніків Косьми і Даміана, с. Скелівка, Старосамбірський р-н, Львівська обл., XIX ст.

У 90-х роках ХХ ст. прихильником використання терміна "опільський діалект" як точнішого, аніж "наддністрянський діалект", був З. Бичко, хоч у навчальному виданні 2004 р. учений все-таки вживав останній термін¹⁰.

У 60-х роках XIX ст. краєзнавчо-етнографічний термін "Опілля" використано на сторінках часопису "Правда". Автор нарису про край вносив у його межі на заході аж Медику під Перемишлем. Визначення району Опілля подане у відомому *"Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów..."* у томі 7, виданні 1887 р.: "Опілля — народна назва частин галицького Поділля між Верещицею і Золотою Липою, а також безлісі околиці в Тернопільському". І ще: "Ополяни — русини в повітах біля Львова"¹¹.

Грунтовніше межі етнографічного субрайону окреслив 1928 р. польський етнограф А. Фішер. Він зазначав, що в Опілля входять адміністративні "повіти Бібрський, Львівський, Рогатинський, Перемишлянський і сусідня частина Поділля до Серету...", і його "замешкують ополяни"¹² (р. Серет протікає через Заложці — Тернопіль — Чортків у сучасній Тернопільській області. — С.М.). У праці того ж автора, що вийшла 1939 р., назва *"Opole"* трактувалася як польська, що вживалася на означення узгір'їв між Верещицею і Золотою Липою"¹³.

На заході Верещиця тече з півночі на південний до Дністра через міста Івано-Франкове (колишній Янів) — Городок — Комарно в 15—20 км західніше від Львова; на сході Золота Липа майже паралельно Верещині пливе з півночі на південь до Дністра в 45—50 км західніше від Серету, через Бережани, західніше від Монастириська Тернопільської області. За цим окресленням етнографічних границь Опілля А. Фішером (1939), район має протяжність зі сходу на захід близько 65 км, з півдня від Дністра до меж історичної Волині близько 45 км і, отже, поверхню площею до 3 тис. км². А. Фішер в своїй останній "львівській" праці безпідставно писав: ополяни між Верещицею та Золотою Липою, а давніше, від XV ст., жили навіть на просторі між Стрипою і Збручем, що "то є поляки", "хоч, може, не так, як ополяни, але також зрущені"¹⁴.

Безперечно, А. Фішер за час від 1928 р., коли була написана праця *"Rusini"* і до 1939 р., еволюціонував у своїх поглядах на етнічну історію Галичини в дусі ІІ бачення ідеологами обґрунтування відвічного польського права на володіння українською Галичиною на зразок С. Грабського, автора книжки 1939 р. *"Ruś Czerwona odwieczna i nierozerwalna część Polski"*¹⁵.

Незважаючи на ідеологічну тенденційність А. Фішера в трактуванні історичної принадлежності ополян до поляків, загального

означення ним території та меж Опілля (в основі) дотримуються сучасні авторитетні етнографи України. Так, за Р. Кирчівим, Опілля окреслюється територією центральної Львівщини, що на сході незначно подовжується також на суміжні райони Тернопільської області, а на південному сході — на дністровсько-лівобережну частину Івано-Франківської області й географічно охоплює басейн верхнього Бугу та лівих приток Дністра (від Верещиці на заході до Золотої Липи на сході). На південному заході Опілля межує з Жидачівсько-Самбірським Підкарпаттям (Підгір'ям), а на заході переходить у перемисько-яворівське Надсяння, які “є своєрідними етнографічними підрайонами Прикарпаття”. Професор Р. Кирчів, беручи до уваги чимало етнокультурних аналогій Опілля та географічно значно більшого Поділля, висловлює думку, що Опілля — оригінальне “західне продовження подільського етнографічного ареалу, що входить у зону Прикарпаття”¹⁶.

На жаль, такі, здавалося б, достатньо виважені й усталені погляди на географічну локалізацію географічного Опілля не стали ще надбанням навіть усіх тих науковців, праці котрих досліджують етнокультуру українців. Так, М. Білан і Г. Стельмащук обмежують територію Опілля лише низиною частиною Львівщини, вилучаючи з нього горбогір'я сходу області й прилеглих районів Тернопільської та Івано-Франківської областей, ніби керуючись як основним аргументом етимологією давньоруського “ополья”¹⁷.

Ще в однієї авторки (до речі, дуже ошатно виданої книжки) про географію Опілля читаємо навіть таке: “Опільський район на півночі межує з Галичиною, на південному сході — з Західним Поділлям, на південному заході — з Бойківчиною. Межею регіону на заході є державний кордон з Польщею”¹⁸. У цих двох реченнях щонайменше три помилки: Опільський район не межує, а є частиною історико-політичного району Галичини; з Бойківчиною Опілля ніде не межує; на заході Опілля до державного кордону з Польщею не сягає, бо від того кордону його відділяє східна частина етнографічного підрайону Надсяння.

Можна, отже, стверджувати: в українській етнографічній науці питання про етнографічні межі Опілля досі не стало загально-прийнятим. Незаперечно лише те, що етнокультура його корінного населення — специфічний варіант культури низиної частини Прикарпаття.

Відкрито географічний зміст має етимологія назви прикарпатського етнографічного підрайону *Підгір'я*. В етнографічному розумінні цей субетнотопонімі стосується тільки прибойківського Підгір'я від нижньої течії р. Бистриці на сході до підгірської таїї верхнього Дністра на заході в районі Самбора. Звідси ще

конкретизована назва підрайону — Жидачівсько-Самбірське Підгір'я, а також Бойківське Підгір'я¹⁹. На цьому просторі географічною південно-західною межею підрайону є гори Карпати, на північному сході — р. Дністер. Як відомо, пригуцульське підгір'я має власну етнографічну назву *Покуття*.

Низинним правобережжям Дністра Підгір'я від Самбора на північному заході до гирла Бистриці на південному сході має протяжність близько 130 км. Ширина його від гірської місцевості до течії Дністра в різних місцях неоднакова і коливається в межах від 20 до 40 км; поверхня ж етнографічного Підгір'я, можливо, дорівнює близько 4 тис. км².

Термін "Підгір'я" відносно рано зафіксоване в багатьох літературних пам'ятках і майже щоразу в комплексі сприйняття та використання його широкою народною масою. Як відомо, укладачі й автори збірки "Русалка Дністровська" зробили її першим розділом добірку українських дум і народних пісень "Думи й думки". З-поміж інших одна починалася словами:

*Насунула хмара с Підгір'я,
Налетів сокіл с Поділля...*²⁰

Топонім "Підгір'я" постає також у розділі "Обрядові пісні", наприклад, у контекстах:

*Турки, Татари Підгір'я взяли,
Полон забрали, долів пігнали.*

Або ж:

*Най я поїду Турки догоню,
Мое Підгір'я назад обороню...
...Свое Підгір'я назад оберну*²¹.

Як образ рідного краю Підгір'я часто використовував у поетичній і науковій творчості І. Франко. Вірш "Підгір'я взимі" (1885) поєт починає словами: "Підгір'я, любов ненаглядна моя!"²² У ньому невеселі села "простяглися долом-долиною", "журавель поскріпуч при хаті", "босі діти по дворі гуляють", "чорні стріхи", "мохом вкриті", в хатах "смерекові стіни", "степльовані дрючками", "сліпувати та тісні віконця", хати без коминів, де "враці дим всю хату заповняє", а "піч трохи не в півхаті", ліжко з "п'яти дощок незбитих", де "сніп соломи і верета зрібна". Слуги "в стайні сплять", "а дівки на лаві, на запічку"; "як кожух є й чоботи пасові", а про іншу "одіж" уже й дбати нема потреби. Однак усе-таки, мають "газдині шиур коралів у скрині", а дівчата "хустята шалінові". "Вудніша одяга в хаті шита з полотна". На стінах розвішані

"Страшний суд, Варвара і Микола чорні вже від диму, мов від ма-зи". І в цих умовах люд живе "лиш для роботи", а ціль усіх його змагань — "хліб і страва" як "найстарша справа"²³.

I. Франко написав низку наукових праць про Підгір'я етнографічного та фольклористичного змісту. З-поміж них — "Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу", що складалися з розвідок про "ходачкову шляхту" Підгір'я і Карпат, побут робітників Борислава, значення картоплі у виживанні галицького селянина в "тісні" (голодні) роки, в тому числі на Підгір'ї, у селах Ясениця Сільна, Нагуевичі, Попелі біля Борислава, в околицях Самбора²⁴, про суд громадський у с. Добрівлянах, а також "Людові вірування на Підгір'ї", "Моя вітцівська хата" та ін.²⁴

У статті "Звідки взялася назва "бойки" учений стверджував, що Підгір'я психологічно дуже виразно протиставлялося гірській Бойківщині. Він розглядав те протиставлення як "нехіть і відразу... долів до гірняків"²⁵.

Локальну групу підгорян у складі окремої "етнічної групи" "справжніх русинів" у міжвоєнні роки виокремлював А. Фішер²⁶.

У міжвоєнні роки окремі статті й матеріали з етнографії Підгір'я публікував краєзнавчий журнал "Літопис Бойківщини". Його дев'ять випусків вийшли друком 1931—1939 рр. Співредактором журналу до 1937 р. був відомий археолог й етнограф В. Кобільник. У післявоєнні роки окремі етнографічні розвідки з території Підгір'я стосувалися переважно побуту робітників, серед них — і статті автора цих рядків. Кандидатську дисертацію про побут робітників Борислава захистив 1954 р. В. Пастущин.

Виокремлення на просторі низинного Прикарпаття етнографічного підрайону Надсяння стало відносно пізно, десь у середині ХХ ст., головно під впливом політичних чинників, котрі зумовили державне відірвання від України заселеної переважно українським населенням значної частини низовини з обох сторін течії Сяну та переселення українців зі західної частини географічного Надсяння в Українську РСР 1944—1946 рр. і на постнімецькі землі, які відійшли до Польщі після Другої світової війни 1947 р.

Щоправда, діалектологи виділяли надсянські говірки української мови в окрему підгрупу вже у 30-х роках ХХ ст.²⁷ Дослідниця говірок М. Пішепюрська стверджувала: за тодішнім адміністративним поділом, вони були поширені на території Ярославського та Перемиського повітів, західних частин Мостиського, Яворівського й Любачівського і південні частини Білгорайського повітів²⁸. У подальшому часі діалектологи для окреслення території побутування говірки використовували назви "Надсяння", "Посяння",

"Надсянщина"²⁹. Варто, однак, зазначити: характеристичні особливості надсянської говірки зауважив ще І. Верхратський, який уживав на їх окреслення термін "говор долівський". Пізніші дослідники вказували на неточність останнього визначення, оскільки надсянська говірка захоплює на півдні частково й гірську місцевість.

Від років так званої горбачовської перебудови та в умовах незалежної України термін "Надсяння" почали часто використовувати в українській публіцистиці нарівні з назвами інших історико-етнографічних районів чи підрайонів, котрі за умовами радянсько-польського післявоєнного врегулювання 1944—1945 рр. відійшли до складу Польської держави, наприклад, у контексті "Лемківщина, Надсяння, Холмщина і Підляшшя". У наш час це словосполучення стало штампом і для численних наукових розвідок.

Зауважуючи окреслення території Надсяння діалектологами та визначення етнографами східної межі Опілля долиною р. Верещиці й північно-західної межі Жидачівсько-Самбірського Підгір'я низинною течією верхнього Дністра, мабуть, маємо підставу відносити до етнографічного Надсяння в межах України прикордонну з Польщею територію, західнішу від р. Верещиці та північнішу від низинного верхнього Дністра, де розташовані такі більші поселення, як Немирів, Krakowecь, Яворів, Шкло, Новояворівськ, Судова Вишня, Мостиська, Рудки, Нижанковичі тощо.

13.2. Традиційна матеріальна культура українського населення етнографічних субрайонів низинного Прикарпаття

Природні умови означених етнографічних підрайонів Покуття, Опілля, Підгір'я, Надсяння майже однакові, хоча існують і відмінності. Покуття вирізняється відносно вищою родючістю ґрунтів, теплішим кліматом. В інших підрайонах випадає більше дощів, зокрема на Підгір'ї, у дорадянський час дещо відмінним було співвідношення панського та селянського землеволодіння, рівень селянського малоземелля (вищий на Покутті й нижчий на Підгір'ї), наявність або відсутність громадських угідь, які використовували для випасу громадської худоби, і под.

І все-таки умови життедіяльності населення не дуже вирізнялись. Тому основним заняттям людей скрізь було хліборобство. На Покутті — ґрунти родючі. Тут вирощували кукурудзу, жито, ячмінь, овес, конюшину, в городах — коноплі, капусту, інші куль-

тури. О. Кольберг, автор середини — другої половини XIX ст., зазначав, що “голод тут дуже рідкий гість”, хоч “був мокрий” 1864 р. і “голодний” 1865 р. Селяни дуже страждали від малоземелля. За підрахунками М. Паньківа, 1880 р. на Покутті числилось 40,668 тис. селянських господарств, на кожне з котрих у середньому припадало понад 4 морги (приблизно 2,5 га), наприклад, у с. П'ядики — 4,7, с. Стецевій — 4,6, с. Буківні — 3,9 морга. Не всі господарства мали коней. На 49 613 господарств 1900 р. припадало 31 698 коней. Так, у с. Буківні 92 господарства мали 69 коней, с. П'ядики у 918 господарствах налічувалось усього 183 коней, у с. Калехів у 91 господарстві — 28 коней, с. Стецевій у 703 господарствах — 348 коней³⁰. Одночасно значні масиви землі перебували у власності поміщиків: 25 дідичів Снятинського повіту мали 7 220 га, 42 дідичі Тлумацького повіту — 13 931 га, 53 дідичі Городенківського — 17 382 га і под. Багато селян були наймитами у панів, працювали форналями, конюхами, короварами, сторожами, лісниками, волярами, просто “парубками”, гуменними, ковалями, стельмахами та іншими майстрами в маєтках³¹.

Подібні відносини в землеволодінні, у забезпеченні селянських господарств тяглою худобою властиві й для інших підрайонів. Практично повсюдно значна частина орних площ та сільськогосподарських угідь належала панським маєткам, іншу становили селянські наділи й угіддя спільногромадського користування. І все-таки деякі риси селянського хліборобського побуту не були однаковими у всіх етнографічних підрайонах, а можливо, мали специфіку навіть в окремих селах. Про зайнятість мешканців с. Долинини Рогатинського повіту, тобто поселення на Опіллі, його описувач, керівник сільської школи Ю. Рейхерт десь після 1913 р. повідомляв: “Мешканці Долинян займаються в основному рільництвом, тваринництво незначне. До запрягу використовують тільки коней. Волів не тримають. Також не розводять овець і кіз. Відгодівлею свиней займаються мало. Натомість розводять багато птиці. Відомі як здібні робітники при копанні ровів. Є кілька сільських теслярів, столярів, шевців і кравців. Ткачів є мало, тому прядиво для виробу полотна носять до інших сіл”³².

У Перемиському повіті (Надсяння) на початку ХХ ст. 54,23 % землі перебувало у власності поміщиків, що більше, ніж у середньому в східній Галичині (40,3 %). Селянські ж наділи в тому повіті 1897 р. становили в середньому по 3,69 морги (приблизно 2,25 га), майже 50 % селянських господарств мали менше 2 га землі³³.

Важливим у забезпеченні життедіяльності населення було тваринництво. Розводили велику рогату худобу. На Покутті від весни

до осені її випасали у віддалених від поселень місцях, де існували природні водопої. На ніч худобу заганяли у загорожі — гражди. Увагу О. Кольберга привернуло те, що на Покутті корів називали на зразок Ласа, Храплива, Параска, Плиточка, Сивуля, Краса, Кріличка, Калина, Гандзя, Перепелиця, Полька, Козуля, Чорно-брива, Шута (без рогів) і под.³⁴

На відміну від опільських сіл, у котрих до запрягу використовували лише коней, на Покутті, окрім коней, тягловими тваринами були воли. У возах, які тягнули коні, упряж кріпили до горчиців, прикріплених до передка воза, а дишель слугував для керування напрямком руху підводи та її гальмування. У воловому возі на кінці дишла ("війї"), вмонтованого в передку воза, кріпили притику, що утримувала ярмо, куди впряжені волів. Нижню частину ярма називали "підгорлиця". За допомогою дишла воли в такий спосіб тягли воза.

У всіх підрайонах не існувало особливих відмінностей у знаряддях праці з обробіткою землі. Орали плугами: у XIX ст. переважно дерев'яними з теліжкою — на неї спирається гряділь; з кінця XIX ст. повсюдно почали використовувати залізні плуги, в яких усі конструктивні частини — леміш, санки, полиця, гряділь, чересело, ручки за винятком держаків — виготовляли зі заліза. Борони зі залізними зубами у XIX ст. мали дерев'яні рами, від початку XX ст. — усе більше залізні. Майже повсюдно знали рала та сохи.

Урожай збиралі косами з грабками та серпами. В'язали снопи, складали полукупки, стіжки та скирти, обмолочували й провіювали зерно так, як і в інших районах України. На Підгір'ї, однак, за аналогією з Бойківщиною, на полях снопи іноді складали в копи, а не полукупки.

Відмінності у народному будівництві в окремих підрайонах були значнішими. Передамо окремі з описів жителі різних підрайонів. За О. Кольбергом, до 1890 р. спорудження хат на Покутті за технікою будівництва мало кілька варіантів.

Хати без фундаментів зводили на чотирьох дубових стовпах, зверху яких замками у кутах кріпили платви. На платвах монтували 6—8 пар крокв, що в окремих місцевостях мали назву "козли"; зверху крокви між собою скріплювали бантинаами. По кроквах поперечно набивали лати, а їх пошивали солом'яними снопками. Стелью дощок укладали на бальках, умонтованих у платви. Між стовпами від землі до платв ставили дубові жердини на віддалі ширини солом'яно-глиняного "валька" одна від одної. Укладені "вальки" рівняли, а коли вони висихали, їх обмазували білою глиною або вапном. Знизу білі стіни підводили широкою смугою синього чи жовтого кольору.

Будівництво зрубне з круглих колод, що в'язали в замок у кутах ("углах"). Його обирали багатші господарі. На такі хати потрібно було мати більше дорожчого будівельного матеріалу.

О. Кольберг наводив опис покутських жителів, який до цього зробили у варшавському виданні 1874 р. "Encyklopedia rolnictwa": "Будинки тут переважно дерев'яні. Житла будують у дубові вкопані стовпи, простір між якими закладають ялиновим деревом, доставленим із гір... Є також житла цілком з ялинового дерева, збудовані на дубових підвалах. Лише найбідніша частина населення будує хати тим способом, щогородить стіни з прутів і обкладає таку городжу з обох сторін глиною, змішаною на соломі, або ж за-плітає кілки довгою соломою, змішаною з глиною, а зверху все обмазує глиною, змішаною з розчином з соломою. Всі будівлі криті соломою, здебільшого мають плетені з хворосту комини, обліплені глиною...", в хатах "посередині є сіни, а з обох сторін житлові кімнати, або з однієї сторони — велика житлова кімната, а з іншої — комора"³⁵.

У цьому енциклопедичному описі покутських жителів, отже, приділена увага планові хати, поширеному на Покутті, — $x + c + x$, властивому більше для Поділля.

Маємо так само підстави стверджувати, що аналогічний план селянського житла мав поширення і в інших підрайонах. Як стверджує І. Франко, такого плану була хата його батька в Нагусичах на Підгір'ї: "В хаті були дві кімнати, долішня, де стояла глиняна піч, при ній припічок і запічок... Друга долішня кімната, яку звичайно називали тамтою хатою". У подальшому описі І. Франко чомусь називає першу долішню хату горішньою. Причому подає дуже детальний опис інтер'єрів і "горішньої", і "долішньої" хат. Дим із печей в обох хатах через димники над "челюстями" печей виводився до сіней так, що нижні частини стелі в хатах ("поди") та "непокритий простір над сінами наповнялися димом"³⁶.

Поряд з планом $x + c + x$ були хати на дві половини й на Опіллі. Один з авторів, описуючи с. Долиняни Рогатинського повіту вже після 1913 р., подає інформацію і про такі хати: "Сіни ділять будинки на дві кімнати, з яких одна, звичайно, більша називається "світлиця", друга, яка служить за кухню, зветься "пекарнею"³⁷.

Окремі хати мали й підлоги з дощок, побутували також одно-кімнатні будинки. Звертає увагу подібність інтер'єрів жителів, зокрема умеблювання, у сусідніх підрайонах. В одній із кімнат хати І. Франка, що на Підгір'ї, "в куті стояла глиняна піч, при ній припічок і запічок... далі того запічка притикала постіль із дерев'яних дощок... попід стіну лава від південної та північної стіни... При кінці тої лави... стояв дощатий мисник із полицями на миски

та горщики". До тої ж "хати належав іще великий дерев'яний стіл на чотирьох ногах, якого віко не було прибите..." У хаті висіли великий образ Богородиці, образ Святого Миколая, образ диптих із Благовіщення й іншого сюжету³⁸.

Подібне умеблювання хат простежуємо у с. Долиняни на Опіллі: "Умеблювання хат дуже скромне. Коло печі родинне ліжко прикрите веретою з кількома подушками. Під вікнами лави; посередині скриня, яка служить часто за стіл; в кутку при дверях шафка або полиці для кухонного начиння. Нарешті, цілий ряд образів на стіні закінчує обладнання хати"³⁹.

Значне розмаїття народних одягів етнографічних підрайонів низинного Прикарпаття, зокрема жіночих. Звертає увагу однакове поширення у підрайонах предметів одягу, їхніх назв, матеріалів виготовлення, а також особливостей крою, орнаментики і колориту вишивок та інших ознак.

О. Кольберг, наприклад, зазначав, що на Покутті верх святкової жіночої сорочки до пояса виготовляли з тоншого виблленого полотна, а від пояса й нижче — з грубшого. Нижня частина такої сорочки мала назву "підтичка". Але так робили не лише на Покутті, а й на Опіллі, Підгір'ї, Бойківщині. Повсюдно жіночі сорочки за кроем — це сорочки з уставками ("вуставками"), призбирані біля коміра. Уставки вишивані. Недоразово рукави суцільно вишивали. У літню пору зверху сорочки

13.2. Святковий одяг жінки, с. Тишківці Городенківський р-н, Івано-Франківська обл., 1932 р.

могли одягнати лише фартух спереду з вовняної візерункової тканини, який називали "опенка", "запаска", "фота". Частіше, однак, фартухи (запаски) носили поверх спідниці⁴⁰.

Різними, але такими самими за кроем, що простежуємо на всьому низинному Прикарпатті, були літні жіночі наплечні одяги: "горсети" (безрукавні), "кабати" (з рукавами) і под. Їх оздоблювали поліхромною вишивкою. У Надсянні в колориті вишивок домінував червоний колір із украпленням чорного, орнамент — стилізований рослинний. У таких же орнаментах й колориті оздоблювали різні складники вбрання: спідниці, запаски, рукави та коміри со-

рочок. Зауважено поширення на Опіллі та Надсянні різного крою комірів — стоячих, призбираних, з вилогами⁴¹.

Значні варіанти розташування полів вишивок на рукавах жіночих сорочок. Про часто майже суцільно вишиті рукави на Покутті загадував О. Кольберг. Але таку ж вишивку рукава від передпліччя до манжетів переважно геометричним орнаментом спостерігаємо на сорочці жінки з Опілля. Багатовишитий виложистий комір цієї сорочки⁴². У всіх підрайонах любили носити і плісовані, й легко-спадаючі спідниці, переважно довгі з візерункових тканин. На тому ж Опіллі рукави сорочок вишивали також навскісними смугами по всьому полю рукава⁴³.

У літку верхній жіночий наплечний одяг — це сердаки, куртини, кабати, взимку — довгі свити та призбирані в поясі кожухи, короткі кожухки. Верхні одяги, виготовлені зі сірого чи темного сукна, іноді прикрашали вишивкою на полах, унизу рукавів, на краях коміра і вилогів.

Практично повсюдно у XIX ст. заміжні жінки обтинали довгі коси, а вкорочені заправляли під "кічку" — виготовлений із вовняної штивної тканини спеціальний обруч, на який натягували такої самої форми очіпок, виготовлений зі звичайної тканини. Від початку ХХ ст. у всіх підрайонах Прикарпаття чепці почали виходити з моди. Жінки повсюдно одягали на голови легкі квітчасті чи великі теплі хустки залежно від погоди або нагоди, іноді по дві — нижню й верхню водночас.

Залишилось чимало описів чоловічих одягів із різних підрайонів Прикарпаття. Відомий чеський маляр, музикант й етнограф Л. Ку́ба (1863—1956), дослідзуючи народну культуру українського Опілля, в тому числі с. Вовкова за 15 км південніше від Львова, зробив такий запис про тамтешній одяг чоловіків: "Тутешні костюми дуже гарні, й чоловіки імпозантно виглядають у своїх сірих кептарях, гаптованих синіми з червоною облямівкою орнаментами. Могутні постаті з довгим рівно підстриженим волоссям особливо зворушували в покірних ролях церковних прислужників"⁴⁴.

Описувач с. Долинини Рогатинського повіту (Опілля), розташованого 20—25 км на південний схід від Вовкова, про чоловічі одяги цього села зазначав: "Давніше носили як чоловіки, так і жінки одяг з домашнього полотна, а в зимову пору сіряки з домашньої вовни або кожухки. Тепер одягаються "модно", по-міському. Тільки старші люди зберегли давній стрій і під час місцевого відпусту (празнику) 28 серпня можна спостерігати поважних господарів, які крокують до церкви в спекотний день у довгих, мало не до кісток кожухах і високих баранячих "кучмах" на голові. Для молодих парубків комірці і краватки вже не є новиною... Старші

господарі носять довге волосся, обтяте спереду на чолі по брови, а ззаду по плечі. Молодші стрижуть волосся ззаду коротко, залишаючи чуб над чолом”⁴⁵.

Ще менші відмінності спостерігаємо в народній їжі окремих підрайонів Прикарпаття. Найбільше вони залежали не стільки від місцевості, скільки від достатку господарів. Принаймні, обрядова їжа скрізь була однаковою. На Покутті у Святвечір споживали

кутю, голубці, борщ, креплики, пили горілку⁴⁶. На Опіллі у с. Вовкові найголовнішою стравою вважали кутю з маком, медом, горіхами та родзинками, білий хліб, вареники з капустою чи картоплею, голубці, борщ, узвар, рибу — всього до 12 страв⁴⁷, у с. Долиняни — варену пшеницю з маком і медом або цукром, так звану кутю, борщ, капусту, голубці з шпинтом, вареники з картоплею, гриби, кашу гречану, варені сушені фрукти — також 12 страв (на пам'ять про 12 апостолів)⁴⁸. Мусимо, однак, зауважити, що аналогічний набір святвечірніх страв — явище загальноукраїнське. Традиційними для всієї України були кутя, узвар, мед, капусняк, риба, вареники, горох, квасоля⁴⁹.

13.3. Дзбан, м. Дрогобич, Львівська обл., кінець XIX — початок ХХ ст.

Майже однаковими є випічка та страви, які готують і споживають у всіх районах України, в тому числі й Прикарпатті, на Великдень⁵⁰. Так, у згаданому вже с. Долиняни несли посвячувати до церкви паску, крашені варені яйця, варене м'ясо, масло, сир, хрін, сіль⁵¹, у с. Вовкові — паску, яйця, ковбасу, шинку, масло, сир, писанки, хрін, сіль⁵².

Не простежуємо помітних відмінностей у раціоні щоденної їжі селян Прикарпаття, а ті, які були, залежали від рівня заможності чи бідності селянських господарств і менше — від того, де вирощували пшеницю, жито, кукурудзу або гречку чи розводили корів, овець, птицю, свиней та ін.

13.3. Духовна культура

Ми вже згадували про незаперечну єдність форм і змісту традиційної духовної культури українського народу, зокрема його календарної та сімейної обрядовості, світоглядних цінностей, поетичної й пісенної творчості, етики, вірувань. Читаючи описи календарної обрядовості з Опілля, можна подумати, що йдеться про Волинь або Полтавщину, але можна натрапити на фрагмент, котро-го на Волині або Полтавщині не знають.

Відомий львівський мистецтвознавець М. Батіг детально й ціка-во описав, як у його рідному с. Вовкові над р. Зубра відзначають Різдвяні свята, Великдень, Трійцю й ін. Авторові цього посібника здається, що все те відбувалося у дні власного дитинства в с. Дулі-би на Волині за 8 км правобіч від р. Гориня. Лише кілька фраг-ментів обрядовості є інакшими: в Дулібах Щедрий вечір — напе-редодні старого Нового року, тоді хлопчики та дівчата ходять щедрувати від хати до хати, а у Вовкові щедрюють на Водохресну велю, і “виконували щедрівки групи дівчат, яких називали “щед-рівками”. Хлопці у щедруванні участі не брали”⁵³.

Щедрівки — того самого змісту, однакові всі побажання і навіть форми назв ділових осіб щедрівок на зразок “батенько”, “матінка”, “сестроньки” властиві для щедрівок форми інших слів, наприклад, “додомоньку”, “пшениченську”, “годинонька” і под.⁵⁴ Не знали на Волині так званих пушкарів, хлопців із дерев’яними скриньками (“пушками”), котрі вже на Водохреця ходили від хати до хати та збирали пожертви на добре громадські справи. Новою для автора з Волині виявилася жартівлива великоління гра заміжніх жінок біля церкви — “Петрушки”⁵⁵. Це, мабуть, і всі відмінності. Кален-дарна обрядовість в “унійній” Україні у повному розмаїтті така сама, як і в усій великій православній Україні.

Інваріантні риси були властиві також для календарної обрядо-вості Опілля, пов’язані з виробничим календарем. Так, у с. Доли-нині перший день жнів називають “зажинки”. Робітниця пов’язує присутнього на полі господаря перевеслом із побажанням щасли-вого збору збіжжя. За це пов’язання мусить господар відкупитися дрібною платою. Вагомим моментом є також “дожинки”. Після закінчення роботи на полі плетуть робітниці вінок із колосся, вкла-дають його на голову одній з дівчат і співаючи, йдуть до дому гос-подаря, якому бажають щасливого пожиткування зібраного вро-жаю. Йдучи з поля до села, співають:

Конец нивоньці, конец,
Приносимо вінец.

13.4. Весільний капелюх, прикрашений ґерданами. Покуття, на межі XIX–XX ст.

Аж з гір, з поділля
Пану на подвір'я.
З подвір'я до стодоли,
З стодоли до комори,
З комори на нивоньку
В щасливу годиноньку...³⁶

Зі сімейної обрядовості беремо опис весілля у покутському с. Вербівцях на Городенщині, недавно зроблений М. Паньківим, і розглядаємо його через призму студій над українським весіллям Ф. Вовка, В. Борисенко, Н. Здоровеги й інших наших знань про українське весілля, та відшуковуємо в ньому "покутську" специфіку. І знову-таки не простежуємо в обряді цього села такого, чого не було б в усій Україні.

У сюжеті весільної обрядодії у Вербівцях зауважуємо, що господиня, родину якої наречена з дружкою запрошуvalа на весілля, проводжаючи молоду та дякуючи за запрошення, з мисочки всипала їй у тайстру (художньо оформлену через плече повіщену торбинку) трохи зерна. До церковного вінчання наречені наряджалися і йшли окремо, зустрічаючись уже перед церквою. Тут молода, за порадою матері, мала чекати нареченого, аби він перший підійшов до неї, щоб уже разом заходити до церкви. Після шлюбу "роди" молодят поверталися окремо до хати своїх батьків, де також окремо гостилися, веселилися й проводили "витані".

Перед наречененою (і також перед молодим серед його "роду") ставили решето з двома тарілями: в одному жито, в іншому цілувшика короваю. До молодої підходив "деді", віншував свою дитину і клав гроші на тарілку, молода цілувала йому руку і давала шматочок калача. Таку ж процедуру повторювала "нені", а за нею — всі гості з "роду". Кожне таке "витане" гості супроводжували піснею:

*Станьте, дедю, перед мене, повітайте мене
З доброю новиною.*

А щирою дружиною,

Ой дві квіточки, ой три руточки.

Станьте, нене, перед мене, повітайте мене...

Інших дійових осіб весілля пісня запрошуvalа словами:

Стань же, роде, перед мене, повітайте мене

З доброю новиною,

З щирою дружиною.

Хто вітав, той і промовляв: "Віншу тебе щістім, здоров'їм, довгими роками, маленькими діточками. Кілько в небі зірок — кілько тобі дочок. Кілько в лісі дубочків — кілько тобі синочків. Прийми від мене мало, а від пана Бога більше"⁵⁵.

Як відомо, у багатьох місцевостях України після церковного вінчання "роди" молодят об'єдинувались у спільній весільній "поїзд" і направлялись для гостини до хати нареченого (коли остання мала переходити до дому нареченого за невістку), де молодят садили на спільній "посад" ("пояг", "посаг"). У Вербівцях після вінчання, аж після гостини "роду" нареченого в його домі, він за прошував близько 10 пар найближчої родини, боярів і разом "ішли за молодов"⁵⁶.

Інші атрибути сюжету весільного дійства різняться від загальноукраїнських інваріантних, наприклад, вирядження до вінчання й обсипання зерном, зустріч молодого, який прибув за нареченого, та її "викуп", зустріч молодої в домі молодого й ігри учасників весілля навколо такої зустрічі — хіба що порядком виконання, змістом пісенного супроводу, тривалістю обрядодії, тобто нюансами, котрі можуть бути відмінними навіть в обряді сусідніх сіл. Несуттєва специфіка назв і функцій дійових осіб обряду. Можливо, у Вербівцях виразніша в обряді роль "рідного брата" молодої, яку, щоправда, може виконувати і три-, чотирирічний хлопчина з родини. Ніби незвичними для інваріантного українського обряду весілля є дійові особи у Вербівцях — "браті" — парубки, котрі брали участь у весіллі з боку нареченої.

Безумовно, в записі М. Паньківа привертає увагу певна особливість покутського діалекту, коли батька та матір молодого чи молодої називають тут "деді" й "нені", нареченого — "князь", наречену — "княгиня", головного розпорядника весільними засобами і порядком пригощання гостей — "чоловий" і под. Оригінальністю вирізняється пісенний супровід обряду, окремі фрагменти якого позначені апофеозом похвали Богові й тим, хто зробив те весілля гарним.

*Встаньте, весілле, встаньте,
Богові поклін дайте
Й господареві, й господині,
І кухареві, і кухарці.
Встаньте, весілле, встаньте,
Всім подяку віддайте⁵⁷.*

У межах українських повір'їв і звичаєвості побутують на Прикарпатті оберегові й усі інші обрядодії, пов'язані з народженням дитини та смертю людини. Не прийнято розголошувати вагітності

жінки доти, доки того не видно за її зовнішнім виглядом. У дусі імітативної магії вагітній жінці не можна задивлятися на калік, торкатися до волохатих тварин, імітувати голоси тварин, варто уникати роздратування в побуті, сварок із чоловіком або іншими членами родини, бо, мовляв, негативні сприйняття матері можуть позначитися на характері й долі майбутньої дитини.

Так само позитивні впливи на вагітну чи новонароджену дитину мали принести її щасливу долю, здоров'я, любов і повагу від інших людей. Момент асоціації обрядодії, пов'язаної з хрещенням дитини, який міг впливати на її майбутнє, в тому числі красу, здоров'я, мало щастя кумів, що зважувалось під час вибору останів. На щасливу долю дитини мали впливати запашні трави, які додавали до купелі, солодкі й смачні дарунки, принесені породіллі її родичками, сусідками та іншими доброзичливими заміжніми жінками.

Коли ж дитина народжувалась мертвую, то, за недавніми фіксаціями етнографічних явищ на межі Підгір'я й Опілля, її все-таки охрещували, хрестили, після чого в невеличкій труночці ховалі біля ніг недавно померлого родича.

З-поміж особливих звичаїв, пов'язаних із родильною обрядовістю на Прикарпатті, необхідно зазначити, можливо, більшу, ніж деінде в Україні, відповідальність хресних батьків за виховання їхнього хрещеника чи хрещениці. Очевидно, це відбулося під впливом греко-католицької церкви, яка на це питання звертає більше уваги, ніж православна, хоча місцеві православні парохії, за прикладом греко-католицьких, також возвеличують роль хресних батьків у становленні їхніх похресників.

У загальні українські світоглядні уявлення про життя та смерть, долю людини на цьому світі й потойбічний світ, вічний зв'язок живих і душ померлих вкладають народні повір'я населення Прикарпаття, практично всіх його етнографічних підрайонів. Поширене переконання, що для людини, її довголіття чи коротке життя, щастя й невдачі, за народним провіденціалізмом, програмуються ще в утробі матері⁶⁰. Часто, проте, життя чи смерть залежать від певних особливостей побуту чи місцевості, в які потрапляє людина на життєвому шляху 77⁶¹.

Дослідник народної танатології Р. Гузій, наприклад, фіксував перекази з Нижанкович, що в Надсянні наступали фатальні випадки смерті в короткім часі дружин священиків, одразу після їхнього переходу на нижанковицьку парохію. Така ж нещаслива доля чекала дружин священиків, які отримували парохію в с. Гусакові (також у Надсянні), з тієї лише різницею, що нещастя наступало через кільканадцять років від початку служби на парохії.

Знаючи про це, гусаківські священики через 14 років праці в Гусакові виїжджали зі села й домагалися служби в іншій місцевості⁶².

У певні стереотипи сформувалися народні уявлення про смерть як реалію навколошнього світу то у вигляді високої худої та згорбленої баби, що ходить з косою від хати до хати і забирає людей з цього світу, то тієї самої баби в товаристві ангела й чорта, у розпорядження котрих потрапляють душі страчених Смертю праведників або грішників. Однак не лише за допомогою коси Смерть лишає людей життя. Вона може це робити за допомогою: молота — людина помирає від болю в голові; шила, коли людина втраче життя від "кольок" у тілі; меча у випадках раптової смерті.

*Меч поострила і з ним утяла
Чадо нам міле, їй от нас зудняла⁶³.*

Народна уява витворила чимало "відповідей" на питання, чому в одних людей "легка" смерть, а в інших — "тяжка". Поширеною є відповідь: "яке життя — така і смерть". Особливо "тяжка" вона у тих, хто знався зі злою ворожбою, "нечистою силою". Такі люди стогнуть, корчаться в агонії й можуть позбавитись мук лише після того, якщо передадуть комусь із живих власну "нечисту силу"⁶⁴. Серед "нечистих" діянь ворожбітів особливому покаранню підлягає ворожба "на смерть" інших людей.

Незважаючи на побожне ставлення мешканців Прикарпаття до смерті як події, що виявлялася у їх пошануванні до покійників, широкій громадській участі у похоронах, доброго слова про покійників, смерть усе-таки сприймали неминучою реальністю, буденним явищем у житті сільських громад, яке неодмінно доводиться сприймати. Тому похорони супроводжувалися не лише голосінням, плаканням і слізами, а неодноразово й гумором: "Одна мені потішенька, — приплакувала чоловіка овдовіла жінка, — що аж тепер буду знати, де мій чоловік ночус"⁶⁵.

Мабуть, стали простішими, ніж були в давнину, похоронні обряди. У наш час вони набули власне релігійного християнського змісту з паастасом, богослужінням над тілом покійника в церкві, релігійними піснеспівами під час похоронної процесії до цвинтаря. Родини, в яких померла особа, на дев'ятій, сороковий дні та роковині смерті замовляють у церкві спеціальні траурні богослужіння та влаштовують "жалобні" обіди в хатах або у відповідних громадських закладах. Варто згадати громадське бережливе ставлення в галицьких селах до упорядкування кладовищ та окремих могил.

Тривале перебування Галичини в складі Австрії з її пошануванням правопорядку позначилось і на громадському побуті сільського

населення. Сільська громада осуджувала насамперед такі негативні вчинки членів, котрі за змістом порушували моральні устої. І. Франко проаналізував громадське судівництво, беручи за приклад с. Добрівляни, на основі "карної книги" громади 1867—1873 рр. Село розташоване за кільканадцять кілометрів на північний захід від Дрогобича, тобто на етнографічному Підгір'ї. Серед 146 громадських покарань, що розглядалися у названі роки, 51 було винесене "за зневагу словом або ділом приватних осіб (сварку, бійку, обмову, образу честі і пр.)"; 35 — "за польові шкоди (випасання, переорання, перекошення і пр.)"; 24 — "за порушення власності приватної (крадіж, ушкодження і пр.)"; 18 — "за зневагу уряду громадського"; 7 — "за переступства поліційні (неосторожність з вогнем, занедбання варти селової, занечищення ріки і пр.)"; 6 — "за неморальність (чужоложство, життя на віру, порушення дівоцької слави, п'янство)"; 3 — "за порушення власності громадської"; 2 — "за чари і ворожбу"⁶⁶.

Покарання накладали в грошових сумах або в годинах чи днях перебування під арештом. Останні покарання стосувалися головно тих порушників правопорядку, котрі не були спроможними заплатити грошові суми. Найвищими вважалися грошові покарання за чари й ворожбу, відносно більшими — за "порушення власності громадської". І. Франко зауважив: під час винесення покарань "уряд громадський" ніколи не покликався на ті чи інші норми державного законодавства, оскільки вважав, що "запоручена була громадам цілковита самоуправа і самосуд" так, ніби те законодавство повертало громадам "давні общинні порядки"⁶⁷.

Інформацію про громадське судівництво простежуємо також в інших джерелах. Автор мемуарної праці "Вовківська земля" М. Батіг розповів про майже комічну ситуацію з громадським судівництвом у с. Кагуєві на Опіллі, в кільканадцяти кілометрах південніше Львова. У тому селі "стояв невеликий городжений та вимазаний глиною будиночок із невеликим віконцем та дощатими дверима — сільська тюрма". Засудженого на кілька діб за якісь дрібні провини — бійку, зневагу, крадіж тощо відсылали до тюрми, і хоч там не було сторожі, не було на вікнові грат чи на дверях замка, "злочинець" ретельно відсиджував свій строк до кінця"⁶⁸.

Безперечно, на громадське, зокрема духовне життя Прикарпаття у XIX—XX ст. значно впливала діяльність культурно-освітніх товариств "Просвіта" (з 1873) та "Общество им. Михаила Качковского" (з 1878). Вони розвивали громадську активність мешканців сіл, потяг широкої народної маси до знань і політики, розвиток її національної свідомості.

З кінця XIX — у XX ст. майже в усіх поселеннях починали діяти організації політичних партій Української національно-демо-

кратичної, Української радикальні, Української соціал-демократичної, Української соціально-християнської, під егідою яких створювали спортивно-воєнізовані товариства молоді "Сокіл" і "Січ". До початку Першої світової війни через ті товариства пройшли покоління галицької молоді, котрі згодом вилися у політичний український національно-визвольний рух.

Отже, українське населення етнографічних підрайонів географічного Прикарпаття — Покуття, Опілля, Підгір'я та Надсяння за культурою і побутом вирізнялися певними специфічними рисами життя: відмінностями у заняттях землеробством, городництвом, тваринництвом, відмінностями в етнографічних типах поселень і жител, одяговими, зокрема жіночими, ансамблями, окремими більше чи менше поширеними стравами у традиційній їжі. Незначними були різниці в традиційній календарній і сімейній обрядовості.

Водночас тривале історичне перебування в одинакових політичних умовах польського й австрійського окупаційних режимів усіх етнографічних підрайонів призводили до нівелляції традиційної культури, набуття нею загальногалицьких рис, що дає підстави розглядати сучасну Галичину не лише як історико-політичний регіон, а й стверджувати про сформування в регіоні багатьох спільніх етнографічних рис.

¹ Паньків М. Покуття / М. Паньків // Жовтень. — 1987. — № 2. — С. 100.

² Там само. — С. 100—104.

³ Там само. — С. 101—103.

⁴ Глушко М. Етнографічне районування української Галичини (За матеріалами наукових досліджень XIX — початку ХХІ ст.) / М. Глушко // Галичина: етнічна історія. — Л., 2008. — С. 37—58.

⁵ Kolberg O. Dzieła wszystkie / O. Kolberg. — Wrocław; Poznań, 1976. — T. 29. — Cz. 1. — S. 53.

⁶ Годованська О. Наукові дискусії довкола Опілля як етнографічного субрайону України / О. Годованська // Наук. зап. Нац. ун-ту "Острозька академія". — 2006. — Вип. 6. — Сер.: Іст. науки. — С. 55—65.

⁷ Balaban J. Dzieje Polski / J. Balaban. — Lwów, 1922. — S. 22.

⁸ Природа Львівської області / за ред. К. І. Геренчука. — Л., 1972. — С. 114; Природа Тернопільської області / за ред. К. І. Геренчука. — Л., 1979. — С. 9.

⁹ Горбач О. Говірки й словник діалектної лексики Теребовельщини / О. Горбач // Наук. зап. Укр. техн.-геogr. ін-ту. — 1971. — Т. 19—20. — С. 147—194.

¹⁰ Бичко З. Наддністрянський (опільський) діалект і його відношення до інших говорів південно-західного наріччя української мови: текст лекцій /

3. Бичко. — Л., 1992; Етнографія України / за ред. С. А. Макарчука. — Л., 2004. — С. 171; 173.

¹¹ Соколик П. Подорожні помічення ополянина / П. Соколик // Правда. Письмо наукове і літературне. — 1867. — Ч. 24—27. — С. 206—207; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów: w 15 t. — Warszawa, 1880—1900. — T. 7. — S. 562.

¹² Fiszer A. Rusini. Zarys etnografii Rusi / A. Fiszer. — Lwów, 1928. — S. 9.

¹³ Fiszer A. Zarys etnografii Polski Południowo-wschodniej / A. Fiszer. — Lwów, 1939. — S. 3.

¹⁴ Там само. — С. 3.

¹⁵ Grabski Stanisław. Ruś Czerwona, odwieczna, nirozerwalna część Polski / Stanisław Grabski. — Lwów, 1939. — S. 3.

¹⁶ Етнографія України. — С. 136—138.

¹⁷ Білан М. С. Український стрій / М. С. Білан, Г. Г. Стельмащук. — Л., 2000. — С. 197—208.

¹⁸ Косміна О. Традиційне вбрання українців / О. Косміна. — К., 2008. — С. 47.

¹⁹ Гузай Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди / Р. Гузай. — Л., 2007. — С. 290.

²⁰ Русалка Дністрова (фотокопія з видання 1837 р.) / вступна ст. О. І. Вілецького. — К., 1972. — С. 34.

²¹ Там само. — С. 37—38.

²² Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. / І. Я. Франко. — К., 1976. — Т. 2. — С. 385.

²³ Там само. — С. 242—244.

²⁴ Там само. — 1980. — Т. 26. — С. 194—197.

²⁵ Там само. — 1981. — Т. 29. — С. 411.

²⁶ Fiszer A. Zarys etnografii Polski Południowo-wschodniej / A. Fiszer. — Lwów, 1939. — S. 3.

²⁷ Лесів М. Дослідження українських надсянських говірок (до 1988 р.) / М. Лесів // Перемишль і Перемиська земля протягом віків: зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. наук. конф. у Перемишлі, 24—25 черв. 1994 р. / за ред. С. Заброварного. — Перемишль; Львів, 1996. — С. 60, 82.

²⁸ Там само. — С. 60.

²⁹ Там само. — С. 61.

³⁰ Паньків М. Аграрні відносини на Покутті та їх соціальні наслідки в другій половині XIX — першій половині ХХ ст. / М. Паньків // Наук. зап. Ін-ту народознавства НАНУ, Івано-Франків. краєзнавчого музею. — 1999. — Вип. 4. — С. 12—13.

³¹ Там само. — С. 18.

³² Рогатинська земля: історія та сучасність: у 3 т. — Л., 2003. — Т. 3. — С. 183.

³³ Злупко С. Розвиток кооперації на Перемищині в контексті загальноукраїнського кооперативного руху кінця XIX — початку ХХ ст. / С. Злупко // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. — С. 150—151.

³⁴ Kolberg O. Dzieła wszystkie / O. Kolberg. — S. 9.

³⁵ Там само. — С. 56—57.

- ³⁶ Франко І. Я. Моя вітцівська хата// І. Я. Франко. — Т. 39. — С. 214—215.
- ³⁷ Рогатинська земля: історія та сучасність. — Т. 3. — С. 184.
- ³⁸ Франко І. Я. Моя вітцівська хата / І. Я. Франко. — С. 244.
- ³⁹ Рогатинська земля: історія та сучасність. — Т. 3. — С. 184.
- ⁴⁰ Kolberg O. Dzieła wszystkie / O. Kolberg. — S. 9.
- ⁴¹ Українське народне мистецтво. — К., 1961. — Іл. 166, 168, 170, 171, 172.
- ⁴² Там само. — Іл. 166, 169, 173.
- ⁴³ Там само. — Іл. 169.
- ⁴⁴ Batig M. Вовківська земля / М. Батіг. — Л., 1990. — С. 44.
- ⁴⁵ Рогатинська земля: історія та сучасність. — Т. 3. — С. 183.
- ⁴⁶ Kolberg O. Dzieła wszystkie / O. Kolberg. — S. 67.
- ⁴⁷ Batig M. Вовківська земля / М. Батіг. — С. 44.
- ⁴⁸ Рогатинська земля: історія та сучасність. — Т. 3. — С. 184.
- ⁴⁹ Мала енциклопедія українського народознавства. — Л., 2007. — С. 523.
- ⁵⁰ Там само. — С. 76—77.
- ⁵¹ Рогатинська земля. — Т. 3. — С. 185.
- ⁵² Batig M. Вовківська земля / М. Батіг. — С. 51.
- ⁵³ Там само. — С. 47.
- ⁵⁴ Там само. — С. 49.
- ⁵⁵ Там само. — С. 53.
- ⁵⁶ Рогатинська земля. — Т. 3. — С. 186.
- ⁵⁷ Паньків М. Весілля у селі Вербівцях на Городенківщині / М. Паньків. — Івано-Франківськ, 2000. — С. 32.
- ⁵⁸ Там само. — С. 33.
- ⁵⁹ Там само. — С. 30.
- ⁶⁰ Гузій Р. З народної танатології: карпатські розсліди / Р. Гузій. — Л., 2007. — С. 17.
- ⁶¹ Там само. — С. 36.
- ⁶² Там само. — С. 60.
- ⁶³ Там само. — С. 138—139.
- ⁶⁴ Там само. — С. 117.
- ⁶⁵ Там само. — С. 304—322.
- ⁶⁶ Франко І. Я. Суд громадський в селі Добрівлянах / І. Я. Франко. — Т. 26. — С. 201.
- ⁶⁷ Там само. — С. 203.
- ⁶⁸ Batig M. Вовківська земля / М. Батіг. — С. 63.

Контрольні запитання та завдання

1. До якого часу належать і в яких писемних джерелах є перші згадки про Покуття?
2. Як різні автори пояснювали походження й етимологію назви "Покуття"?
3. Назвіть географічні межі етнографічного Покуття.
4. Як етнографи, географи та діалектологи обґрунттовували чи заперечували існування окремого етнографічного підрайону Опілля?
5. Розкажіть про окреслювання географічних меж Опілля польським етнографом А. Фішером.
6. Як сучасні українські етнологи визначають географічні межі етнографічного Опілля?
7. Окресліть географічні межі етнографічного Підгір'я.
8. Які аспекти матеріальної та духовної культури Підгір'я описував у наукових працях і художніх творах І. Франко?
9. Коли вперше науковці почали виокремлювати діалектні особливості мови українського населення Надсяння?
10. Розкажіть про історичні події, що вплинули на активне входження в публіцистику терміна "Надсяння".
11. Визначте географічні межі етнографічного Надсяння.
12. Проаналізуйте спільні ознаки, що виявлялися в горизонтальних планах жителів сіл підрайонів Прикарпаття, їхніх інтер'єрах та екстер'єрах.
13. Як виглядала хата на Підгір'ї за описом І. Франка у праці "Моя вітцівська хата"?
14. Охарактеризуйте основні одяги, котрі належали до ансамблю жіночого вбрання в підрайонах Прикарпаття.
15. Що Ви знаєте про те, як виглядало вбрання чоловіків Опілля за описами з початку ХХ ст.?
16. Визначте компоненти весільного обряду в с. Вербівцях на Покутті, описані М. Паньківим.
17. Розгляньте особливості родильного обряду в підрайонах Прикарпаття, що чітко простежуються на загальному фоні родильної обрядовості України.
18. Охарактеризуйте народні уявлення про смерть у жителів Прикарпаття.
19. Що притаманне звичаєвому праву на Підгір'ї за працею І. Франка "Суд громадський у с. Добрівлянах"?

Розділ 14

ЗАКАРПАТТЯ: ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА

14.1. Давній український край за Карпатськими горами

Нові історичні, зокрема археологічні дослідження, дають підстави вважати, що східнослов'янське населення, яке було основним вихідним субстратом формування українського етносу, замешкувало південно-західні від Карпатського хребта землі вже від середини I тисячоліття н. е.¹ Основним східнослов'янським компонентом, котрий першим перейшов Карпатський хребет із північного сходу, було плем'я хорватів — воно до міграції заселяло межиріччя Пруту й Дністра.

Давньогрецький учений II ст. н. е. Клавдій Птоломей у "Географії" називав плем'я карпів, що замешкувало приблизно в регіоні розселення слов'ян. Це плем'я згадують і римські джерела IV ст. н. е. На думку окремих авторів, грецька та римська локалізація карпів, а також співзвучність слів "карпи" — "хорвати" дають змогу ототожнювати ці історичні етноніми². Вважають також, що можливою причиною міграції хорватів із північно-східного Прикарпаття південніше від хребта, в район Верхнього Потисся, стало нашестя аварів VI ст.³ Відомий чеський археолог і етнолог Л. Нідерле (1865—1944) писав про руських слов'ян Верхнього Потисся у IX ст.

На початку XI ст. руське Закарпаття було приєднане до Угорської держави. Це важливо зазначити і з огляду на те, що декотрі угорські, чеські й словацькі автори або ж узагалі заперечують проживання слов'ян у ці часи на території сучасного українського Закарпаття, або ж вважають, що то були не "руські" слов'яни

(Я. Меліх, І. Кнєжа, Я. Станіслав). Дехто з істориків проугорської орієнтації, в тому числі й українського походження, наприклад, С. Бонкало, називають появу русинів на Закарпатті у пізнішому періоді — XII—XVIII ст. Однак подібні твердження суперечать численним писемним лінгвістичним, зокрема етнотопонімічним і гідронімічним джерелам. Як відомо з історичних джерел, уже в XI ст. на Закарпатті існували поселення Гукливий, Новоселиця, Берегово, Хуст⁴ й інші, руськомовна приналежність котрих очевидна.

Руське заселення Закарпаття в XI ст. ще очевидніше засвідчують аннали угорського походження, згідно з котрими край називали руським у державних документах, де, наприклад, під 1031 р. "руським князем" названий Емеріх, син короля Степана Святого. Титул "князя руського" 1046 р. мав майбутній угорський король Бейла I, згодом, з 1064 р. — у пізнішому часі — король Гейза; з 1085 р. — в пізнішому часі король Коломан. У життєписі архієпископа Конрада край сучасного українського Закарпаття називався "Руська марка"⁵. Важко утриматись від припущення, що етноприкметник "руський" та етнонім "русини" мусили бути вживаними на Закарпатті як власні етноназви задовго до XI ст., можливо, ще до утворення Руської держави з центром у Києві, оскільки вони природно входили у політичний ужиток Угорського королівства. А це ставить під сумнів варязьке (норманське) походження народоназви "Русь" і назви Руської держави, за інтерпретацією послідовників норманської теорії походження Русі.

Водночас гідроніми Закарпаття як лінгвістичні джерела дають підстави вважати, що "руські" Закарпаття сформувалися не лише за наслідками міграції в край з території легендарно-літописної Хорватії, а й із ширшого ареалу розселення давніх русинів (українців). На Закарпатті є ріки Пина, Мала Пина, Уж, Тур'я. Однак відомо, що притоки р. Прип'яті називалися Пина, Уж, Тур'я. У Київській області є р. Ірша, а на Закарпатті — Іршавка та селище Іршава. Дністер у давнину називали Тірас. Із додатком суфікса -сва на Закарпатті притоку Тиси називають Терасово. На це звернув увагу лінгвіст М. Антошин, схильний також пояснювати велику строкатість діалектів краю широкою географією слов'янської пра-батьківщини закарпатських українців⁶.

Незважаючи на те, що на рівні демографічних рухів зв'язки між українським населенням північно-східних від Карпат регіонів і Закарпаття були відносно незначними, у певні періоди вони все-таки відігравали вагому роль. Від 1264 р. до 1301 р. Березький (із центром у Береговому) й Угочанський (із центром у Севлющі) комітати підпорядковувалися галицькому князеві Левові Данилови-

чу, одруженому з Констанцією, дочкою угорського короля Бейли IV. Ці комітати були своєрідним приданим Констанції. Ними від імені князя Лева управляли відповідні чиновники — жупани. Це засвідчують відповідні історичні документи⁷. На початку XIV ст. війська галицького князя допомагали місцевим феодалам, котрі виступали проти угорської королівської адміністрації⁸.

Наприкінці XIV ст. із Поділля на Закарпаття прибув далекий родич угорського короля Сігізмунда I Люксембурга Ф. Коріатович, який до того князював на Поділлі. Нагадаємо, що Поділля отримали сини князя Коріата з волі його брата великого князя Ольгерда після розгрому монголо-татарів 1362 р. на Синих Водах. До 90-х років XIV ст. Костянтин Коріатович помер, Юрій у волохів став воєводою, Олександра вбили татари, на Поділлі залишився князювати Федір. Через певний час після смерті Ольгерда (1377) новий Великий князь Вітовт, зацікавлений у зміцненні власної адміністрації Великого князівства Литовського та Руського, усунув Федора і назначив подільським воєводою в Кам'янці свого чиновника Долгірда. Федорові довелося втікати в Угорщину. Нібито існують перекази, згідно з якими Федір Коріатович привів зі собою близько 40 тис. осіб, котрі розселилися на Закарпатті⁹. Безперечно, така одночасна чисельність подільських мігрантів для XIV ст. видається перебільшеною, але так чи інакше він мусив привести значну подільську дружину разом із різними службами.

Все українське Закарпаття в той період і аж до турецько-угорської битви під Мохачем (1526) перебувало в складі Угорського королівства. За наслідками згаданої битви, під час якої загинув король Угорщини, східні землі відійшли до складу залежного від Туреччини князівства Семиграддя. То була територія із містами Тячів, Хуст, Севлюш, Берегове і Мукачеве. Західне Закарпаття — Ужанський комітат із м. Ужгородом, Невицьким і Середнянським замками опинилися під владою Габсбургів. Фактично через Закарпаття пролягав кордон військово-політичних впливів Туреччини і так званої Священної Римської імперії Габсбургів. Українські закарпатські землі стали аrenoю частих турецько-татарських наскоків, спустошень чисельних підгірських сіл, що знову-таки спричинило вимушенні міграції з низинних поселень у гірські, а в багатьох випадках — до обезлюднення окремих сіл. Лише 1691 р. у Мукачівсько-Чинадіївській домінії було спалено 40 сіл, у тому числі села Гусне і Гута повністю опустіли, в с. Довгому залишилося лише три родини. Не стало мешканців у селах Лази, Стрипа, Мале Солотвино, Чорне Поле та ін.¹⁰

На початку XVIII ст. угорські селяни Березького комітату, а з ними й українські організували повстання (1703—1711), яке очолював

князь Трансільванії Ракоці Ференц II. Незалежність Угорщини від Габсбурзької держави було проголошено 1707 р. Вождь повстання оголосив про звільнення селян, котрі служили в його війську, від кріпацької залежності. Однак 1711 р. австрійська влада жорстоко придушила повстання. Репресії, що почалися після цього, привели до спустошення багатьох сіл, зокрема українських на Закарпатті (Загорб, Ярок, Середнє, Великі Лази, Циганівці). За наслідками австрійського придушення повстання влада Австрії була поширена на все українське Закарпаття.

У 1764—1765 рр. в Австрії відбулася так звана урбаріальна реформа. Вона мала на меті удосконалити впорядкування поселень міського й сільського типу, а відтак — і реформувати панцизні повинності селян та мінімальні розміри їхніх наділів. Вважають, що реформа загалом позитивно вплинула на економічний розвиток краю, зокрема на зростання населення.

Перебування краю під владою угорських і німецьких (австрійських) феодалів до 1711 р., а згодом усього краю в умовах австрійського панування не лише гальмувало національний розвиток українців Закарпаття, а й спричиняло небезпеку їхньої німецької чи угорської асиміляції. Кращі представники русинської інтелігенції, в тому числі духовенства, усвідомлювали ту небезпеку для власного народу й свою діяльністю, творами та проповідями намагалися впливати на національну свідомість, сформувати в українців Закарпаття почуття національної самоідентифікації, гордості за приналежність до руського народу, який має власну мову і культуру, після й обряди й замешкує значний простір на сході від Карпат, зрештою, витворити у народних масах духовну силу відпорності від німецької та угорської асиміляційної агресії.

На цьому шляху національної праці закарпатська інтелігенція мала дві великі когорти суспільних та культурних діячів: "уходників" кінця XVIII — початку XIX ст. і "будителів" XIX ст. І одні, й інші в протиборстві проти асиміляційного наступу намагалися опиратися на державну і могутню на міжнародній арені Росію, що видавалася їм близькою вже за свою назвою і в багатократ потужнішою від Австрії чи Угорщини, тобто дотримувалися позицій "общерусизму".

До першої когорти належали М. Ольшавський, І. Брадач, Г. Бабіля (Бабильович), І. Базилович, А. Бачинський, а також діячі, котрі стали справжніми "уходниками" зі Закарпаття й уже за його межами прагнули захищати "руську" самобутність рідного Закарпаття. Це П. Лодій (1764—1829), виходець із Пряшівщини, з 1787 р. — професор відомого Руського інституту (*Studio Rhutenorum*) у Львові, з 1801 р. — професор Краківського універ-

ситету, 1804 р. — Петербурзького педагогічного інституту, згодом — Петербурзького університету; І. Орлай (1770—1829) родом з-під Ужгорода, навчався у Львові й Пешті, 1790 р. виїхав до Росії, працював лікарем, став директором Ніжинського ліцею, а відтак — Рішельєвського ліцею в Одесі; Ю. Гуца-Венелін (1802—1839), родом зі с. Тибава поблизу Сваляви, після навчання на філософському факультеті Львівського університету та медичному факультеті Московського з 1890 р. за дорученням Російської академії наук здійснював народознавчі дослідження в Болгарії та на Волошині й увійшов в історію як видатний учений-болгарист і слов'янський фольклорист; М. Балудянський (1769—1847) — юрист зі Закарпаття, став професором університету в Будапешті, 1803 р. був запрошений до Росії, працював у комісії М. Сперанського з підготовки “Полного собрания законов Российской империи” у 45 томах, а 1819—1921 рр. — перший ректор Петербурзького університету; В. Кукольник (1765—1821) після праці професором академії в Замості 1803 р. став професором Петербурзького педагогічного інституту, з 1819 р. — Петербурзького університету, 1820—1821 рр. — організатор і директор гімназії князя О. Безбородька в Ніжині. Ці й інші “уходники” в Росію служили ніби прикладом для закарпатських інтелектуалів толерантного ставлення Росії до “русинів”, що зміцнювало в їхніх уявленнях російський пріоритет у всій слов’янській суперспільноті.

У русло ідей “общерусизму” потрапили також діячі середини XIX ст. М. Лучкай, О. Духнович, І. Раковський, А. Добрянський та інші, котрі становили когорту закарпатських “будителів”. Вони залишили після себе велику історіографічну, публіцистичну й літературну спадщину. Найвидатнішим з-поміж них на ниві поетичної творчості був О. Духнович. Про нього відомий галицький історик Д. Зубрицький (також московільської орієнтації) писав: це “найвекший поэт, которого много дум перешло до народа и живет и днес”. Закарпатські “уходники” й “будителі” у такий спосіб опинилися на позиціях ідеї “общерускості”, що проповідувала “один общий язык литературы и науки” у “всех русских, к какому бы русскому языку, наречию или говору они не принадлежали” (М. Лучкай)¹¹.

Імперія Габсбургів 1867 р. була реформована в дуалістичну державу — Австро-Угорщину. Монарх, імператор держави поставав у двох іпостасях: цісаря Австрії й короля Угорщини. Остання, як і Австрія, мала свій парламент у Будапешті. Формувалось два уряди, куди входили водночас три міністри: іноземних справ; оборони; скарбу (фінансів). Українські землі в дуалістичній монархії опинилися під окупацією двох держав: Галичина й Буковина — у складі Австрії, “Угорська Русь” — Угорщини.

Після цього найбільшу небезпеку для національного життя закарпатських русинів (українців) почала становити політики мадяризації. Уже 1868 р. угорський парламент схвалив закон, що мав установити беззаперечну гегемонізацію угорців над усіма іншими національностями, котрі було задекларовано частиною єдиної та неподільної угорської нації. Єдиною державною мовою та мовою освіти оголошувалась угорська. Українські назви міст та сіл мадяризувались. Угорський асиміляційний курс на Закарпатті залишився незмінним аж до кінця Першої світової війни, коли імперія Габсбургів зазнала краху.

Варто зауважити: до того часу, в руслі переважаючого "общерусского" протесту проти іноземного гніту, витворилася проукраїнська течія, яка ідентифікувала русинів Закарпаття органічною та невід'ємною частиною українського народу Великої України й Галичини. Напередодні кіївської злуки УНР і ЗУНР, 21 січня 1919 р., у м. Хусті 420 делегатів зі 179 поселень прийняли ухвалу про возз'єднання Закарпаття з "...усією Україною"¹².

У 20—30-х роках розпочався період діяльності національної української течії у громадсько-політичному житті Закарпаття, що за Сен-Жерменським договором 10 вересня 1919 р. було передане Чехословаччині й отримало адміністративно-політичну назву "Підкарпатська Русь". Під управління Чехословаччини переходить територія переважаючого українського заселення в 12 617 км² із кількістю 572 тис. осіб. Однак поза межами підчехословачької Підкарпатської Русі залишалось 5 289 км² переважаючого українського заселення, звідки 2000 км² віддавалися Румунії, 3 283 км² перебували у безпосередньому чехословачькому управлінні без жодного врахування їхнього національного складу¹³.

Одним із чільних лідерів українського національного напряму в громадсько-політичному житті став А. Волошин, засновник Християнської народної партії, від якої був обраний послом парламенту Чехословаччини (1925—1929). Він очолював Педагогічне товариство Підкарпатської Русі, став почесним головою Товариства "Просвіта" в Ужгороді, 1938 р. найактивніше долучився до боротьби за українську державність. Президент Чехословаччини 26 жовтня 1938 р. іменував його прем'єром автономного уряду Підкарпатської Русі, що згодом взяла назву "Карпатська Україна". Ще до цього, 2 листопада 1938 р., за рішенням Віденського арбітражу південно-східна низинна смуга Підкарпатської Русі з містами Мукачеве й Ужгород відійшла до Угорщини. Уряд Підкарпатської Русі евакуювався з Ужгорода до Хуста.

У 1938 р. з листопада видано "Маніфест уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України". З 1939 р. розпо-

чалась підготовка до виборів у Сойм Карпатської України, які відбулися 12 лютого. Більшість виборців (92,4 %) віддали голоси за партію Українське національне об'єднання (УНО). Сойм 14 березня проголосив самостійність Карпатської України, що стверджував закон такого змісту:

“§ 1. Карпатська Україна є незалежною державою.

§ 2. Назва держави є Карпатська Україна.

§ 3. Карпатська Україна є Республіка з Президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.

§ 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§ 5. Барви державного прапора Карпатської України є синя і жовта, причому барви синя — горішня, а жовта — долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній країсовий герб: медвід у лівім червонім півколі й тризуб Володимира Великого з хрестом на середньому зубі.

§ 7. Державний гімн Карпатської України — “Ще не вмерла Україна”.

§ 8. Цей закон зобов’язує зараз од його прийняття”.

Президентом Карпатської України обрали А. Волошина. Він склав присягу та виголосив промову, в якій процитував Т. Шевченка:

*Встане Україна, світ правди засвітить
І помоляться на волі невольничі діти.*

Однак у день роботи Сойму угорські солдати за волею угорського фашистського уряду, схваленою Гітлером, “уже топтали землю Карпатської України, яка в інервій боротьбі зазнала поразки”¹⁴.

Нова угорська окупація краю тривала до осені 1944 р., 27 жовтня Червона армія вигнала німецько-угорські війська з Ужгорода. У Мукачевому 26 листопада 1944 р. відбувся з’їзд Народних комітетів, що заявив про волю возз’єднання Закарпатської України з Українською РСР. З природним прагненням закарпатських українців до возз’єднання з усім українським народом у складі бодай радянської, але єдиної України, змушенні були рахуватися і радянський, і емігрантський чехословацький уряди. Тому 29 червня 1945 р. між СРСР і ЧСР у м. Москві підписано Договір про Закарпатську Україну. Згідно з ним життя на Закарпатті стало відбуватися в межах тоталітарного режиму, який уже й раніше панував на східних землях України¹⁵.

14.2. Етнографічні підрайони українського Закарпаття поза Бойківщиною та Гуцульщиною

Згадуваний уже Ю. Жаткович (1855—1920) погоджувався з тими дослідниками етнографії українського Закарпаття, котрі вбачали внутрішні відмінності у мові, матеріальній і духовній культурі населення краю залежно від місця проживання. “Хоч русини Угорщини, — зазначає він, — становлять один і неподільний народ, однак багато звикли їх поділяти залежно від того, де живуть, яким наріччям розмовляють і які звичаї та обряди є між ними”¹⁶.

З цього приводу Ю. Жаткович наводив думки німецькомовного автора Г.-І. Бідермана, що опублікував працю *“Die ungarische Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Werberb und ihre Geschishte”* (“Угорські русини, їхня область проживання, заняття та історія”). Г.-І. Бідерман поділяв закарпатських русинів на три групи: верховинців; “долішняків”; русинів, котрі розмовляють близьким до словацької мови наріччям. Верховинці замешкують північні частини комітатів (“вармедій”) Мараморошського з центром у Хусті, Березького з центром в Береговому та Угварського з центром у Чопі; долішнини розсіяно замешкують комітати Угочанський із центром у Севлющі, Сукмарський і Саболчанський, а “ословачені русини” — комітати Земплинський, Шаришський та Спішський¹⁷.

Відносну більшість русини становили лише в чотирьох комітатах. За переписом населення 1890 р., у Мараморошському їх числилось 122 528 осіб (45,7 %), Березькому — 81 907 (45,6), Угочанському — 32 076 (42,5), Угварському — 46 521 (34,4). У Шаришському на українців припадало 20,8 % населення, Земплинському — 10,4, Спішському — 10,7 %¹⁸.

Поділ русинів Закарпаття Г.-І. Бідерманом на верховинців і долішняків Ю. Жаткович вважав в основі правильним, але додавав, що між ними “є ще одна — третя смуга, котра об’єднує в собі риси перших двох”¹⁹.

За Ю. Жатковичем, русини, які проживають на низині, “своїх північних братів” називають верховинцями, а в певних місцях — поляками; русини ж, котрі мешкають у середній смузі, сердяться, коли їх називають верховинцями; верховинці ж прозивають їх “бляхами” або “дичками”, мовляв, за те, що мають наполовину оббитими бляхою (металом) люльки, а дичками — бо в голодну пору живляться плодами диких груш. Мешканці цих обох смуг — верхньої та нижньої — взаємно себе не люблять. Кожна група пе-

реконана: саме вона є розумнішою. Мешканців долин рідко називають долишняками, а частіше "намуляниками", бо вода з гір несе на їхні рівнини гній і чорнозем (намул).

Ю. Жаткович звернув увагу на різницю в характері землеробства у трьох згаданих смугах: у південній добре родиться пшениця й озиме жито, жителі середньої смуги частіше сіють кукурудзу ("тейгерію"), інколи — жито й яру пшеницю; у північній — більше вівса й дуже мало ярої пшениці та ярого жита. Учений звернув увагу на певні діалектні особливості, за якими можна поділяти русинів Закарпаття на "лишаків" та "лемаків". Цей поділ, однак, не збігається з поділом смуги за характером землі та землеробства. "Лишаки" — ті, хто вживає у мові частку "лише". Вони замешкують південну східну низинну частину, тобто Мараморош і близькі до Мараморошського комітату села Угочанського та Березького комітатів. Інші русини Закарпаття — "лемаки".

На думку Ю. Жатковича, існує різниця між русинами за фонетичними особливостями мови, зокрема вимовою голосного у словах "кінь", "піп", "міст". Мешканці Мараморошу та сусідніх до комітату на заході й північному заході поселень ці слова вимовляють: "кунь", "пуп", "муст", верховинці — "кінь", "піп", "міст". Автор вважав, що в тих та інших вимова неправильна, оскільки потрібно казати "коњъ", "попъ", "мостъ". Неоднаково у різних частинах краю вимовляють займенник "что": "що"; "што"; "шо"; "со".

"Велика є розлука (відмінність. — С. М.) межи ними... во физическом отношении". Верховинець — високий, сухорявий, костлявий, має жовте волосся й сірі очі. Долішняни середнього зросту, повнуваті, з чорним волоссям і чорними очима, за виглядом подібні до корінних угорців. Жителі середньої смуги поєднують риси сусідів із гір та долів. Ю. Жаткович також зауважує відмінності в матеріальному становищі жителів окремих місцевостей, а отже, й у культурі побуту. В багатьох гірських місцевостях — значна дитяча смертність і смертність жінок під час пологів. Автор констатував, що русин не любив чистоти в домі й одязі. У багатьох місцевостях у сінях тримали не лише домашню птицю, а й худобу, що випорожнювалася перед порогом. Часто в одній хижі мешкало 8—10 малих і дорослих людей. Турбота про людське здоров'я перебувала на останньому місці. Країці винятки існували лише серед тих русинів, котрі жили по-сусідству з угорцями та словаками²⁵.

Про важке матеріальне становище русинів Закарпаття писали не лише етнографи, а й інші автори, історики, журналісти. Бідність українського села розкривали неодноразово через соціологічні показники. Про матеріал, з якого селяни споруджували хати, подавали такі дані: станом на 1909 р. в Угочанському комітаті 8,2 %

будинків були з каменю і цегли, 24,8 — зі саману і "вальків", 67 — з дерева, покритих черепицею — 1,4, дранкою — 32,7, соломою — 65,9 %²¹. Угорська газета "Alkotmany" 1912 р. зазначала убогий стан харчування верховинських селян, які на сніданок споживали варену картоплю з капустою, на обід — капусняк із вареною картоплею, на вечерю — смажену картоплю. М'ясо та сало їли лише на свята. У селі кололи кабана хіба що 1—2 газди. У Мараморошському комітаті річне споживання м'ясних продуктів на душу населення становило лише 8,25 кг, пшеничного хліба — 2,30 кг.

Посушливий рік (1904) призвів до масового голоду населення в 1905 р.²²

Сучасні дослідники порівняно з етнографами кінця XIX ст. — початку ХХ ст. здійснили уточнений поділ Закарпаття на етнографічні підрайони, зокрема стосовно його рівнинної південної частини, так званої смуги долинян.

Відомий український етнолог М. Тиводар виокремлює долинян в етнографічну групу, що замешкує "пояси річкових долин середньогір'я, низькогір'я, передгір'я і рівнин"²³. Серед долинян поширені середньозакарпатські говірки. До господарсько-культурних новацій належить відгінне полонинське скотарство, садівництво, виноградарство, нові землеробські культури — кукурудза, картопля, тютюн тощо. За зовнішнім виглядом долинян повсюдно вирізнялися вибленими хатами з чотирихилими солом'яними дахами²⁴.

М. Тиводар виокремлює з-поміж "етнографічної групи" долинян "локально-територіальні групи", за визначенням Р. Кирчіва — "своєрідні етнографічні підрайони"²⁵: "мармарошські долиняни; боржавські долиняни; ужанські долиняни; перечинсько-березнянські долиняни"²⁶.

14.1. Гончарна піч, с. Великі Ком'яти, Виноградівський р-н, Закарпатська обл., реконструкція 1984 р.

Група мармарошських долинян замешкує Тячівський і Хустський райони та села у верхів'ї р. Тереблі (Синевірська котловина) Міжгірського району, має мармарошську говірку. Ці долиняни знають відгінне полонинське вівчарство й приселищене скотарство. З півдня простір розселення долинян у долинах річок Тересви, Тереблі, Ріки, Тиси обмежений правим

берегом р. Тиси, з півночі — селами Дубове, Тарасівка, Широкий Луг, Угли, Драгове, Березове, а зі заходу — долиною р. Ріки. Означений простір в історичні часи називали "Хустська країна", багато сіл цієї "країни" мали статус волоського права.

Поряд зі скотарством важлива роль належала землеробству й садівництву. Садиби поселень мали вільну нез'єднану однорядну чи дворядну забудову, переважно дерев'яні житла — відкриті галереї, небілені зовнішні стіни; грядки внутрішнього інтер'єру жителі оформлювали декоративними рушниками у 2—3 ряди, скатертинами. Певне значення надавали святковому одягу.

Додамо, що в межах цієї локальної групи М. Тиводар визначив ще кілька підгруп: тересвянських долинян у селах нижньої та середньої течії р. Тересви й її приток; дубівських долинян у вище-роозташованих селах у середній течії р. Тереблі; колочавських долинян у верхів'ях р. Тереблі, Хустських в нижній течії аж до Хуста; горінчівських — у долині р. Ріки від Ізи до Нижнього Бистрого; королівських — у селах лівобережжя р. Тиси.

Для боржавських долинян притаманна боржавська говірка, яка охоплює села в межиріччі Боржави — Латориці в Іршавському та Свалявському районах, українські села східніше від Мукачевого й у Виноградівському та Берегівському районах. І тут у минулому чимало сіл проживали на волоському праві, у формуванні населення певну роль відігравали подільські переселенські елементи.

У господарському землеробсько-скотарському укладі велике значення надавали землеробству, садівництву й виноградарству. Забудова сіл розкидана, житла переважно дерев'яні з побіленими внутрішніми та зовнішніми стінами. Столами у хаті слугували скрині з плоским віком, що, окрім всього, можливо, засвідчує подільські впливи.

М. Тиводар і серед боржавських долинян виокремлює їхні локальні підгрупи:

— довжанські долиняни із верхів'я р. Боржави. У Середньовіччі вони мали статус волоського права. В їхньому господарському землеробсько-скотарському укладі існувало відгинне полонинське вівчарство. Мешканці сусідніх сіл прозивали їх "бляхами", "бо вкривали церкви бляхою", носили світлі, мов бляха, гребінці, а ще — "воловами", "влохами", напевно, тому, що живою була пам'ять про волоське право;

— іршавські долиняни — в селах долини р. Боржави і долин річок Синявки й Іршавки;

— крайнянські долиняни — в селах низькогір'я та передгір'я і рівнин Іршавщини й Мукачівщини. Десять сіл цієї локальної підгрупи, за історичним джерелом з 1378 р., мали назву "Березька

14.2. Хата с. Тибава, Свалявський р-н, Закарпатська обл., кінець XVIII ст.

— свалівські долиняни проживали в долинах річок Латориці та Дусинки;

— плосківські долиняни — живуть у долині р. Піні;

— ужанські долиняни замешкують українські села на заході низинного Закарпаття між річками Латорицею й Ужем у Мукачівському й Ужгородському районах. Тут поширені так звані ужанські говірки, де існує чимало давньоруських мовних форм. У традиційному господарстві велику роль відіграють заняття, пов'язані зі зерновим землеробством і садівництвом, хоч має місце відгінно-стіллове скотарство. На основі особливостей культурно-побутових умов життя М. Тиводар і в цій локальній підгрупі вважає за можливе вирізняти окремі "локально-популяційні замкнутості": лучківсько-зняцівських долин; полуйських, середніанських, ужгородських та иевицьких долин у долині р. Ужа;

— перечинсько-березнянські долиняни охоплюють долини річок Ужа й Лютої та Турі від Кострина на півночі до Перечина на півдні, розташованого нижче від злиття Турі з Ужем, приблизно на 25 км північніше від Ужгорода. Тобто перечинсько-березнянські долиняни замешкують крайню північно-західну територію заселення долинян загалом. Для мови цих долинян властиві верховинські говірки. Від 20-х років XVIII ст. у цей район помітно була значна міграція населення з Галичини, а також із закарпатських рівнинних і передгірських районів. Мешканці підрайону займалися землеробством, городництвом і скотарством. Причому співвідношення у заняттях обома видами діяльності часто було неоднаковим навіть у сусідніх селах. У 50 селах Ужанської Верховини 1900 р. ораниці займали 16,3 % усіх площ. Скотарство ж мало кілька видів — вигінно-стіллове, вигінно-полонинське та частково відгінно-полонинське.

країна". Й села — "країни" — не знали панщини, підлягали Мукачівському замкові, а сільського керівника громади іменували "князь", "кенез". Його становище було спадковим. "Березьку країну" очолював воєвода, а групу її сіл — "крайник",

— виноградівські долиняни мешкали в українських селах Берегівського та Виноградівського районів;

Залежно від видів занять, співвідношення у господарствах землеробства та скотарства М. Тиводар і в цьому підрайоні виокремив кілька "локально-популяційних замкнутостей": турянських долинян у долині р. Турі м. Перечин; березнянських — замешкують села Великий і Малий Березний, Ростоцьку Пастіль та Сіль з околицями; чорноголовських — за назвою с. Чорноголове й кілька інших сіл; лютянських — за назвою с. Люта з кількома іншими селами Кострино, Костринська Розтока, Вишка, розташованих на пограниччі з Бойківщиною²⁷.

Окрім закарпатських частин Гуцульщини та Бойківщини й району долинян, невеликий скрайок території сучасної Закарпатської області України, а власне територію, західніше від р. Ужа від перевалу на півночі, етнографи зачислюють до етнографічної Лемківщини. Хоч, можливо, такий погляд недостатньо обґрунтований. Річ у тому, що практично всі етнографи минулого походження назву "лемки" пояснювали частим використанням у їхньому діалекті частки "лем", як у пісні співається:

Лем би була знала,
Була б не кохала...

Однак етнографи минулого писали також, що цю частку в мові закарпатців використовують на ширшому просторі, піж на прилеглій до державної території Словаччини смузі західніше від р. Уж. Наприклад, Ю. Жаткович стверджував: "лишаки", котрі в своїй говірці вживають частку "лиш", живуть тільки у Марамаросі й у прилеглих до нього селах Березького та Угочанського котмітатів, "а другі русине всі "лемаки" суть"²⁸.

Дотримуємося, проте, думок більшості, згідно з якими майже весь історико-етнографічний район "Лемківщина", за наслідками міждержавного політичного врегулювання відносин СРСР і Чехословаччиною, між СРСР та Польщею після Другої світової війни опинився поза межами державної території України у складі сусідніх держав, про що розглянемо далі.

14.3. Хата, с. Брід, Іршавський р-н, Закарпатська обл., початок ХХ ст.

14.3. Дещо про традиційну духовну культуру українців Закарпаття

Усвідомлюючи тяжке матеріальне становище, соціальне безправ'я та національний гніт, русин все-таки ставив себе серед людей інших національностей, з котрими контактував на власній землі, відносно високо. Найвище цінував угорців. За ними — себе (русинів), а вже нижче — волохів (румунів), "жовтинів" (словаків), наостанку поляків, не враховуючи єреїв, яких узагалі заневажав. Мав пошанування до сусідніх вірувань, вважаючи їх менш вартичними після власної віри — папську, кальвінійську, лютеранську, а інші — то "вшитко блазенство".

Не можна не звернути уваги на певні принципові світоглядні уявлення, фіксовані народною паремією, зокрема у прислів'ях. Багато з них мають загальноукраїнський або й загальнолюдський зміст: "Де хліб та вода, там не є голода"; "Не дай, Боже, з Івана пана"; "Баба з воза, коням легше", "Много говорити, а ніщо слухати", "Жена три угли підпирає, а газда єден", "Ішла би душа у царство, но гріхи не пущають" і под.

Безумовно, серед наведених Ю. Жатковичем простежуємо й такі прислів'я, які, вірогідно, власне закарпатські: "Є коли красно ходити — лиш коби у чім"; "Не все то єсть колач, кому ся пече"; "Близь держи пса, коли у вовка обідаєш"; "Не смійся на погребі, та не плач на свадьбі"²⁹. Однак більшість прислів'їв віддалені від загальноукраїнських лише за особливостями форми вираження, а не за змістом.

Традиційна обрядовість долинян Закарпаття також перегукується зі звичаями й обрядами в інших етнографічних районах України. Щоправда, у баченні Ю. Жатковича як священнослужителя мимоволі більшого значення, можливо, приділено релігійним святам у народному календарі. У нього кожна звичаєва норма, яка утвердилася в аграрному побуті, призв'язана, осмислена через призму змісту релігійного свята. Кожне календарне повір'я так чи інакше екстрапольоване на майбутнє: зі зимового свята на весняне або літнє, з літнього — на зимове.

Розповідь про народний календар Ю. Жаткович розпочинається першим днем Нового року (за старим стилем), на який припадає "Обріданіє Господнє" і день Святого Василія Великого. Тут існує повір'я: "Коли на Василя вночі ясно і звіздно, багато буде гороху і ягодів". Міцний мороз цього дня віщує добрий урожай садовини. Чимало обрядодій і повір'їв русин пов'язує зі святом Богоявлення, яке називають "Водоїщи". Передводохресна ніч є однією з таких,

коли русини найбільше ворожать, щоби худоба плодилася, щоби корови давали багато молока, і загалом, який буде майбутній рік залежно від характеру дня на "Водоці".

У нарисі Ю. Жатковича про календарний рік йдеться про народні передбачення, котрі "віщує погода на Стрітенс", день Святої Євдокії, Сорока святих, Теплого Олексія, на Благовіщення і под. Розповідається про обрядодії та раціональні вчинки, дотримувані закарпатцями в зв'язку з "празником празників" — Великоднем, зокрема про те, коли сповідатися, як пекти паску, як легіні кладуть біля церкви огонь, як святять паску, які ігри молоді біля церкви, як водою обливатися.

На Юрія "звикили череду гнати у перший раз на поле". До Маркового дня (25 квітня) не стрижуть овець. До Івана Богослова (8 травня) русин повинен усе посіяти: "Хто сіє по Богослові, той не вартий доброго слова". Побоюються, щоб "на Марії не випав дощ", адже тоді він літиметься сорок днів. На Русальну п'ятницю вранці, доки ще пташки не співають, ворожки збирають на ліки всяке коріння й зілля. У Русальну суботу хижку та двір обвішують зеленим галуззям. На саме свято в неділю святять царину (посіви). Ю. Жаткович описує повір'я її обрядодії, пов'язані зі святами Федора (8 червня), Кирила (9 червня), Аграфини (20 червня), Івана (24 червня), Петра (29 червня), Іллі (20 липня), Маковія (1 серпня), Великої Богородиці (15 серпня), Главосік (29 серпня), Малої Богородиці (8 вересня), коли літо зустрічається вперше зі зими. Далі описуються обрядодії, повір'я її основні сільськогосподарські роботи, які належать до осінніх свят — "Здигів", Микити, Теклі, Калістрата, Покрови, Якова, Митра, Кузьми та Дем'яна, Михайла, Онуфрія, Віктора, Матія, Романа, Якова, Андрія, коли дівчата ворожать про своє можливе чи неможливе заміжжя:

*Андрію, Андрію, коноплі ти сію,
Дай ми, Боже, знати, з ким буду брати.*

Далі відзначають свята Варвари, Миколи, Іgnata, нарешті, 25 грудня, пишио — Різдво чи не найбільшою кількістю звичаєвих та обрядових дій. На Святвечір готують 7 або 9 страв: це фасоля, ленч, горох, печениці, гриби, біб, крумплі й паленята "з олійом". Печуть "керечуну" — великий житній або тенгеричний (із кукурудзяної муки) хліб. Ще до вечеरі нагодовують худобу й птицю, бо вірять: великий гріх, у кого худоба та птиця на Святий вечір голода. Долівку в хижі до вечеरі покривають соломою й сіном. Сіно на столі покривають скатертю, на якій уже ставлять страви. Після вечеरі починають ходити колядники. Колядування триває три дні. Колядників гостять і дають їм подарунки, хоч би кукурудзяну перепічку.

Вважали, що на Святій вечір ворожки мають найбільшу силу, й узагалі день Різдва сам собою мав віщувальний зміст. І передноворічна ніч, і Святій вечір зі зоряним небом передбачали добрий приплив худоби, рясний горох. Якщо ж "святка" "темні", корови почнуть давати багато молока, якщо ж "світлі", кури будуть несучими. Святачій "керечун", що залишився після вечері, зберігають упродовж року, печиво з нього дають іноді худобі, аби була здорововою та плодилася.

14.4. Корчага, м. Ужгород, Закарпатська обл., середина ХХ ст.

Чисельні українські інваріантні риси властиві сімейній обрядовості. Коли жінка відчула себе "тяжкою", вона прагнула це тримати в таємниці, бо вірила: що більше людей буде про те знати, то важчими будуть її пологи. Навіть коли настал час родити, вона посилає матір або чоловіка за "бабою", але робити це потрібно затемна або ж крадькома. Таким, як і скрізь, є ворожіння "баби" з метою полегшити роди. Постіль породіллі заслоняють веретами, аби її хтось зі сторонніх не побачив. Породіллю також відвідували близькі їй жінки, котрі приносили ласощі.

Ю. Жаткович, проте, фіксував і особливі фрагменти обряду та повір'їв, наприклад, охрещен-

ня дитини вже у перший скромний день після народження. І лише дуже кволе немовля могли охрестити також "у пісний день", щоби не померло нехрещеним. Існує своєрідний порядок того, якими подарунками і коли куми вітали хрещеника. Під час хрестин давали дитині лише хустину ("ширинку") або відріз білого полотна. Аж після досягнення дитиною півроку куми несли їй "пуд крижму", себто одну сорочку, за це батьки гостили кумів. І коли дитині виповнювалося сім років, куми несли їй багатші подарунки: хлопцеві — чоботи, сорочку, клебань (капелюх); дівчині — сукман, плат, хустину³⁰.

Узагальнюючи сценарій весільної драми у закарпатців, знову простежуємо в ньому більше такого, що знають в інших районах і, видільється, зовсім мало чогось особливого. Також під час вибору влюбленої пари "лиху роль" відігравали різниці в матеріальних

статках парубка й дівки. Хто мав багато дочок, той прагнув вида-
вати їх заміж так, аби першою була старша, а відтак — за віковою
чургою. Звичасве право не схвалювало вступу в шлюб кровнос-
поріднених, хоч схвалювало одруження вдівця зі сестрою його
померлої дружини.

Перед сватанням батьки легінія попередньо спрямовували якусь
гідну родичку на "розвідування у родини дівки" — чи можливою
буде згода, як прийдуть свати, аж після того засилали сватів. На
“сватанках” (“спросинах”, “токмі”) дівка ховалася в коморі, звід-
ки її запрошували тоді, коли свати отримували згоду домашнього
газди. Після того газда пригощав сватів і легінія. Через певний час
родичі молодої їхали до нареченого “на обзори”. Якщо “сватанки”
відбуваються між родинами з одного села, то такі “обзори” зводи-
лися до пригощання майбутніх родичів, бо “в одному селі всі про
всіх знають, які в кого статки”. Коли ж “сватанки” відбуваються
між мешканцями з різних сіл, тоді “обзори” могли стати справж-
німи.

У наступні дні молодята йшли до священика. Він складав їх
руки і благословляв. Молодята обмінювалися хустинами (“міняни-
ки”). Відтак молодята ходили “на науку” до священика чи дяка.
За три-чотири дні до весілля молодий з дружбами, а молода з друж-
ками “ходили гостей кликати”. У переддень вінчання у молодої
близькі до родини молодиці пекли “верчені колачі”, а в молодого
“верченики” — менші печива. Випікання печив супроводжують
співами, а власне на весіллі — “латканням”. Останні, на відміну
від власніх пісень, співали тихим і смутним голосом. У той самий
вечір, коли є “гуски”, в хижі й на подвір'ї починали ігри. Жінки,
котрі прийшли на випікання “гусок”, ставали в коло і співали:

Починає ся гостина
Ут Тиси до Бескида,
Ко й починає,
Най му Бог помагає
І ти, Божа мати,
Віночки починати;
І ти, Божий Кріжу,
Не обійди нашу хижу.

В день вінчання свашки йшли у близький городець збирати
зелений барвінок. Вертаючись, співали:

Дякуємо, городоньку,
За твою уродоньку:
Што-сь нам уродив зіле,
Всім людям на весілі.

Усі наступні дії обряду супроводжували пісні: під час прибирання верчеників барвінком, коли в'ють вінки для молодої та дружок. Потім вінки одягали і теж співали. Староста говорив про святість шлюбних відносин. Молода цілувала батьків і приймала їхнє благословенство. А весілля співало:

*Проси, мамко, Бога,
Оби щаслива дорога,
Мамка тільки молить,
Най її Бог благословить.*

У домі нареченого вінків не вили, а виготовляли "курогов". Перед виходом почету молодого до церкви він спрямовував обращеного на це весільного участника до дому молодої, щоби теж ішла до вінчання. Обидва "весільні поїзди" в супроводі пісень ішли до церкви. Звернемо увагу на те, що навіть через весільну обрядову пісню закарпатські українці висловлювали зв'язок з українцями з іншого боку Карпат:

*Не є попонька дома,
Пушов до Ільєва
Ключики куповати,
Церковцю одмикати.*

У церкві під час вінчання священик покривав нареченій голову білим покривалом, яке мала принести свашка. Коли ж виходили з церкви, тим покривалом зав'язували голову тепер уже молодиці.

З церкви гості обох родів — і нареченої, і нареченого — з піснями поверталися до хати молодої, а вже перед хатою співали:

*Уйди, мамко, на дівір,
Пусти зятя у свій дім...*

Інші вступають у пісенний діалог:

*Што ми там за зять іде,
Што там за дари несе?
Ци чоботи черлені.
Ци колачі верчені?*

Після тривалого пісенного діалогу гості сідали за весільні столи, на яких з цієї нагоди мали бути страви: крумплі зі шкварками; капуста із м'ясом; "дзяма", фасоля колочена. Відтак весілля з піснями йшло до хижі молодого. Перед нею знову продовжували пісенний діалог між весільними сторонами, наприклад:

*На столі фляша наша,
Маріка уже не ваша.*

А у відповідь:

*Беріть собі фляшу вашу,
Верніть нам Маріку нашу.*

Після гостини в домі нареченої почет молодого повертається додому.

Вранці наступного дня староста нареченого за допомогою хустини вів молодят до води, де вони вмивалися і втиралися: кожне — сорочкою подружжя. Після повернення молодих від ріки, потоку, джерела чи криниці учасники весілля вітали їх:

*Бабці у потоці, бабці.
Будуть у нашої Маріки хлопці.
Найдуться там і вербівки —
Будуть у неї дівки.*

Наступна обрядодія — обдарування учасниками весілля молодих. Це організовував весільний староста, який з таріллю на хустині обходив з цією метою гостей, починаючи від батька молодого, за ним — матері й под.

Весілля завершувалося третього або й п'ятого дня гостинною у батьків молодої, що мало назву “ошінки”.

У різних долинянських підрайонах існували певні відмінності обрядодії. У Марамороші, наприклад, молода впродовж усього весілля мусила ходити у великий білій гуні, навіть тоді, коли “було душно”, а біля Товтів — у кожусі. В тому ж Марамороші переносили (перевозили) придане нареченої — скрині, верети, подушки до нареченого відразу ж після гостини у домі молодої, що відбувалася після церковного вінчання. В окремих місцевостях дотепер існують свої традиційні дні проведення весілля: від суботи до середи чи від понеділка до середи або четверга. Вінчались намагались завжди у першій половині дня, коли сонце піднімалося вгору.

Серед особливостей похоронного обряду можна звернути увагу хіба на такі, що “померлих дитину та жінок обмивають і наріжують жінки”, а чоловіків — чоловіки. Труну з тілом дитини ставили на столі, а з тілом дорослої людини — на лаві. Лаву вкривали сіном і темною плахтою, тіло — білим полотном, на якому вишивали чорні хрестики. Господар, у хаті котрого є мрець, ходить без “клебаня” (капелюха).

У розділах про Гуцульщину й Бойківщину наводяться матеріали про ставлення людей до смерті та похоронні обряди серед мешканців карпатського регіону зі спеціально наукового дослідження з цього питання Р. Гузя, зокрема про забавні ігри в хаті чи подвір'ї, де є мрець³¹. Певні матеріали зі Закарпаття подавав і Ю. Жаткович,

але переповідати їхній зміст неможливо. Адже "при мерцеві стільки буває тих забав, що з них можна цілу книгу списати"³².

Розглядаючи питання духовної культури закарпатців, не можна не сказати, наскільки сильно позначився багатовіковий національний гніт панівної в краї угорської нації, а також привілейованих панівних соціальних верств із числа німців, чехів, словаків, євреїв, румунів. Як вважають, переважно українське етнічне Закарпаття до часу встановлення в ньому радянської влади географічно було значно більшим, аніж територія Закарпатської області. Упорядник багатоцитованих досліджень Ю. Жатковича професор Ужгородського національного університету О. Мазурок зазначає: до 1918 р. чотири комітати з відносною перевагою українців охоплювали 18 тис. км². На тій території Закарпаття 1910 р. мешкало 848 тис. осіб. Із тої кількості на греко-католиків припадало понад 60 %, римо-католиків — 11, юдеїв — 15, реформаторів — 13 %.

Однак за мовним показником статистика була іншою. Русинською (українською) мовою розмовляли 42 % жителів, угорською — 29, румунською — понад 11, німецькою — 10, словацькою — понад 5 %. За попередні до 1910 р. десятиріччя кількість україномовних скорочувалась: лише від 1900 р. до 1910 р. — з 43,4 до 42 %, а угорців збільшилось із 28,8 до 31 %.

У мовному відношенні чужими для русинів були закарпатські міста, в котрих 1918 р. русини становили всього 38 %, а за мовним показником — 24 %. Зовсім мізерна кількість україномовного населення у великих містах: Берегові — близько 2 % (угорськомовних — 96), Мараморош-Сігеті — відповідно 3 і 82, Ужгороді — 4 і 80, Мукачевому — 8 і 93 %.

Такі чужі для українців міста, зокрема для молоді, яка здобувала освіту, ставали середовищем мадяризації, формування зверхнього ставлення до власного народу та захоплення цінностями угорців. Не дивно, що в переддень Першої світової війни лише незначна частка закарпатської інтелігенції з українців залишалася україномовною. Служителів греко-католицького культу серед 853 представників духовенства налічувалось 447, але україномовних з-поміж них — усього 12 % (104 особи). Чимало священиків виголошували проповіді угорською мовою. Той самий процес охопив і сільську інтелігенцію, яка в мовному сенсі теж була чужою народній масі. З 1 770 освітян 1900 р. українською розмовляло 8 %, а угорською — 69, серед чиновників адміністративного апарату й судівництва україномовних було 1,2, а угromовних — 95 %³³.

У мадяризованому оточенні русинський інтелігент переймався не лише угорською мовою, а й чужинською історією, культурою,

шукав на цьому шляху особливого місця русинів (українців) Закарпаття в колі європейських народів: до 1918 р. — під угорцями, 1919—1938 рр. — під чехами й словаками. У будь-якому випадку українська національна думка, дотримуючись позиції ідентифікації русинів (українців) з усім українським народом, звернення до вже досконало виробленої національної мови на Наддніпрянщині й у Галичині, захоплення ідеєю української національної державності та соборності, почала пробивати собі дорогу лише в умовах перебування під владою Чехословаччини 1919—1939 рр.

Незважаючи на це і захоплюючий феномен проголошення самостійності Карпатської України 14 березня 1939 р., під час угорської окупації краю 1939—1945 рр. традиція орієнтації на чужинців серед значної частини інтелігенції відродилася. В умовах тоталітарної радянської влади вона легко змінила напрямок від Будапешта й Праги до Москви, адже йшлося про відродження давніх захоплень "уходників" і "будителів" XIX ст. Те, що Москва ХХ ст. була іншою, ніж у XIX ст., "приkleювання" рідного закарпатського "племені" до чогось могутнішого, яскравішого на міжнародній арені від кровноспорідненого народу безправної "союзної" республіки, виразників ототожнення себе зі сильнішими цього світу, не непокоїло. Адже Москва — це світовий велет і такий "руський", як і на Закарпатті.

У радянські часи, однак, відвірте заперечення органічного входження Закарпатської області до складу Української РСР, надмірне бажання перестрибнути через "естественный процесс сближения наций" могло розцінюватись як "уклон" від "лінії партії". І всі чітко усвідомлювали, чим усе могло загрожувати.

Наприкінці 80-х років ХХ ст., в умовах так званої перебудови "голосності", в окремих прихильників прислужувати чужинцям відкрилися можливості для виходу на поверхню десятиріччями затаємниченої зlosti на Україну, що навіть географічно відділяє Закарпаття від Росії. У цих умовах, коли перед українським народом відкривалась історична можливість вибороти національну державність і незалежність, на Закарпатті, яке загалом приєдналось до боротьби, вибухнуло новітнє "карпаторусинство". Його зі запопадливістю підтримали організації та товариства залишків російських білогвардійців у країнах Заходу, а також певні кола в Угорщині й Чехословаччині, котрі часто складалися з колишніх закарпатських переродженців. "Карпаторусинство" особливо активізувалося, коли Україна стала незалежною державою й перспектива "слияння" з Росією перетворилася на міраж.

Закарпатські й інші науковці зазначали: "світові сили зла, не сприймаючи української державності, у 1989—1991 роках реанімували

політичне русинство і, орієнтуючись на Росію, Угорщину, Чехословаччину, почали виношувати плани відриву Закарпаття від України, творити із закарпатців новий народ, домагатися для нього автономної республіки або входження до складу інших держав”²⁴. Дійшло до того, що 1993 р. Товариство прикарпатських русинів оголосило про створення бутафорського “Временного правительства Подкарпатской Руси”.

Попередниками новітнього карпаторусинства були ті, хто до 1945 р. орієнтувалися “і на Москву, і на Прагу та Будапешт, але не на власний народ”²⁵.

Незважаючи на перевагу в громадсько-політичному житті Закарпаття періоду незалежності України українського національного напряму, “карпаторусинство” і дотепер не перестало бути ворожим деструктивним компонентом того життя. У боротьбі проти українства карпаторусини вдаються до різноманітних “наукових” доказів на зразок того, нібито існує “карпаторусинська” особлива мова, а не діалект української. Багато діячів культури XIX—XX ст. ототожнювали себе з росіянами, зрештою, нібито історична назва закарпатців — русини, а не українці. Причому вони немов і не зауважують, що етноніми “русини”, “руські” є історичними назвами всіх українців від часів Київської Русі й аж до XIX ст., а історичний шлях Закарпаття нібито був ізольований від історії України і под. У чомусь ці “доводи” можуть видаватися правдивими, але їх зовсім недостатньо для того, аби розглядати закарпатців окремим народом і протиставляти їх усьому українському народові.

Як засвідчує огляд історико-політичних та етнографічних особливостей розвитку українського Закарпаття, від найдавніших часів воно мало руський (український) етнокультурний характер, незважаючи на дуже несприятливі умови народного життя, багатовіковий національний та соціальний гніт, і зберегло його дотепер. Одночасно різноманітне природне середовище проживання українського населення на низинах, у річкових долинах, низькогір’ї у горах, а також неоднакова інтенсивність культурно-господарського контактування зі сусідніми етносами різних частин краю — з угорцями, румунами, словаками, евреями, німцями, чехами — визначили значну строкатість елементів народної матеріальної культури.

У сфері фахової культури — освіти, письменства, науки (з огляду на чужоземний національний гніт XIX ст. — першої половини ХХ ст.) почали перемагати течії, котрі орієнтувалися на національні цінності угорців, чехів, росіян. У наш час найганебнішою з них є так зване карпаторусинство. У складі незалежної України воно

остаточно втрачає соціальну та політичну базу. Практично всі кращі сили української закарпатської інтелігенції — вчені й освітняни, громадсько-політичні діячі, працівники управлінської сфери, народного господарства, культури, охорони здоров'я, служителі церкви, а з ними і весь народ — сьогодні вважають себе частиною великого та єдиного українського народу.

¹ Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI—VIII ст. / С. І. Пеняк. — К., 1980. — С. 168.

² Там само. — С. 162.

³ Там само. — С. 165.

⁴ Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми / М. Тиводар. — Ужгород, 1995. — С. 16.

⁵ Там само. — С. 16—17.

⁶ Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI—XII ст. / С. І. Пеняк. — С. 161—169.

⁷ Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми / М. Тиводар. — С. 25.

⁸ Шляхом до щастя: нариси історії Закарпаття. — Ужгород, 1973. — С. 15.

⁹ Там само. — С. 28.

¹⁰ Зубрицький Д. Наш Духнович / Д. Зубрицький. — Пряшев, 1923. — С. 12; Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми / М. Тиводар. — С. 22.

¹¹ Жаткович Ю. Этнографический очерк угро-русских / Ю. Жаткович. — Ужгород, 2007. — С. 76—81; Макарчук С. А. Джерелознавства історії України / С. А. Макарчук. — Л., 2008. — С. 216—217.

¹² Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми / М. Тиводар. — С. 25.

¹³ Там само.

¹⁴ Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України / М. Вегеш, В. Задорожний. — Ужгород, 1993.

¹⁵ Шляхом до щастя: нариси історії Закарпаття. — С. 174—175.

¹⁶ Жаткович Ю. Этнографический очерк угро-русских / Ю. Жаткович. — С. 81.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Томашівський С. Угорські русини у світлі мадярської урядової статистики / С. Томашівський // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. — 1904. — Р. ХІІ. — Ки, VI. — С. 3.

¹⁹ Жаткович Ю. Этнографический очерк угро-русских / Ю. Жаткович. — С. 82.

²⁰ Там само. — С. 82—85.

²¹ Ілько В. Закарпатське село на початку ХХ ст. / В. Ілько. — Л., 1973. — С. 122—123.

²² Там само. — С. 124—126.

- ²³ Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми / М. Тиводар. — С. 191.
- ²⁴ Там само. — С. 190.
- ²⁵ Див.: Етнографія України / за ред. С. А. Макарчука. — 2-ге вид. — Л., 2009 — С. 138.
- ²⁶ Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми / М. Тиводар. — С. 191—196.
- ²⁷ Там само. — С. 191—199.
- ²⁸ Жаткович Ю. Этнографический очерк угро-русских / Ю. Жаткович. — С. 82—83.
- ²⁹ Там само. — С. 182—183.
- ³⁰ Там само. — С. 167—168.
- ³¹ Гузій Р. З народної танатології: карпатські розсліди / Р. Гузій. — Л., 2007. — С. 304—323.
- ³² Жаткович Ю. Этнографический очерк угро-русских / Ю. Жаткович. — С. 173.
- ³³ Там само. — С. 8—13.
- ³⁴ Бача Ю. "Карпаторусинство": історія і сучасність: доповіді на I Конгресі Міжнар. асоціації українців 27.VIII—3.IX.1990 р. та I Конгресі РАУ 20—23 XII.1990 / Ю. Бача, І. Ванат, В. Маркусь, та ін. — К., 1994. — С. 3.
- ³⁵ Там само. — С. 44.

Контрольні запитання та завдання

1. До якого часу археологи зачислюють появу слов'янського населення на Закарпатті?

2. Назвіть історичні джерела, що засвідчують заселення Закарпаття давньоруським (українським) населенням у XI—XII ст.

3. У складі яких держав перебували землі українського Закарпаття до битви під Мохачем (1526), після неї — до придушення повстання під проводом Ракоці Ференца II (1711), опісля — 1711 р.?

4. У чому виявлялася небезпека асиміляції руського (українського) населення Закарпаття німецькими (австрійськими) й угорськими поневолювачами у XVIII—XIX ст.?

5. Чим пояснити орієнтацію закарпатських інтелектуалів — "уходників" початку XIX ст. і "будителів" середини XIX ст. — на Росію в їхній боротьбі проти угорського та німецького асиміляційного наступу на руське (українське) населення Закарпаття?

6. Розкажіть про найвідоміших закарпатських "уходників" початку XIX ст. і "будителів" середини XIX ст.

7. Відколи національний визвольний рух народу Закарпаття почав ідентифікувати себе з українським? Хто очолював український визвольний рух у міжвоєнний період?

8. Визначте положення, котрі становили зміст закону Сойму Карпатської України від 14 березня 1939 р. про державну самостійність Карпатської України.

9. Охарактеризуйте етнографічні підрайони, що їх виокремлювали на українському Закарпатті Ю. Жаткович.

10. На які етнографічні підгрупи поділяє закарпатських долинян М. Тиводар?

11. Проаналізуйте основні види занять закарпатських долинян, зокрема мараморошських і боржавських.

12. У чому можна зауважити подільські етнокультурні впливи в побуті боржавських долинян?

13. Які аллоетнонімні прізвиська надавали боржавським долиням сусіди?

14. Що Ви знаєте про те, яку місцевість Закарпаття замежують ужанські та перечинсько-березнянські долиняни?

15. Окресліть смужку сучасної державної території України, що належить до історико-етнографічної Лемківщини.

16. Назвіть етноси, котрі перебували в етнокультурному контакті з русинами Закарпаття й мали у них більше пошанування, а котрі — менше.

17. Які риси весільного обряду на Закарпатті мають локальний характер?

18. Розкажіть про похоронні обрядодії на Закарпатті, що локально поширені.

19. Якою мовою на початку ХХ ст. користувалась переважно українська світська та духовна інтелігенція?

Розділ 15

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ

15.1. Лемківщина, західне Надсяння, Холмщина та Підляшшя у складі Польщі й Словаччини

Коли 14 вересня 1944 р. лише східна частина Польщі була визволена від німецької окупації та її прорадянський управлінський орган Комітет національного визволення отaborився в Любліні, між ним і урядом Української РСР була підписана Угода про взаємну евакуацію польського населення з території західних областей Української РСР та українського населення з території Польщі.

Східний кордон Польщі до цього часу ще не був юридично оформленний, але вже існували тегеранські домовленості між СРСР, США та Великою Британією, що передбачали встановлення того кордону на сході відродженої післявоєнної Польщі орієнтовно лінією Керзона 1919 р. Керуючись стратегією долучення Польщі до власних планів комунізації післявоєнної Європи, Радянський Союз робив стосовно неї жести доброї волі й навіть декларував корекцію тієї лінії на 5—8 км, а місцями — на 17 км східніше на користь Польщі.

Отже, для Москви та Любліна вже до підписання Угоди 9 вересня 1944 р., тобто задовго до підписання Договору про радянсько-польський кордон (16 серпня 1945), було цілком зрозуміло, які території повинні відійти в межі Польської держави, а які — в межі Української РСР. За оцінками декотрих польських авторів, західніше від передбачуваного радянсько-польського кордону, проживало близько 700 тис. українців¹. Етнографічно це були північна Лемківщина, тобто українська етнічна територія, що тягнулася

горами від відносно низинного Сяноцького повіту на сході на захід північніше від карпатського хребта приблизно 100 км завдовжки аж до р. Дунаїця й завширшки 20—30 км. Адміністративно — це південні частини Горлицького, Грибовського, Яловського, Кросненського, Новосончського та Ланьцутського повітів.

У цих повітах, за переписом населення 1900 р., проживало 69 412 греко-католиків. Разом з лемками східногалицького Сяноцького повіту лемківське населення північніше від Карпатського хребта цього року становило близько 100 тис. осіб², хоча, за деякими даними, станом на 1939 р. у 300 селах північніше від хребта їх налічувалось аж 160 тис. осіб³. На жаль, окремі автори надзвичайно завищують чисельність лемків: до 200 тис. на Закарпатті, 230—250 тис. тих, котрі до 1946 р. переселилися в Україну, 100 тис. — у Польщі, 120 тис. — у Словаччині тощо⁴.

Лемки з південної сторони хребта, які в наш час проживають у складі Словаччини, відійшли до Чехословацької Республіки, згідно з підписаним у Москві 29 червня 1945 р. Договором між СРСР та ЧСР. У давніші часи тут існувало приблизно 300 українських сіл. У наш час їхня кількість зменшилась до 220 під впливом цілеспрямованої державної політики та підривної роботи створеної у Словаччині 1990 р. “Русинської оброди” — так званого центру світового русинства⁵.

У давніші часи (ще у XIX — на початку ХХ ст.), цю частину українського краю називали *Пряшівська Русь* за назвою повітового центру Пряшів, розташованого південніше від гір, куди доходили українські села. У Пряшеві діяли певні освітні українські заклади, преса. У наш час в оточенні Пряшева переважають словацькі села, а центром українського життя є Свидник — велике гірське село під горою Ондавою, де діє Свидницький музей української культури (його багато років очолює відомий етнограф, доктор історичних наук М. Сополига). На заході гірська смуга українських поселень пролягає до р. Попрада. Її витоки знаходяться на високогір'ї поблизу витоків Дунаїця, що несе свої води на північ.

Під впливом державної національної політики Словаччини (з 1993 р. після одержання останньою незалежності) та деструктивних дій “Русинської оброди” тут здійснено поділ української етнічної маси на русинів і українців. Під час перепису населення 1991 р., тобто ще до відділення Словаччини, русинами записано 17 197 осіб, українцями — 13 291 особу, хоч русинську мову назвали рідною 49 099 осіб⁶. Перебування південних лемків у чужому національному оточенні, зокрема під віковим чужинським соціальним

гнітом, виробило в них певні підневільні риси етнічного менталітету, що виявляються "передусім у низькому рівні самовпевненості, безграницій слухняності, покірності, пристосуванстві та скромності"⁷.

Трагічною виявилася доля лемків у Польщі після 1944 р. Згідно з Угодою від 9 вересня 1944 р. їх "добровільно" переселяли в Українську РСР, а тих, котрі до липня 1946 р. "максимально опиралися" й залишилися ще у рідному краї, за відомою польською операцією "Вісла" навесні — влітку 1947 р. виселили насильно (майже засобами заарештування) у постнімецькі села території, що за міжнародним післявоєнним урегулюванням належали Польщі.

Основні заняття лемків — хліборобство та тваринництво. Причому співвідношення між ними було на користь хліборобства значно більшим, аніж на Бойківщині. Це пояснювалось природними умовами, в тому числі більшими площами земель, придатними для обробітку. В горішньому с. Береги Ліської домінії до 1848 р. рільне поле становило 1 085 моргів, або 21 % усіх угідь громади. У гірській місцевості Ліського повіту (часів Польщі, 1920—1939) орні землі разом із городами дорівнювали 38,3 % громадських площ, у Сяніцькому повіті — 51, а луки й пасовища — всього 20 %⁸.

Головні злакові культури — овес, жито, ячмінь, пшениця. Серед технічних вирощували льон, коноплі, а також бобові. Середня врожайність була низькою, ледве перевищуючу б ц/га⁹. У словацькій частині Лемківщини переважала трипільна система землеробства, у польській уже поширювалось багатопілля. Основні знаряддя обробітку ґрунту — колісний залізний, колісний дерев'яний плуги, типовий карпатський колісний плуг із череслом. У закарпатській частині використовували рало, а повсюди — рамні дерев'яні борони зі залізними зубами, валки і под. До ручних знарядь обробітку ґрунту й обмолоту збіжжя належали лопати, коси, коси з грабками, серпи, ціпи, з ХХ ст. — молотарки, віялки.

Полонинське скотарство в різних частинах Лемківщини не було однаковим, його способи залежали від природних умов сільських околиць, наприклад, наявності низьких полонин або високогірних. Однак у більшості сіл корів у полонинах не випасали, а овець — інколи. Полонинський випас овець властивіший лемкам Словаччини. У багатьох селах випас худоби залежав від систем землеробства, зокрема у громадах, де всю землю поділяли на дві половини — "царину" й толоку. Худобу зазвичай випасали поперемінно на тих частинах громадських ґрунтів, які відводили під толоку.

Початкові літнього випасу передувала організація пастівних спілок, винаймання вівчарів (югасів), стриження та значкування овець. Відомості про форми значків на вівцях, кількість худоби наносили на "роваші". За продукцією від своїх овець господарі приходили до отари за визначеню чергою та залежно від кількості овець отримували її від бачі — старшого вівчара. Загалом лемки вміли виробляти всі відомі продукти карпатського вівчарства — "будз" ("бундз"), бринзу, урду і под.

З інших видів занять вагоме значення надавали лісорубству, сплавові лісу, виробництву поташу. До найважливішого домашнього промислу належало ткацтво. Майже кожен селянин мав у господарстві ткацький верстат. Найбільше виготовляли грубе полотно, менше — тонке. У кожному селі були ступи й фолюші для виготовлення сукна. Повсюди діяли шевці, римарі, кузніри, копшикарі, ложкарі й інші ремісники-сумісники.

Серед соціально-економічних типів поселень основними вважались село та присілок. Село переважно розміщувалось у долині гірської річки, попри яку пролягала головна сільська дорога, що водночас становила вулицю. Виразного центру село не мало, громадські заходи відбувалися коло будинку сільської управи. Від першої половини XIX ст. поряд із селянськими хатами й дворами почали з'являтися громадські будови: школи, хати-читальні; з давнього часу існували будівлі загального користування — корчми, млини, кузні та, безумовно, церкви. Присілки розташовувались на землях громади поза межами сільського сельбища, але адміністративно вони входили до громади села¹⁰.

За конфігурацією дворів поселення мали вигляд примхливо вигнутого ланцюга, кільца, двори якого розміщувались між собою на неоднаковій відстані. Декотрі села за конфігурацією становили гніздовий тип, що також зумовлювалося характером рельєфу прирічкових долин.

Двори в різних частинах Лемківщини мали різні назви — "двір", "обійстя", "загорода", "зарубок", "обор". За способом забудови існувало кілька типів дворів — вільний, зімкнутий, замкнутий. Під час вільної забудови житло та господарські будівлі розташовували окремо; у зімкнутому дворі житло й господарські будівлі знаходилися під суцільним дахом. Наприклад, зімкнутий двір у с. Команьча під одним дахом об'єдинував сіни, комору, кухню, ванькир, хижку, бойще, стайню, стаянку, возівню, у с. Ждиня — сіни, хату, хижку, стайню, комору, бойсько, возовню, причулок, "сипанець" із пивницею¹¹. Okрім названих житлових і господарських споруд, до лемківського двора належав ще оборіг, який завжди будували окремо.

Житла на Лемківщині споруджували головно з дерева, давніше у південній Лемківщині — з кругляка, в другій половині XIX—XX ст. із тесаних брусів. Перше нижче в'язання зрубу, підвалин вкладалося на фундаменті з каменю або на дубових "стоянах". Перший вінець зрубу (зруб, "сруб", "струб", "струбування"), як і наступні, по кутах в'язали у замки різних форм: "кут"; "на облап"; "на колодки"; "на вугла"; "старосвіцькі вугли".

Горизонтальний план житла розвивався від однокамерної до дво- і трикамерних, іноді — чотирикамерних хат. Двокамерні житла виникали внаслідок добудови до хижі сіней, або боїська з цільовим призначенням для обмолоту збіжжя чи стайні — своєрідного хліва. З кінця XVIII ст. збереглися вже трикамерні житла плану $x + c + k$. Проте в окремих випадках функціональне призначення камер трикамерного житла було інакшим, наприклад: хижка + сіни + холодна хижка або світлиця. Часто в тильній частині власні хижі добудовували "ванькир" із входом з хижі. Плани лемківських хат ускладнювалося також поділом хижі на дві камери, тоді план набував вигляду: хижка + хижка + сіни ("боїсько") + комора тощо.

В інтер'єрі власні хат (хижі, "гіжі") піч, як і в інших районах України, знаходилась у куті біля сінешньої та тильної стін, але "челюсті" печі "дивилися" не на фасадну, а на причілкову стіну. Така орієнтація "челюстей" печі властива для інтер'єрів хат усієї Лемківщини, тобто і північної, й південної. Піч займала близько чверті площі хати. Як і скрізь у Карпатах, ранішими були курні печі, згодом — напівкурні. Курні печі у побуті лемків існували до першої половини ХХ ст. Так, у с. Кремп'яна ще 1924 р. числилось 20 курних хат. У багатьох селах такі хати побутували аж до 1947 р., тобто до так званої операції "Вієла"¹².

До умеблювання хати належали стаціонарна постіль попри причілкову стіну, повернута узголів'ям до тильної стіни, стаціонарні лави при стінах, де спали члени сім'ї, стіл, скриня, ліжник. Образи (ікони) розвішували переважно на тильній стіні від причілкової стіни до печі. Стационарні, й переносні столи розміщували в куті фасадної та причілкової стін. Часто функцію стола в хаті виконувала скриня з плоским віком.

Екстер'єр лемківського житла відрізнявся природною фактурою дерева з частим нанесенням по периметру вікон і вздовж країв брусів білих чи світло-жовтих ліній.

Дуже багата лемківська сакральна архітектура, уважно розглянута й проілюстрована рисунками в параграфі Я. Тараса у колективній монографії "Лемківщина" (гл. 2)¹³.

З багатьох поглядів своєрідно вирізнявся на тлі вбрання карпатських етнографічних груп одяг лемків. Серед чоловічих сорочок переважали за кроєм тунікоподібні з розрізом спереду. Замість комірця сорочки мали вузьку обшивку — "рубець". Сорочки оздоблювали білими вишивками, а згодом — і кольоровими нитками, зокрема червоними. Іноді матеріалом для виготовлення чоловічих сорочок слугували візерункові тканини. Сорочки носили і поверх штанів, і заправляли в штани, що мали кілька видів: полотняні "гачі" полотняні "нагавки", сукняні холошні. Поверх сорочок чоловіки надягали короткі безрукавки: лейбіки, "лайбіки"; "лайбрики"; "вайліки"; "брушляки" і под. У холоднішу пору носили верхні сукняні одяги — чугані, знали також кожухи. До основних літніх і зимових чоловічих головних уборів належали солом'яні капелюхи або чорні фільтцові — "крисаки", зимові сукняні шапки, конічні шапки з хутра, шіті хутром доверху.

15.1. Жіночий та чоловічий одяг лемків, с. Команьча біля Санока (тепер Республіка Польща), 1938 р.

Жіночий лемківський стрій складався зі сорочки, спідниці з спідником, запаски, безрукавки, кожухини, "гуні", кожуха, хустки, плахтини, чобіт або постолів. Натільний одяг — спідня "кошеля" без рукавів тунікоподібного крою, іноді завдовжки до колін. Існували окремі сорочки на свято: "чехлики", "станчі", "плічі", "оплічі", "оплеуки", "станки". Часто їх виготовляли з двох видів полотна: верх до пояса — з кращого; "поділок", "спідник" — із грубшого. Вишивали сорочки червоними та синіми нитками. Неодноразово на сорочки брали полотно спеціального візерункового ткания. Вишивку на сорочках розміщували на грудях з обох боків розрізу. Вишивки рукавів знизу пришивали мереживо. Сорочки мали різні форми комірців — зі стійкою, вилогові тощо.

За поясний одяг слугували спідниці: "кабати"; фартухи ; "фарбачки"; "мальованки"; "батканиці" та ін. Спідниці, виготовлені зі сатину, називали "літники". Спереду спідниці носили запаски, їх під'язували вузьким червоним поясом — "гарасівкою" або широким — крайкою. Наплечні убори — це безрукавки з різних

тканин: одноколірного атласу, багатоквітчастої тканини. Побутували й хутряні безрукавки — "кожущі" хутром донизу. Поверх безрукавок залежно від погоди одягали "кафтанини", куртки з рукавами, а взимку — шуби зі зеленого фабричного сукна, підбитого хутром, — "менти". Майже однакові головні убори носили і дівчата, і заміжні жінки. Чітко вирізнявся обрядовий одяг, зокрема весільний.

Іжа лемків була майже такою ж, як у гуцулів і бойків. Окрім хліба та страв, виготовлених зі зерен пшениці, вівса, ячменю, бобу, гороху, квасолі, гречки, кукурудзи, особливо вагоме значення мало споживання картоплі. Тут її називали "труле", "бульба", "бандурка", "компери", "тромпаки", також "ябка". Також багато споживали овочів: капусту, буряки, моркву, брукву, гарбузи, часник, цибулю.

Практично загальноукраїнський зміст і форму мав у лемків цикл календарних та сімейних обрядів. За працею польської дослідини Д. Блін-Ольберт про календарну обрядовість лемків, можемо дійти висновку, що майже всі інваріантні риси української календарної обрядовості були відомі на Лемківщині: Святвечір із його міфологією зв'язку з душами померлих, зі святом домашніх тварин; свято Різдва з колядками; Щедрий вечір напередодні Йордана та форми освячення води, ставлення до тої води; особливості відзначення Стрітення, проведення тижня Запусту (Масниці) і Великого посту, обрядодій, пов'язані з Благовіщением, Великоднем, наприклад, передвеликодні дівочі ігри, крашенні яєць і випікання паски із освячення великоднього кошика святкових печив, яєць та інших ласощів; обливання водою, день Святого Юрія, Зелені свята — Русалії. Той самий український зміст властивий для свят літнього циклу: Івана Купала, Петра та Павла, Іллі, Спаса, свята Успення Пресвятої Богородиці, Івана Хрестителя, так званого свята Головосіки й ін.

Названі свята незмінно супроводжував знаний в усій Україні фольклор. Ось деякі з його взірців: під час ворожіння в день Святого Андрія:

Андрію, Андрію, я за тобою лен сію,
Дай мі, Боже, знати, з ким буду ся брати;

на вітання в Різдвяні свята

— Христос рождається!

відповідають:

— Славіте його!;

 Колядники, підійшовши до хати господаря, запитують:

— Чи дозволите, пане господарю, заколядувати?

господар відповідає:

— Просимо, колядуйте!

І серед цих колядок є скрізь відома в Україні “Добрий вечір тобі, пане господарю, радуйся...” Дівчата під час виконання передвеликодніх гаївок бавляться “в Зельмана” і співають про нього, як повсюдно в Галичині:

*Іде, іде Зельман,
Іде, іде його брат,
Іде, іде Зельманова
І вся його родинонька...*

Зафіксовані, проте, також оригінальні фольклорні перлини на зразок дівочої колядки:

*Я маленька дівонька,
Як у полі квітонька,
Колядоњки вам співаю,
Христа прославляю.
З Різдвом тут до вас пришла
Божу радість принесла¹⁴.*

Дуже позначені українськими інваріантними рисами сільські обряди, пов'язані з народженням дитини, одруженням і смертю. Тут також важливу роль у забезпеченні благополучних пологів відігравала баба-повитуха — “баба”, “бабка”, “бабця”. Як і в інших місцях України, породіллю завішували рядном або плахтою. Для відрізування пуповини у дівчинки використовували гребінь, у хлопчика — сокиру. Значну увагу придавали першій купелі, що мала виконувати не лише гігієнічне, а й магічне значення. З цією метою до купелі добавляли свячене зілля та воду, зерно, шматок хліба, гроші, коріння різних символічних трав, доливали меду й молока. В окремих селах існував звичай загортати дитину в кожух — символ багатства. Воду від купелі після заходу сонця, коли активовувалась “нечиста сила”, не виливали, а лише вранці під молоде дерево.

Жінки з близької родини впродовж трьох тижнів після народження дитини відвідували породіллю та приносили їжу — курку, яйця, смачно приготовлені макарони, кашу, сир.

Новонародженого старались щонайшвидше охрестити, в чому, як і скрізь, значну роль відігравали куми. Певну специфіку мали хрестини на Великдень. Тоді куми приносили породіллі писанки, булки-гуски, мед з горілкою. Через тиждень після хрестин вла-

штовували "похрестини", "колачини", на котрі запрошували кумів і близьких родичів. Для відвернення всілякого нещастя, чинили оберегові дії, використовуючи різноманітні обереги: вуглиники з печі; кусні хліба; часник; сіль і под. Через рік після народження робили перший постриг дитини. Стригли дідусь, батько, мати або кум чи кума. Волосся спалювали, щоби вітер не розвіяв чи птахи не понесли його на свої гнізда.

Подібним до весільного сценарію долинян Закарпаття було лемківське весілля, хоч на Лемківщині воно, можливо, мало більше локальних варіантів окремих обрядодій. У багатьох селах, окрім сватання, серед передвесільних обрядодій здійснювали ще заручини, ("спросини", "змовини", "сватанини", "руковини", "рушиники"), на яких ще до церковного вінчання по-світськи освячував шлюб староста. Він зв'язував руки молодят рушником або полою "чугані", тримав над їхніми головами хліб і поливав свячену водою. Саме на заручинах, а не на сватанні уточнювалось питання про зміст і величину посагу за нареченою. Домовленість про це саме на заручинах вважалася остаточною, і її не можна було порушувати.

Інші ключові обрядодії весільної драми — коровай, деревце, барвінковий вінок, посад молодят перед походом до церковного вінчання та саме вінчання і повернення звінчаних із почтом обох родин до хати нареченої, гостина в її хаті, після чого весільні гості направлялися до хати нареченого, й інші в багатьох деталях повторювали інваріантні форми, властиві для українського весілля майже в усіх регіонах. Привертає увагу чіткіше виступання назви короваю та самої коровайої обрядодії у лемків, ніж у долинян Закарпаття, а також те, що у лемківському весіллі чільне місце посідає обрядова форма шлюбного ложа, приготування постелі в коморі, стодолі чи на гориці, під яку клали різноманітні речі (ярмо, борону, яйце, часник) і яку староста обсыпав вівсом та благословляв топірцем, з'їдання яблука, взятого з весільного деревця, знімання нареченою чобіт із молодого, огляд нареченим сорочки молодої, де не повинно бути жодних вузлів. Усі ці обрядодії супроводжувались оригінальними ладканками на взірець:

Підеш ти, Марічко, підеш на пуд спати,
Не дай си з голови златий вінок зняти.
Крачай ти, Марічко, із кулка на кулок,
Не дай собі зняти свій зелений вінок.

Або ж:

Положте, положте пуд молоді ярмо,
Жеб вни не спали першу нічку дармо.

Так само драматичністю вирізнявся обряд зняття весільного вінка молодої та пов'язування її жіночим головним убором ("по-чепини", "почіпчини", "чепини", "чепіння"), що теж супроводжували ладканиям:

*Волосся, волосся, біленьке волосся
Більше вже не буду сплітати в косу.
А лем буду тебе вгору окрутити,
Буду за тобою гіркенько плакати...¹⁵*

У межах обрядовості всього карпатського регіону поставала похоронна обрядовість івшанування пам'яті померлих у лемків. Знаходимо в ній, однак, певні локальні особливості. Так, про смерть чоловіка сповіщав найбільший церковний дзвін з його характерним низьким і потужним звучанням, смерть жінки — "середні" дзвони, а дитини — дзвони найтоншого звучання.

В іграх і забавах, що відбувалися в хатах або на подвір'ї, де був померлий, спостерігаємо намагання "розсмішити" не лише тих, хто прийшов на похорон, а й самого покійника. Його могли лоскати, шарпати за волосся, ноги.

Поминки за померлим проводили через тиждень після смерті ("тижньовина"), у 40 днів — "сороковини", "сороківка", через рік після смерті — "роковини", "річницю", "оддавали рік"¹⁶.

Чималими були особливості громадського та сімейного побуту лемків, їхніх народних знань, фольклору, народного мистецтва, що достатньо повно висвітлено у другому томі згадуваної праці "Лемківщина".

Подібно до північної Лемківщини, за наслідками післявоєнного міждержавного врегулювання між СРСР і Польщею, в межах останньої залишилися українські історико-етнічні землі Надсяння, Холмщини та Підляшшя. Як уже зазначалось, Надсяння в етнографічному сенсі досі вивчали недостатньо, за винятком особливостей діалекту.

У складі Польщі географічно є повіти Перемишльський, де згідно з переписом 1900 р. греко-католицьке населення становило понад 51 %, Ярославський, в якому тоді на греко-католиків припадало понад 41 %, і Цішанівський, тут греко-католиків було більшість, низинна частина Сяніцького повіту. Відносно не дуже велика частка греко-католиків (українців) у згаданих повітах пояснюється тим, що повітові міста Перемишль, Ярослав, Цішанів, а також містечка тодішнього західного Надсяння вже були переважно польськими. Скажімо, у Перемишлі, де проживало близько 7 тис. українців, кількість поляків перевищувала 20 тис. осіб. У Ярославі й Цішанові співвідношення між цими двома національностями

було ще разочішним на користь поляків. Значний відсоток становили євреї.

Українська громадськість Надсяння робила вагомий внесок у розвиток освіти, культури й літератури. Священик І. Могильницький 1816 р. заснував у Перемишлі українське Товариство вчених, що мало на меті ширення освіти серед народу, зокрема видання книг. Він створив своєрідну першу граматику української мови "Відомостъ о язицѣ русскомъ". Священик М. Вербицький, котрий мав парафію у с. Млинках, неподалік від Перемишля, 1863 р. написав музику до українського гіму "Ще не вмерла Україна". Йому належить і музика до "Заповіту" Т. Шевченка.

Доля українців у західному Надсянні після 1944 р. склалася так само, як і в північних лемків. До липня 1946 р. вони повинні були "добровільно" евакуюватись до Української РСР. Хто до того визначеного часу не виявляв рекомендованої "добровільноти", той навесні 1947 р. підпав під дію державної польської операції "Вісла".

Польсько-“українська” Угода від 9 вересня 1944 р. також передбачала "добровільну" евакуацію українців в Українську РСР з давніх українських історико-етнографічних земель Холмщини та частини Підляшшя. За історичними джерелами з XVI ст.,люстраціями й інвентарями поселень українська етнічна межа на цій ділянці українсько-польського демографічного контактування пролягала орієнтовно західніше від таких міських поселень, як Дорогочин і південніше від нього м. Межиріч, Верещин, Красностав. За люстрацією 1564—1565 рр. у Красноставському повіті Холмської землі українську більшість мали села Добринівка, Лопінник Руський, Грушів, Наділовичі, Сінниця, Стрий¹⁷.

У наступні сторіччя, здебільшого під впливом політичних чинників, західніше від означеної межі здійснювалося інтенсивне проникнення та розселення польського елементу.

Згідно з російським переписом населення 1897 р., у південній частині Холмщини, яка входила тоді до складу Люблінської губернії, проживало 196 497 осіб із "малоруським наріччям", на Підляшші, що входило до складу Седлецької губернії, з "малоруським наріччям" числилось 107 777 осіб. Однак разом з православними, котрі назвали рідною мовою польську, налічувалась 449 541 особа. Варто зауважити: до 1897 р. православ'я на Холмщині було ще дуже молодою релігією. До 1875 р. холмщани належали до греко-католицького (унійного) віросповідування, а 6 квітня цього ж року Олександр II проголосив входження Холмської греко-католицької єпархії до Варшавської православної єпархії, що отримала після цього назву Холмсько-Варшавської. Частина віруючих спокійно сприйняла таке переведення з підпорядкування Римові до

підпорядкування Московському патріархові, але інша частина витворила серед українських мирян течію "упорствуючих", котрі не хотіли вважатися православними.

У Росії в січні 1905 р. вибухнула соціальна революція. Микола I з метою схилити на свій бік неправославне населення 30 квітня 1905 р. видав указ про віротерпімість. Згідно з ним кожен отримував право вільно змінювати віросповідання, в тому числі сповідувати будь-яку віру — католицьку, мусульманську, буддистську, але тільки не греко-католицьку, що принципово не визнавалась.

У цих межах закону холмські "упорствуючі", не бажаючи бути православними і не маючи можливості повернутися до унійної церкви, переважно вибрали перехід у римо-католицьку віру. Це стало фатальним кроком частини українського населення Холмщини та Підляшшя на шляху зміни їхньої національної ідентичності з української на польську. Тоді близько 170 тис. колишніх українців-уніатів до 1875 р. перейшли на латинський обряд¹⁸.

Російський уряд, передбачаючи можливість відокремлення історико-етнографічної території "руських" від офіційного Царства Польського та створення Холмської губернії з її безпосереднім підпорядкуванням Петербургу¹⁹, здійснив окремий перепис населення Холмщини, який показав відсоткове співвідношення національностей у цьому краї (див. табл.):

Таблиця. Перепис населення Холмщини

Повіт	Українців	Поляків	Сврів
Холм	48,16	28,56	10,84
Константинів	70,82	14,20	14,94
Біла	60,48	15,69	23,35
Володава	64,97	14,80	15,52
Грубешів	57,31	25,91	16,22
Томашів	46,71	41,07	12,22
Замосте	29,01	52,36	18,03
Білгорай	38,56	49,00	11,43

Станом на 1910 р. із 450 тис. "руських" за мовою, фактично українців Холмщини та Підляшшя, до православних належало близько 300 тис. осіб, римо-католиків — близько 150 тис. осіб, так би мовити, як матеріалу, з котрого польські політичні, католицькі й інші асиміляційні сили "ліпили" тут чистих поляків²⁰.

Державна дума Росії 23 червня 1912 р. схвалила Закон про утворення Холмської губернії. Почалось формування адміністративних

структур нової губернії, що до початку Першої світової війни не було завершене.

Війна найтрагічніше вплинула на чисельність та історичну долю українського населення Холмщини. Російська стратегія війни керувалася абсолютно нереалістичними й антигуманними поступатами, за якими обезлюднення території, з котрих доводилося відступати російській армії, мало б підривати міць ворога. Дотримуючись таких підходів, російське командування під час відступу війська іавесні 1915 р. усіляко заохочувало цивільне населення залишати рідні краї й ставати біженцями. Тогочасний знавець Люблінської губернії до 1912 р., у тому числі Холмщини, Я. Стецький зауважував: за наслідками біженства 1915 р. "вздовж Бугу, а також у долині Вепра та Гучви, повітах Білгорайському, Томашівському, Холмському, частково в Янівському й Красноставському цілі околиці були обезлюдненими і перетворені на пустелі"²¹.

Вважають, що в той період Холмщину та Підляшшя залишило понад 90 % українського населення. Зосталося не більше 25 тис. українців²². Біженці шукали пристанища в містах і селах Катеринславщини, Херсонщини, Слобожанщини, Подоння й Поволжя, а окремі добралися аж до Уралу та Середньої Азії. Коли ж після революції вони почали повернутися в рідні села, то застали хати й обійтися спаленими, зруйнованими, часто зайнятими поляками. Повернення тривало до 1922 р. Однак повернулися уже не всі. На початку 20-х років на Холмщині й південному Підляшші обліковувалось 150 тис. українського населення. Ще близько 30 тис. добралися до батьківщини після 1921 р.²³

У міжвоєнні роки влада Другої Речі Посполитої розпочала стосовно Холмщини політику, скеровану на беззастережну асиміляцію її українського населення. Штучно розривався громадсько-політичний зв'язок краю з Галичиною, нищилося українське шкільництво, періодика, кооперативи. З 1933 р. здійснювався шалений наступ на православні храми. У 1938 р. дійшло до прямого руйнування православних церков.

Цілеспрямовані дії німецької окупаційної влади 1939—1944 рр., розраховані на взаємне загострення відносин між українцями та поляками Холмщини, підсилили українсько-польське протистояння, що переросло в непримиренну збройну боротьбу, яка тривала і після вигнання фашистів у літку 1944 р. Серед українців Холмщини зародився масовий рух на підтримку ідеї від'єднання краю від Польської держави та його з'єднання з Україною. Збереглися численні звернення громад Холмщини до уряду СРСР, у тому

числі особисто до Сталіна з проханням захиstitи мирне українське, населення від сваволі польських банд.

У листі до Сталіна "представники сташих мешканців громад Грубешівського і Томашівського повітів" 2 серпня 1944 р. писали: "Банди поляків вночі окружали наші села, до тла палили наші домовства і мордували всіх з наших людей, кого лишили напіткали. Так, цілком до тла випалено більші оселі Сагринь, де вимордовано перешло 720 людей, Турковичі — 600 людей, Мирче — 160 людей, Новосілки — 120 людей, Ліски — 80 людей, Стенятир — 63 людини, Телятин — 35 людей і багато, багато інших сел.... Спалено разом перешло 150 сел і вимордовано до 4 500 людей... людям видирало очі, жінкам відрізували груди і розпорювали животи, дітей рубали сокирами... Нас не мордували поляки з Варшави чи з Krakova, нас мордували і палили наші села наші сусіди-осадники... покірно просимо Тебе, батько-маршал товариш Сталін, визволи нас з нової неволі та приєднай нас з нашими землями одвічно українськими холмськими землями до материнських українських земель СРСР"²⁴.

Однак Сталіна більше турбувало питання долучення післявоєнної Польщі до міжнародного комуністичного блоку, аніж доля якогось там північно-західного скрайку історичних українських етнічних земель. Холмщину та Підляшшя, подібно до Лемківщини й Надсяння, Радянському Союзові необхідно було віддати Польщі з тим, аби хоч у такий спосіб загладити загальнопольське національне несприйняття походу Червоної армії на Польську державу 17 вересня 1939 р. і забезпечення державного входження Західної України та Західної Білорусі до відповідних радянських республік.

І в цих умовах українське населення Холмщини підпало вже під дію загадуваної Угоди від 9 вересня 1944 р. і мусило "добровільно" евакуюватись в Українську РСР. Сотні товарних вагонів везли холмщан у Дніпропетровську, Херсонську, Ворошиловоградську, Сталінську, Запорізьку й інші області. Ті області не мали жителів, давався візники підступаючий голод 1946 р. Розпочалась масова втеча переселенців зі східних у західні області, що тривала і після припинення офіційної "евакуації" з Польщі в Україну в липні 1946 р. Зазвичай холмські переселенці переважно чи безпосередньо "із-за Буга" на Волинь, або через втечу зі східних областей України до 1947 р. опинилися у Волинській і Рівненській областях. Лише у Волинській області з Холмського повіту остаточно отaborились 1 929 сім'ї, з Грубешівського — 5 984, Томашівського — 1 467, Білгорайського — 427, зі Замойського — 268 сім'ї. Зовсім мало — з Надсяння: з Ярославського повіту — 231 сім'я, Ланцутського — 33 сім'ї²⁵.

З тими холмщанами, котрі все-таки не дали себе "добровільно" евакуювати в УРСР до липня 1946 р., польська влада за наслідка-

ми операції "Вісла" навесні 1947 р. зробила те, що й з лемками. Українського населення у східній прикордонній смузі Польської держави завширишки 20—30 км не стало.

Як відомо, після 1956 р. польська влада дещо послабила репресивний наступ на українців Польщі, ім дозволялось вільне пересування країною, в тому числі на батьківські землі. Дехто цим скористався, за наслідками чого в наш час існують малочисельні українські громади на Холмщині, Надсянні, Лемківщині, наприклад, у Перемишлі, де українці мають власний Народний дім, церкву, школу.

Однак розсіяння українців у північно-західних воєводствах Польщі пришвидшило їх асиміляцію. Польський перепис населення 2002 р. у всій Польщі зареєстрував усього 30 957 українців і 5 863 лемки. Щоправда, показники перепису за конфесійною принадлежністю аж дуже не узгоджуються з такими числами. Той самий перепис подавав 82 тис. греко-католиків і 500 тис. православних, із котрих щонайменше 100 тис. є українцями²⁶.

За традиційною культурою українське населення Холмщини дуже близьке до населення Волині, а Підляшшя — до населення волинського й берестейського Полісся. Ця подібність виявлялась у характері поселень, жител, господарських будівель, одягових ансамбліях та іжі, календарній і сімейній обрядності, художньому ткацтві й використанні тканіх художніх тканин для пошиття жіночих і чоловічих сорочок. Поліхромний колорит художніх тканин та вишивок, як і на Волині та Поліссі, переважно червоно-чорний із доповненням зеленого та жовтого.

Загалом удалий, часто детальний аналіз матеріальної та духовної культури українців Холмщини і Підляшшя подано в колективній монографії "Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження" (К., 1997). Відповідальний редактор та провідний співавтор — професор В. Борисенко. Особливо наголосимо на джерелознавчому значенні ілюстративного матеріалу праці, рисунків та світлин, що виразно ілюструють риси культури холмщан і підляшшан. Цю книгу радимо студентам для самостійного опрацювання.

15.2. Жіноча ноша,
Білгорайщина (тепер
Республіка Польща),
початок ХХ ст.

15.2. Берестейське Полісся у складі Республіки Білорусь

Авторитетні лінгвісти другої половини XIX — початку ХХ ст., котрі досліджували мову та діалекти населення Полісся, проводили лінію розмежування між українцями й білорусами у басейні річки Нарви, Ясельди і Прип'яті, тобто Берестейщину зачислювали до української території²⁷.

Дослідник П. Бобровський 1863 р. зазначав: “На підставі даних, отриманих нами через парафіяльних священиків, пошукань Шафарика, Ярошевича та інших добровільних письменників... проівіши лінію по р. Нарві та Пружані, Селень і далі по р. Ясельді, ми поділимо губернію (Гродненську. — I. В.) на дві, майже рівні, частини: в північній... живуть чорноруси, що говорять, з незначними змінами, білоруською говіркою, а в південній — в повітах: Пружанському, Кобринському, Бреському та Більському мешкають нашадки древлян та бужан, які говорять малоросійською мовою в говірках пінській та волинській”²⁸.

Відомий російський етнограф І. Зеленін вважав, що малоросійською говіркою, яку вживають на Волині, розмовляли мешканці Пінського повіту. Військовий статистик О. Ріттіх 1875 р. писав: на підставі контингенту призовників до російської армії частка українців у Бреському повіті становить 85,5 %, Кобринському — 90,2, Пружанському — 86,5, Пінському — 81,4 %²⁹.

Згадані “російські” повіти за Ризьким миром 1921 р. опинилися в складі Польської держави і входили до складу Поліського воєводства. Польський уряд, який упродовж усього міжвоєнного періоду намагався послідовно здійснювати політику асиміляції національних меншин та в перспективі поглинення їх польським народом, не був зацікавлений в офіційному визнанні проживання у Поліському воєводстві конкретних національностей — чи то українців, чи то білорусів. Тому під час державного перепису населення 1931 р. з переписних анкет узагалі вилучив графу про національність, а графу про мову “дозволив” заповнювати так, як відповідатиме переписна особа, наприклад, “тутейша”.

За наслідком такої переписної “оборудки” 700 тис. жителів Поліського воєводства назвали свою мовою “тутейшу”, і лише 54 тис. — українською. Оскільки і в українців, і в білорусів воєводства переважала одна й та сама православна релігія, а національність перепис 1931 р. не фіксував, його матеріали не давали належних свідчень для ідентифікації національної принадливості поліщуків. Одночасно джерела про національне громадсько-політичне життя

мешканців Поліського воєводства, в тому числі підпільну діяльність організацій ОУН після 1929 р. і КПЗУ від 1923 р. до 1938 р., дають підстави вважати його переважно українським.

Питання про етнічну приналежність корінного населення Берестейщини дискутується дотепер. Автори українсько-білоруської монографії "Полісся: матеріальна культура", що вийшла друком 1988 р., стверджували, ніби "західнополіські говори на території Білорусі та західнополіська група говорів північного наріччя України становлять собою одну цілісну споріднену єдність говорів (можливо, в рангу діалекту) сучасного українсько-білоруського мовного пограниччя". Зазначалося також, що політичної межі між групами говорів на пограниччі України та Білорусі не існує, тобто ніби на ареалі тих говорів узагалі не існує чіткої межі між українською та білоруською мовами³⁰.

На нашу думку, однак, подібні висновки неточні, а в умовах радянської влади зроблені радше з метою ствердження справедливості українсько-білоруського кордону, визначеного 1939 р. Його становлення тоді було предметом певної політичної та наукової дискусії в колі комуністичних верхів Москви, Мінська, Києва. Білоруський радянський академік В. Пічета, до речі, уродженець м. Полтави, своєю "консультацією" з цього приводу доводив, що в історичні часи "Берестейське Полісся перебувало у більших зв'язках з білоруськими землями, аніж з українськими". Мовляв, після Люблінської унії 1569 р. воно ввійшло до складу Великого князівства Литовського, як і вся Білорусь, а не до Польської Корони, як Волинь і вся Україна. Після поділів Польщі наприкінці XVIII ст. Берестейське Полісся зачислили до Гродненської губернії, що з пізнішого часу підпорядкувалась Вільнюському генерал-губернаторові, а не Київському, як Волинська губернія. Прилучення "польського" Поліського воєводства з центром у Бресті активно домагався тодішній секретар ЦК Компартії Білоруської РСР П. Пономаренко, уродженець Кубані.

Український партійний керівник М. Хрушев пропонував 1939 р. зачислити Поліське воєводство, що ставало Брестською областю, до Української РСР. Однак кремлівське керівництво мало власні розрахунки. Приєднання Брестської області до Української РСР привело би до небажаного зростання її значення у складі СРСР, яка й до того зі своїм Політбюро ЦК Компартії завдавала головного болю Кремлю, претендуючи на особливе місце у складі Союзу. Прилучення ж області до Білоруської РСР особливого значення для її статусу в складі Союзу не змінювало.

Небезпека прилучення Берестейщини 1939 р. до Білоруської РСР полягала не в тому, що її зараховували до "чужої" Білоруської

РСР, а в тому, що її українське населення огульно скреслювали та записували до білоруського чи російського. За білоруським переписом населення 1999 р., у Брестській області обліковувалось усього 57 111 українців, або 3,85 % населення, 85,02 були записані білорусами, 8,67 — росіянами, 1,85 % — поляками. Офіційно “область” із поширенням “малороссийского наречия”, за переписом 1897 р., на 80—90 % перестала бути такою.

Додамо: і сучасні білоруські етнографи не заперечують того, що в другій половині XIX ст. та “область” була більше українською, ніж білоруською. Наприклад, П. Терешкович, автор праці видання 2004 р., подає: за матеріалами етнографічних атласів другої половини XIX ст. у Брестському повіті на українців припадало 51,35 %, у Кобринському — 69,59 %. Автор, однак, зазначає: суб’єктивна національна свідомість тодішнього населення була низькою. Отже, “з лінгвістичного й етнографічного погляду, цей регіон не був тотожним ні українському, ні білоруському етносу, хоч до першого він, безсумнівно, близче, чим до другого”³¹.

Очевидно, що з етнографічного погляду, коли не брати до уваги мови, і українське, і білоруське населення Полісся за видами заняття, рисами матеріальної культури (поселеннями, житлом, одягом, їжею), формами зв’язків і контактів між окремими сільськими громадами, а також народною міфологією й українці, й білоруси Полісся між собою дуже близькі.

У Львові 1996 р. було видано “Словник Берестейщини”, складений громадським діячем, національно свідомим українцем Білорусі В. Леонюком. Словник містить багатий інформативний матеріал про етнодемографію краю в історичні часи й сучасності, українське громадсько-політичне та культурне життя в краї в минулому і тепер, у тому числі про національно-визвольний рух, поліські мікроетнотопоніми та їх етнографічний зміст. На жаль, ця книжка була офіційно вилучена з бібліотек Білорусі.

Так чи інакше, в наш час можемо розглядати Берестейщину радше історико-етнографічною частиною української етнічної території, а не сучасною.

15.3. Українські історичні етнічні землі в складі Російської Федерації

З-поміж усіх окраїнних українських історико-етнічних земель у сучасних державних межах Російської Федерації (РФ) їх найбільше.

На думку діаспорних авторів А. Жуковського та В. Кубійовича, станом на 1970 р. поза межами Української РСР у складі сусідніх держав було 146,5 тис. км², у тому числі в РРФСР — 114,5 тис. км², Білорусі — 27 тис. км², Словаччині — 3,5 тис. км², в Румунії — 1,7 тис. км²³². Історичних етнічних українських земель, котрі залишилися під Польщею за наслідками післявоєнного радянсько-польського врегулювання і з котрих українське населення до 1947 р. було видворене, згадані автори станом на 1970 р. уже не враховували. До земель, які перебували у складі РФ, вони зараховували 43,9 тис. км² східної Слобожанщини (частини Білгородської, Курської та Воронезької областей) і північного Передкавказзя: Кубані — 46,6 тис. км².

Очевидно, що про точність означених територій можна сумніватись: є вони такими, а можливо, більшими чи меншими. Але факт залишається фактом: матеріали Першого російського перепису населення 1897 р. і радянського перепису 1926 р., засвідчували проживання на них української більшості. За переписом 1897 р., українсько-російська етнічна межа на сході пролягала (з півночі на південь) десь через повіти, котрі в наш час у складі РФ: Рильський — 33,2 % українців, Суджанський — 43,3, Грайворонський — 60,4, Белгородський — 24,1, Новооскольський — 51,08, Острогозький — 90,49, Россосальський — 90,9, Богучарський — 72,7 %³³, отже, східніше від Россосалі Кантемирівки.

За радянським переписом населення 1926 р., у тодішніх Воронезькій і Курській губерніях проживало 1 635 тис. українців: у Воронезькій їх частка становила 32,6, Курській — 19 %. За радянським переписом 1959 р., орієнтовно на тій самій території в межах тодішніх Белгородської, Воронезької та Курської областей кількість українського населення скоротилася до 261 тис. осіб. Таке разочарування зменшення стало наслідком радянської національної політики, яка від 1938—1939 рр. позбавила українців поза межами Української РСР української школи та цілеспрямовано домагалася “слияння націй”, у тому числі внаслідок тенденційного здійснення переписів. Те, що народні маси з розpacем сприймали таку національну політику, органи влади до уваги не брали.

Особливо образно відтворила процес фактично насильницької асиміляції українців у межах підросійської Слобожанщини російська дослідниця Л. Чижикова. Коли вона запитувала тих записаних росіянами українців, хто вони за національністю, ті відповідали: "Ми не росіяни і не українці, ми перевертні"; або ж: "Тепер всі називають себе росіянами, і я вважаю себе росіянином, народився в Курській губернії. Через 15 км хутір Козачок Харківської області, там Українці. Точніше, ми перевертні, не знаємо добре ні російської, ні української мови (А. П. Безродний, с. Березівка)".

"В офіційних документах ми давно пишемось росіянами, але вірніше — ми — хохли, перевертні. Поряд хутір Лукашівка Сумської області, там — українці. Я можу читати українські книги, але легше мені читати російською мовою. Говорі мішаний (Ф. С. Головко, с. Козника)".

"Ми пишемось росіянами, а 15 км звідси м. Волчанськ, там українці. Ми росіяни, тільки хохли, перевертні (Я. В. Безбенко, с. Архангельське)".

Не існувало українських шкіл навіть у тих селах, де населення, незважаючи на все, продовжувало себе називати українцями, наприклад, у с. Сергіївка Подгорянського району: "Ми тут всі за паспортом числимося українцями, — розповідав кіномеханік А. Литвинов. — У школі в нас навчання російською мовою, а через це нам читати російські книжки легше, ніж українські. Але в побуті говорять український, "хохлацький" і в молодих, і в старих. Дуже люблять у селі українські пісні, великою пошаною користуються також п'еси українською мовою, через це ми їх спеціально розучуємо".

Л. Чижикова узагальнює, що серед таких "перевертнів" "достатньо стійко тримається говор, хоч він зазнав сильного впливу російської мови, зберігаються українські прізвища, побутують українські пісні, елементи української культурної специфіки яскраво виявляються в інтер'єрі сучасного житла, його термінології, їжі, весільних обрядах і деяких інших рисах побуту"⁵⁴.

Ці об'єктивні й чесні спостереження російської дослідниці, жаль, не узгоджуються з її позитивними оцінками російськомовної школи для українців Бєлгородської, Воронезької та Курської областей, так званого зближення "груп населення українського походження" з переважаючим тут російським населенням (безпекенно, в межах території областей, а не місцевостях розселення українців. — С. М.), надання переваги українцям російськомовній школі (наче хтось брав до уваги їхні думки. — С. М.), а також того, що російську мову широко використовували радянські люди як засіб міжнаціонального спілкування. Гадаємо, такі висновки вче-

ної не відображають її справжніх переконань, це данина догматичним поглядам, котрі на час написання названої книги ще не були переосмислені.

Статистика населення наступного часу засвідчує, що на підросійській Слобожанщині кількість українців зменшується. У трьох згаданих областях 1970 р. їх налічувалося 215 335 осіб, у тому числі в Курській — усього 15 740, а Белгородській і Воронезькій разом — 197 767 осіб. Однак уже за російським переписом населення 2002 р. кількість українців у двох останніх областях зменшилася до 131 562 осіб, а тих, котрі ще подають українську мову рідною, не перевищує 17 %.³⁵

Стосовно традиційної матеріальної та духовної культури українців сучасної підросійської Слобожанщини, то вона, безумовно, була і багато в чому залишається тотожною з тією, про яку йшлося в розділі "Слобожанщина".

Іншим географічно близьким, майже сусіднім до сучасної території України краєм, де ще 1926 р. українці становили відносну більшість, є Північний Кавказ, в якому 1926 р. обліковували 3107 тис. українців. Переписом населення 1970 р. у Краснодарському і Ставропольському краях обліковував разом 223183 українців. Фактично був списаний "великий" етнос. Той самий перепис у Краснодарському краї, що, як вважають, покриває в минулому переважно українську історико-етнографічну Кубань, обліковував 169 711 українців, 1989 р. — 195 883, 2002 р. — 131 774 особи. У Ставропольському краї в згадані роки проживало відповідно 53 472 українці, 69 189 і 2002 р. — 45 892 особи.

До історичної української етнічної території варто зараховувати лише так звану Кубань, що як переважно український край сформувався після 1792 р., коли Чорноморське козацьке військо було переселене в район р. Кубань на південні і південний схід від нижнього Дону. Тут з-пода лівого берега р. Кубані й на її правобережній низовині між Ейськом, Ростовом, Тихорецьком, Краснодаром, а також у районі Краснодара, західніше на лівобережжі Кубані до початку ХХ ст. сформувалася велика етнічно змішана Українсько-російська територія.

15.3. Дукач, Куршина
(тепер Російська Федерація), середина XIX ст.

Станом на 1923 р. на Кубані разом із Чорноморською губернією проживало 1 674 тис. українців (47,1 %), 1 460 тис. росіян (41,0), а також 172 тис. горців (4,9), 79 тис. вірмен (2,2), були також німці — 38 тис. (1,1), греки — 35 тис. (0,9), білоруси — 27 тис. (0,8) та інші — 72 тис. (2,0 %)³⁶. Декотрі автори, наприклад, Ф. Щербина й О. Русов, вважали ці показники неточними і підвищували реальну кількість українців на Кубані до 60—62, а росіян знижували до 28—30 %³⁷.

До приєднання Кубані наприкінці XVIII ст. до Росії основним заняттям населення краю було скотарство й екстенсивне хліборобство. Ще всередині XIX ст. лише 12 % поверхні — третина придатної до землеробства землі — належала до орних земель. Сіяли пшеницю, жито, менше проса, ячменю. Згодом, особливо у другій половині XIX ст., під впливом зростання попиту на зерно в країнах Західної Європи, землеробство почало прискорено зростати. Площа розорених земель до 1914 р. досягла близько 40 % поверхні краю. Сіяли озиму пшеницю (36,3 % збіжжевого поля), яру (22,8), ячмінь (26,6), овес (6,6), кукурудзу (2,6), просо (1,2 %). З 1917 р. велико-го значення в сільському господарстві набула культура соняшника (8 % посівної площини). Розвивалося баштаництво та виноградарство. Значним стало поголів'я худоби. У 1916—1917 рр. (без Чорноморської губернії) обліковувалась 999 тис. коней, 1523 тис. ВРХ, 2 164 тис. овець і кіз, 967 тис. свиней і под.

Станом на 1960 р. орні площи під пшеницею становили 33,3 %, під ячменем — 10 %, зросли під кукурудзою, цукровим буряком та іншими технічними культурами. Чималі площи відводили під сади й виноградники. І в наш час Краснодарський край є провідним районом товарного сільськогосподарського виробництва у РФ.

Сільські поселення зазвичай дуже великі. В окремих станицях, розташованих в долинах Кубані та її чисельних приток, проживає по 10 тис. і більше населення. Двори станиць обсаджені садами, відокремлені між собою, тому ці сільські поселення охоплюють великі площи. Більшими містами краю є: Краснодар, приблизно — 464 тис. мешканців, Сочі — 224 тис., Армавір — 145 тис., Новоросійськ — 133 тис., Майкоп — 110 тис. осіб.

Кубанські козаки українського походження впродовж тривалого часу носили традиційний одяг: широкі шаровари, сорочки-вишиванки, жупани й свитини³⁸. Однак із часом під впливом черкесів, одяг котрих був дослісованишим до гірських умов ведення бою, і собі перейняли черкеські одяги — бешмети, черкески, башлики, папахи. Бешмет, або "чекмінь" шили з різнобарвних тканин — синьої, жовтої, червоної, завдовжки нижче від стегон, зі стоячим кіміром, одягали поверх сорочки. Взимку носили теплі стьобані бешмети, влітку — просто на підкладці.

15.4. Кубанські козаки, станиця Ключевська (м. Гарячий Ключ), травень 1916 р.

Черкеску, яку одягали поверх бешмета, виготовляли з тонкого сукна, завдовжки нижче колін із низьким вирізом на грудях. Вона мала широкі знизу рукави з кольоровими відворотами. На грудях черкески нашивали "газири", спочатку ніби для порохових набоїв, згодом — як декоративні прикраси срібного кольору. Підперізували тонким кавказьким ремінцем, де кріпили кинджал. На голову одягали високі смушкові шапки.

Поряд із кубанськими козаками українського походження на Кубані ще мешкали так звані козаки-лінійці з донських козаків. За матеріальною культурою, в тому числі й одягом, між ними не існувало особливих різниць, але за побутовим укладом відмінності були дуже значними. Жінки в сім'ях козаків-лінійців утримувалися на засадах давньої російської домостроєвщини, а дружина козака українського походження перебувала у сімейному та громадському пошануванні як берегиня хати й домогосподарства, на рівні з чоловіком відповідальна за виховання дітей.

За українським звичаєм відбувалися сімейні обряди, наприклад, весілля. У побуті козаків українського походження майже не було "великих" сімей. Після весілля молоде подружжя виокремлювалось із сім'ї батька та матері, будувало власну хату й жило окремо, причому шануючи родинні зв'язки³⁹.

Історичні умови формування кубанських козаків, предки которых ще в Запорозькій Січі були кращим генетичним цвітом українського народу через лицарські й волелюбні риси, відвагу та пошанування побратимства, невибагливість до умов життя, а також завдяки тим випробуванням, які доводилося переносити першим переселенцям з України на Кубань у справах облагодження власного

побуту в необжитому краї, частого бойового протистояння війовничим горцям, позначились на їхніх нападках XIX ст. Дослідники кубанського козацтва з великим захопленням зазначали ті їхні позитивні риси.

Відомий дослідник Чорноморського війська та козацтва загалом І. Попко (1819—1893), наприклад, писав: “Вони не нівелюються в товаристві... у них кожна окрема особистість є різко окресленою, своєрідною, не скоро підбереш і порівняєш одну з іншою... Чорноморець, коли він зі світлою головою і благородним серцем, висміє недоліки і слабкості в рідному батькові, вилає низькі прикмети і негідні вчинки брата. Розумові і моральні його симпатії його характеру беруть верх над симпатіями тіла і крові, сусідства і товариствості”. І. Попко пояснював такі риси кубанського козака його принадлежністю до українського народу: “Немас народу серед великого слов’янського племені здібнішого і здатного, як малоруський народ, виявляти в самому собі смішні і слабкі сторони і висміювати їх з нещадним сарказмом”⁴⁰.

15.4. Українці Румунії

Як уже зазначалося, В. Кубійович і А. Жуковський писали 1970 р., що в Румунії є 1,7 тис. км² української етнічної території. Йдеться про території південніше від державного українсько-румунського кордону в районі давнього комітату Угорської Русі Мурамарош із центром у Хусті. Тут південніше від кордону наших Хуста, Рахова й досі існують цілі села та групи сіл з перевагою українського населення, а також такі самі українські поселення — південніше від українсько-румунського кордону на дільниці Чернівецької області в сучасному румунському повіті Сучава й Ботошань. На цій території розташоване м. Серет, яке було центром буковинського повіту за часів Австрії. У тому повіті 1900 р. перепис населення обліковував 26 155 українців (43,06 % усього населення повіту) та румунів 16 171 (26,62 %). В інших буковинських повітах австрійського періоду, що зараз в Румунії, кількість українців дорівнювала 11 269 осіб (18,05 %) у Сучавському, 8 864 особи (10,79) в Радівецькому, 7 342 (13,18 %) у Кімполунгському повітах.

Ще один прилеглий до українського кордону географічний осередок розселення українців у Румунії — Північна Добруджа. Сюди, південніше від нижньої течії та гирла Дунаю, українські козаки зі зруйнованої Катериною II Запорозької Сіці прибули 1775 р. Вони, очолені отаманом Бахматом, заснували Задунайську Січ. Тут до

нашого часу в окремих поселеннях проживають нащадки тих козаків. Відносно чимало українців замешкує певні поселення на південному заході Румунії у так званому східному Банаті. Дисперсно вони також проживають у повіті Тумча, в Бухаресті й інших місцевостях.

В останнє півстоліття румунські переписи населення фіксували відносно стабільну чисельність українців: 1956 р. — 60 479 осіб, 1966 р. — 54 705, 1977 р. — 55 510, 1992 р. — 65 764, 2002 р. — 61 098 осіб.

У місцях компактного проживання українці мають українське шкільництво. Наприкінці 90-х років українську мову викладали у Ліцеї ім. Т. Шевченка, 13 загальних школах, 46 відділеннях шкіл і 253 класах. Українську мову як предмет 1997/1998 н. р. вивчало 7 708 учнів. Її викладали понад 400 вчителів. У згаданому Ліцеї працювало 24 викладачі, 15 з них — українці. В ньому освіту отримували 2004 р. 300 дітей. Найбільше українських шкіл — у повітах Мурамарош і Сучава.

Відносно сприятливе ставлення державних органів Румунії до національних форм освітнього й культурного життя української меншини сприяє тому, що українці в цій країні краще, ніж деінде, зберігають власну національну ідентичність, зокрема в місцевостях компактного їхнього проживання.

За переписом населення 2002 р., у повіті Мурамарош українську мову рідною декларували 98,47 %, повіті Сучава — 99,80, повіті Ботошань — 99,22, повіті Тумча — 59,73, у м. Бухаресті — 65,65, у середньому по Румунії — 93,96 %. Це значно вищий показник, ніж у самій Україні. Безумовно, висока відповідальність українського елементу асиміляції в Румунії об'ективно пояснюється не лише ліберальним ставленням влади до національних форм життя українських громад, а й значнішою відмінністю між українською та румунською мовами, в будь-якому випадку значно суттєвішою, аніж між українською та російською, а також словацькою чи польською, особливо — українською та білоруською.

Отже, національне життя українців на історико-етнічних українських землях, котрі перебувають у складі сусідніх держав, упродовж другої половини ХХ ст. і досі не було однаковим. У більшості держав — Польщі, Білорусі, Росії відбувався відкритий наступ на українство, в тому числі адміністративний, у Словаччині, можливо, за свідомого заохочення державних органів чи потурання різним антиукраїнським елементам, здійснюється робота з розчленуванням українського етносу на українців і русинів. Так чи інакше, у всіх сусідніх державах, де в історичні часи масово й компактно проживали українці, їхня чисельність неухильно зменшується.

¹ Wrona Janusz. Stosunki polsko-radzieckie w latach 1944—1945 i ich ukraińskie aspekty // Pogranicze. Studia z dziejów polsko-ukraińskich w XX wieku. / pod red Z. Mańkowskiego / Janusz Wrona. — Lublin, 1992. — S. 96.

² Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. — Л., 1983. — С. 26, 38.

³ Енциклопедія українознавства: в 11 т. — Л., 1994. — Т. 4. — С. 1275.

⁴ Чаплик К. Хроніка депортаций 1944—1945 років очима лемків (зі спогадів переселенців) / К. Чаплик // Народна творчість та етнографія. — 2008. — № 3. — С. 96.

⁵ Сополига М. До питання етнічної історії та національного визначення українців Словаччини / М. Сополига // Народна творчість та етнографія. — 2005. — № 3. — С. 35—44.

⁶ Там само. — С. 36.

⁷ Там само. — С. 39.

⁸ Лемківщина: у 2 т. — Л., 1999. — Т. 1. — С. 133—134.

⁹ Там само. — С. 134, 138.

¹⁰ Там само. — С. 166, 167.

¹¹ Там само. — С. 250, 251.

¹² Там само. — С. 280.

¹³ Там само. — С. 297—323.

¹⁴ Blin-Olbert Danuta. Rok obrzędowy u Lemków / Danuta Blin-Olbert // Zemkowie w historii I kulturze Karpat / pod red. Jedzegego Czajkowskiego. — Sanok, 1994. — Cz. 2. — S. 313—345.

¹⁵ Лемківщина. — 2002. — Т. 2. — С. 75—93.

¹⁶ Там само. — С. 94—109.

¹⁷ Торжество історичної справедливості. — Л., 1968. — С. 65—66.

¹⁸ Холмщина і Підляшшя: іст.-етнограф. дослідження. — К., 1997. — С. 61.

¹⁹ Там само. — С. 78.

²⁰ Макарчук С. Етнодемографічні зміни у складі українського населення Холмщини і Підляшшя в другій половині XIX — першій половині ХХ ст. / С. Макарчук // Українці Холмщини і Підляшшя: зб. наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 28.

²¹ Cit. Z przeszłości dalekiej i bliskiej. Szkice z dziejów Lubelszczyzny / pod red. A. Kopruckowskiego i N. Składkowskiego. — Lublin, 1980. — S. 26.

²² Енциклопедія українознавства. — 2000. — Т. 10. — С. 3617.

²³ Купріянович Г. Український етнос на Холмщині та Підляшші в XIX—XX ст. / Г. Купріянович // Холмщина і Підляшшя. — С. 61.

²⁴ Державний архів Львівської області, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 42, 43.

²⁵ Макарчук С. Етнодемографічні зміни у складі українського населення Холмщини і Підляшшя в другій половині XIX — першій половині ХХ ст. / С. Макарчук // Українці Холмщини і Підляшшя. — С. 34.

²⁶ Макарчук С. Етнічна історія України: навч. посіб. / С. Макарчук. — К., 2008. — С. 404; 407.

²⁷ Винниченко Ігор. Історія етнолінгвістичних досліджень Берестейщини: політичне замовлення чи наукова об'єктивність? / Ігор Винниченко // Політ-ся: мова, культура, історія: матеріали Міжнар. конф. — К., 1996. — С. 207.

²⁸ Там само. — С. 208—209.

²⁹ Там само. — С. 209.

³⁰ Пolesье. Материальная культура. — К., 1988. — С. 63.

³¹ Терешкович П. Этническая история Беларуси XIX — начала XX века / П. Терешкович. — Минск., 2004. — С. 90.

³² Власюк О. Питання українських етнічних територій у працях Володимира Кубійовича / О. Власюк // Народна творчість та етнографія. — 2005. — № 1. — С. 83.

³³ Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье. История и судьбы традиционно-бытовой культуры / Л. Н. Чижикова. — М., 1988. — С. 38—41.

³⁴ Там само. — С. 49—53.

³⁵ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: в 7 т. — М., 1973. — Т. 4. — С. 80—97; Макарчук С. А. Етнічна історія України / С. А. Макарчук. — С. 88.

³⁶ Енциклопедія українознавства. — Т. 4. — С. 1219.

³⁷ Там само. — С. 1220.

³⁸ Білій Д. Кубанські козаки / Д. Білій // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 1—2. — С. 48.

³⁹ Там само. — С. 47—48.

⁴⁰ Там само. — С. 48.

⁴¹ Макарчук С. А. Етнічна історія України / С. А. Макарчук — С. 412—416.

Контрольні запитання та завдання

1. За яких політичних обставин землі історико-етнографічної Лемківщини ввійшли до складу післявоєнних Польської та Чехословацької держав?
2. Окрасліть географічні межі Лемківщини, їхній адміністративний поділ у складі Польщі й Словаччини.
3. Назвіть способи літнього випасу худоби, поширені на Лемківщині.
4. Як виглядали лемківські села за конфігурацією розташування дворів і хуторів?
5. Охарактеризуйте інтер'єр лемківської хати та предмети, що входили до її умеблювання й облагодження.
6. Назвіть основні одяги, котрі належали до чоловічого та жіночого вбрання лемків.
7. Які класичні ознаки української календарної обрядовості були властивими для обрядовості лемків?
8. У чому виявлялися українські інваріантні ознаки родильного обряду на Лемківщині?
9. Розкажіть про локальні компоненти лемківського весільного обряду.
10. Які риси лемківського похоронного обряду є явно локальними?
11. Розгляньте, як російська державна політика другої половини XIX — початку ХХ ст. у справах релігії позначилася на кількісному складі українського населення Холмщини й Підляшша.
12. Чим був спричинений біженський рух холмщан і підляшан 1915 р.? Як він позначився на долі українського населення Холмщини та Підляшша?
13. Чим вирізнялася польська державна національна політика на Холмщині й Підляшші в 20—30-х роках ХХ ст.?
14. Як етнографи, мовознавці та статисти другої половини ХІХ ст. визначали мовну приналежність населення Берестейщини?
15. Чому польський уряд під час перепису населення 1931 р. не був зацікавлений у правильній національній ідентифікації населення Поліського воєводства?
16. Яку площа українських історико-етнографічних земель у складі сусідніх держав Росії, Білорусі, Словаччини та Румунії обліковували 1970 р. українські діаспорні автори А. Жуковський і В. Кубійович?

17. Як російська дослідниця Л. Чижикова розкриває процес асиміляції українців за радянського часу в східній Слобожанщині?

18. Що Ви знаєте про зміну національної структури населення Кубані за радянського часу?

19. Назвіть характеристичні компоненти матеріальної культури (занять, поселень, одягу тощо) кубанського козацтва.

20. Де в Румунії на прилеглій до українсько-румунського державного кордону проживають компактно українці?

21. Як за румунськими переписами населення українці Румунії зберігають національну ідентичність?

ВИСНОВКИ

Маючи на меті в одній книзі висвітлити питання про історико-етнографічний поділ України й своєрідні ознаки матеріальної та духовної культур і побуту населення всіх етнографічних районів і підрайонів, автор добре усвідомлював, що зробити це можливо лише в загальних рисах, методом фрагментарного використання історичної й етнографічної інформації, акцентуючи на тих етнокультурних компонентах, котрі насправді локальні. Безперечно, подані у посібнику відомості недостатні для того, аби на їхній основі читач міг отримати достатні знання про всі складові етнокультури районів, їхні особливості, форми та частоту постання в побуті.

Колективи дослідників, а також певні автори написали й видали не лише узагальнюючі праці про окремі етнографічні райони, а й спеціальні дослідження про ті чи інші сфери або ділянки традиційної культури районів. Українська етнографічна історіографія має в доробку колективні й індивідуальні монографії про Бойківщину, Гуцульщину, Лемківщину, Полісся, Буковину, Поділля, Слобожанщину, Одещину, Закарпаття, Холмщину та Підляшшя й інші райони, а також про весільні обряди на Одесчині, гончарство на Полтавщині, скотарство на Гуцульщині, народне житло на Поділлі, традиційні вбрання на Волині, похоронні обрядовості в карпатському регіоні й под. Безумовно, навіть автори таких досліджень про окремі сторони культури та побуту окремих районів не наважувалися і не наважуються стверджувати, що обрані ними теми повністю вивчені.

Тим паче, скромнішою є мета одного посібника. Автор висував завдання подати для студентів загальні знання про етнографічні райони, джерельні критерії окреслення їхніх географічних меж, вияви у компонентах етнокультури кожного з районів інваріантних

українських рис, так само локальних особливостей. Матеріали посібника дають змогу студентам і всім іншим читачам чітко усвідомити, в чому полягають відмінності між дефініціями "етнографічний район", "історико-політичний район", "адміністративний район", які, на жаль, не лише у широкому вжитку сучасного громадсько-політичного життя її публістики змішуються, а іноді — й у наукових дослідженнях молодих авторів.

Подана в посібнику інформація допомагає стверджувати, що формування етнографічних районів зумовлене природними й історико-політичними причинами. На нього значно впливало довготривале контактування українців зі сусідніми етносами — російським, польським, волоським, угорським, білоруським, татарським та іншими, а також з іноземними, зокрема болгарськими, грецькими, чеськими, німецькими та іншими колоністами, котрі від XVIII ст. брали участь у демографічному та господарському освоєнні Півдня України й створили сотні поселень колоністів на Волині, Буковині, в Галичині.

Однак саме сприятливі природні умови окремих географічних зон, які зумовлювали в них складання специфічної традиційної культури, а отже, й етнографічних районів, мали найбільше значення. Природні умови — степова чи лісиста місцевість, гори або рівнини, сонячні чи захмарені літа, теплі або холодні зими, ріки, озера та моря, від чого залежали наявність і родючість ґрунтів, сіножатей і випасів, відсутність або наявність дерева, каменю, глини, багатство чи бідність місцевості на диких zwірів, птиць, рибу, дари лісів тощо — диктували насамперед характер занять населення, способи розташування поселень і техніку будівництва жител та господарських будівель, виготовлення одягових матеріалів, а в підсумку — забезпечення людей повсякденною їжею. Все це, мусило з одного боку, залежати від природних умов проживання людей, передусім у сфері матеріальної культури.

З іншого боку, в історичні часи, зокрема впродовж останнього тисячоліття, на розвиток культури тих чи інших районів, особливо духовної, але також і матеріальної значно впливали політичні чинники. Захоплення західноукраїнських земель уже X—XI ст. Закарпаття Угорщиною, XIV — XV ст. галицьких і частини волинських земель Польщею привело до ранішої деформації етносоціальної структури українського народу на тій території, зі складу якого були перетягнуті в католицизм та змадяризовані й спольщенні руські (українські) православні пани, а згодом майже всі національні еліти верстви. Одночасно на землях, котрі від XIV ст. і до Люблинської унії 1569 р. перебували у складі Великого князівства Литовського та Руського, українське панство — чисельні князівські

ї інші великопанські роди, незважаючи на експлуататорську природу щодо народної маси, аж до початку XVII ст. захищало національну ідентичність тієї маси, були носіями національних форм освіти культури, релігії та духовності народу.

Відмінний вплив політичного становища в окремих районах ілюструють, наприклад, особливо контрастні відмінності в етно-соціальних структурах, традиційній і професійній культурех, національній свідомості населення Гетьманщини, що перебувало під зверхністю Росії та Правобережжя у складі Польщі в другій половині XVII—XVIII ст., підросійській Надніпрянщині й під-австрійській Галичині та Буковині наприкінці XVIII — початку ХХ ст., навіть у Галичині й Угорській Русі в другій половині XIX — на початку ХХ ст. у складі Австрії й Угорщини (Австро-Угорщини), Радянської України в складі СРСР і Західної України в складі Польщі в 20—30-х роках ХХ ст.

Як відомо, історико-політичні райони майже ніколи не збігалися з етнографічними, але існуючі в них режими завжди залишали глибокий слід і на етнографічних особливостях краю. Так, російська зовнішня політика, її війни з Туреччиною і Кримом, а також наступне заохочення нею іноземних колоністів поселятися у так званій Новоросії в другій половині XVIII — XIX ст. відіграли чи не вирішальну роль у формуванні багатонаціонального складу населення Півдня України, в якому вже наприкінці XVIII ст. поряд з українцями, що становили близько 70 % усіх жителів новоосвоєного краю, почали проживати росіяни (блізько 10 % усіх мешканців), волохи (блізько 10 %), болгари, греки, серби, німці, евреї, поляки, а також місцеві етноси татари, гагаузи, караїми та ін.

Саме за сприятливої політики Росії в XVII ст. утворився новий великий край українського заселення — Слобідська Україна, де в XVII—XIX ст. на українців припадало понад 80 %, але від самого початку до 15 % становили її російські поселенці. Витворений під політичним впливом багатонаціональний склад населення Півдня України та Слобожанщини залишався незмінною реальністю аж до 30-х років ХХ ст., поки радянська національна політика почала прискореними темпами через русифікацію освіти, системи управління й усіх інших сфер життя суспільства штучно надавати йому російського характеру. В умовах незалежності України процес русифікації Півдня України, зокрема неросійських національних меншин, а також і українців, був дещо пригальмований. На жаль, і в умовах української державності його набута за радянського часу інерція не зупинена.

Третім вагомим чинником впливу на традиційну культуру і побут українського населення окремих етнографічних районів є його

контактування зі сусідніми й іншими етносами, як, наприклад, з росіянами на Слобожанщині та Кубані, поляками в Галичині й на Правобережжі взагалі, Холмщині та Підлящчині, угорцями на Закарпатті, волохами на Буковині й Півдні, татарами на Півдні, єврейським етносом в Галичиці, на Волині та Правобережжі взагалі, з білорусами на Поліссі тощо.

Власне, неоднакове контактування українців з різними етносами інакше впливало не лише на їхню етнокультуру, а й на антропологічний склад. У багатьох українців Закарпаття простежується не лише зовнішня подібність з угорцями у формі голови, тіла, пігментації волосся та очей, а й у тембрі голосу. Серед українців Галичини, Буковини і Закарпаття зустрічається немало таких, в антропологічних рисах яких очевидні єврейські ознаки. Українські поліщукі за пігментацією волосся й очей більше, ніж інші українці, подібні не лише до білорусів, а й до балтів. Риси чужих етносів виявляють себе у менталітеті частини українців, що, зокрема, підтверджують афоризми та прислів'я.

У процесі історичного розвитку означені причини зумовили певні відмінності в етнокультурі районів і підрайонів, але вони неоднаково позначалися на різних сферах життя та побуту людей. Тому географія їхнього впливу на окремі сторони життедіяльності населення не була тотожною. Саме цим пояснюється, що межі характеристичних рис народного вбрання неодноразово не збігаються з межами певного типу поселень або жител. Характерні особливості орнаменту та колориту художнього ткацтва й вишивки, властиві для Полісся, поширені також на Волині, але виразною простежується межа і в основних заняттях, і в допоміжних поліщуків та волинян. Скажімо, картата плахта Середнього Подніпров'я була відомою у Східному Поділлі, хоча в народному житловому і господарському будівництві цих сусідніх етнографічних районів відмінності очевидні.

Виразні відмінності в географії поширення діалектів і межами етнографічних районів, за матеріальною та духовною культурами. Неоднакове виступання характеристичних рис складових традиційної культури, яке утруднює етнографічне районування країни, є об'єктивною перешкодою до визначення окремих точних меж між районами. Мусимо, однак, зазначити: матеріали досліджень українських етнографів XIX—XX ст., у тому числі наведені в посібнику, переконливо засвідчують, що етнокультурні особливості районів чіткіше окреслюються на основі компонентів матеріальної, а не духовної культури.

Локальні відмінності в духовному житті й культурі населення різних етнографічних районів у своїй основі незначні, часто малопомітні, такі, які виявляються в частковостях, фрагментах обряду

та звичаю, послідовності здійснення обрядодій, інколи відмінних образах фольклору, ціннісних і духовних орієнтаціях, рівневі національної свідомості, ставленні до релігії, людей іншої віри, національності та ін.

Окрім того, етнографічні матеріали, зібрани дослідниками XIX—XX ст., у тому числі узагальнені в посібнику, переконливо засвідчують, що чимало складників духовної культури українського народу в усіх етнографічних районах мають інваріантний характер. Майже не піддаються сумніву аналогії у відзначенні у всіх етнографічних районах Святвечора і колядницький супровід свята Різдва, форми Водосвяття та пошанування свячені води, відзначения Масниці разом із Колодкою, паска, крашанки, великовінні вогні й обливання водою, які супроводжують Великдень, обереговий зв'язок свята Юрія зі скотарством і домашніми тваринами, Купальська обрядовість і Русалії, жниварські звичаї та освячення плодів садів і городів під час ранньоосінніх свят, дівочі ворожкіння й повір'я, що супроводжують осінньо-зимові свята переломного календарного часу.

Такі самі аналогії властиві для звичаїв і повір'їв, пов'язаних із народженням дитини, сватанням, сюжетом, коровасем і дійовими особами з весільного обряду, пошануванням пам'яті померлих, усіма іншими традиційними виявами духовного світу народу. Вагоміші аналогії в традиційній духовній культурі українського населення етнографічних районів і підрайонів Середнього Подніпров'я, або Історичної України, Волині, Полісся, Поділля, Слобожанщини, Півдня України, Буковини, Гуцульщини, Бойківщини, низинних Прикарпаття та Закарпаття, де виокремлені підрайони Покуття, Опілля, Підгір'я, Надсяння, закарпатських долинян, а також підрайонів Півдня — Приазов'я, Нижнього Подніпров'я, Нижнього Побожжя, Буджака та Криму, проілюстровані конкретним етнографічним матеріалом у відповідних розділах, так само показано етнокультурні особливості відповідних районів.

Певна увага в посібнику приділена виразним самобутнім рисам етнокультури етнічних та національних меншин, з якими в історичні часи відбувалось, а в наші дні триває демографічне, господарське, культурне й побутове контактування українців.

Матеріали посібника переконливо засвідчують високий ступінь взаємної близькості компонентів традиційної матеріальної та духовної культури українців, доводять, що в етнокультурному відношенні український народ належить до висококонсолідованих. Однак локальні відмінності в історичній долі населення окремих районів, його заняттях, культурно-побутових традиціях і навіть менталітеті є очевидними. Необхідність їх окреслення обумовила написання цієї книжки.

ПІДПИСИ ДО ІЛЮСТРАЦІЙ (за розділами)

Передмова

Народна картина "Катерина", м. Київ, перша половина ХХ ст. Український центр народної культури "Музей Івана Гончара" (далі — УЦНК "МІГ").

Розділ 2. Загальні принципи етнографічного районування України

2.1. Миска, смт. Опішне, Зіньківський р-н, Полтавська обл., початок ХХ ст. (Івашків Г. Декор української народної кераміки / Г. Івашків. — Л., 2007. — С. 318. — Іл. 4).

2.2. Карта "Етнографічне районування України". Розробка автора.

Розділ 3. Середнє Подніпров'я — Історична Україна

3.1. Хата батьків Т. Шевченка, с. Кирилівка (нині — с. Шевченкове, Звенигородський р-н, Черкаська обл.), 1843 р. Рисунок Т. Г. Шевченка (Державний музей Т. Г. Шевченка: альбом / авт.-упоряд. Л. І. Внучкова, Г. П. Паламарчук, О. І. Паляничко. — К., 1989. — Іл. 18).

3.2. Дівчата у святковому вбранні, Черкаська обл., 20-ті роки ХХ ст. (Врочинська Г. В. Українські народні жіночі прикраси XIX — початку ХХ століть. — К., 2007. — Іл. 134).

Розділ 4. Волинь

4.1. Почаївська лавра — основна православна свяตиня Волині, м. Почаїв, Тернопільська обл., найбільше розбудовувалася у XVIII—XIX ст. Фото Олега Болюка, 2010 р.

4.2. Зрубна хата, с. Хоростів Володимир-Волинський р-н, Волинська обл., 1886 р. (Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури / А. Данилюк. — Луцьк, 2000. — С. 63).

4.3. Корсетка, с. Подоляни, Гощанський р-н, Рівненська обл., 30-ті роки ХХ ст. (Рівненський обласний краєзнавчий музей).

4.4. Весільний коровай, с. Сінне, Гощанський р-н, Рівненська обл. Фото Олени Федорчук, 2007 р.

4.5. Свято-Георгіївська церква — меморіал на полі Берестецької битви, с. Пляшева, Радивилівський р-н, Рівненська обл., початок ХХ ст. (http://ukrfoto.net/foto_16-2520.html)

Розділ 5. Полісся

5.1. План підварку, с. Сишичне, Камінь-Каширський р-н, Волинська обл., кінець XIX ст. (Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся / А. Г. Данилюк. — Л., 2001. — С. 161).

5.2. Дівчата, с. Обуховичі, Іванківський р-н, Київська обл., 1927 р. (УЦНК "МІГ", альбом Івана Гончара "Україна й українці". — Т. 6: Північна Київщина. — С. 51).

5.3. Учасниці фольклорного гурту "Криниченька", с. Велике Вербче, Сарненський р-н, Рівненська обл. Фото Ірини Вах, 2010 р.

5.4. Дерев'яна церква Преображення Господнього (1801) зі дзвіницею (1882), с. Маринин, Березнівський р-н, Рівненська обл. Фото Олени Федорчук, 2010 р.

5.5. Рушник тканий, с. Кролевець, Золотоніський р-н, Сумська обл., початок ХХ ст. (Музей бібліотеки с. Львівка, Золотоніський р-н, Черкаська обл.) Фото Галини Івашків, 2010.

Розділ 6. Поділля

6.1. Дівчина в подільському одязі початку ХХ ст. (Український народний одяг / Н. Даниленко, Л. Бурачинська, Л. Волинець та ін. — Toronto; Philadelphia, 1992. — С. 110).

6.2. Літній чоловік у кожусі. Поділля, початок ХХ ст. (Українське народне мистецтво. Вбрання. — К., 1961. — Іл. 80).

6.3. Полумисок, с. Товсте, Гусятинський р-н, Тернопільська обл., 30-ті роки ХХ ст. (Івашків Г. Декор української народної кераміки / Г. Івашків. — Л., 2007. — С. 325).

Розділ 7. Слобожанщина

7.1. Дерев'яна церква Святої Трійці, с. Черкаський Бишкін, Зміївський р-н, Харківська обл., 1751 р. (Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С. А. Таранушенко. — К., 1976. — С. 78).

7.2. Народна картина на склі "Дівчина моя, напій же коня", Сумська обл., середина ХХ ст. (УЦНК "МІГ"). Фото Олега Болюка, 2011.

Розділ 8. Демографічне освоснення та формування культурно-побутових традицій Півдня України

8.1. Герб Війська Запорозького. Невідомий художник, гравюра 1622 р. (З української старовини: альбом / текст Д. І. Яворницького; мал. М. С. Самокиша, С. І. Васильківського; пер. з рос. та упоряд. Ю.О. Іванченка. — К., 1991. — Іл. 43).

8.2. Козак часів Івана Мазепи (З української старовини. — Іл. 145).

8.3. Сільська родина, смт. Каланчак, Херсонська обл., 1914 р. (Білан М. С. Український стрій / М. С. Білан, Г. Г. Стельмащук. — Л., 2000. — С. 153).

8.4. Жінки у традиційній ноші, Одеська обл., 30-ті роки ХХ ст. (Білан М. С. Український стрій / М. С. Білан, Г. Г. Стельмащук. — С. 153).

8.5. Банька, Одеська обл., 30-ті роки ХХ ст. (Івашків Г. Декор української народної кераміки / Г. Івашків. — Іл. 4).

Розділ 9. Етнографічні субрайони та неукраїнські етноси Півдня

9.1. Ханський палац у Бахчисарai. Велика Ханська мечеть, м. Бахчисарай, АР Крим, 1532 р. (<http://serg-klymenko.narod.ru>).

9.2. Генуезька фортеця, м. Судак, АР Крим, XIV—XV ст. (<http://serg-klymenko.narod.ru>).

Розділ 10. Етнографічна строкатість Буковини

10.1. Хутір біля с. Бісків, Путильський р-н, Чернівецька обл. Фото О. Федорчук, 2008 р.

10.2. Святковий одяг жінки, с. Суховерхів, Кіцманський р-н, Чернівецька обл., 1946 р. (Кульчицька О. Л. Народний одяг західних областей УРСР / О. Л. Кульчицька. — К., 1959. — Табл. 10).

10.3. Сорочка, вишита бісером (фрагмент), с. Погорілівка, Заставнівський р-н, Чернівецька обл., середина ХХ ст. Фото Олени Федорчук, 2007 р.

10.4. Народна ікона на склі, с. Мосорівка, Заставнівський р-н, Чернівецька обл., перша половина ХХ ст. Фото Олени Федорчук, 2008 р.

Розділ 11. Гуцульщина

11.1. Кахля, м. Косів, Івано-Франківська обл., 1860 р. Майстер — Олекса Бахматюк (Івашків Г. Декор української народної кераміки / Г. Івашків. — С. 307).

11.2. Схематичне зображення гуцульської гражди, с. Криворівня, Верховинський р-н, Івано-Франківська обл. (Данилюк Архип. Поклонися народному зодчому / Архип Данилюк. — Л., 1995. — С. 18).

11.3. Церква Благовіщення, м. Коломия, Івано-Франківська обл., кінець XVI ст. (реконструкція XVIII ст.). Фото Олега Болюка, 2008 р.

11.4. Святковий жіночий одяг, с. Вербовець, Косівський р-н, Івано-Франківська обл., середина ХХ ст. (Кульчицька О. Л. Народний одяг західних областей УРСР / О. Л. Кульчицька. — Табл. 20).

11.5. Згарда (фрагмент), Гуцульщина, кінець XIX ст. (Приватна колекція Олеся Валька, м. Львів). Фото Олени Федорчук, 2009 р.

Розділ 12. Бойківщина

12.1. Горщик, смт. Стара Сіль, Старосамбірський р-н, Львівська обл., на межі XIX—XX ст. Фото Галини Івашків, 2010 р.

12.2. Церква Покрови Пречистої Богородиці, с. Кострина, Велико-березнянський р-н, Закарпатська обл., XVII—XVIII ст. Фото Олега Болюка, 2009 р.

12.3. Бойківська дівоча ноші першої половини ХХ ст. Фото Олени Федорчук, 2006 р.

12.4. Джерело зі святою водою на окраїні с. Вовче, Турківський р-н, Львівська обл. Фото Олени Федорчук, 2005 р.

12.5. "Плетіння весільного вінка" з циклу акварелей "Весілля в с. Лолин" (Долинський р-н, Івано-Франківська обл.), перша половина ХХ ст. Малюнок Олени Кульчицької (Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України).

Розділ 13. Етнографічне районування пізнього Прикарпаття

13.1. Процесійна ікона святого Миколая Чудотворця в інтер'єрі православної церкви святих безсребренників Косьми і Даміана, с. Скелівка, Старосамбірський р-н, Львівська обл., XIX ст. Фото Олени Федорчук, 2006 р.

13.2. Святковий одяг жінки, с. Тишківці, Городенківський р-н, Івано-Франківська обл., 1932 р. (Кульчицька О. Л. Народний одяг західних областей УРСР / О. Л. Кульчицька. — Табл. 14).

13.3. Дзбан, м. Дрогобич, Львівська обл., кінець XIX — початок XX ст. (МЕХП). Фото Галини Івашків, 2010 р.

13.4. Весільний капелюх, прикрашений герданами. Покуття, на межі XIX—XX ст. МЕХП. Фото Олени Федорчук, 2006 р.

Розділ 14. Закарпаття: етнічна історія та культура

14.1. Гончарна піч, с. Великі Ком'яти, Виноградівський р-н, Закарпатська обл., реконструкція 1984 р. (Закарпатський музей народної архітектури та побуту). Фото Олени Федорчук, 2008 р.

14.2. Хата, с. Тибава, Свалявський р-н, Закарпатська обл., кінець XVIII ст. (ЗМНАП). Фото 2007 р.

14.3. Хата, с. Брід, Іршавський р-н, Закарпатська обл., початок XX ст. — (Данилюк А. Г. Українська хата / А. Г. Данилюк. — К., 1991. — С. 33).

14.4 Корчага, м. Ужгород, Закарпатська обл., середина XX ст. (МЕХП). Фото Галини Івашків, 2010 р.

Розділ 15. Українські історико-етнографічні землі в складі сусідніх держав

15.1. Жіночий та чоловічий одяг лемків, с. Команьча біля Санока (тепер Республіка Польща). Малюнок Олени Кульчицької, 1938 р. (Кульчицька О. Л. Народний одяг західних областей УРСР. — Табл. 70).

15.2. Жіноча ноша, Білгорайщина (тепер Республіка Польща), початок XX ст. (Український народний одяг. — С. 257).

15.3. Дукач, Курщина (тепер Російська Федерація), середина XIX ст. (Врочинська Г. В. Українські народні жіночі прикраси XIX — початку ХХ століть / Г. В. Врочинська. — Іл. 100 а).

15.4. Кубанські козаки, станиця Ключевська (м. Гарячий Ключ), травень 1916 р. (<http://graf-sheremetev.livejournal.com/103382.html>).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Акчуріна-Муфтієва Н. Етнографічні дослідження кримсько-татарського житла / Н. Акчуріна-Муфтієва // Народна творчість та етнографія. — 2005. — № 1.

Артьох Л. Ф. Українська народна кулінарія / Л. Ф. Артьох. — К., 1977.

Архив Юго-Западной России. — К., 1859—1914. — Т.2 — Т.3. — Ч. I. — Т. 8. — Ч. 6.

Бавбекова І. Орнаментальні форми кримськотатарського мистецтва / І. Бавбекова // Народна творчість та етнографія. — 2005. — № 1.

Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. — Х., 1990.

Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст. /Л. В. Баженов. — Кам'янець-Подільський, 1993.

Балушок В. Етнічна ситуація на слов'янських землях України в епоху Київської Русі / В. Балушок // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 4.

Батіг М. Вовківська земля / М. Батіг. — Л., 1990.

Берг Л. С. Население Бессарабии: этнограф. состав и численность / Л. С. Берг. — Петроград, 1923.

Бичко З. Діалекти української мови / З. Бичко // Етнографія України / за ред. С. А. Макарчука. — Л., 2004.

Бичко З. Наддністрянський (опільський) діалект і його відношення до інших говорів південно-західного наріччя української мови: текст лекцій / З. Бичко. — Л., 1992.

Білан М. С. Український стрій / М. С. Білан, Г. Г. Стельмащук. — Л., 2000.

Білій Дмитро. Кубанські козаки / Дмитро Білій // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 1—2.

- Бойківщина: іст.-етнограф. дослідження. — К., 1983.
- Болтарович З. Є. Народне лікування українців Карпат кінця XIX — початку ХХ ст. / З. Є. Болтарович. — К., 1980.
- Боплан де Гійом Левассер. Опис України / Левассер Гійом де Боплан. — К., 1990.
- Винничук В. Г. Орнаменти у вишивці та ткацтві Волині: зразки орнаментального мистецтва / В. Г. Винничук. — Луцьк, 2004.
- Власюк О. Проблема українських етнічних територій у висвітленні Степана Рудницького / О. Власюк // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 5.
- Вовк Хведір. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Вовк. — К., 1995.
- Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: етнограф. нарис: у 2 ч. / Олекса Воропай. — Мюнхен, 1958. — Ч. 1. — 1966. — Ч. 2.
- Восьма Подільська історико-краєзнавча конференція. Секція історії джовтневого періоду: тези доп. — Кам'янець-Подільський, 1990.
- Гладкий Микола. Традиційне скотарство Середнього Полісся другої половини XIX — першої третини ХХ ст.: іст.-етнограф. дослідження / Микола Гладкий. — Дрогобич, 2007.
- Глушко М. Етнографічне районування української Галичини (за матеріалами наукових досліджень XIX — початку ХХ ст.) / М. Глушко // Галичина: етнічна історія. — Л., 2008.
- Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк. — Л., 2000.
- Годованська О. Наукові дискусії довкола Опілля як етнографічного субрайону України / О. Годованська // Наук. зап. Нац. ун-ту "Острозька академія": іст. науки. — 2006. — Вип. 6.
- Горленко Володимир. До проблеми вивчення етнографічної групи українців "литвини" / Володимир Горленко // Полісся: мова, культура, історія: матеріали Міжнар. конф. — К., 1996.
- Горленко В. Ф. Народна землеробська техніка українців / В. Ф. Горленко, І. Д. Бойко, О. С. Куницький. — К., 1971.
- Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV — XIX ст. / Ю. Гошко. — Л., 1999.
- Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття: у 3 т. / В. Грабовецький. — 2-ге вид. — Івано-Франківськ, 2004. — Т. 3: Тисячолітній літопис Гуцульщини.
- Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди / Р. Гузій. — Л., 2007.
- Гуцульщина: іст.-етнограф. дослідження / відп. ред. Ю. Г. Гошко. — К., 1987.
- Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури / А. Данилюк. — Луцьк, 2000.

Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся / А. Г. Данилюк. — Л., 2001.

Данилюк А. Г. Українська хата / А. Г. Данилюк. — К., 1991.

Диханов В. Я. Календарна обрядовість болгар та гагаузів Південної України: автореферат дис. ... канд. іст. наук / В. Я. Диханов. — К., 2001.

Дністрянський М. С. Етнографія України: навч. посіб. / М. С. Дністрянський — Л., 2008.

Дорошенко Д. Нарис історії України: у 2 т. / Д. Дорошенко. — Мюнхен, 1966. — Т. 2 (від половини XVII ст.).

Енциклопедія українознавства: в 11 т. — Л., 1993. — Т. 1.

Етнографія України // за ред. С. А. Макарчука. — Л., 2004.

Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. — К., 2004.

Зарембский А. Народное искусство подольских украинцев / А. Зарембский. — Л., 1928.

Злупко С. Розвиток кооперації на Перемищині... / С. Злупко // Перемишль і Перемиська земля протягом віків: зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. наук. конф., 24—25 черв. 1994. — Перешибль; Львів, 1996.

Иванова Ю. В. Из истории заселения Южной Украины / Ю. В. Иванова, Л. Н. Чижикова // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979.

История городов и сел Украинской ССР. — К., 1979. — Т. Днепропетровская область.

История городов и сел Украинской ССР. — К., 1981. — Т. Запорожская область.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: в 7 т. — М., 1973. — Т. 4. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов.

Каруновский Федоръ. Топографическое описание Полтавской губернии 1809 г. / Федоръ Каруновский // Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К., 1997.

Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини / Р. Ф. Кирчів. — К., 1978.

Кирчів Р. Етнографічне районування України / Р. Кирчів // Етнографія України / за ред. С. А. Макарчука. — Л., 2004.

Кирчів Р. З фольклорних регіонів України: нариси й статті / Р. Кирчів. — Л., 2002.

Ковалський М. П. Поширення тяглових знарядь обробітку ґрунту в селянських господарствах Волині на початку ХХ ст. / М. П. Ковалський // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. — К., 1963.

Кожолянко Г. Духовна культура українців Буковини / Г. Кожолянко. — Чернівці, 2007.

Кожолянко Г. Етнографія Буковини: у 3 т. / Г. Кожолянко. — Чернівці, 1999. — Т. 1. — 2002. — Т. 2. — 2004. — Т. 3.

Косміна О. Традиційне взрання українців / О. Косміна. — К., 2008.

Косміна Т. В. Сільське житло Поділля (кінець XIX—XX ст.) / Т. В. Косміна. — К., 1980.

Крикун Николай. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв. Границы воеводств в свете источников / Николай Крикун. — К., 1992.

Крикун Микола. Подільське воєводство у XV—XVIII ст. / Микола Крикун. — Л., 2011.

Кріп'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Кріп'якевич. — К., 1986.

Кримские татары: хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. — Симферополь, 2005.

Культура і побут населення України: навч. посіб. / кер. авт. кол. В. Наулко. — К., 1991.

Кушнір В. Г. Народознавство Одещини / В. Г. Кушнір. — О., 1998.

Левкович Н. "Знаючи" ("непрості") люди в демонологічних уявленнях бойків / Н. Левкович // Наук. часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. — 2008. — Вип. 6. — Сер. № 6.: Ист. науки.

Левкович Н. Упир-дводушник в системі демонологічних уявлень бойків / Н. Левкович // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. — 2008. — Вип. 25.

Левкович Надія. "Годованець" в народній демонологічній традиції бойків / Надія Левкович // Наук. зошити іст. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка. — 2008. — Вип. 9—10.

Лесів М. Дослідження українських надсянських говірок (до 1988 року) / М. Лесів // Перемишль і Перемиська земля протягом віків: зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. наук. конф. 24—25 черв., 1994. — Перемишль; Львів, 1996.

Літопис Руський / за Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989.

Літопис Самовидця. — К., 1971.

Луцький Ю. Семантика слова Україна в давніх народних піснях / Ю. Луцький // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 6.

Макарчук С. Гуцульський пласт традиційної культури українців / С. Макарчук // Етнос і культура. — 2003. — № 1.

Макарчук С. Історико-політичне та етнографічне районування України: питання співвіднесеності / С. Макарчук // Народознавчі зошити. — 2001. — № 3.

Макарчук С. А. Виникнення Слобідської України і встановлення українсько-російського адміністративного кордону в 1923—1925 роках / С. А. Макарчук // Етнічна історія України: навч. посіб. — К., 2008.

Макарчук С. А. Етнічна історія України / С. А. Макарчук: навч. посіб. — К., 2008.

Мандибура М. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX — 30-х років ХХ ст. / М. Мандибура. — К., 1978.

Мельник Л. Г. Міста України 1840 року / Л. Г. Мельник // Укр. іст. журн. — 1989. — № 12.

Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине / В. И. Наулко. — К., 1975.

Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст. — К., 1989.

Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К., 1997.

Описи Подільської губернії (1800 та 1819 роки). — Хмельницький, 2005.

Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991.

Паньків М. Аграрні відносини на Покутті та їх соціальні наслідки у другій половині XIX — першій половині ХХ ст. / М. Паньків // Наук. зап. Івано-Франківськ. краєзнавчого музею. — 1994. — Вип. 4.

Паньків М. Весілля у селі Вербівцях на Городенщині / М. Паньків. — Івано-Франків., 2000.

Паньків М. Покуття / М. Паньків // Жовтень. — 1987. — № 2.

Піцишин Марія. Міф про державу дулібів VI ст. / Марія Піцишин, Олександр Овчинніков // Наук. зап. Львів. іст. музею. — 1997. — Вип. 6. — Ч. 1.

Поділля: іст.-етнограф. дослідження. — К., 1994.

Полесье: матеріальна культура. — К., 1988.

Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. — 1997. — Вип. 1.: Кіївське Полісся.

Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. — 1995. — Вип. 2.: Овруччина.

Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. — 1996. — Вип. 3.: У межиріччі Ужа і Тетерів.

Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму / А. Я. Поріцький. — К., 1964.

Рогатинська земля: історія і сучасність: у 3 т. — Л., 2003. — Т. 3.

Русалка Дністрова (фотокопія з видання 1837 року). — К., 1972.

Рядович Роман. Особливості народного житла південно-західної частини Волині (друга половина XIX — початок ХХ ст.) / Роман Рядович // НТШ. — 1992. — Т. ССХІІІ: Праці секції етнографії та фольклористики.

Сварник Любов. Жіноча сорочка Центрального Полісся / Любов Сварник // Наук. зап. Львів. музею народної архітектури і побуту у Львові. — 2008. — Вип. 2.

Сенько Іван. Земля з іменем / Іван Сенько. — Ужгород, 1998.

Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах XIX — початку ХХ ст. / Р. Сілецький. — К., 1994.

Сополига Мирослав. До питання етичної історії та національного визначення українців Словаччини / Мирослав Сополига // Народна творчість та етнографія. — 2005. — № 3.

Стельмах Г.Ю. Етнографічне районування України кінця XIX — початку ХХ ст. // Українська етнографія: наук. записки. — К., 1958. — Т. 4

Стельмах Г.Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні: іст.-етнограф. дослідження / Г. Ю. Стельмах. — К., 1964.

Сумцов М. Слобожане: іст.-етнограф. розвідка / М. Сумцов. — Х., 1918.

Тиводар М. Етнографія Закарпаття: іст.-етногр. нарис / М. Тиводар. — Ужгород, 2010.

Тиводар М. Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX — першої половини ХХ ст.: іст.-етнолог. дослідження / М. Тиводар. — Ужгород, 1994.

Тиводар Михайло. Закарпаття: народознавчі роздуми / Михайло Тиводар. — Ужгород, 1995.

Тищенко К. Походження назв літописних слов'янських племен / К. Тищенко // Народна творчість та етнографія, 2006. — № 1.

Торжество історичної справедливості. — Л., 1968.

Українець А. М. Народний одяг мешканців Рівненщини: короткий іст. огляд / А. М. Українець // Наук. зап. Рівнен. краєзнавчого музею. — 1996. — Вип. 1: 100-річчю музейної справи на Рівненщині присвячується.

Українська етнологія: навч. посіб. / за ред. В. Борисенко. — К., 2007.

Українське народне мистецтво. Вбрання. — К., 1961.

Франко І. Я. Дещо про картоплю... / І. Я. Франко // Зібр. тв.: у 50 т. — 1982. — Т. 36.

Франко І. Я. Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Я. Франко // Зібр. тв.: у 50 т. — К., 1982. — Т. 36.

Франко І. Я. Звідки взялася назва "бойки" / І. Я. Франко // Зібр. тв.: у 50 т. — К., 1981. — Т. 29.

- Франко І. Я. Моя вітцівська хата / І. Я. Франко // Зібр. тв.: у 50 т. — К., 1983. — Т. 39.*
- Франко І. Я. На Підгір'ї села невеселі / І. Я. Франко // Зібр. тв.: у 50 т. — К., 1976. — Т. 2.*
- Франко І. Я. Суд громадський в селі Добрівлянах / І. Я. Франко // Зібр. тв.: у 50 т. — К., 1980. — Т. 26.*
- Франко І. Я. Поезія / І. Я. Франко // Зібр. тв.: у 50 т. — К., 1976. — Т. 2.*
- Худаш М. І. Основні особливості гуцульського говору / М. І. Худаш // Гуцульщина: іст.-етнограф. дослідження. — К., 1987.*
- Чередниченко Дмитро. Науковий подвиг дослідника української культури / Дмитро Чередниченко // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 1—2.*
- Чеховський І. Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону / І. Чеховський. — Чернівці, 2001.*
- Чижикова Л. Русско-украинское пограничие. История и судьбы традиционно-бытовой культуры / Л. Чижикова. — М., 1988.*
- Шухевич В. Гуцульщина: у 5 ч. / В. Шухевич // Матеріали до українсько-руської етнології. — Л., 1899. — Т. 2. — Ч. 2; 1901. — Т. 2. — Ч. 3; 1902. — Т. 5. — Ч. 4; 1904. — Т. 7. — Ч. 5; 1908. — Т. 10.*
- Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький. — Л. — 1990. — Т. 1; 1991. — Т. 2; 1992. — Т. 3.*
- Dworakowski Stanisław. Rubież polsko-wolińska / Stanisław Dworakowski // Sprawy Narodowościowe. — 1938. — R. XII. — № 3.*
- Fiszer A. Rusini. Zarys etnografii Rusi / A. Fisser. — Lwów, 1928.*
- Fiszer A. Zarys etnografii Polski Południowo-wschodniej / A. Fiszer. — Lwów, 1939.*
- Grabski Stanisław. Ruś Czerwona, odwieczna, nirozerwalna część Polski / Stanisław Grabski. — Lwów, 1939.*
- Harasymczuk Roman Włodz. Tabor Wilhelm, Etnografia połonin huculskich. — Lwów, 1938.*
- Kolberg O. Dzieła wszystkie / O. Kolberg. — Wrocław; Poznań. — 1976. — T. 29. — Pokucie. — Cz. 1.*
- Obrębski Józef. Problem etniczny Polesia / Józef Obrębski // Sprawy Narodowościowe. Rok X. — 1936. — № 1—2.*
- Serczyk A. Władysław. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje kozackie do 1648 roku / A. Serczyk. — Kraków, 1984.*

Навчальне видання

МАКАРЧУК Степан Арсентійович ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ РАЙОНИ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Літературний редактор
Діана КАРПИН

Обкладинка
Федір БОГУШ

На обкладинці використаний
фрагмент з картини
Марії Приймаченко "Соняхи"
Добір ілюстрацій Олени Федорчук

Підп. до друку 29.02.2012. Формат 60×90 1/16.
Папір офс. Гарнітура SchoolBookСITP. Друк офс.
Зам. № КД - 103

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, видотівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Видрукувано у книжковій друкарні "Коло",
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Львівська обл., 82100

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, видотівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 498 від 20.06.2001 р.

**Доктор історичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України**

Народився 3 січня 1930 р. у с. Дуліби
Гощанського р-ну Рівненської обл.
У 1956 р. закінчив історичний факультет
Львівського університету.

З 1973 р. працює у ЛНУ імені Івана Франка:
завідував кафедрами, у 1976–1994 рр.
був деканом історичного факультету.

У 1988 р. ініціював впровадження до
навчального процесу курсу етнографії України.
У 1995 р. очолив новостворену кафедру
етнології, на якій з 2001 р. працює професором.

Автор індивідуальних наукових і навчальних
видань "Етносоциальное развитие и
национальные отношения на западноукраинских
землях в период империализма" (1983),
"Український етнос (Виникнення та
історичний розвиток)" (1992),
"Українська республіка галичан" (1997),
"Джерелознавство історії України" (2008),
"Етнічна історія України" (2008)
та ін., багатьох статей.

Відповідальний редактор і співавтор
посібника "Етнографія України" (1994, 2004).
Нагороджений Почесною Грамотою
Президії Верховної Ради УРСР (1977),
орденом Дружби народів (1986).